

· «ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
· АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
· БОШ ТАҲРИРИЯТИ
· ТОШКЕНТ — 2006

АДҲАМ ДАМИН

сайланма

I
жилд

РОМАН
ВА ҚИССАЛАР

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2006

Дамин, Адхам

Сайланма. Роман ва қиссалар. — Т.: «Шарқ»,
2006. — 336 б.

Ушбу «Сайланма»нинг 1-жилди ёзувчининг 55 ёшида китобсеварларга қилган тухфасидир. Тўпلامга муаллифнинг бир романи ва беш қиссаси киритилган.

Роман кўнглида ЭРК ва ЮРТ мустақиллиги орзуси бўлган, бироқ бу кунларга етиб кела олмаган оталаримиз ХАЁТИ хақида.

Қиссалар ёшларнинг катта ҳаёт бўсағасидаги турли воқеалардан, азалий дил дарди муҳаббатда сўзлайди.

«Сайланма» кенг китобхонлар оммаси учун мўлжаллаган.

ББК. 84 (5Ў)

*Отам Муҳаммадамин
Ҳамдамбек ўғли ва бобом
Ҳамдамбек Юсуфбек
ўғлининг порлоқ хотира-
лариغا эҳтиром ила
бағишлайман.*

ҲАЁТ
ВА ЎЛИМ

РОМАН

І БОБ

Тонг сахар ташқарида машина овози эшитилгандек бўлди. Акмал кеча Тошкентдан чарчаб келган бўлса-да, барибир уйкусида сергак эди. Аста туриб ховлига чиқди. Болохона остида турадиган сутранг «Москвич» жойида йўқ. Укаси Толибу ундан бошқа ҳеч ким машина минмайди бу уйда. Азонлаб қаёққа кетди экан? Кечқурун ҳаммалари жам бўлиб ош еб ўтиришганда индамагани. Секин бориб укаси яшайдиган ташқи ховлига кўз ташлади: чироғи ўчик, болалари уйкуда. Катта ховлига қайтаркан бувисига¹ кўзи тушди.

— Буви, нима гап? Мошин кўринмайди? Толиб қаёққа кетди? — деди у ховлиқиб.

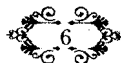
— Тинчлик. Яхши ётиб турдингми, болам? — бувиси ўзини хотиржам тутишга уринди. — Даданг билан докторга кетгани.

— Нимага?!

— Тезда қайтамиз дейишди. Пича мазаси қочди-ёв, овхолам. Биласан-ку дадангни, ичимдантоп. Қайтишса, ўзинг гаплашарсан. Хавотирланмай кириб ухла, ҳали вақт эрта.

Акмалнинг уйга киргиси келмади. Ғира-ширада ховлидаги валишлардан ой нурида ҳосил бўлган олақўланкаларга, юлдузлари бирин-сирин милт-милт қилиб ўча бошлаган баҳор осмонига бепарво қараб ўйчан кезиб юрди. Бошқа маҳалда бу гўзалликлардан кўнгли чексиз яйраб, ажабтовур маънолар кашф этарди. Ҳозир эса хаёли «Даданга нима бўлди экан? Бувим ниманидир мендан яширди» деган ўйлар билан банд эди. У ўз саволларига бирор жўялироқ жавоб топа олмади. Охири уйга паришон кирди-да, беихтиёр чироқни ёқди ва бешиқда пишиллаганча ухлаб ётган олти ойлик қизчасига термулиб ўзини-ўзи чалғитишга уринди. «Барно! Барнохон! Ҳадемай катта қиз бўлиб «дада, дада» деб тили чиқади. Ёки

¹ Ойи маъносиди. Фарғонанинг баъзи туманларида буви — ойи, эна — буви маъносиди ишлатилади.

онасига тортиб, кўқонликларга ўхшаб олдин «ая, ая» дермикан... Кейин у ҳам дадасидек қизчасининг қўлидан етаклаб, қишлоқ гузаригаги ёлғиз дўконга олиб боради. Барно «уни олиб беринг, буни олиб беринг», дея хархаша қилади, худди ўзининг болалик пайтидагидек. Ўзи ҳам фирт шунақа эди. Мана, шаҳарга борганига қанча йиллар бўляпти-ю қишлоқда кечган болалигини, болалик хотираларини ҳозиргидек кўп эслайди. Дадам хўп ажойиб-да, уни кўп яхши кўрарди, қаерга борса эринмай ортидан «дум» қилиб эргаштириб юрарди. Барнодек у ҳам тўнғич фарзанд эди-да. Энди эса, Барно каттасига¹ тўнғич набира. Эҳ, каттасига нима бўлди экан?!» У оҳиста эгилиб қизчасининг юзларини силади, сўнг меҳри жўшиб лўппи юзларидан беозор ўпди.

Хотини бир кўзғалиб уйқусираганча пичирлади:

- Ҳа, тинчликми?.. Қўйинг, уйғонади. Ўзи ғингшиб-ғингшиб янгитта ухлади. Чироқни ҳам ёқвоганингизни.
- Тинчлик. Негадир уйқум қочди.
- Боя машина овози келгандек бўлдими?
- Дадам билан Толиб бир жойга кетишибди.
- Ҳа... Унда ухланг, ҳадемай тонг отади.

* * *

Бу пайтда укаси билан дадаси туман маркази — Бағдоддаги шифохонанинг жарроҳлик бўлимига етиб келган эди.

— Яна келдингизми, домла! Сахарлаб-а?! Сўфи азон айтмасдан бурун. Тагин ўша дардми? Ичкандирсиз-да? — деди кирғизқовоқ Наби доктор иккинчи қаватдаги «жарроҳлик бўлими» эшиги туйнугини хушламайгина очаркан уйқуга тўймаган кўзларини ҳамқишлоғи Самин домлага ёқимсиз тикди.

Домла ўғлининг ёнида бу гапларни эшитганидан хижолат тортиб бошини куйи солди. Кейин сўник оҳангда:

— Тезроқ, Набижон, туни билан мижжа қоққан им йўқ, — деди-ю тишини-тишига босганча оёқларини жуфтлади, қўлларини мушт қилиб қовуғининг устига босди.

— Киринг! — Наби доктор истамайгина эшик очиб йўл бошлади. Сўнг тиббий муолажа хонасида шприц билан қовуқ тепасидан сийдикни тортиб оларкан, норози ғудурлади:

¹ Бобосига

— Нима бало, жонингизда қасдингиз борми, домла? Неча марта айтдим — ичманг деб. Тупша-тузук тушунган одамсиз, ахир! Худо кўрсатмасин, бу туришда сийдик танангизга тарқаб кетса... Ёки яшаш жонингизга тегдими?

«Тегди» деб юбораёзди домла сал бўлмаса. Лекин ўзини босди. Дардини аритаётган одамга терс гапириш яхшимас. Нима бўлганда ҳам Набижон — доктор. Аммо негадир бу гал Наби жаррохнинг қўли оғир қимирлаётгандек, иши ҳам қийин кечаётгандек туюлди — оғрик жонидан ўтиб, кўз олди қоронғилашди. Ҳатто у ишни тугатгандан кейин ҳам ўзида оз бўлса ҳам енгиллик сезмади...

Кетишларида Наби доктор масалани узил-кесил кўйди:

— Домла, операция қилдирмасангиз бўлмайди. «Простата» бези катталашиб кетган. Бу ёғига ҳазили йўқ. Олиб ташлаш керак! Бўлмаса, у яна шишиб, сийдик йўлини тўсаверади. Айниқса, ичганда хуружи кучайиши ўзингизга ҳам маълум. Кўнмасангиз оқибати ёмон.

Домла бу кескин гапдан аввалига бошига мушт тушгандек қарахт бўлиб қолди. Ҳаял ўтгач, ўзига келди-да:

— Набижон, тўғриси айт: Сулаймон домла ҳам шу касалини сенга операция қилдириб ўлганмиди? — деди унинг юзига тик қараб.

— Энди у кишини кўйинг! — Наби докторнинг ранги қув оқариб, жаҳли чиқди. — У киши саксондан ошганди. Бошқа дардлари ҳам бор эди.

— Балки операция қилдирмаганда узокроқ яшармиди? — деди-да, домла эшик томон юрди. Негадир бу гал домланинг эсига раҳмат айтиш ҳам келмади. Бу эса Наби докторга оғир ботди. Тағин Сулаймон домлага писандаси-чи... Қилган яхшиликларига раҳмати шу бўлдимиди!

— Домла, — орқадан Наби докторнинг зардали овози келди. Домла эшик туткичидан ушлаганча ўгрилиб қаради. — Агар-да яна ароғ ичиб шу аҳволда келсангиз карамайман, билиб кўйинг! Бу ерда сиздан бошқа ҳам мингта ташвишимиз бор. Сиз бўлсангиз кунда-шундасиз, ичмаган кунингиз йўқ, уялмайсиз ҳам. На кишининг айтганини қилмайсиз. Бу қанақаси ахир?!

— Ўчир овозингни! — домла охири чидаёлмади. — Насихатингни бошқаларга қил! Мен сени ўзимизники деб...

— Ман ҳам сизга ачинганимдан, ўқитган домлам

бўлганингиз учун, ҳамқишлоғим бўлганингиз учун айт-
япман...

— Келмайман! — Самин домланинг кўзларидан наф-
рат ўти чакнаб, қўлини зарб билан силтади. — Сени
ҳам, банисангни ҳам елкаминг чуқури кўрсин! Ўлсам
ҳам келмайман!!!

Домланинг важоҳатини кўриб Наби доктор хушёр
тортди, бироқ бирор нарса деб дафъатан жавоб қилолма-
ди. Шифохона эшиги тарақлаб ёпилди. Шунда Наби
доктор қўлида тиф ушлаганида эмас, балки тилига эрк
бериб катта хатога йўл қўйганини пайқади... Лекин ёшт
колипдан кўчганди. Айтилган сўз — отилган ўк!

И Б О Б

Самин домла касалхонадан қайтгач, Наби докторнинг
очикдан-очик айтган гапларидан аввалига дили қаттик
ранжиган бўлса-да, барибир кўнглининг бир четида
унинг ҳақлигига ҳам иймон келтирди. Ахир шу зорман-
да ичкилик қачон, кимга бахту омад келтирибдики, унга
яхшилиқ келтирса. Ҳамма қора ишлар асли шундан бош-
ланади-ку. Мана, оқибати — уни ҳам бемаъни «чол ка-
сали»га гирифтор этди. Аслида-ку олтмишдан ошиб на-
фақага чиққан, «тирикчилик — тиррикчилик» деб ҳамон
мактабда ўралашиб болаларга ваъз ўқиб юрган одамга
сира-сира бу ярашмаган иш. Бу ёғи болалар ҳам улғайиб
қолди. Қолаверса, эл-юрт, маҳалла-кўй олдида ҳам уят.
У қишлоқдагина эмас, бутун бошли туманда ўз обрўсига
эга муаллим. Бироқ, бир томондан у турмушнинг не-не
азоб-уқубатлари-ю, қийинчиликларини тотмаган, не-не
қирғинбарот ва қатағон даврларни кўрмаган. Қанчадан-
қанча тенгқурлари бу кўргиликларга дош беролмай эрта
хазон бўлишди, кўплари эса немис урушида ўлиб кетиш-
ди. Қолган-қутганигина кўрсатганга шукур қилиб, мусу-
чаи безаволдек умргузаронлик қилмоқда. Омадмикан
ёки худога хуш келиб қолган жойи бормикан, у барига
мардона туриб омон-эсон шу ергача етиб келди, эгилма-
ди, букилмади, синмади, сотилмади. Аммо ўша алғов-
далғов кунларнинг мудхиш асорати юрагининг тубида
бир умр мухрланиб, қора доғ бўлиб қолди. Эслаганда
юраги қон, дили хуфтон бўлади, борлигини зулмат
чулғайди. Шундай пайтларда ўқувчиларига бу манфур
замона ҳақида ич-ичидан иллаган бор ҳақиқатни оқиз-
май-томизмай айтиб солгиси келади. Лекин айтолмайди.

Мана шу — биргина «айтолмагани»дан дили баттар куяди, бутун вужуди қоврилади, виждони эзилади. Аслида-ку бу дунёда дарди йўқнинг ўзи йўқ. Аммо дилда борини тилиннга чиқаролмай, ҳақиқатни айтолмай дардингни ичиннга юта-юта зимдан қийналиб юришдан оғири бўлмаса керак. «Айтсанг — уйинг куяди, айтмасанг — дилинг...» Курмагур мана шу арокдан «қиттак»ни ичганда ўтмишни ҳам, айтолмаган дардларингни ҳам бир оз унутгандек бўласан. Гоҳида эса бунинг акси бўлади, улфатинг ўзинга хуш келиб қолса, унга ишониб юрагининг туб-тубидаги дардларни, армонларни тўкиб соласан. Ўтмишни бузиб кўрсатаётган «кўзбўямачилар»ни бўралаб сўкасан, даврга, замонага дарғалик қилаётганларнинг тутган йўлидан ошқора нолийсан... Лекин сенинг бундай ҳақ гапларингни жон қулоғи билан тинглайдиган мард қани? Тинглайди-ю, чурқ этмайди, ёлғондакам бош қимирлатиб маъқуллаган бўлади-ю, бир оғиз гап қўшмайди. Кейин тезроқ сенинг ёнингдан жилиб қолиш тараддудига тушади. Ахир юрак ютиб айтилган дангал гапларни эшитишга ҳам юрак керак, юраги бор эркак керак. Давр эса кўпларнинг юрагини аллақачон заҳарлаб бўлган: тили ботир одамнинг олдида узоқ ўтиришга ҳам бардоши етмайди.

Домла буларни яхши билади. Лекин нима қилсин, ўтмиш ўзининг қаро қилмишини қилиб кетган — замона зўрники, томоша — кўрники бўлгач... ўтмиш, ҳаёт, умр, вақт — оқар сув, қайтиб келмайди. Қоплони йўқ ўрмонда чиябўри ҳукмрон. Чиябўри — айёр, чиябўри — ҳийлакор, чиябўри — кўрқок. Шунинг учун унинг сиёсати ҳамма нарсадан устун. Гоҳида бир оғиз гап бошинга не балоларни ёғдирмайди, икки одамни дўст деб бирга ўтирсанг, қулфу дилингни очсанг, албатта, уларнинг биттаси чақимчи, хуфия агент, коммунист — тузумни ёмон деганларнинг танобини бирпасда тортиб қўйишга устасифаранг бўлиб чиқади. Бироқ ундайлар ўзларини сира сездирмайди. Сотқинларнинг юмуши ҳамиша пинҳон. Шундан-да, кимга ишонишни билмайсан. Олтимиш йил буларни — тузумнинг алдов-салдов шиорларини, гапларини, ўзбекнинг қўл-оёғинигина эмас, ҳатто оғзини ҳам боғлаб ташлаганларини кўрган одам, кўрганларини ичига юта-юта дарддан юраги тошга айланган одам нима қилсин, аламини, қасдини нимадан олсин!.. Ёлғиз ичкиликкина дардини бир оз енгиллатади. Шундай бўлгач...

Домла Наби докторга айтарини айтиб, ундан ҳам эшитадиганини эшитиб келган кундан сўнг бир hafta юқоридаги аччиқ ўйлар гирдобида ичкиликдан ўзини тийиб юрди. Лекин май ойи келди-ю байрамларга кун туғди. Совет тузумининг нимаси кўп — ўзини-ўзи улуғловчи календар вароғида қон ранг — қизил билан белгиланган байрамлари кўп эди. 1-Май — Бутун дунё меҳнаткашларининг Халқаро бирдамлик куни арафасида мактабда бўлган ўтиришда яна даврадагиларнинг ширин сўзларига таслим бўлди — ичиб юборди. Барибир майиб эътиқод, ўрганган кўнгил хаёлдаги ҳақиқатдан, хаётдаги аччиқ қисматдан устун келди. Касали бироз хуруж қилди-ю ўтиб кетди. Кейинги байрамлар — 5 май радио куни, 7 май матбуот куни ҳам оз-оздан ичишга тўғри келди. Орадан икки кун ўтгач, 9 май Буюк ғалаба куни эди. Унинг ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабада муносиб улуши бор, ичмай бўладими? Болохонага жой қилиб, хизматдош тенгдошларини уйга чорлади. Байрам байрамдек ўтди. Чиройли сўзлар айтилди, ғалаба учун, ғалабага хисса қўшганлари учун, ҳалок бўлганлар учун ва ўзларидек Совет Ватанини ҳимоя қилиб тирик қолганлар учун пиёла тўла ароқлар бирин-бирин бўшатилади. Тунда дарди қайтарилди. Азобига инсон зоти чидаб бўлмасди. Аммо домла бир илож қилиб тонггача чидади. Бироқ бу сафар ўғли Толибжонни безовта қилишга ҳам ботинмади. Ўзидан, иродаси сустлик қилиб ичганидан уялди. Ахир ўғли Наби доктор айтган барча гапларни эшитган. Сўнг, тоқайгача уни ҳам ўзининг бедаво дардига шерик қилиб етаклаб юради.

Азон туриб кийинди, бир сумкага енгил-елпи устбошларини солиб, зарур ҳужжатларини олиб йўлга отланди.

— Ҳа, қаёққа? — хотини саволига жавоб ололмай ортидан кўчагача эргашиб чиқди. Ниҳоят у хотини томон ўгирилиб шундай деди:

— Агар бугун келмасам, мени кутманглар. Фарғонага — вилоят банисасига бораман, олиб қолишса, ўша ерда қоламан.

— Вой, ўлмасам! Намунча, дабдурустан? Ҳеч бўлмаса, Толибингизни уйғотай, районгача кузатиб қўяр.

— Керакмас! Безовта қилма! Балки райондан қайтарман.

Меҳринсо опа эри бунчалик тез йўлга отланганини ҳам, унинг не қарорга келганини ҳам дархол англади.

Ахир эрининг дарди унга аён. Шунинг учун сўнги вақтларда «дардга енгил-елпи қарамай, охиригача яхшилаб даволанинг» дея ҳар куни эси кетарди. Эри бўлса, докторхонадан дарди ариб қайтгач, яна ҳеч нарса кўрмагандек ишга — уйлари ёнидаги мактабга чиқиб кетар, докторларнинг ўғити-ю, унинг ёлворишларига қарамай гоҳида тагин ишдан сўнг ичиб маст ҳолда қайтарди. Бундай кунлари, албатта, касали кўзиб, тун азобга айланарди. Лекин ўғли Акмал Тошкентдан қайтган куни сахармардонда шифохонага борди-ю, кўнгли синиқ қайтди: аввалгидек очилиб-сочилиб гаплашмади. Бир кун бу ҳақда сўрагани «Мен Наби докторни одам деб, ўзимнинг ўқувчим деб, ўзимизнинг қорадарахтнинг одами деб юрувдим, адашган эканман», деди-ю бошқа бу тўғрида чурқ этмади. Демак, Набижон тушмагур нимадир деган... Мана энди шунинг аламига Бағдод докторлари қолиб, Фарғонага кетармиш... Зора, худо инсоф бериб райондан қайтса. Узоқнинг иши қийин, олтмиш-етмиш чақирим йўл юриб ҳар куни ҳолидан ким хабар олади? Дардчил одамнинг кўнгли яримта бўлади, икки кўзи эшикда бўлади, ортидан одам келмаса дили оғрийди. Докторхонанинг овқати ҳам ҳаммага маълум: оч қолдирмайди-ю, еб-ичиб барака топмайсан. Лекин эрининг шу — бир сўзлиги, қайсарлиги чатоқ-да. Айтганидан қолмайди. Биров юз гапирсин, минг гапирсин, барибир ўзиникини ўрал дейди. Ҳа, майли, ишқилиб, дардига худовандикарим тезроқ шифо берсин-да. Болаларининг бахтига боши омон бўлсин...

Эргалаб чой ичиб ўтираркан, Толиб сўради:

— Буви, дадам қани? Ё мактабга кириб кетдимми?

— Йўқ, — деди Меҳринисо опа. — Сахар туриб, докторга — Фарғонага кетяпман, қайтмасам — қоламан, деб бир сумкага кийимлари-ю чойнак-пиёласини солиб чиқиб кетди.

— Нега мени уйғотмадингиз?

— Даданг унамади.

— Аксига олиб бугун ишхонамга текширувчилар келмоқчи эди. Шифохонада ётиб тузалиб олинг, десам кўнмаётганди. Энди бирдан... Лекин Фарғонага бориб нима қиларкан?!

— Ташвишланма, кутайлик-чи. Балки райондан қайтарман ҳам деди. Ажабмас, ҳар галгидек дарди ариб райондан қайтса. Айтмоқчи, охири борганларингда Наби аканг нима деганди? Ўшандан буён шашти паст.

– Дардингиз оғир эмас, лекин операция қилиш керак, бундай юраверманг, агар яна ичиб шу аҳволда келсангиз ёрдам бермаймиз, деганди. Кейин яқинда мени кўриб тағин «дадангни бир илож қилиб кўндиргин» деб тайинлаганди... Бу гапларни акамга айтгандим. У Наби доктор билан ҳам, дадам билан ҳам ўзим гаплашаман деганди...

III БОБ

Домлани вилоят шифохонасининг урология бўлимида ўртабўй, тўладан келган, ўзбекчани териб-териб гаширадиган ўттиз икки ёшлардаги бўлим бошлиғи тожик йигит Хайрулло қарши олди. Аҳволни кўриб ортиқча савол-жавобсиз туман шифохонасидагидек биринчи ёрдамни кўрсатди, касаллик тарихи ҳақида сўраб-суриштирди, йўлланмасиз келганига шама қилиб ўтди. Сўнг:

– Болалардан нечта? – деб сўради.

– Ўнга.

– Ўх-хў! Қаҳрамон отаман денг. Бой экансиз.

– Тўрт ўғил, қолгани қизлар, – домла ғурурланиб жавоб қилди.

– Ўғилларингиз катта бўп қолгандир?

– Иккитаси уйланган. Каттаси Тошкентда – олим бўлмоқчи. Кейингиси ўзимизнинг Бағдодда – суғурта идорасида бошлиқ. Кичиклари мактабда.

– Яхши, – деди Хайрулло. Кейин дабдурустан сўради: – Операция қилсак қаршимасмисиз?

– Бошқа иложи йўқми? – Самин домланинг пешонасида ажинлар кўринди.

– Йўқ. Вақт ўтган.

– Унда... майли, – деди домла овози қалтираб. Шунда баданидан совуқ бир нарса ўрмалаб ўтгандек бўлди.

– Олиб қоламиз. Аслида йўлланмасиз мумкин эмасу... Келаси хафтага операцияга тайёрлаймиз. Унгача ўғилларингиз билан ҳам бир маслахатлашиб оларсиз. Кап-катта йигитлар экан – тушунишар!

* * *

Домлани тўрт кишилик палатага жойлаштиришди. Кираверишдаги эшикка яқин каравотгина бўш экан. Тўрдаги икки ўринда айни унингдек «чол касали»га чалинган марғилонлик муаллим ва Фарғона шаҳридан кек-

са бир чол ётар, иккиси ҳам яқинда операциядан чиққан, корнидан ердаги шишачаларга осилтириб шланг улаб кўйилганди. Рўпарадаги каравотда ётган қорачадан келган йигит касалга ҳам ўхшамасди.

Домла ҳамхоналари билан наридан-бери сўрашди-ю, кечаси билан кийнаган дард азобиданми ёки йўл қоқиб кўйганиданми суҳбатга рўйихуш бермай дарров ўринга чўзилди ва кўзларини юмди. Лекин уйку эмас, хаёл олиб кочди уни шу топда.

Доктор ёш экан, қўли ҳам енгил чиқар. Аммо негадир локайдрок... гап сўрайди-ю, аммо жавобингга бефарқ — бир туки ўзгармай эшитади. Жарроҳ-да, кассобдек кондан сесканмайдиган киши бировнинг гапидан эти ўзгарсинми?.. Болалари ҳақида сўради-ю оиласи ҳақида индамади. Операцияга ҳам ўзидан бошқаларнинг розилиги билан иши бўлмади. Тўғри, болаларини сўради, лекин нега ўнта болангиздан бири ёнингизда келмади, демади. Хўш, деганда-чи?.. Бу дунёда бориб-бориб ҳар ким ўзидан ортмай қоларкан, дермиди? Қизлар бировнинг хасми, ҳаммаси ўзидан тинчиган, шунисига ҳам шуқур. Тўнғич ўғли — Акмал Тошкентда, университетда ўқиди, кейин олим бўламан деб ўша ерда қолди. Мана, яқин ўн йилдан буён илмий-текшириш институтида олимлик даввосида сарсон-саргардон. Бироқ шунча йилдан буён на унинг олимлигининг учи кўринади, на кишлоққа қайтади, уйга ҳам, оилага ҳам бир тийинлик нафи йўқ. Бундан уч йил олдин аранг уйланди. Олдинига «ўламан обло, ишим қолиб кетади» деб кўнмай охири зўрға унади: ўзидек Кўқондан Тошкентга ўқишга борган талаба қизни топибди. Ёши ҳам ўзидан нақд тўққиз ёш кичик. Келини бу йил ўқишни битираётган эди. Орада набираси Барнохон туғилиб қолди-ю, шундан бери она-бола қишлоқда, шу сабаб ўғли ҳам қишлоққа анчайин серкелиш. Илгарилари ҳарбийга кетган солдатдек олти ойда ёки йилда бир келарди. Энди келганда ҳатто Дашқишлоқдаги мазорга — каттасининг қабрининг зиёратига ҳам боряпти. Ишқилиб, унинг кўнглига ҳам худо қишлоғига, она юртига, авлод-аждодига бўлган меҳр-мухаббатни кўпроқ солсин-да!

Лекин сўнгги пайтларда ота-болага ўхшаб сира очилиб-сочилиб гаплашишмаган. Ўғли ҳам ўзидан баттар қайсар, айт деса, байт дейди. Мактабни битириб, Тошкентга ўқишга бораман деди. У рўйхушлик бермади. Ўзи кетиб, ўзи университетнинг химфагига кириб келди. Би-

тиргач, Тошкентда қоламан, деди. Бу гапни эшитиб, фигони фалакка чиқди, ўғлини уйдан қувиб солди. У шу кетганича роса бир йил қорасини кўрсатмади. Хотини ўғлингизнинг холидан хабар олинг, деб худонинг зорини қилди, лекин у айтганида туриб олди — даракламади. Уйланиш борасида ҳам юрагини қон қилган: роппа-роса университетни битирганига саккиз йил бўлганда, ёши ўттиздан ошганда уйланди. Фарғонада бунақаси бўлмаган. Шунақа ўғилдан қайси отанинг кўнгли илийди? Ахир барча оталар каби унда ҳам орзу хавас бор эди, ўғлим маълумот олса, уйланса, бола-чақали бўлса, сўнг ёнимга кириб, рўзғорнинг корига яраса деганди. Бу бўлса...

Хозир ҳам уйга меҳмондек келади-ю кетади. Бир тийиннинг қорасини кўрсатмайди. Тўғри, шаҳарда топгани қорнидан ортмас. Шундай бўлгач, нега кишлоққа қайтиб қўя қолмайди? Олим бўламан, деб ҳамон чучварани хом санаб юрибди-я. Олимлик — қорни тўқ, усти бут, орқасида тирговичи бор одамнинг иши. Э, болакайей... у йўқ-бу йўқ ўзиниям, умриниям, мениям хароб қиляпти-да...

Ха, майли, барчасини Парвардигорнинг ўзига солдим. Бу дунёда нима ишлар бўлса, унинг амри, унинг иродаси билан бўлади. Бир кун келиб инсофга кириб қолар.

Лекин минг қилса ҳам яқинда келганида унинг Толиб билан тунда касалхонага борганини билиб, Наби доктор билан гаплашибди-ку. Ўша куни уйда ёлғиз ўзи минг хаёл билан қаравотда оёғини осилтириб ўтирганча телевизор кўраётганди, олдига келиб айтган гаплари ҳамон қулоғи остида. Барибир, ўқиган, шаҳар кўрган бола-да.

— Дада хаммасини эшитдим, — деганди ўғли бо-сиқлик билан. — Ўзингиз тушунган одамсиз. Бунақа қилиб, азоб чекиб юрманг. Ахир дардни яширсанг — истимаси ошқор қилади, дейишади-ку.

Ўғлининг овози салмоқли, жуда узоқдан келаётгандек, бирданига у ўн-ўн беш ёшга улғайиб қолгандек туюлганди ўшанда. Аммо негадир унинг гапларига бир оғиз жавоб қилмади. Фақат «нима қил дейсан» дегандек унга зимдан қараб турди.

— Тошкентда жарроҳ танишим бор. Сизни бирга олиб кетаман. Ўшанга кўрсатаман, ўзим даволатаман. Бунақа арзимас касалларнинг нечтасини эшитганман,

хатто қари чоллар операция килдириб, сал кунда туза-
либ кетишади.

— Қўй, ўғлим, нима бўлса пешонамдан. Сенинг ўзинг мусофирчиликда бировнинг хонадонида сиғинди бўлиб ижарада турсангу, камига мен ҳам у ерга бориб олсам. Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига, дейишмайдими?

— Бўлмаса, мен олдин бориб ўша врач оғайним билан гаплашиб кўрай.

У индамади: гаплаш ҳам демади, бораман ҳам. Аммо ўғлининг бир келганда «бировникида сиғинди бўлиб туриш ҳам жонга тегиб кетди, агар хўп десангиз шахардан бирорта арзонгаров уй-жой ёки кооператив квартира олсам» деган гапларини эслади. «Йўқ, менинг сенга берадиган ортиқча бир тийиним йўқ» деб ўшқириб берганди ўшанда. Шундай гапларни айтган одам энди ўзи бировларникида яшаётган ўғлининг квартирасига бориб олсинми?..

IV БОБ

Битта палакда неча хил қовун битади деганлари ҳаққол рост экан.

Ўғли Толиб акасига қараганда анчайин кўнгилчан чиқди. Мактабни битиргач ҳам акасидек узоқни орзуламади. Ўқишга Фарғонага борасан деганди, бир оғиз гапини қайтармай, кўнди. Омади чоғиб ўша йили Фарғонада очилган қишлоқ хўжалик институтига кириб кетди. Битириб, ўзларининг колхозига иқтисодчи бўлиб қайтди. Лекин у ҳам бошида ўзидек бировга бош эгишни билмаслардан эди. Кўнглида борини шартта-шартта айтарди. Колхоз раҳбарлари эса бунақаларни унчалик хушламайди. Чунки хўжаликда ҳадеб тўғри гап билан иш юритиб, ойлик билан эса қозон қайнатиб бўлмайди. Толибга ўхшаганлар эса институтда олган ҳаёлий ҳақиқати билан бусиз ҳам аранг юриб турган хўжалик ишларининг белига тепиши мумкин.

Сал ўтмай ҳар ишда ўз фойдасини биладиган Бадал раис ҳам, унинг муовини Бегмат писмиқ ҳам Толибжоннинг аслида қўйниларидаги илон эканлигини сезиб қолишди. Айниқса, хўжалик парткоми — коммунистик фирқа қўмитасининг котиби, бўлгани ўнинчи синф маълумоти бор, бунинг устига умрида совет мактабидан бошқа ерда тарбия кўрмаган Бегмат писмиқ ёш кадрлар-

дан, олий маълумоти борлардан доим ҳадиксираб юрарди. Аслида иккиси ҳам Самин домланинг ўқувчилари эди, устозларига ҳурмат юзасидан унинг биргина ўғлини канотлари остига олишса ҳақлари кетмасди. Лекин Толибжон тушмагур ҳам тиниб-тинчимаганлардан бўлиб чиқди. Хўжалик иқтисодидаги бечакки сарф-харажатларни икки-уч мажлисда дангал гапириб, уларнинг ҳафсаласини пир қилди. Шундан кейин районда бирор иш жойи бўшаб, район катталари хўжаликлардан ёш, иқтидорли, ўсадиган кадрлар борми, деб сўраб қолишса, улар бир овоздан Толибжонни кўрсатадиган бўлишди. Аммо ўзлари бу жойларга, албатта, фирқа аъзоси бўлган ёшлар олиншини яхши билишар, Бегмат парткомнинг иш столи ғаладонида эса Толибжоннинг коммунистик фирқа аъзолигига ўтиши учун берган аризаси-ю, уч кишининг тавсияномаси анчадан буён навбат кутиб ётарди. Фирқа аъзолигига номзодликка ўрин бўлганда эса каттарок амалдорлардан илтимос тушиб қолар ва ўз амалининг қули бўлган бу одамлар иссиқ жойларининг совушидан кўрқиб, улар чизган чизиқдан чиқмасди. Бунинг учун бир ҳисобда уларни айблаб ҳам бўлмасди, чунки бу хол — мустабид тузумнинг бир-бирига чирмашиб кетган бошқарув усулларида биргина намуна эди, холос. Унинг биронта ҳаром тукини юлсанг, аъзойи бадани қақшар эди.

Бу орада иқтисодчи сифатида сир очишларини бас қилсин деб, Толибжоннинг ёшлигини, ташкилотчилигини мактай-мактай хўжалик комсомол ёшлари ташкилоти котибиятига муовинлик лавозимига ўтказиб қўйишди. Янги ишда ҳам фидокорона ишлаб ўзингизни кўрсатсангиз тез орада фирқа аъзоси ҳам бўласиз, дейишиб ваъда ҳам беришди. Хуллас, яна бир йилдан сўнг, ариза берганига роппа-роса уч йил тўлганда ноилож уни коммунистик фирқа аъзолигига номзодликка ўтказишди. Шундан сал кейин собиқ комсомол котиби ўз соҳаси бўйича бошқа ишга ўтиб кетди. Бу ўринга барча Толибжонни муносиб деб ўйлаганди. Бироқ раису партком собиқ котиб ўрнига Толибжон қолиб, бу ерда ишлаб кетган аввалги раиснинг ўғлини келтириб қўйишди. Институтни битириб эндигина хўжаликнинг трактор паркида муҳандисга ёрдамчи бўлиб ишлаётган Тиркаш фирқа аъзоси бўлиш нари турсин, ҳатто комсомолга ҳам аъзо эмас экан. У на мактабда, на институтда, на ундан кейин бу ҳақда ўйламаган экан. Отаси қўшни хўжаликда раис,

амакиси вилоятда қишлоқ хўжалиги соҳасида катта амалдор. Бундай одамларнинг фарзандлари албатта кўтарилиши керак. Кўтарилиш эса комсомолдан, фиркага аъзо бўлишдан бошланади. Тиркашвой янги ишга ўтишдан бир кун олдин комсомолга аъзо бўлди, эртасига фирка аъзоси номзодлигига ўтди, ҳар ишни ўйлаб, ўз фойдаларини кўзлаб қиладиган фиркачилар ҳеч иккиланмай Тиркашвойга бир-биридан чиройли тавсиялар ҳам ёзиб беришди.

Бу ноҳақликдан сўнг, Толибжон хўжалик раҳбарлари кимнинг ноғорасига ўйнашини, коммунист номини олган Бадал раис ҳам, Бегмат писмиқ ҳам аслида майда лаганбардор, бугунги амалидан, ўз курсисидан нарини кўра олмайдиган кўрқоқ ва олчоқ одамлар эканини чуқур ҳис этди. Ҳай аттанг, шу пайтгача фирка аъзоларини осмондаги ой деб юрган экан-а. Толибжоннинг ишидан кўнгли совиди. Нима бўлди-ю, шу орада район фирка кўмитасидан яна бир бор ёш кадрлар сўралди, шунда уни рўпара қилишди. Район фирка кўмитасининг қабулига борди-ю, у ердан райкомнинг қишлоқ хўжалик бўлимига йўриқчи бўлиб чиқди. Жонини аямай куну тун ишлагани учунми, бир йилдан сўнг ҳақиқий фирка аъзолигига ҳам қабул қилинди. Ҳар ҳолда Бадал раис, Бегмат парткомлардек фикрламаса-да, коммунистчасига фидокорона меҳнат қилишни ўрганиб олди: ҳеч қачон амали ўзингдан катта одамнинг гапини қайтариш, муҳокама қилиш керак эмас, ҳатто у жинни бўлса ҳам, бемаъни гапларни айтса ҳам. Чунки унинг ҳар бир гапи — буйрук, вожиб. Шунинг учун уларни муҳокама қилиб ўтиргандан кўра, сен ҳам амали ўзингдан кичикларга бақир, ҳисобот талаб қил, буюр. Бу жуда оддий — коммунистчасига ишлаш усули эди. Агар мана шунақа — амалига қараб муомала қилмасанг, атрофингдагилар сени эзиб, йўқ қилиб юборади. Бу ерда ақл эмас, сиёсат, ҳийла, лаганбардорлик, раҳбарларнинг кўнглини тинчитадиган гаплар, ахборотлар, ҳисоботлар, мақтовлар, ваъдалар иш беради. Бу каби ёлғон гаплар ва ваъдалар эса оғизлардан қоғозларга, қоғозлардан турли-туман ҳисоботларга кўчади. Сўнг улар ҳақида биринчи раҳбар афкор омма олдида оғиз кўпиртириб гапирди. Одамлар эса амалдорларнинг гапини икки қилишга ўрганишмаган: ёт деса ётади, тур деса туради. Ахир ким ҳам амалдор билан олишиб обрў топибди. Гапирсин, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деб эскилар бекорга айтиш-

маган-ку! У ҳам бу каби айтилмаган, ёзилмаган қонун-қоидаларга тез ўрганиб, аввалги Толибжондан — ҳақиқий коммунист Толибжонга айланди. Ахир бир фирқанинг аъзоси бир хил бўлиши, бир хил фикр юри-тиши керак-да. Институтдаги ҳақиқат хусусидаги тасав-вурлари ҳам ёлғон қасамдек унутилиб кетди. Бора-бора ўзлари яратган ёлғон ҳаёт — ҳақиқий ҳаёт, халқ, заҳмат-каш халқ ҳаёти парда ортидаги ҳаётга айланаркан. Пар-дани кўтариб, у ҳаётни кўришга, назар солишга эса фирқачининг бўш вақти йўқ. Бўлганда ҳам бўш вақтни бундай бемаъни томошага эмас, арзирли бошқа бирон нарсага сарфлаш керак эмасми, ахир?!

Самин домла ўғлида пайдо бўлган бу итоаткорлик ва етов, вақти келганда ҳокимлик қилиш руҳини кейинроқ тушуниб қолди. Лекин энди кеч бўлганди, Толиб ҳам, унинг Толибжони ҳам коммунистлар эккан дарахтнинг бир шохига айланиб бўлганди. Энди у ҳам одамларни ав-вало одам бўлгани учун эмас, биринчи галда ана шу одам-ни амали учун ҳурмат қиларди. Жойи келганда бош-қалардан ҳам ўзига нисбатан шундай эъзозни кутарди.

Бу гапларни афсус билан эслар экан, Самин домла яна хотираларга берилди. Хўжалик марказидаги мактаб-да сал кам ўн беш йил жисмоний тарбиядан дарс берган-дан кейин ўз қишлоғидаги саккиз йиллик мактабга ди-ректор бўлиб келди. Уруш йилларида ҳарбийда бўлиб, тартиб-интизомга ўрганиб кетган одам эмасми, қаерда бўлса ҳам энг аввал барчадан ишни, еган нонини ҳалол-лаб ейишни талаб қиларди. Конспект ёзмай келган ўқитувчини дарсга қўймасди. Унинг бундай қат-тиққўллигидан ўқитувчилар зир титрарди. Шунданми, бир гал уларнинг уч-тўрттаси йиғилиб, унинг устидан райкомнинг биринчи котибига шикоят ёзишибди. У вақтлар имзосиз хатни ҳам обдан текшириш одат эди. Ахир тепага ўрнашиб олиб, одамларни биз бошқаряпмиз, ҳаммадан ақлли ҳам биз дегувчиларга иш ҳам керак-ку! Ахир куйи табақада қанчалик нотинчлик бўлса, уларга насихат ўқиб, тўғри йўлни кўрсатиб, жазолаб, рағбат-лантириб... хуллас, қўйинг-чи, бошқариш осон эди-да.

Тафтишчилар «юмалоқ хат»даги бирорга фикрни тўғри деб топишмади. Фақат ортиқча асаббузарлик бўлди, холос. Улар кетгач, эртаси куни РайОНО муди-ри кўнғироқ қилиб, уни шахсан биринчи котибнинг ўзи — Назир Фуломович йўқлаётганини айтиб, мактабга машина юборди.

У кириб борган кенг, ёруф, узун стуллар қуршовидаги катта стол тўридаги креслода савлат тўкиб Назир Фуломович ўтирарди. Шундоққина боши тепасидаги деворда коммунистларнинг раҳнамоси — тарих бузғунчиси Лениннинг сурати. Гўё Назир Фуломовичнинг ўйлаб-ўйламай айтадиган ҳар гапига мадад бераётгандек бир қўлини кўтариб олдинга имо қилиб турар, эгнидаги костюмига чамбарак қилиб қонранг қизил лента тақилган, дераза ёнига эса қийирхон қилиб Қизил Байроқ осилган.

Домла бу ҳашаматлардан иймангандек, бир йўксиллар дохийси Лениннинг суратига, бир ўзимизнинг ўзбеклардан чиққан унинг муриди — райком секретари Назир Фуломовичга қараб, аста бориб салом берди. Назир Фуломович ўтирган кўйи бош ирғиб алик олди. Кейин бир қўли билан ўтиришга ишора қилиб стул кўрсатди. У ўтиргандан сўнг синчков тикилиб ясама босиқлик билан сўради:

— Домла, устингиздан шикоят тушибди.

Дабдурустандан айтилган бу гап гўё унинг устидан совуқ сув қуйгандек бўлди. Хаёлидан минг турли нохушликлар ўтди. Лекин домла тезда ўзини ўнглаб жавоб килди:

— Ҳа, имзосиз хат. Тухмат!

— Хабарим бор, домла! Қизишманг! Сиз сира кўнгилни бузмай ишлайверинг! Мактаб — табаррук жой. Бундай жойларда сизга ўхшаш принципиал, бир сўзли, ҳақиқатгўй одамлар ишлаши керак. Биз эса бундай одамларни ҳамиша қадрлаймиз.

— Раҳмат! — деди домла котибнинг гапни айлантириб турганини сезса-да, унинг далдасидан кўнгли кўтарилиб. Лекин кўнглидан «Фақат раҳмат эшитиш учун мени бу ерга чақирмагандир-ку» деган ўй ўтди. Ахир баъзан одамлар ойлаб навбатда туриб котибнинг олдига киролмай дарди ичида кетишади-ку. Демак, бекорга йўқламаган.

— Домла, биламан, катта бир мактабни бошқаряпсиз, ёш авлодга коммунистик руҳда таълим-тарбия беришдек муқаддас ишимизнинг бошида турибсиз. Ишингиз ҳам оғир, ҳам шарафли. Бунинг учун Сизга шахсан ўз номидан, Ленин партияси ва қудратли Советлар Ватани номидан ташаккур! Лекин қизик, шу пайтгача партия сафига ўтмабсиз — коммунист эмас экансиз?

— Шундай. Аммо коммунист бўлмасам-да, сира виждонимга хилоф иш қилмаганман.

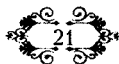
— Виждонни кўя турайлик! Сизга маслахатим шу: тезроқ партияга, бизнинг сафимизга ўтиб олинг! Агар гапим маъкул келган бўлса, ҳозироқ ариза қолдириб кетинг, эртагаёқ бюрода кўриб чиқиб, номзодликка ўтказамиз. Тавсияларни ўйламанг: биз сизни биламиз. Ана, РайОНО мудирлари беради, бир оғиз сўзимиз. Қолган иккитасини ҳам ўзимиз топамиз. Шундай қилсангиз, ўзингизга ҳам, бизга ҳам яхши бўлади. Ортиқча гап-сўзлар камаяди. Биз ўз маслакдошларимизни ҳар қандай шароитда ҳам ҳимоя қила оламиз. Улар — ўша ёзғувчилар, мана шуларни ҳам, яъни раҳбар бўла туриб коммунист эмаслигингизни ҳам ёзишибди. Биласизми, районимиздаги мавжуд элликта мактаб директоридан сиздан бошқа фирқага аъзо бўлмагани йўқ экан. Ахир биласиз, кемага тушганнинг жони бир, дейишади. Кейин «Султон — сугини хўрламас» деган гаплар ҳам бор. Тўғриси, коммунистик тарбия ўчоғидаги раҳбарнинг коммунист бўлгани яхши. Чунки масъулият ҳам, жавобгарлик ҳам ошади. Қолаверса, бу юқорининг — Москванинг талаби, сиёсий масала... Сиёсат билан эса ҳазиллашиб бўлмайди. Буни биласиз!

Назир Гуломовичнинг гапини аввалига индамай эшитиб ўтирган Самин домланинг тўсатдан миясига нимадир келиб урилгандек бўлди. У даст ўрнидан турди.

— Мени кечирасизу, Назир Гуломович, фирқа аъзоси бўлмасам ҳам боя айтганимдек, сира виждонимга ҳилоф иш қилмаганман, ҳалол ишлаб юрибман. Қолаверса, фирқага кириш-кирмаслик ҳар кимнинг ўз иши. Эътиқодли, иймони бут одамнинг фирқа аъзоси бўлмаса ҳам виждони тоза бўлади. Уруш йиллари етти йил чегарада хизмат қилиб, не-не машаққатларни чекканда ҳам партияга кирмаганман. Энди ёшим элликдан ошганда шу амални деб партияга кираманми? Мен партия аъзоси бўлмасам ҳам ўз нонимни ҳалоллаб еяпман. Бироқ эл кўзига партия бўлиб олиб халқ мулкани ўғирлаб, ҳаромдан ҳалолни ажратмаётганларнинг ҳам кўпини кўряпмиз. Оғизда эса ҳамиша халқ дарди, Ватан туйғуси. Аммо виждони пуч уларнинг.

— Ие, ие, мен сизни лекция ўқишга, насиҳат сўқишга чақирмовдим, домла. Қизиқ одам экансиз. Мен боғдан келсам, сиз тоғдан келасиз-а. Мен сизни тушунган, ўқимишли одам деб ўйласам... Кирмайман, денг?

— Кирмайман!

— Ҳм-ҳм, — котиб бош чайқаб кўйди. — Қизиққон одам экансиз. Сиёсий онг ҳам сал чатоқ... Майли, бора-веринг!

Оғир ўйлар билан чиққанди котиб олдидан ўшанда. Шундан кейин маориф мудирни уни хушламай кўйди, ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ дейдиган бўлди. Очик-ойдин «ишни топшираверинг» ҳам демайди, ишидан камчилик ҳам тополмайди. Орадан олти ойлар ўтганда Тошкентдан ҳамма сохани текширишга катта бир тафтишчилар гуруҳи келди. Текширув нихоясига етар-етмас Назир Фуломович инфарктдан вафот этди. Айтишларича, ишида хатоликлар кўп экан — асаблари дош беролмабди. Янги котиб кўпгина амалдорлар қатори мудирни ҳам янгилади. Шундан кейингина Самин домланинг қулоғи тинчиди. Фирқа аъзоси эмаслигини ҳам ҳеч ким бошқа эсламай кўйди. Аслида катта Марказдан бошлаб фирқачи коммунистларнинг обрўсига путур ета бошлаган эди...

Ўғли Толибжон эса мана шу — у ҳеч қачон аъзо бўлмаган, ҳатто амаё курсисига таҳдид солишганда ҳам ўтмаган коммунистик фирқанинг аъзоси.

Энди билса, бу фирқанинг кишибилмас пинҳоний қонунлари кўп экан: ҳеч қачон ўз ҳамтовоқларини хор қилишмайди, ҳамиша ҳамма ерда қўллаб-қувватлашади. Бу ўринда фирқачининг кимлиги уларни қизиқтирмайди. Билганлари улар ҳамфикр, ҳаммаслак, эл-юртни бошқаришга қодир, сўзамол, эпчил одамлар. Борди-ю, хато қилиб қўйганда ҳам фирқа дафтарчалари уларни жазодан сақлаб қолади. Айби топилиб бўшатилишига тўғри келиб қолса, бу ердан узокроққа — каттароқ лавозимга ҳам кўтариб юборишаверади...

Толибжон ҳам улар билан бир сафда уч-тўрт йил ишлади-ю фикрлари уларникига мослашди-қолди. Шунинг учун район Давлат суғурга идорасининг бошлиғи ўрни бўшаганда уни шу ўринга таклиф қилишди. Ҳатто ўйлашга ҳам фурсат беришди. Ўғли келиб, унга маслаҳат солди. «Ўзинг биласан, лекин райкомда ишлаб турли йиғинларда бўлар-бўлмас ваъз ўқиб юргандан кўра, кичикми-каттами бир ташкилотни бошқарганинг яхши, халққа, одамларга яқин бўласан», деганди. Акмалга ҳам унинг бу гаплари маъқул келганди.

Янги ишда Толибжоннинг бемаъни югур-югурлардан анчайин қулоғи тинчиди. Ўзига мустақил. Аввалгидек, дам олиш кунлари ҳам қўлтиғига бир папка қоғозларни кўтариб ишхонага чопавермайди. Ишини вақтида бажа-

риб, режаларини уддалаб юрибди. Рангига ҳам қизиллик югуриб қолди. Тагида хизмат машинаси ҳам бор. Гоҳида оиланинг оғир-енгилига ҳам бақор келиб туради. Яхшиямки, Толибжон вақтида отни қамчилаб қолган экан. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, коммунистларнинг фирқаси инкирозга учраб, районнинг танҳо хўжалари — райкомлару райисполкомлар ҳам гумдон бўлди. Лекин Толибжон ҳам райондаги катта-кичик амал курсисидаги одамлар қилган ишни қилди: ҳеч нарсани ўйлаб-нетиб ўтирмай янги партия — халқ демократик партиясига кириб олди. Акмал бир келганда буни эшитиб унинг олдида укаси билан айтишиб қолган эди.

— Янги фирқага кириб олибсанми? Табриклайман! — деди у заҳархандалик билан.

— Ҳа, кирдим. Ҳамма шундай қиляпти.

— Оббў! Ҳамма эмиш... Нима, сенинг ўз калланг йўқми? Коммунистлар ҳаммадан ақлли, ҳаммадан соф, ҳалол, тўғрисиўз, ватанпарвар деб юрардиларинг-ку! Ёки энди унақа бўлмай қолдиларингми?

— Ака, а энди ўзинг ҳам замонни кўриб турибсан-ку.

— Замонга нима қипти? Энг аввал одамнинг ўзида озгина мантиқ бўлиши керак. Агар коммунистларингнинг барчаси ёмон бўлса-ю, сен яхши бўлсанг, чиқишингга ҳожат йўқ эди, оқимга қараб товланиб-тусланмаслигинг керак эди. Ахир одам деганнинг эътиқоди битта бўладими? Тўғриси, сенларнинг баринг бир нарсадан — амалингдан кўрқасан. Бошлигинг қайси фирқада бўлса, сенлар ҳам бир юмалаб ўшанга ўтасан. Борди-ю, районни бошқараётганлар ўғрилар партиясининг аъзолари бўлса, сен ҳам шартта шунга ўтиб кетаверасан. Ҳа, айнан сенга ўхшаган коммунистларда асосий нарса — қатъият, принцип аввалбошдаёқ йўқ эди. Ҳамма нарсадан ўз манфаатларингни, амал курсиларингни ўйлар эдиларинг. Шунинг учун улар аввало ўз партияларини, кейин ўзлари буюк атаган «Советлар Мамлакатини» ҳалоқат ёқасига келтириб қўйдилар. Лекин уларнинг маъна шу мантиксиз ишларидан хурсанд бўлиш керак. Бунинг натижасида Ўзбекистон мустақил ва озод юртга айланса, ажаб эрмас!...

Шунда Толибжон акасига қарши ҳеч қандай эътироз билдиролмади...

Ўғли Акмалнинг дадил айтган гаплари унинг юраги замиридаги мудроқ ғурур туйғуларини қайтадан қўзғатиб юборди, эркинликнинг муқаддас ва сеҳрли эп-

кини деярли ҳиссиётдан маҳрум бўлаёзган вужудига жон бағишлагандек бўлди. Ҳа-да, советлар тузуми кўпларни «совет», «қизил» қилиб улгургани, хайриятки ҳаммани эмас! Кўнглидаги каби ўзлигича фикрлаш орзулари унинг дилида бўлса, мана, худо насиб этиб бир ўғлининг тилига чиқмоқда. Иншооллох, кўрмаган бу қутлуғ кунларни фарзандларим кўрсин! Балки, омон бўлсам ўзим ҳам кўрарман. Қани энди бу кунлар тезроқ келса... Акмал! Уни кўп куйдиргани билан юраги тоза, қалби бутун бола, ўзига мустақил, бировга етов эмас. Пойтахт таълимини олган-да. Шунисига ҳам шукур!

Бироқ шундай бўлса-да, Толиб уйланишда ҳам акаси-дек уни кўп куйдирмагани. У ўқишни битириб келган йилиёқ ҳамкасби Ғайбуллажон билан қуда-анда бўлишга келишиб кўйди. Ва бир кунни оқшом чоғи ўғлига шу гапни айтди.

— Акам-чи, — деди аввалига Толибжон йиғлагудек бўлиб.

— У ҳозир уйланмас экан. Агар сен ҳам гапимни иккита қилсанг...

Толибжон гапини иккита қилмади. Акаси келиб «уйланавер» дегач, тўй ҳам бўлиб ўтди. Келинни ҳам тўй кунни илк бор кўрди.

Хуллас, бир қориндан икки хил одам, икки хил дунёқарашдаги болалар ҳам туғилар экан-да. Буни ким ўйлабди, ахир.

Толибжоннинг бир айби — бир оз сустлиги бор. Дарди хуруж қилганда неча марта шифохонага олиб келди, олиб кетди. Лекин бирор марта очик-ойдин «дада, дардингиз нима дард ўзи» демади, бирор марта, «докторлар билан ўзим гаплашиб кўрай-чи», демади. Акмал эса тасодифан дардидан хабар топди-ю, Тошкентга олиб кетаманга тушди. Наби доктор билан ҳам гаплашибди. Аслида Толибжонга индамай Фарғонага жўнаворгани ҳам шундан.

Кичик ўғиллари Шавкат билан Баҳодир эса хали ёш: бири еттинчида, иккинчиси учинчида ўқийди. Лекин, унга бир нима бўлгудек бўлса, ўшаларга қийин бўлади-да. Етимлик ёмон, етимлик... Акалари уларга қандай қарайди, худо биледи... Сағирнинг кўнглига қараб бошини силашни ҳар ким ҳам удалайвермайди. Ҳатто ўз туғишганлари ҳам. Ҳар не бўлганда ҳам отанинг ўрни бошқа, отадан кейин қолган фарзанднинг тақдири бошқа...

Келганига ҳафта бўлай деяпти-ю, қишлоқдан дарак йўқ. Аввалига ортидан биров келишини истамаганди, бироқ эртага операция... Наби доктордек Хайрулло ҳам операцияни енгил ўтади деяпти. Аммо Сулаймон домла... ҳар эслаганида юраги ортга тортиб, эти увишиб кетади. Доктори — Наби эди. Операциядан сўнг бинойидек эди, ҳатто ўлимидан бир кун бурун кўргани борганда ичак солинган сийдик шишасини кўтарганча унинг олдига ўзи юриб чиққанди. Сира-сира ўладиган одамга ўхшамасди. Кулиб-кулиб гаплашганди у билан. «Сен ҳам ҳеч чўчима, Самин, бу касал шунақа расво касал эканки, бировга айтгани уяласан. Аслида кексаликда илашган бу ярамас дарддан сийдик йўлини тўсувчи безни олдирибгина қутулар экансан. Мана, олиб ҳам ташлашди. Худо хоҳласа, ҳадемай отдай бўлиб кетаман, шекилли. Сен ҳам дадил бўл: олдириб ташла!».

Шундай гапларни айтган одам эртасига... Аломат одам эди, раҳматлик, Сулаймон домла. Инқилобдан кейин Бағдоддан чиққан биринчи муаллимлардан эди. Илк совет мактабини ҳам бу депарада улар ташкил этишган. Райондаги қолган барча мактаблар ҳам Ултармадаги мана шу мактаб қарамоғида бўлиб, кейин-кейин кенгайиб, ажралиб мустақил бўлган.

Ҳамхонаси — у тенги, олтмиш ёшлардаги марғилонлик кишининг операция бўлганига ҳам ўн кундан ошибдики, хануз ўрнидан туролмайди. Биров билан гаплашгани ҳам хуши йўқ. Уззукун шифтга тикилгани тикилган. Гоҳо пичирлаб кимларнидир сўкиб кўяди. Фақат хотини овқат олиб келганда ундан бир-икки қошиқ еган бўлади-да, хотинига қараб бошини сарак-сарак қилганча унсиз йиғлайди. Лекин очиқ-ойдин бир гап айтмайди.

Буни кўриб Самин домланинг кайфияти янада ёмонлашади.

Хонадаги қотма, қорача киши эса автобус шофёри экан. Унинг касали — геморрой — бавосил, касалидан уялиш ўрнига касалини гапиравериш ҳаммани кулдиргани-кулдирган.

— Ғалати касал экан ўзи бу «босил» дегани. Эскиларнинг айтишларича, бобосида бўлса, набирасига ҳам тортаркан. Хуллас, авлод қувадиган дард экан, оти ҳам шундан чиққан экан, занғар, — деб гап бошлади бир гал Ҳаким шофёр. — Аввалига бировга айтолмай, дардимни

ичимга ютиб кўп хижолат бўлиб юрдим. Ҳатто хотинга айтгани уяламан. Ҳожатга борсам ҳар гал кон чиқади. Айниқса, қаттиқ овқат ёки ичкилик ичсам авж олади. Секин ҳамкасбларимга маслаҳат солдим. Улар суяқ овқатларни ичиб, ичкиликдан ўзингизни тортсангиз ўтиб кетади, дейишди. Аслида бу дард — шофёрларнинг, столда узок ўтириб ишловчиларнинг касали экан. Лекин улар айтгандек на режим қилолдим, на пархез. Шофёрда режим бўладими? Ичкиликка эса ўрганиб қолган эканмиз, нафс қурғур жойига қарамайди, йўқ бўлса кидириб топади. Охири бўлмади — поликлиникага чиқдим. Уялиб-уялиб докторга — қурмағур ҳам аёл киши денг — дардимни айтдим. «Ечининг» деса, шоша-пиша кўйлагимни ечибману фоздай гердайиб тураверибман. Доктор опа мийиғида кулганча «шимни» дегандай пастга имлади... Кейин ўгириллинг деди... Хуллас, мана, ётибмиз — доктор Хайруллога асир тушиб, унинг айтганини қилиб, агар яна бир ҳафтадан кейин ҳам ўзгариш бўлмаса, бизни ҳам операция қиларкан, бўртиб чиққан ортиқчасини кесиб ташларкан. Нима ҳам дердик, бошга тушганини кўз кўради-да, энди, — шофёр ўз гапидан ўзи нашъа қилиб кулди.

Марғилонлик каравотни фижирлатиб нохуш тўлғаниб кўйди. Фарғоналик чол эса бу бемаъни гапларга бепарво. Домла шофёрнинг гапларидан кулмади, аммо ичкилик ҳақида айтганларидан таъсирланди. Ичкиликдан ўзини тия олмаслиги ўзига ўхшаркан...

... 1942 йили ҳали ўн саккизга кирар-кирмас ҳарбийга чақирилди. Тақдирнинг унга раҳми келдими — фронтга эмас, балки Эрон билан Туркменистон орасидаги чегара қисмига тушиб қолди. Отлиқ аскар — «ковалерист» бўлиб хизмат қилди у ерда. Қишнинг қаҳратон совуғи-ю тиззадан келадиған қорида ҳам, ёзнинг эллик даражали жазирамасида ҳам Ватан чегарасини хушёр туриб кўриқлашарди. Неча марта қаҳратон қишда совук ўрмонларда адашиб қолишган. Бир гал бўронда тепаликдан қор кўчиб тўрт аскар оти билан сал кам бир кеча кўчки тагида қолиб кетишган. Одамзоднинг жони қаттиқ бўлар экан. Уларни қутқариб олишганда отлар-ку муз қотиб бўлганди. Ўзларини госпиталда зўрға одам қилишди. Айниқса, икки шериги роса қийналганди... Ўшанда ҳамширалар музлаб қолган баданларини яланғочлаб аввалига роса қор билан ишқалашди, кейин спирт билан артишди, сўнг «ма, ол, ич» деб бир стакан спиртни

зўрлаб ичказиб юборишди. Барибир ўламан, деб ўйлаганди у. Айниқса, бир кундан кейин бир шериклари қаттиқ совуқ олишдан ўзига келмай вафот этгач... Художўй эди бечора. Намоз ҳам ўқирди. Шунинг учун берилган спиртни ҳам рад қилганди. Лекин ўшанда у ҳам сира ўлиб кетишдан чўчимаганди...

Уруш тугади. Лекин 1945 йилда чегарада хизмат қилганларга урушда қатнашмаган, дея 1949 йилгача уйларига кетишга рухсат йўқ, деган қарор чиқди. Улар аввалгидек хизматни давом эттиришаверди.

Кейинчалик совуқ урган оёқлари ахён-ахён зир қақшаб оғрий бошлади. Бу оғрик қиш кунлари бот-бот кўзирди. Ёнбош ётиб олиб ўғли Акмални оёғининг устига чиқариб эздирарди ва ўғлига:

— Аслида мен ўлиб кетган одам эдим, бу ёкдаги умрим сизларга совға, — деб кўярди зиркираб оғриётган оёқларидан зорланиб. Касби жисмоний тарбия муаллими эмасми, болаларга кўшилиб ўзи ҳам тинмай машқ қиларди, ҳар бир машқни олдин ўзи бажариб болаларга кўрсатиб берарди. Шунинг учунми, оёқ оғриғи ҳам ҳеч маҳал уни қаттиқ ушлаб қолмасди. Лекин ичкилик ўлгурга шу — армияда ўрганганича ташлай олмади. Ичганда ўша жаҳаннам азобида ўтган етти йиллик хизмат машаққатларини ҳам сал унутарди.

Хизмат машаққатлари...

Дўстининг «қахрамонлиги»...

Ашхобод зилзиласи...

Ойисининг ўлими... ҳар эсга тушганда юракни эзади...

Ўтмишни унутиш ва дардини бир оз бўлса-да енгилатиш учун ҳар замонда ичиб туради. Лекин сира муккасидан кетган эмас, иш пайтида ичмаган, бўлар-бўлмас одамларга кўшилиб, ҳуда-беҳудага улфатчилик қилмаган. Гоҳида ишдан, ишдаги машамшалардан, сиёсатнинг ўтқир тиғи мактабга, мактаб ҳаётига, таълим-тарбия савиясига салбий таъсир қилаётганидан юраги сиқилиб уйга келганда овқатдан олдин озгина ичиб кўнгил чигилини ёзарди. Шунда ҳам ҳеч қачон хотинининг олдида, болаларининг олдида шишани дастурхонга қўйиб ичмаган. Овқатдан олдин гўё бир нарсани эздан чиқариб қўйган одамдек лип этиб ичкари уйга кириб кетарди-да, хуш кайфиятда чиқарди. Буни хотини ҳам, болалари ҳам сезар, аммо сезинганини билдиришмасди. Мана, энди ичилган ичкиликнинг таъсири ёши олтмишдан ошганда

билинди. Ичкилик дегани танада ўз асоратини қолдирмай кетмаскан. Бўлмаса шу пайтгача оёғи оғриб қолган кунларидан бошқа пайтларда у ўзини ҳамиша йигитлардек бардам, бақувват сезарди. Уч йил олдин — олтмиш ёшини нишонлаганда бутун бир районнинг маорифига алоқадор казо-казолардан тортиб фирқа раҳбарларигача уни табриклагани келганда ҳам ўзини бардам тутганди. Нафақага чиқса, ҳаммадан кўп нафақа олишини билса ҳам, мактабни, ўзи ўрганиб қолган болаларни ташлаб кетолмаслигини ич-ичидан ҳис қилганди. Мана, шундан кейин ҳам уч йил ишлади. Энди эса бало-офатдек қайдандир келган касаллик уни шу кўйга солиб ўтирибди. Шу ёшга кириб ҳеч тўшакка миҳланиб касал бўлганини эслолмайди, гоҳо тумов-пучқоқ бўлганда эса, хотинига аччиқ хўрдами, маставами қилдириб иссиқ-иссиқ ичар, сўнг қалин кўрпага ўранганча қора терга ботиб ётар ва бир-икки кунда яна отдай бўлиб кетаверарди. Қиш кунлари эса сандалга ўрик ёки тут дарахтининг чўғидан кўр қилиб оёғини тоблаб ётарди-да, ҳеч нима кўрмагандек оёққа туриб кетаверарди.

Э, дариф, қариллик — фазилат эмас экан...

* * *

Тушдан кейин хонага Хайрулло кириб келди. Бир стулни Самин домланинг каравоти ёнига қўйиб ўтириди:

— Домлажон, ахвол қалай? — деб сўради.

— Дуруст, — деб жавоб қилди домла йўлига.

— Бугун кечки овқатни емайсиз. Оқшом ҳам, эрталаб ҳам ҳамширалар клизма қилишади. Эртага операция. Дардан биратўла халос бўласиз. — Шундай дея Хайрулло қўлидаги қоғозни домлага кўрсатиб ишора қилди: — Мана бу ерига қўл қўйиб юборинг, оддий расми-ятчилик, операцияга розилигингиз тўғрисида.

Домла айтилган жойга қўл қўйди. Кейин бирдан нимагадир кўнгли ўксиб, бўшашиб тушди. Одатда оғир операцияларда шундай қилинарди. Ўшанда ҳам касалдан эмас, унинг яқинларидан, хотинидан, ўғил-қизларидан, ака-укаларидан розилик олинарди. Бу ерда эса... Эртага операция-ю уни ҳеч ким йўқлаб келмади: на ўғил-қизлари, на укаси Иброҳим, на Собир. Иброҳим-ку ўзи оқибатсизроқ одам, фақат шод-хуррам кунларингда, тўй-тўйчиқларда эслайдиган тоифалардан. Собир эса колхозда бригадир. Хозир май ойи — далада ишлар

қизиган палла, келолмайди. Хали унинг бу ерда ётганини ҳам эшитмаган бўлса керак. Лекин ўзининг уйдагилар-чи?.. Уйдан ким ҳам келарди, Толибдан бошқа. Хотини бир умр ўзича бир кадам босиб кишлоқдан нари чикмаган аёл. Ўнта бола туғиб, энг узоқ борган жойи беш чақирим наридаги район туғуруқхонаси-ю, ўғилларининг чипрон тўйи олдидан у билан етаклашиб боргани — Қўқоннинг чайков бозори. Ёлғиз бу ерларни тошиб ҳам келолмайди. Ўғли Акмал эса Тошкентда, унинг бу ерда не кўйда ётганидан батамом беҳабар. Толибжон ишимга душанбадан тафтишчилар келади деганди. Тафтишчилар... Уларнинг қанақалигини яхши билади. Директорлигида роса уларнинг совунига кир ювган. Агар мактабда Макаренко бўлиб барча ишни жой-жойига қўйсангу уларни ёғлиқ ош, ароқ-коньяк билан кутиб олмасанг, қилдан қийиқ топишаверади. Ўйлай-ўйлай у охири буни тушуниб етди. Бу ҳам жиғилдони карнай текширувчиларнинг айби эмас, даврнинг, тузумнинг қусури. Юқоридан келган текширувчиларда ягона бир фикри мутлақ бўлади: беайб — парвардигор, қидирилса, ҳар кимдан, ҳар жойдан истаганча айб топилади, инсонку оддий бир хом сут эмган бандая, истасанг авлиёсининг пешонасига ҳам истаганча гуноҳ тамғасини ёпиштириш мумкин. Кимники юқоридагилар бирор лавозимга лозим топишдими, у бу ишда улар истаганча ишлайди, ёқмай қолса, истаган куни ундан камчилик топиш мумкин. Айб топиш эса улар учун чўт эмас...

У буларни кейинроқ, кеч тушуниб етди. Ҳақиқат, ҳалоллик, садоқат, инсоф ва диёнат, виждон билан ишлаш — лаганбардорлик, амалпарастлик, хиёнат, тухмат, бўхтон олдида арзимас бир гап экан. Толибжон эса ҳали бу гапларни тушунмайди. Ё тушунармикан? Ахир у ҳам ана ўшаларнинг фирқасида-ку. Тушунади! Тушунгани учун ўшаларнинг кўнглига қараб, отасининг ортидан ҳам келолмай юрибди-да. Афсус. Толибжон-у Толибжон-а... У не-не одамларни кўрмади: фирқаман деб, тагидаги амал курсисидан ажраб қолишдан чўчиб, отасининг жанозасига келмаганларни, падари бузрукворини сўнгги йўлга — қабристонга кузатиб боришдан кўрққан мусулмонларни ҳам кўрди. Яна шу холига бошига дўппи, беллига белбоғ боғлаб эр кишиман, деб юришибди-я, улар. Э, бу ишларини юзига солсанг, айбни даврга, аллакимларга обориб такашади. Эр йигит бўлсанг отангнинг тобутини елкангда кўтариб бориб мусулмон одатича ўз

қўлинг билан қабрга қўй-да! Беш кунлик дунёда беш пулик амал ўлсин-а, амал ўлсин!

Э-ха, олтмиш уч ёш — Пайғамбар ёши. Одам истасамаса қарилликни бўйнига олиши керак экан, оқ-қорани ажратишга аллақачон вақт етган экан, энди бу ёнига у дунё тараддусидан ўзгасига не хожат. Ҳечдан кўра кеч. Лекин у ҳам олатўполон замонанинг қурбони бўлди. На кўнглида, на сўзида, на амалда ҳеч қачон худони инкор қилиб даҳрийлик қилмаган бўлса-да, бу ножоиз ишларга бировни рағбат қилмаган бўлса-да, бошқалардек маҷитга бориб намоз ҳам ўқий олмади, мусулмончилик шартларини бажара олмади. Ҳатто рўза тутмади... мактабларда бу ишларга қарши не-не сиёсатлар юргизилмади, ахир. Шунда ҳам динсиз, иймонсиз даҳрийга айланмаганига шукур. Ишқилиб парвардигорнинг ўзи кечирсин-да! Аммо-лекин, пайшанба ва якшанба кунлари қош қораймай чироқ ёқиб, ўтиб кетган ота-боболарининг арвоҳини эслаб, уларнинг хотирасига қуръон ўқишни сира қанда қилмади. Агар сал хаёли фаромуш бўлса, хотини эсга соларди. Ишқилиб, не гумроҳлик қилган бўлса, Худонинг ўзи кечирсин! Болаларининг кўнглига дину иймон эътиқодлари эртароқ кирсин!

Агар шу ердан эсон-омон тузалиб чиксам, қолган беш кунлик умрим борми-йўқми узил-кесил нафақага чиқиб, болаларимнинг дуои жонини қилиб уйда ўтираман. Иншооллоҳ рўза тутиб, насиб этса беш вақт намозни ҳам ўқийман. Ичкиликнинг оти ўчсин — сира оғизга олмаганим бўлсин!

Кечки овқат олдидан Ҳаким шофёр гап очиб қолди:

— Бу хирург деганлари жаллоднинг ўзи. Тағин шу туришларига одамнинг қўлига қарашади. Аслида уларни одамларнинг ўзлари ўргатиб қўйишган. Ўғилларингиз келганда Хайрулло билан бир гаплашишин. Жуда бўлмаса, ўзингиз кириб бир нарса денг. Ёнингизда бўлмаса менда пул бор. Пича узатсангиз, тузукроқ қарашади.

— Пул-ку бор-а... — деди домла маҳзун. Сўнг пешанаси тиришиб чуқур ўйга толди. Ўғиллари-ку келмади, хўп, келганда ҳам уларга нима дейди? Кириб докторга пора бер дейдими? Ўзи кирай деса... Бир умр бу ишни қилмаган, ўзи ҳам бировдан тама қилмаган... Йўқ, ўлганда ҳам бу иш билан унинг олдига киролмайди, айтолмайди, беролмайди. Бу ишлардан ҳазар қилади у.

Аммо Ҳаким шофёр тўғри айтяпти... Лекин қандай қилиб пулни докторга беради. Ўқимишли, тарбия кўрган одам кўринади Хайрулло! Шундай бўлгач, унга пора бериш уни ҳақорат қилиш билан тенг-ку! Кейин бир умр болаларга ҳалол бўлинглар, ёмон йўлдан юрманглар деган одам учун бу ишни қилиш ўлимдан оғир, уят, иснод-ку! Агар журъат этиб бу ишни қилса-ю, ўғли тенги Хайрулло пулни олмай юзига отиб юборса, нима деган одам бўлади? Унда ўн дардига юз дард қўшилмайдами? Уят — ўлимдан қаттиқ. Ҳеч қачон бировнинг олдида тубан кетиб обрўсини тўкмаган, бундан кейин ҳам тўкмайди. Порахўрлар бўлишни кўп эшитган, лекин кўзи билан кўриб, қўли билан тутмаган. Э, бўлганича бўлар, тақдирида борини кўради-да. Бундан буёғига ҳам эшитгани — эшитган, кўргани кўрган бўлиб қолаверсин...

— Лекин киролмайман! — деди ҳамон ундан бир гап эшитиш умидида оғзига тикилиб турган Ҳаким шофёрга қараб.

VI БОБ

Эртасига соат ўнларда Хайрулло ёнида бир ҳамшира билан палатага кирди-да, Самин домлага юзланди:

— Қани, домла, юринг, навбат сизники.

Домла секин ўрнидан турди, вақт ўтсин дебми у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. Нимагадир шу пайтгача бунчалик дахшатли бўлиб кўринмаган операциядан юрагини ваҳима босиб, баданидан совуқ тер чиқди, қалтироқ тутиб, жойига қайта ўтириб қолди.

— Юринг, домла! Қўрқманг! Арзимас операция-ю, — унинг аҳволини кўриб ширинсўз ҳамшира қиз қўлини узатди. У хиёл дадиллашиб, ҳамширага эргашди. Қўрққанини билдирмаслик учунми, жарроҳлик хонасига кираверишда ҳамширанинг айтганларига индамай итоат этиб, кийимларини ечди. Сўнг жарроҳлик столига ётқизганларида ҳам, устига оқ чойшаб ташлаб Хайрулло доктор ёнидаги оқ халатли икки-уч ёрдамчилари билан нималарнидир пичирлашганда ҳам, олдин оёқларини, кейин қўлларини икки ёнга кериб боғлаб қўйганда ҳам ўзини зўрма-зўраки дадил кўрсатишга уринди. Шундан кейин наркоз беришди...

Бир маҳал терга ботиб кўзини очганда кун пешинга оққан, у ўз ўрнида чалқа тушиб ётар, жарроҳ тиғи теккан қорин атрофи қаттиқ оғирди. Рўпарасидаги столда

эса кимдир ўтирибди. Дастлаб унинг кимлигини пайқамади. У кўзларини очганини сезди чамаси, ўтирган кимса овоз берди:

— Дада, дада, тузукмисиз?!

Домлага аввал бу овоз узоқдан келаётгандек туюлди. Овоз кимникилигини ҳам дарҳол илғай олмади. Катта ўғлимикан? Йўқ, у — Тошкентда-ку! Аҳволидан беҳабар. Ия, Толибжон-ку! Келибди-да. Хайрият-ей...

— Толибжон, сенмисан, болам? — деди у, лаблари кимирлагани билан овози чикмади. Иситма баланд, толиққанидан гапиришга ҳам мажоли етмаётганди. Буни сезган домла «Келибсан-да, йўлингга кўп кўз тутдим», дегандек кўзлари билан ўғлига имо қилди.

— Тафтишчилар бугун эрталаб кетишди. Уларни кузатдим у бу ёққа чопдим, — деди Толибжон гўё шунча кундан буён хабар ололмагани учун узр сўрагандек.

— Сув, — деди домла ўзидаги бор кучини тўплаб. — Юрагим куйиб кетяпти.

Шу пайт хамшира кириб келди.

— Уйғондиларми?

— Ҳа, сув сўраяпти дадам.

— Ҳозир мумкин эмас. Баданда наркоз таъсири бор ҳали. Манави хўл докани пешанасига босинг, иссиғи ҳали ҳам баланд. Бечора дадангиз кўп қон йўқотди. Сув ўрнига манави тоза докани намлаб оғзига бир-икки томчи томизинг.

Дадасининг пешанасига докани уч-тўрт хўллаб босди. Чанқоқ лабларига сув томизди. Кечроқ эса хамшира бир стакан узум шарбати, ярим стакан сут берди. Дадаси уларни ичиб ухлаб қолди. Шундагина у дадасининг қорни ёнидан чиқиб турган ва бир учи каравот остидаги тувак жўмрагига тушириб қўйилган узун шлангга синчиклаб қаради. Палатадаги икки эркакнинг қорнига ҳам шунга ўхшаш шланглар уланган. Биттаси эса шлангнинг учи тикилган шишани бир қўлида кўтарганча хона ичида бемалол юрибди, ҳатто ташқарига чиқиб келяпти.

Операциядан сўнг домлага дарди аригандек бўлди. Кеч бўлса-да, ўз оёғи билан юриб келиб бу ишларга розилик берди. Аммо операция анча чўзилибди-да. Сурункали шамоллаш ва яллиғланиш оқибатида простата беши жуда катталашиб, чигаллашиб аввалига сийдик йўллари-ни, бора-бора ҳатто йўғон ичакни ҳам исқанжага олганди. Айниқса, ичкиликдан бу ҳол авж олиб кетган.

Толибжон дадасининг касалига арзимас дард деб

қараб юрди. Нозик дарддан истиҳола қилибми, на дада-сига, на докторларга бир нарса демади. Унинг назарида бу касал ҳам барча дардлардек ўткинчи бўлиб туюлди. Ҳозир ҳам дадаси тўшакда иситмадан ёниб, гоҳо алахсираб, гоҳо кимларнидир сўкиб ётаркан, буни ҳам доктор айтгандек, одатдаги наркоз кучининг асабларга таъсири деб ўйлади. Дадасининг кексайиб қолганини, операцияда кўп қон йўқотганидан ҳозирда баданининг фақат жаррох тифи теккан жойларигина эмас, аъзойи бадани бирдек азоб чекаётганини, иситма алангасида ўт-оташ бўлиб ёнаётганини, хуллас, ҳаёт ва ўлим ўртасида тинимсиз кураш кетаётганини тасаввур ҳам қилолмади. Танаси бошқа — дард билмас, деб балки шунга айтсалар керак-да.

Бир ҳафта тафтишчилар билан бўлиб, Толибжон уларнинг кўнглини оламан деб югуриб-елиб, роса чарчаганди. Аслида ишхонасида кўрқадиган қинғир иши йўқ эди, барча ишни рисоладагидек бажариб келмоқдайди, лекин «меҳмон — отадек улуғ» деган гап бор. Кейин юқоридан келганларнинг одати маълум: муомаланг ёқмас, иш у ёқда қолиб, қилдан қийиқ топаверади. Ҳисобкитоби бор жойдан эса арзир-арзимас қоғозлардан ҳам айб топиш осон. Бир ҳафтагача отасининг олдига ҳам келолмаганининг асосий сабаби шу эди. Кейин уйдан ўз оёғи билан чиқиб кетган одамни бунчалик тез операция қилиб юборишлари кимнинг хаёлига келибди.

Кечга томон Хайрулло доктор палатага навбатчи ҳамшира билан кириб келди-да, тайинлади:

— Ҳушёр бўлинг! Биринчи тун оғир ўтади. Кўп ҳам кўзгалавермасин. Уйқусираб шлангни чиқариб юбориши мумкин. Агар бир гап бўлса, дарҳол навбатчи врачни чакиринг, — деди-да, сўнг Толибжонга қараб қўшиб қўйди: — Сиз ҳам бохабар бўлиб туринг, хўпми?

Тун. Толиб не вақтгача дадаси рўпарасидаги стулда унга термулиб ўтирди. Ҳамшира ҳам тез-тез хабар олиб турди. Домланинг иситмаси ҳам пича тушди. Гох-гоҳ ўзича алахсираб гапиришини демаса, анчайин тинчиб қолди. Буни кўриб тасалли топган Толиб секин йўлакка чикди-да, уйқу элтиб келаётгани учун шартта уч-тўрт стулни бирлаштирди ва озгина чўзилиб мизғиб олмоқчи бўлди. Аммо стулга боши тегди-ю донг қотиб ухлаб қолди.

Ярим кечаси докторларнинг югур-югуридан чўчиб уйғонди. Навбатчи доктор дадасини кўчма каравотга ётқизганча иккита ҳамшира кўмагида жаррохлик хонаси-

га олиб кириб кетаётган эди. Хиёл ўтмай Хайрулло ҳам етиб келди-ю, йўл-йўлакай халатини кийганча тўғри жарроҳлик хонасига ўтиб кетди.

Бир соатлардан кейин у ердан терлаб-пишиб чиққан Хайрулло навбатчи хамшира қизга ўшқира кетди:

— Ярамас! Қачон сенларга ақл киради, а? Ўласанларми, қарасанглар? Операциядан чиққан беморга эътибор шуми? Тайинлагандим-ку минг марта. Ебсанлар одамни!

— Ўғли бор деб... — хамшира мижғовланиб жавоб килди

Ухлаб қолгани учун хамширадан кўра ўзини кўпроқ айбдордек сезаётган Толибжон эса нима гаплигини тушуна олмай гаранг эди.

Хамширанинг жавобидан Хайруллонинг чапараста жахли чиқди:

— Ўғли бор эмиш. Шуям гап бўлди-ю! Эсингдами, ўтган йили ҳам сенинг навбатчилигингда бир бемор биринчи тунда шлангни суғуриб ташлаганди. Кейин сийдик баданга тарқалиб, хамма жойи заҳарланиб... Оқибатидан ҳам хабаринг бор... Асли ўшанда ковушингни тўғрилаб кўйиш керак эди. Ёш, тузалар дебман. Адашган эканман! Мана, сенинг касринга баданидан наркознинг кучи кетмай яна наркоз бердик. Ўзи операцияда кўп қон йўқотганди. Жароҳатни очиб, сийдикни тозалаш операциядан ҳам оғирлигини биласан-ку, ландавур! Организми кўтара оладими-йўқми, энди буни ёлғиз худо билади. Сийдик билан инфекция тушган организм... Тамом!

Толиб қўрқиб кетди. Бир кеча минг кеча эмасди. Ухламасдан чидаса бўларди-ку...

Дадасини қайта палатага олиб киришганда у беҳуш эди. Ранги докадек оқариб кетганди. Кечгача ҳам кўзини очмади. Докторлар тез-тез кириб хабар олиб турди. Хамшира қиз эса кириб икки-уч марта укол қилиб чиқиб кетди.

Домла роппа-роса бир кечадан сўнг кўзини очди-ю қорин атрофидаги оғриқ кучайиб бутун баданига тарқалганини сизди. Кейин рўпарасида ўтирган ўғлига ҳам парво қилмай:

— Доктор... чақиринглар, — деди.

Хамшира ғиз этиб Хайруллони чақириб келди.

— Менга нима бўлди, ўзи? — Самин домла ковокларини базўр кўтариб Хайруллога илтижоли тикилди.

— Ўтган тунда шлангни суғуриб ташлабсиз. Сийдик

эса организмга таркаб кетибди. Жароҳатни қайта очиб тозалашга тўғри келди.

Домла секин кўзларини юмиб олди. Тунда кўрган тушимми ёки хаёлидан ўтганлариними эслашга уринди. Босинқирашми, алахсирашми, тушидами, ўнгидами ўғлини чақиргандек, ниманидир қидиргандек бўлди. Лекин оғриқдан жони ачиб уйқу аралаш жароҳати томон беихтиёр қўлини юборганини ҳам элас-элас эслайди. Кейин жон аччиғида ниманидир каттиқ тортганди ҳам. Нахотки, у — ўша қорнига уланган сариқ ичак бўлса... Шундан сўнг нимадир бир илиқ нарса баданига ўрмалаб киргандек бўлган эди... Нахотки, бу ишлар тушида эмас, ўнгида юз берган бўлса. Унда тепасида ўтирган ўғли Толибжон ва ҳамшира қиз қаерда эди?!

VI Б О Б

Шу кунни тунда домла ғалати туш кўрди. Сўнгги пайтларда сира бунақа эса қоладиган туш кўрмаганди.

... Эмишки, поёнсиз бир яйловда юрганмиш. Дунёдаги жамики майсалар, ўт-ўланлар, турфа гуллар бор эмиш у ерда. У минг турда очилиб-сочишиб ётган бу гўзалликларга парво қилмай ёш боладек чопқиллаб ниманидир қидириб юрганмиш. Узоқдан эса қоп-қора соқоли кўксини ёпган, қора чопон устидан атлас кийик боғлаган, саллали бир мўйсафид уни тинмай ўзи томон чорлармиш. У бўлса мўйсафидга етмоқчи бўлармиш-у, лекин чол ҳамон қўли билан уни имлаб чақирганча ундан тобора олислаб борармиш. Охири у югура-югура мўйсафидга яқин келиб тўхтабди. Не кўз билан кўрсинки, уни ўзига чорлаётган нуроний одам — отаси Хамдам бува эмиш.

— Келавер, кел, ўғлим. Намунча чўчийсан, бегонасирайсан. Бу — мен, сенинг отангман-ку. Эсингдами, отанг — Хамдам қассоб. Агар қассоблигим эсингда бўлмаса, Хамдам қиморбоз ҳам дейишарди мени. Кел энди, келақол, ўғлим, жигарим Саминжон, у ёқларда шунча азоб чекканинг етар. Асли у ёлғон дунё — одамни синаш учун, азоб чекиши учун яратилган. Буни эса ҳаммамиз ҳам кечроқ биламиз. Хом сут эмган бандамиз-да, ахир! Кел, келақол, энди...

Домла кўзларини очиб ўзига келгач, булар ўнгида юз берганидек аниқ-тиник эслади. Демак, отамнинг рухлари безовта бўлаяпти, улар мени ўз ёнига чорлаяпти. Демак,

отам мени соғинибди. Рухлар алдамайди. Демак, отамнинг рухлари менинг азобларимдан хабардор. Демак, паймона ҳам тўлган, ўлим — ҳақ ўлим яқин! Остонада ажал султони азроил ҳар дақиқада жон олишга шай турибди.

Секин кўлини олиб бориб пешанасига босди. Совук тердан бармоқлари нам бўлди. Хушламайгина тушини эсларкан, кўзлари ёшга тўлди. Ҳа, ўлим — ҳақ! Ўлим яратганнинг иродаси, ундан қочиб кутулиб бўлмайди. Олтмиш уч йил мардона яшади. Пайғамбар ёши ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Шунча яшаб бировга бош эгмади, бировга ялинмади, нималарнидир илинжида бировга ялтоқланмади, товланмади-тусланмади. Энди ўлимни ҳам мардонавор бўйинга олиш керак. Лекин болаларига — кенжатоилар Шавкат ва Баҳодирга қийин бўлади-да... Ҳали унинг наздида гўдак улар, ҳеч нарсага ақллари етмайди. Шавкатга катта-катта ўқишларда ўқитаман деб ваъда қилганди, кенжатоили Баҳодирга эса мактабни битирсанг уйдаги машинани албатта, сен минасан деганди... Энди бу ваъдалар қайда қолади?!

Отаси Ҳамдам бува бундан тўрт йил бурун — сал кам тўқсон ёшида вафот этган эди. Бу замонда бу ёшга кириш ҳазилакам гапмас. Отаси тенгқурларни Николайнинг ёғини ялаган, шундан илиги тўк, узок яшашади, дейишарди эскилар. У ҳам ҳеч бўлмаганда отасининг ёшини орзулаганди, орзулари хомхаёл экан. Ҳаёт машаққатлари ўз ишини қилган, вужудини, руҳиятини, борлигини чарчатган. Аммо отаси яна кўп яшарди. Ўша қишда илқис оёғи оғриб узок ётиб қолди. Унгача бирор марта касалхонада ётмаганди, бирор марта жиддий касал ҳам бўлмаганди. Оёқ шиши қайтавермагач, ноилож отасини зўрлаб касалхонага олиб боришди. Дорилар қайтага ёмон таъсир қилди. Оёқлари дўмбира бўлиб шишиб кетди. Икки ой деганда докторлар жавоб беришди. Уйга келгач, оёғини сандалдаги чўкка тоблаб анча ётди. Уйижойи бошқа бўлса ҳам гоҳи кунлари отасининг меҳмонхонасида унинг ёнида ётиб қоларди. Тўнғичи эмасми, отаси унга ўзгача бир меҳр билан қарар, лекин сира буни билдиргиси келмас, кўнглида ҳамма болаларига тенг бўлай дерди чамаси. Уч ўғил, уч киз эди улар. Оғир замонларни кўришди. У эсини таниб-танитай оила ташвишларини отаси билан баробар торта бошлади. Ўттиз учинчи йилдаги қаҳатчилик пайтида у ўн ёшли бола эди. Ейишга бир бурда нон топиш машаққат... Колхознинг

ўриб олинган буғдойзоридан яширинча бошоқ йиғиб келишарди. Хатто шу ҳосили ўриб олинган жойда бошоқ теришга жоҳил бригадир Теша чўлоқ қўймасди. Кулранг саман отда юрарди Теша чўлоқ. Хатто бир гал у бир болани буғдойзордан тўрт-бешта бошоқ олгани учун отда қувиб етиб, камчилаб, уриб-тепиб ўлдириб қўйган. Камбағал оиланинг боласи эди бечора. Ота-онаси арз қилиб кишлоқ Шўроси-ю район катталаригача борган. Лекин кизил фирқа Теша чўлоққа жин ҳам урмади. Қайтанга сал ўтмай «Қолхоз мулкини кўз қорачиғидек сақлагани, социалистик Ватанга жон куйдиргани учун» деб мукофот ҳам беришди. Ўша йиллари қанчадан-қанча одамлар очликка чидай олмай қирилиб кетди. Кўплари кунжара еб шишиб ўлди. Бироқ ўшанда ҳам отаси уларни бировдан кам қилмай, бировга зориқтирмай эплаб боққан. Қассобчилик қиларди. Лекин молни ўзи сўймасди, сарроб сўйиб берарди. Аслида бу касбнинг таомили шунақа, дерди отаси, сарроб сўяди, қассоб сотади. Ўзи хайвоннинг жонини олган одам гўшт сотиши керак эмас, дерди. Энди бу удумлар ҳам бошқача бўлиб кетди... Хуллас, ўша пайтларда ҳам уларникида кунда бўлмаса ҳам кунора қозон қайнарди. Гўштсиз бўтқа, кўча ош, ўмач ичавериб меъдасига тегиб кетгани ҳам ҳамон ёдида. Қотирма нон, зогора нон еганлари ҳамон эсида. У кунлар ҳам пешанада бор экан, кўришди, чидашди, кейин-кейин кўрмагандек ҳам бўлиб кетишди. Лекин отаси болажон, оилапарвар бўлгани билан ҳар тўқисда бир айб деганларидек, камчилиги ҳам бор эди. Қимор ўйнарди. Қўлига пул тушди дегунча уч-тўрт улфатини йиғиб ошиқ ташлашга шунчалик берилиб кетардики, хатто уйи, болачақасини эсидан чиқарарди. Аммо камбағал бўлса-да, одамлар мард эди у вақтларда. Ўша қахатчиликдан бешолти йил ўтгач, отаси кишлоқдагина эмас, бутун Бағдод депарасидаги донғи чиққан барча қиморбозлардан қарздор бўлиб қолди. Улар эса хушига келган пайтда эгарланган чиройли отлар минган хабарчиларини уларникига жўнатишни қўймасди. «Ҳамдам ака, палончининг қарзини бераркансиз», «Ҳамдам ака, пистончига айтган муҳлатингиз тугапти». Ўлмаган ойисининг жони. Отаси не-не пул билан чиқиб кетиб икки қўлини бурнига тиқиб, ютқазгани етмай, қарзга ботиб келганда ҳам бирор марта эрига тик боқмаган. Хатто бир гал... Агар шу воқеа бўлмаганда балки уйларини ташлаб Тошкент томонларга кетишмасдим.

...Ўйин роса авжигга чиққанда отасининг пули тугаб колибди. «Ховлимни тикдим», деб юборибди отаси. Зорманда ошиқни гардкам деб ташлаганда яна чув тушибди. Ўйинга кизиқиб кўзига ҳеч нарса кўринмай қолган отаси «Хотинимни тикдим», деб юборибди. Ва шу он ўзига келиб, ёнидаги хабарчисига шишшитибди: «Бор, тезроқ, келинойингга айт, томга чиқиб ўтирсин!» Бахтга қарши бу гал ҳам отасининг қўли келмабди. Дупур-дупур от солиб уйга келган қиморбозлар ойисининг томга чиқиб ўтирганини кўриб қайтиб кетишибди. Лекин ўша кунги ўйинда отаси ҳовлини ҳам, хотинини ҳам қайта ютиб олибди-ю, аммо яна ўйинни давом эттириб бисёр қарзга ботибди. Ярим кеча тарвузи қўлтиғидан тушиб бир аҳволда уйга қайтиб келса, хотини ҳамон совуқда дир-дир қақпаганча том бошида ўтирган экан. Хотинини кўриб отасининг айтган гапи шу бўпти:

— Моҳия, тушавер энди. Аммо-лекин, эртадан кўч-кўронингни йиғавер, энди бу ерларда яшаш бизга тати-майди, ҳаром энди бу ерларда яшаш. Кетамиз!

Ойисининг хўрлиги келиб, кўзидан дув-дув ёш тўкканча жойидан тушиб келибди. Лекин муслима аёл эмасми, шунда ҳам эрининг кўзига тик бокмабди, қаерга деб сўрамабди ҳам, кучи кўз ёшларига етиб йиғлайверибди, йиғлайверибди. Охири эрининг бир аҳволу бир важоҳатда тикилиб турганини кўриб, сабри чидамай сўрабди:

— Қаерга?! Қайси меҳрибонларингизнинг олдига?.. Қиморбознинг бесаранжом оиласига кимнинг ҳам кўзи учиб турибди шу замонда?!

— Гадой топмас ерларга. Пича ишлаб, пул топмасак бўлмайди. Тирикчилик ҳам оғир бўп кетди.

— Бир этак бола билан қаерга сифамиз, қаерга бора-миз, юзимиз сомондек сарғайиб...

— Гап битта: эртага жўнаймиз. Кўп вайсайверма.

Ўшанда улар беш бола эдилар: икки ўғилу уч қиз.

Орият кучи эртасига бир арава юк билан йўлга ту-шишди.

Кейин эртақларда айтилганидек, бир ҳафта йўл юриб, йўл юришса ҳам мўл юриб Тошкент биқинидаги Қўйлик деган жойга келишди, бир вақтлар Қўқон томон-лардан кўчиб келган одамларникидан бошпана топишди. Колхоздан ер олиб, шоли экиб, бола-чақа билан ишлаб топган ҳосиллари ўн-ўн икки қанор-қоп шоли бўларди. Лекин йил бўйи меҳнат қилишиб, машаққат чекишиб то-

пилган бу шоли тўла қоплар бир кечада йўқолиб қоларкан. Кейин-кейин билишса, оталари яна қимор ўйнаб, бир кечада уларни ҳам ютқазиб қўяр экан. Бўлмаса, ўша пайтларда бир қанор-қоп шолнинг ўзи катта давлат бўлган. Бу ишлар эса хар йили такрорланаверарди. Бу орада Герман уруши бошланиб қолди. Ўшанда отасининг ойисига айтган гаплари ҳозиргидек қулоғида:

— Юр энди, Мохия, болаларни бошла, юртимизга — Фарғонага кетамиз. Самин ҳам катта йигит бўп қолди. Ҳарбийга чақириб қолса, ўзимиздан кетгани дуруст. Тағин бошқалар хар хил ўйга бормасин. Бу кетишда энди барибир барча норғул йигитлар солдатликка олинади.

Бу вақтга келиб ойисининг қўлида яна бир чақалоқ — олтинчи кенжа фарзанд бор эди. Шу ерда туғилгани учун Тошканбой деб аташганди уни. Кейинчалик Фарғонага боришгач, Собир, Собиржон деб иккинчи номни беришди, ҳужжатларда ҳам шу ном ёзилди, аммо ака-опалари гоҳ-гоҳ уни олдинги номи билан чақиришни қўйишмасди.

Тўйиб овқат емаган, сарсон-саргардон у кунларни ким унутибди? Унутиб бўлмайди. Бир йил меҳнат қилиб топган қатор-қатор қоплардаги ғаллани ҳеч кимдан, хотиндан ҳам, болалардан ҳам сўрамай қиморга берган отанинг бу зулмини ким ҳам унутади? Лекин ойисига худо сабрдан берган экан. Шунда ҳам бир оғиз эрининг дилини оғритиб сазасини қайтармаган. Қиморбозсиз, ёмон одамсиз, демаган. «Эр киши оиланинг пайғамбари» дерди ойиси. Пайғамбарларга эса шак келтириб бўлмайди. «Хотин — эрнинг қули» деб қўярди яна тағин. Аммо қозон қайнатишга бир бўлак эт, қаловига бир чўп тополмай, турмушдан хўрлиги келган кунлари ҳам кўз ёшини ҳеч кимга кўрсатмай оғилга кириб бир четдаги устунга суяниб тўйиб-тўйиб йиғлаб олганлари ёлғиз унга-ю худого аён. Бир-икки бор шундай кунлари олдига кириб қолганда уни бағрига босиб айтиб-айтиб йиғлаганлари ҳамон ёдида:

— Болам, болагинам, пешонам шунчалик шўр бўладими-я. Худованди карим мени отангдек қиморбозга рўпара қиладими-я. Худога минг қатла шукур, қатор-қатор нор туядек уч ўғилни берди, фариштадек уч қизни берди. Лекин шу жўжабирдай норасидаларнинг ризқини демай отанг... Ҳа, майли, эси кириб қолар, унинг ҳам қўнглига бир кун худо инсофу диёнат солар. Бахтларингга омон бўлсин, умри узоқ бўлсин!

Ойиси қанчалик куйиниб сўзламасин, ҳеч қачон отасини қарғамаган, у ҳақида ёмон сўз айтмаган. Шунчалик ҳам сабрли, бардошли бўлиб яратилганми ўзбек аёли! Шунчалик ҳам марҳаматли, эрига садоқатли бўладими ўзбек аёли!..

Ҳа, ойисига кўп жабру жафо, кулфату зулм етказган отаси... У кунлар-ку энди унут бўлиб кетган-а. Йўқ, йўқ, юракка бир умр муҳрланган у кунлар сира унут бўлмайди. Ҳамма унутса ҳам унинг эсидан чиқмайди. Лекин у ҳам ойисидек ҳеч қачон отасининг ишларига сира аралашмаган. Кўнглидан не-не ўй-фикрлар кечган, отасининг қилиқлари учун балодек ёмон кўриб кетган кунлари ҳам бўлган. Бироқ ота — ота экан-да, қай юз билан фарзанд унга қозичилик қилсин, тергасин, насихат қилсин! Мусулмончиликка тўғри келмайди, гуноҳ бўлади. У ҳам, отаси ҳам мусулмон фарзандлари.

Мана, энди мана шу отаси — бу дунёда ўзи истаганча яшаб ўтган, сира ўз ишлари ва қилмишларидан нолимай ўтган одам Ҳамдам қассоб, Ҳамдам қиморбоз уни — бу дунё кўргиликларидан кўнгли кемтик ўғлини ўз ёнига чорляпти...

VIII Б О Б

Операциядан уч кун ўтгач, домла сал ўзига келиб, ҳамхоналари билан дуруст гаплашадиган бўлиб қолди. Улар у ёқ-бу ёқдан, ўтган-кетган гаплардан гапиришар, аммо ҳеч ким ўз дардидан чурқ этиб оғиз очмасди. Ўша куни Толибжон вилоятдаги катталарига учрашиб, бирор ҳафта ишга чиқолмаслигини айтиб келди. Ишхонасига ҳам кўнғироқ қилиб қўйди.

Орадан ҳафта ўтдики, домланинг ўрнидан туриб юришга холи келмади. Овқатни ҳам бошини хиёл кўтарганча номигагина еяр, дармонга кирасиз деб ўғли қистагани-қистаган эди. Иштаҳаси йўқлиги устига касалхонанинг оби-ёвғон қуюқ-суюқ овқатлари баттар кўнглини беҳузур қиларди. Доктор ҳам ичаклари яна аввалги ҳолатга келсин деб унга, фақат парҳез таомларнигина буюрган. Бу тахлит «таом»лар билан домланинг қувватга кириб кетиши амримаҳол эди. Кўнгли эса гоҳ шўртаккина, аччиққина уй таомларини тусарди. Гоҳо кўпроқ ичиб қўйиб, эртасига боши гаранг, лоҳас бўлиб уйғонганда ошхонадан хотинининг овоз берганларини эсларди:

— Вой, дадаси, турдингизми? Эндигина уйғотай деб тургандим. Тезроқ ювиниб кела қолинг. Ўзингиз хуш кўрадиган аччиққина хўрда килиб кўйдим. Қатиклаб ичиб оласиз.

У хотинининг овозиданми ёки аччиққина суюқ ош хабариданми, тезда турар, ювиниб келиб одатдагидек ўзининг катта дўғов товоғидаги овқатга қалампирни эзиб-эзиб қатиклаб, «хўр-хўр» ичиб оларди. Хотини эса уни кулимсираганча кузатиб ўтираркан, енгилгина койиб кўярди:

— Намунча, «хўр-хўр» қиласиз аллакимларга ўхшаб, кап-катта одам, овқатни ҳам шунақа ичадими, ярашмайди. — У эса мингинчи марта айтилган бу гапга мингинчи марта парво қилмай:

— Ўзинг ичмайсанми? — деб сўрарди.

— Йўқ. Сиз ишга борасиз. Мен болалар билан чой ичаман.

Дарвоқе, қисташ бефойда: болалари-ю хотини эрта-лаб овқат ичмайди, ширинлик билан чойу нонга ўрғанишган.

Эслаганларидан гўё иштаҳаси очилгандек бўлди, нордон, чучук нарсалар хаёлидан ўтди. Бир кўнгли ўғлини шаҳарга чиқариб, кўл овқати, сузма, қатик, бозорнинг аччиқ-чучук тузламаларидан олиб кел, демоқчи бўлди. Бироқ доктор айтган пархезни ўйлаб, истакларини ичига ютди. Ҳа, майли, барибир минг зўр бўлгани билан кўча овқатининг таъми-туси уйдагига ўхшамас. Аммо хотини хўп ажойиб пазанда-да. Овқатни доим унинг кўнглига қараб, сўраб, айтганини қилади. Одоб-иболиги, андишалиги-чи... хатто кайфияти йўқ пайтларда худа-бехудага сўкиб сўзласа ҳам чурқ этмасди. Фақат айби бўлмаса-да, эрининг бекорга ранжитганидан кўнгли ўксиб аразлаганча катта уйга кириб кетарди-да, ҳеч кимга билдирмай йиғлаб-йиғлаб оларди. Овқат пишгандан кейин эса косагами, товоққами сузиб келиб, индамай дастурхонга дўқиллатиб қўйиб кетарди. Бир оғиз «олинг» ҳам демасди. Йиғидан кўзлари шундоқ қизариб кетгани кўриниб турарди. Бундай кезларда болалари ҳам «бувимни нега хафа қиласиз» дегандек унга яқин йўламасди.

— Бор, қақир, бувингни, — дерди у катта ўғлига. Бу унинг кечирим сўраши эди. Ўғли нариги уйга кириб чиқиб доим бир гапни айтарди:

— Чиқмас экан.

Бу гапни эшитгач, гўё ўз гуноҳини ювгандек, секин овкатга қўл урарди.

Турмуш қуришганига нақ ўттиз беш йил бўлибди-я. Айтишга осон. Бир йигитнинг ота ёши. Йўқчиликни ҳам, тўқчиликни ҳам кўришди. Ўнта фарзандли бўлишди. Фарзандлари бир-бирини суяб улғайди. Ажиб замонлар эди, хар ким фарзандининг кўплиги билан фахрланарди. Давлат ҳам туғилишдан, болаларнинг кўпайишидан манфаатдор эди. Хотини ҳам кўп қатори «Қаҳрамон она» бўлган. Ўнта бўлса — ўрни бошқа, дерди у ҳам. Газеталарда ёки радиода фақат чет эллардаги демография — туғишни чеклаш ҳақида гап юритиларди, холос. Эшитиб, ўкиб кулгиси қистарди. Лекин замонлар ўзгара бошлади. СССР деган бепоеён миллатга Горбачёв дегани подшо бўлиб келди-ю ҳамма ёқни қайта қураман, деб мамлакатни бир чеккадан бузишга киришиб кетди. Энди топган ойлигинг оиланинг қорнидан ортмайди. Янги уст-бош кийиш ҳам орзуга айланиб қолди. Эх-хе, у умрида бу мамлакатни бошқарган не-не давлат, бошлиқларини кўрмади: Сталин, Берия, Малинков, Малиновский, Хрущёв, Брежнев, Андропов, Черненко, Горбачёв...

Эскиси ишдан кетгач, янгиси унга қора чаплай бошлайди. Аслида кимки катта амалга ўтирса, қора чаплайдиганларнинг ўзлари оёғи олти, қўли етти бўлиб унинг хизматини қилган, оёғини ўпган. Ўлгач эса... Ёки ўлганларнинг руҳига тош отиш кофирларга одатмикан?.. Лекин бу одат секин-аста мусулмонларга ҳам «юққан» бўлса не ажаб. Айниқса, Москвага ҳеч бир мулоҳазасиз сажда қилган, коммунистлар фирқасига кириб, амал олган — қизиллар бу борада пешқадам. Ахир, қозонга яқин юрсанг қароси юқар, деб бекорга айтилмаганда. Чунки яхшими-ёмонми ўрислар ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонни чорак аср бошқарган Рашидовни нима қилишмади-ю. Энг аввал унга ўзига яқинлари қўл кўтаришди. Ўзи қўллаб-қувватлаб одам қилган ёзувчилар ҳатто уни қоралаб «роман» ёзиб ташлади. Асли ўзбекининг, мусулмоннинг қонида йўқ эди-ку, тузини еб тузлиғига тупуришдек жирканч иллат! Уят-э! Ҳайф, бунақа ёзувчига ҳам, сиёсатдонларга ҳам, фирқапурушларга ҳам...

Сиёсат деганлари ўзи ғалати ўйин экан. Тахтга ўлтирдим, ўша захоти ўтмишдошини «пуф сассиқ»қа чиқаради, йўқ жойлардан айб топиб, гўрига фишт қалайди. Ҳали ўзи бир ишни қойил қилгани йўғ-у, шовқини

оламни бузади. Худога ҳам, бандасига ҳам хуш келмайдиган қилиқлар...

Тўғри, ёмон раҳбарлар ҳам кўп бўлган. Масалан, Сталин давридаги нотўғри ишлар... Миллатнинг гуллари атайин қириб ташланди. Уларга аста-секин, зимдан халқ душмани дея сиёсий тамғалар босилиб, қамокқа олиндилар, йўқ қилиндилар. Ахир ўз халқини, эл-юртини ўйлаганлар қандай қилиб халқ душмани бўлсин! Бунга биров ишонмаса-да, ҳеч ким ишончсизлик ҳам билдирмасди.

Ҳа, майли, сиёсат ўз йўлига. Одамлар давлат бошлиқлари ҳақида оғзига сикқанини гапириб-гапириб ўтавераркан. Энди қуруқ гап билан ҳеч нарса ўзгармайди. Ўтган ишга салавот. Вақтида гапиришга эса ҳеч кимнинг юраги бетламаган. Юраги бетлаганларнинг эса халқумидан олишган. Кўпчиликка жон ширин. Одамзод азалдан шунақа худбин қилиб яратилган. Шу худбинлиги етмай, «ўлганнинг устига чиқиб тепиш»лари ортиқча...

Э, хаёл ўлсин, нималарни ўйлапти. Шу топда сиёсатга бало борми. Лекин юрт тизгини шу сиёсатдонлар қўлида бўлгандан кейин ўйларкансан-да. Асли хотини, оиласи ҳақида ўйлаётганди. Хотини — тилло аёл. Лекин уни хафа қилган кунлари ҳам кўп бўлган. Аммо ҳеч узоқ гина сакламасди. Бир кун-ярим кун аразларди-да, кўз-кўзга тушди дегунча ундан аввал хотини мийиғида қулиб юборарди. Минг шайтонга чап бериб, қулмайман деса ҳам қулги ўз-ўзидан келаверарди. Кўнгилда кир йўқ эди-да. Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши. Айб ўзида эканини билиб турса-да, дурустроқ қилиб кечирим сўрашни ҳам билмасди. Лекин бир марта тўнғичи Акмал чақалоқлигида росмана кечирим сўраганди. Жанжал нимадан чиққанди ўзи...

...Ўша куни нимагадир мактабдан хуноби ошиб қайтди. Уйга кириб кўрпачага ёнбошлади-ю, хотинига чой буюрди. Қайфияти йўқ бундай пайтларда хотини унга гапириб ҳам ўтирмасди, индамай юмушини қилаверарди. Нимагадир бу сафар хаёлида оламжаҳон вақт ўтдики, чойдан дарак йўқ. Ўз ёғига ўзи қовурилиб ўтиргани учунми бир дақиқа гўё бир соатдек туюлиб кетди. Ўтирган жойида ошхонада ивирсиб юрган хотини томон қараб бақирди:

— Чой дедим сенга, ҳўкиз, нима, кармисан?

— Ҳоз-ирр! — деди хотини, чўзиб.

Шундан кейин ҳам бир олам вақт ўтгандек бўлди

унинг назарида. Шайтонга минг ҳай бермасин, бу гап укмас хотинни бошлаб таъзирини бериб хумордан чиккиси келди. Ахволини кўра-била туриб ҳам бир чойнак чойни вақтида қўймайди! Жуда хаддидан ошиб кетди бу — хотин! «Хозир» деганига қанча бўлди, чойдан дарак йўқ. Ху ярамас!

Хотини гулдор, ихчамгина чинни чойнакда чой келтириб олдига «дўқ» этказиб қўйди. Ўзи шундоқ ҳам бўғилиб ўтирганда миннат билан дўқиллатгани нимаси?.. У шартта чойнакни олди-да, девор томон улоқтирди. Оғзидан боди кириб, шоди чикди:

— Э, ўша чой-пойинг билан кўшмозор бўл-е! Ўласанми, шуни вақтида келтирсанг.

Учиб бориб деворга теккан чойнак чил-чил синди. Иссиқ чой девору гилам билан битта бўлиб сочилди. Гиламдаги бир тўп шамадан иссиқ ховур кўтарилди.

— Вой ўлай, сизни нима жин урди? — хотини бўздек бўзариб қаршисида дир-дир титраб турарди. — Сўкиб-сўзлаганингиз етмай бу қилигингиз нимаси...

— Йўқол! Кўзимга кўринма! Хўкиз!

— Нима?! — хотини ҳам энди ўчақишганча овозини кўтарди.

— Йўқол деяпман. Мана сенга, бўлмаса! — у шарт ўрнидан туриб хотинининг башарасига тарсаки тортиб юборди.

— Кетаман! Уйингни ҳам, ўзингни ҳам ёлкамнинг чуқури кўрсин! — деди-ю хотини панжаларини бетига босганча йиғлаб чиқиб кетди.

— Кетсанг ўшанақаси бир йўла йўқолиб кет! — ортидан бақирди у. — Сўтак!

Хотини ўғлини бағрига босиб юм-юм йиғлаганча кўчага чиқиб кетганда ҳам у мик этмади. Аччиқ устида уни бесабабдан-бесабаб хафа қилганини ҳам тушуниб етмади. Бориб қайтаришга, жилла курса қўлидан чакалокни олиб қолишга-да ғурури йўл қўймади. Кейин билса, сал кам йиғирма чақирим жойга отасиникига — Каримбобо қишлоғига пиёда кетворибди. Бир ҳафта кутди, келмади, иккинчи ҳафтани ҳам тишини-тишига қўйиб ўтказди. Жинни бўлиб қолаёзди. Қилган ишидан пинҳон пушаймон бўлиб ич-этини еди, ўғлини соғинди. Охири этагини бир силтаб, ғурур-пурурни йиғиштириб, армиядан қайтиб келиб уйланган йили дўстлари билан Хўжанддан олиб келган «ХТЗ» велосипедига минди-да, «Каримбобо қайдасан» дея йўлга тушди.

Ховлида мол-холга караб юрган ўртабўй, зуваласи пишиқ, лекин гапи кескир қайнотаси Мирза Карвон уни кўриб кўлини ювиб тўнининг энига артганча унинг олди-га келди. Сир бой бермай сўрашди. Сўрига кўрпача тўшаб жой қилди. Қайнукаси Турсунбой чой келтирди. У нима деб гап бошлашни билмас, иссиқ чойни хўпларкан чой лабини эмас, гўё вужудини куйдиргандек бўлар, кечирим сўрашни эса эплай олмасди. Шу пайт Мирза карвон дабдурустан:

— Куёв, жуда кўлингизга эрк бериб қопсизми? — деди.

У чўғдек қизарди. Жавоб ўрнига кўзлари ер сузди.

— Мен қизимни сизга ургани, сўкиб ҳақоратлагани берганим йўқ. Хўкиз бўлса ҳам, сўтак бўлса ҳам, мана, ўзи униб ўсган ховли, боқиб оламиз. Энасининг кичик қорнига сикқан қизим шу катта ховлига сифмай қолмайди. Шунини бир билиб қўйинг, куёв!

— Кечиринг, ота! — деди у лов-лов ёниб, тили базўр калимага келиб. Кейин кўзлари ҳамон ер чизганча кўшиб қўйди: — Обкетгани келдим.

Шу гап устига қайнонаси Назир кампир уйдан чиқиб келди. Унинг ўрнидан туриб берган саломига ҳар галгидек елкасидан олиб сўрашмади ҳам. Бунинг ўрнига:

— Менинг муштумзўрга берадиган қизим йўқ, — деди. — Яна муаллиммиш бу киши! Ёки давлат сизларга хотинингни ур деб таълим берганми? Боламиз қанча ёмон бўлса ҳам ўзимизга азиз. Мен уни худодан юз илтижо билан тилаб олганман.

— Бошқа бўлмайди, буви, — деди у уятдан ерга киргудек бўлиб.

— Мен сизни куёв эмас, ўғлим дегандим!

Бу гаплар бўлиб ўтаркан, ховлида хотини кўринмаганидан янада ташвишга тушар, хижолати ортиб игна устида ўтиргандек ўзини кўярга жой тополмасди.

Шу пайт қайнотаси бош кўтариб уй томон бақирди:

— Мехри, хо Мехри! Бақа чик!

Хотини Акмални кўтариб уйдан чиқди. Боласини бағрига босганча сўрининг олдига келиб унга қарамай «Келинг!» деди. У юрак ютиб: «Келдим!» деёлмади.

— Яшайсанми, шу билан? — отасининг овози хунук эшитилди. Хотини индамади.

— Гапир, тилинг борми? — бувиси ҳам орага гап қўшди.

Хотини яна индамади. Лекин «ха» дегандек бошини куйи солди. Сўнг пичирлади: — Энди хақорат қилмасалар...

— Эшитдингиз-а, ўғлим, — деди қайнотаси сал юмшаб. — Уйимизнинг тўри ҳам, кўнглимизнинг кўри ҳам хамиша сизларга очиқ. Аммо бизникига бошқа бу можарода келманглар. Уят! — деди-да, ҳамон ўтиришни ҳам, қайтиб кетишни ҳам билмай турган қизига юзланди: — Бор, нарсаларингни йиғиштир! — Кейин қизига қараб кўшиб қўйди: — Сен ҳам эркакнинг гапини икки қилишни ўрганма. Рўзғор қиламан деган аёл оғзини тияди. Эрингни хурмат қил!

Хотини қўлида боласи борлигини ҳам унутгандек шахдам юриб уйга кириб кетди.

Барибир йўлда узоқ жим кетишолмади. Иккаласи ҳам кўзлари-кўзларига тушгач, кулиб юборишди.

— Кечирим сўраш ҳам қийин экан, — деди у ҳамон кизариб. — Тоза изза қилдинг-ку!

— Ажаб бўпти, — хотини яйраб кулди. Бу кулги гўё унга яйловлар, тоғлар ошиб гумбурлаб келаётган момақалдирокдек туюлди. Кўнглини шунча кундан буён эзаётган ғуборлар зумда тарқаб кетди. Шунга айтса керак-да, эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши, деб.

Шу-шу хотини бошқа отасиникига кетиб қолмайдиган бўлди. Қайси оилада жанжал бўлмайди, ахир. Балки унинг бемаъни мағрурлигини, бировдан кечирим сўраш қўлидан келмаслигини билгани учун шундай қилгандир, не-не дарду аламларни ичига ютгандир. Жуда кўнгли тўлиб-тошиб кетганда:

— Майли, яхшиликларимни сиз билмасангиз, худо биледи. Ҳаммасини худога солдим! — дерди йиғлаб. — Ёқмай қолган бўлсам, ана, кўча тўла хотин, хоҳлаганингизга уйланиб олинг!

Мана, энди келмаяпти ҳам. Бу ерларни қандай қилиб топиб келсин? Акмал — Тошкентда, Толиб шу ерда бўлса. Бошқа болалари кичкина. Хотини келганида унга айтадиган гаплари ҳам бор эди... Беҳуда озор берганлари учун энди росмана рози-ризалик сўрарди. Минг-минглаб сўрамаган, сўролмаган узрларимни қабул қил, дерди. Бу ёғига болаларингга ўзинг бош бўлиб ёлғиз қолаясан, Шавкатга, Баҳодирга яхши жойлардан, яхши одамларнинг фарзандларидан келин қилгин, дерди...

Унинг қўлидан еган мазали, аччиқ, суюқ ошларини элаганини, у пиширган овқатларни, айниқса паловни соғинганини айтарди. Яхши яшадик, дерди. Мен сендан розиман, сен ҳам мендан, мен гунохкордан рози бўлгин, дерди. Сизларни эрта ташлаб кетаётганим учун узр, у ёқда отам мени ўз ёнига чорлаяпти, дерди, кўрган тушини айтиб, таъбирини ҳам ўзи йўйиб қўя қоларди...

* * *

Ўшанда уйга келгач, хотинининг ота-онаси олдида юзи шувут бўлганидан хижолат чекди. Ҳа, бир умр далада меҳнат қилиб суяги қотган бу одамларда орийат кучли, кечиримли ҳам. Айниқса, қайнотаси Мирза Карвон ғалати-да. Бир куни хотинидан: «Нега отамни Мирза Карвон дейишади?» деб сўраганда камгапгина хотини талай гапларни айтиб берганди:

— Биласиз, бизнинг Каримбобо қишлоғи чўлқишлоқ. Бир вақтлар биз ҳам обод Туводоқ қишлоғида яшардик. Мендан кейин оиламизда туғилган болалар турмади. Шу орада янги ерларни ўзлаштириш овозаси чиқиб, одамлар кўчирма қилина бошлади. Отам эса ирим қилиб, зора янги жойда бахтимиз очилар, кулфатимиз арир, деб биринчилардан бўлиб ёзилди. Барибир ёзилмаса ҳам рўйхатда бор экан.

Кўчиб келган йилимиз қапада яшадик. Кейин кесак-девор, сўнгроқ синчли уй қуриб олдик. Янги жойнинг хавоси ёқдимиз, Худойимнинг раҳми келиб, у ерда туғилган укамга зиён-заҳмат етмади. Бувим момоларни чақирди, ирим-сиримини қилди, укамни кўтариб етти ховлига кириб чиқди, хонадон эгаларига «шу бола турсинми, турсинми» деб бир-бир розилигини сўради, улар «турсин, турсин» дейишгач, укамга Турсунбой деб от қўйишди. Кейин учта синглим туғилди. Улар ҳам омон-эсон улғайишди.

Ўша йиллари отам эшак аравада Янгикўрғон ва Бувайда томонлардан туз ва бидонларда сув келтириб бепул улашарди. «Савоб бўлади, савоб», деб қўярди ўз ишидан мамнун бўлганча. Ўзимиз қўл учида кун кўрсак ҳам ҳеч кимдан сариқ чақа талаб қилмасди. «Кўрсатганига шукур, еткизганига шукур», деган гаплар сира оғзидан тушмасди. Чунки чўлнинг тахир сувидан кўнларда бўқоқ касали пайдо бўлганди. Отамнинг эшак аравасини кўрган катта-кичик каримбоболиклар идишини кўтариб, унинг йўлига пешвоз чиқарди. «Мирза Кар-

вон келяпти, Мирза Карвон!» Шу-шу, отам Мирза Карвон бўлиб кетди.

Одамларга қилинган беминнат яхшиликни тепада худо ҳам кўриб тураркан. Ёлғиз иним ва сингилларимнинг соғ-саломат яшаб кетганлари учун чўл бўлса ҳам ота-онам Каримбобога меҳр қўйиб қолишди.

* * *

«Кўчирма!» Элга келган тўй эди. Ҳар бир уруғдан, ҳар бир сулоладан оилалар олинарди. Чўлларни «обод қилиш учун», «янги ерларни очиш учун» одамларни ўз юртидан, туғилган заминидан, она қишлоғидан айириш шўроларнинг одати эди. Уларни одамларнинг бесаранжомлиги заррача қизиқтирмас, фақат мўл-қўл пахта — «оқ олтин» қизиқтирарди. Четга сотилаётган пахта толларидадан чўнтакка келиб тушаётган жарақ-жарақ олтинлар марказдагиларнинг иштаҳасини баттар ҳапалак оттирарди. Эскиларда бир гап бор — бўлган яна бўлсам дейди. Ўзбек бир ёқда иссиқ уйдан чўл-биёбонларга қувғин қилинарди, иккинчи ёқдан «оқ олтин карвон-карвон, тоза қилиб тераман, пахта учун боримни, жонимни ҳам бераман» ёки «пешонамни ялтиратган чўл шамоли ёр-ёр» деб ўз тақдиридан маст қўшиқ ҳам айтарди. Кечалари эса олис-олисларда милт-милт порлаётган юлдузларга, танҳо ойга қараб, киндик қони тўкилган жойларни қўмсаб, ота-онаси ётган мазорни эслаб, айри тушган ёру биродарларини, қариндош-уруғларини соғиниб пинҳон кўз ёши тўкарди, армону пушаймонларда умри ўтарди.

Асли чўл-биёбон бўлган ерларнинг «оқ олтин» илинжида кўр-кўрона ўзлаштирилишидан она табиатнинг туси ўзгариб борар, сув танқислиги юзага келаётгани билан ҳеч кимнинг иши бўлмади. Ҳатто ҳамма ерда якка хўжайин бўлиб олган коммунистлару уларнинг олий қароргоҳи — Марказий Қўмитасининг ҳам пинаги бузилмасди. Дарё бўйида ўтириб, бир қултум сувга зор бўлиб ўлган одамларни ҳам кўрди у. Колхоз-чи, колхоз! Колхоз юқоридагиларнинг ҳам қуроли, ҳам қароли эди. Барча ҳосилни йиғиб, қўш қўллаб давлатга тутқазиларди. Кейин ўзи етказган ҳосилдан ҳатто уруғлик олиш учун ҳам етти букилиб ёлборишига тўғри келарди ва тўрт хисса қимматига аранг сотиб олинарди. «Ҳаммаси колхозга!» Бу оддийгина шиор эмас, қонун эди. Азбаройи сувсизликдан бир парча ерингдаги бугдой эрта баҳордаёқ қовжираб тугарди. Бу оила йил бўйи оч-наҳор

колди деган гап эди. Аммо колхознинг гектарлари сув се-роблигидан ботқоқ бўлиб кетарди. Кошки сув дегани чўнтакка солиб олиб кетса бўладиган матоҳ бўлса...

Эҳ, у замонлар, у замонлар, кўп одамлар замонларга мослашди ҳам. Оғир эди, оғир эди ҳаммаси...

* * *

Қайноғаси Турсунбой ҳам отасидек ориятли чиқди. Мактабни тугатаётган йили уйларига келгандаги суҳбат ҳамон ёдида.

— Почча, бир гап сўрасам майлими? — деганди у тортинибгина.

— Сўранг-сўранг, — далда берганди у.

— Бизнинг Каримбобода қачон аҳвол ўзгараркан?

— Нимаиди?

— Нукул одамларнинг билгани меҳнат, қора меҳнат. Бошқаси билан иши йўқ. Дам олиш, кино-театр нима, ўйлашмайди ҳам. Радиода нимани гапиришса, газитга нимани ёзишса чиппа-чин ишонишаверади. Қишлоқда ҳатто битта кутубхона йўқ. Колхоз раиси немиснинг кат-тасига ўхшайди — буйруғи қонун. Бажармасанг, кунинг-ни кўрасан — отиласан, осиласан, бадарға қилинасан, деб дағдаға қилади.

— Балли! — деб юборганди беихтиёр у. — Тушунганингиз учун офарин! Ҳаётни, турмушни ўзгартириш учун ҳам қишлоққа сиздай фикрловчилар керак. Хўш, мана сиз, мактабдан сўнг нима қилмоқчисиз?

— Фарғонага бориб ўқисам, адабиёт муаллими бўлсам, кейин Каримбобога қайтсам дегандим.

— Тўғри ўйлабсиз, ука! Ўқинг, қийналсангиз ўзим ёрдам бераман. Бироқ шуни унутманг: ҳаётни, турмушни ўзгартириш учун фақат муаллим бўлишнинг ўзи камлик қилади. Буни кейинроқ тушуниб етарсиз.

* * *

Қизиқ: одам касал бўлиб тўшакка миҳланиб ётганда ўтмиши бирин-сирин кино тасмасидек лип-лип кўз ўнги-дан ўтавераркан. Собиру Иброҳимнинг келмаганидан қанчалик кўнгли чўкиб эслаган бўлса, қайнотаси ва қай-нисини ёдга олиб, негадир кўнгли пича таскин топди. Замонанинг баъзи бир алғов-далғов ишларининг ҳам энди-энди тагига етгандек бўлди. Қизиқ, гўё бошқа пайт-да ўйлашга вақт бўлмагандек...

IX БОБ

Иккинчи ҳафтада домла аҳволини анча ўнгангандек сездим. Ўғли қўлтиғидан олса, унга суянганча бир қўлида шланг-шишасини қўтариб, битта-битта юриб, ярасини боғлашга ҳам борадиган бўлди. Лекин барибир ичига чироқ ёкса ёришмасди. Вужудига кириб олган қандайдир ёвуз куч уни кун сайин кемириб адои-тамом қилаётгандек туюлаётганди.

Ҳафта охирида хотини Шавкатни етаклаб келиб қолдим. Ўн тўрт яшар ўғлига қараб домла хурсанд бўлиб кетдим. Оббў Шавкати тушмагур-ей, шунча жойдан бувисига ақл бўлиб, ҳамроҳ бўлиб, йўл кўрсатиб келибди-да. У эса, бу камгап, «ичимдан топ» ўғлини ҳали гўдак санаб юрибди. Йўл топадиган йигит бўп қопти-я. Демак, ундан қайғурмаса ҳам бўлади, ўзини-ўзи эплаб кетади. Ахир йўл топган бола ақл топади, ақл топган бола эса ҳаётда адашмайди...

Хотини сергўшт коворма қилиб келибди, устида кичкина аччиқ жувармак қалампир. Бежиримгина қилиб ўралган қоғозда мурч. Унинг аччиққа ўчлигини билади-да. Тови қочиб қолган ковормани Толибжон иситиб келай деса ҳам кўнмай маза қилиб еб олди.

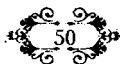
Ёнбошлаганча овқатни еярган ўзига мунгли тикилиб ўтирган хотинидан оила тинчлигини, ўғли Баҳодирни, қизларини сўради. Ҳатто мол-қўйлар ҳам қолмади. Мактабни ҳам эслади. Хотини барча гапига бир-бир жавоб бериб бўлгач, у ўфилларига қараб «боринглар, ташқарини бир айланиб келинглар», деди. Ёлғиз қолишгач, орага узоқ сукунат чўқди. Аввалига нима деб гап бошлашни билмай қийналди. Охири ўзини қўлга олди.

— Тунов куни ёмон туш кўриб уйғониб кетдим, — деди. — Отамни кўрибман. Ҳадеб мени ўзи томон чорлапти. Шундан буён ўзимга келолмайман...

— Бе-е, яхши ният қилинг! Арвоҳлар умидвор бўлгандир-да! Тузалиб чиқсангиз бирорта қўй сўйиб, худойи қилиб юборармиз. Тушга нималар кирмайди, ахир. Ҳали бу кунларни кўрмагандай бўп кетасиз.

— Иншооллох, айтганинг келсин!

— Худо хоҳласа, келади. Ҳали худодан умидим кўп. Шавкатжону Баҳодирингизнинг тўйларида ҳам ўзингиз бош-қош бўласиз. Келинлару қудаларни ҳам, худо хоҳласа, ўзингиз танлайсиз.

Хотинининг гапидан кўнгли тўлиқиб, кўзларига ёш келди.

— Агар менга бир нарса бўлса... Чида! Барча оғирлик сенга тушади, энди. Шунчасига чидаб келдинг. Бу ёғига ҳам бардам бўл!

Хотининг кўзлари ҳам жикқа ёшга тўлди.

— Унақа деманг. Фаришталар яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам «омин» дейди. Ҳали кўп яшайсиз.

— Отам бекорга тушимга кирмаган, кейин Сулаймон домлани биласан, ўладиган одам эмасди. Дардимиз — бир! Операциядан кейин тагин жароҳатимни очишди. Ўзимдан ўтаётганини ўзим биламан, — Самин домла шундай деди-да, бўсағада турган Шавкатни ёнига имлади. Унинг бошини силаб, пешонасидан ўпди: — Бошинг тошдан бўлсин, болам. Омон бўл, — деди ва секин кўшиб кўйди: — Бор энди, Шавкатжон, ўғлим, бувингда яна икки оғиз гапим бор.

— Ичим чирияпти, — деди холи қолишгач пичирлаб. — Куним битгани аниқ. Рози бўлгин, сенга ҳам кўп зулм қилдим. Кечиргин! Кейин... имкон топиб, бирор кун олдимга Баҳодирни юбор. Бирортаси билан бирга келар. Кўриб қолай кенжатайимни. Ҳаммадан ҳам унга қийин бўлди. Ўн ёш! Гўдак хали у. Бу Толипинг ҳам, Акмалинг ҳам ҳали нонни «нанна» деб юрибди.

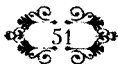
Меҳриниса опа шундагина эрининг дарди оғирлигини тушунди. Ахир ўттиз беш йиллик умр йўлдошини у тушунмай, ким тушунсин! Ҳар бир киприк қоқиши ҳам ёд бўлиб кетган унга. Дарди шунчалик бедавоми? Бўлмаса эри бу гапларни айтмасди. Ишқилиб худо у куннинг юзини тесқари қилсин. Нахотки, эри ўз оёғи билан юриб келиб, ўзини докторлар тиғига тутиб берса? Энди ҳаётга ҳам ўзича бепарво қўл силтаб, уларни ора йўлда ташлаб кетаверса... У бор овози билан ҳайкириб дод солгиси келди, аммо ўзини тутди. Пичирлаб деди:

— Мен сиздан мингдан-минг розиман, дадаси.

— Ана энди кул, — деди Самин домла хотинига. Лекин ўзининг кўзлари жикқа ёш эди. Буни сездирмай дея девор томон ўгирилиб олди. Хотини намчил кўзларини артаркан, худди ўша — яраш кулгисини қилиб жилмайди.

— Дадаси...

Самин домла бурилиб хотинига қаради ва ғамгин жилмайди. Аста унинг қадоқ бўлиб кетган озғин қўлларини қўлига олди.

— Бардам бўл! — деди яна гап қотиб. — Ёмон яшамадик-а? Тўғрими? Бор энди. Лекин тайёргарликни кўриб қўявер. Болаларинг ҳали хом — ҳеч нарсани билишмайди, укаларим бўлса ўзи билан ўзи. — Кейин чуқур нафас олди-да, давом этди. — Анча тузукман. Ярани боғлатишга ҳам ўзим бораяпман. Толибжон ишимдан бир хабар олиб келай деб безовта бўлиб юрибди. Сизлар билан бирга кета қолсин. Шунча жойдан ёлғиз кетманглар. Райондан Тошкентга — акасига кўнғироқ қилсин. Акмал ҳам бирров келиб кетар.

Меҳриниса опа сувга тушган нондек бўшашиб бемажол хонадан чиқди. Аммо эрининг аҳволини ўғилларига сездирмади. Шу топда у эридан бурунроқ ўзи тирик мурдага айланган эди гўё... Ҳозиргина эри билан ўртасида бўлиб ўтган гапларга ҳеч ишонгиси келмас, худодан унга фақат умр тиларди. Ахир бу кенг дунёда ёлғиз тул хотин бўлиб қолиш қанчалик оғир. Айниқса бировнинг эшигига совчи бўлиб борганида, «Куёв бўлмишнинг отаси борми?» десалар нима деб жавоб қилади? Ишқилиб, худо бошига бу кўргиликларни солмасин. Эрига худо шифо берсин!

Х Б О Б

Бувисига қўшилиб кетган Толибжондан тўрт кунгача дарак бўлмади. Бу кунларда домла укалари Иброҳим ва Собирни кўп эслади.

Иброҳим сингиллари Атиқа билан Бумайрамдан кейинги тўртинчи фарзанд. Ўзидан ўн ёш кичик. Уни елкасида кўтариб катта қилган. Жонидан яхши кўрарди уни. У ҳам ўзидек гапни эгмай-букмай, шартта-шартта одамнинг юзига айтадиган, тўғрисиўз, бўйдор, кўркам йигит. 1933 йилда одамлар буғдойнинг бир бошоғига зор бўлган қаҳатчилик йилида туғилган Иброҳим. Сталин вафот этган йили уйланганди. Уйланиши ҳам қизик бўлганди... Отаси Ҳамдам қассоб тўрт йил бурун — 1949 йилда оналари қазо қилгач, орадан бир йил ўтар-ўтмай, «сағирларим қаровсиз қолмасин» деб она уруғидан — Самарқанд қишлоғилик Сурмансо деган қариндош аёлга куба ўқитиб уйланди. Қаватида Санталатой деган ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги қизалоғи билан келди у аёл. Оталари минг тайинлагани билан олти боланинг бирови ҳам уни она демади. Ҳаммалари гўё тил бириктириб олгандек «Сурма эна» дейишарди.

Хозиргидек эсида, худди ўша — Сталин вафот этган йили отаси билан Сурма эна келишиб Иброҳимга Сантлатни никохлаб беришди. Тўйдан бир йил ўтар-ўтмас Иброҳим харбийга чакирилди. Уч йил хизматда бўлди.

Укасининг бахти бор экан — тўғри Москвага тушди. Шундоқ улуғ Советлар мамлакатининг пойтахтида, Кремл ёнидаги харбий қисмда хизмат қилиш хар ким учун шараф эди у пайтлар. Ундан хат билан бирга Қизил Майдонда, Кремл курантлари ва йўқсилларнинг буюк даҳоси Ленин мавзолейи ёнида тушган қатор-қатор расмлар ҳам тез-тез келиб турарди. Лекин бир йил ўтгач, бирдан на хат, на бир хабар бўлди. Уч ой улар роса саросимада юришди. Ёзган мактублари ҳам жавобсиз эди. Ниҳоят бир кун хат келди. У Иброҳимдан эмас, унинг қўқонлик хизматдоши Назиржондан экан. *«Авалло ҳам-маларингга кўндан-кўн дуойи салом! Мен Иброҳимжоннинг аҳволини маълум қилиб ёзяпман. У москвалик бир яҳудий аёл билан топишиб қолган эди. Хизматдан бўшади дегунча уникига югуради. Аёл шунчалик унинг эс-хушини ўғирлаб қўйибдики, Иброҳимнинг на овқат ейишида ҳаловати бор, на ётиш-туришида. Кундан-кун озиб, чўпдек бўп кетяпти. Яқинда касалхонага тушиб қолди. Жухуд аёл бўлса, ҳар куни унинг қошига келади.*

Бир куни мени ҳам уникига меҳмонга олиб борган эди. Аёл унинг расмини уй тўрига илиб, атрофига қатор-қатор игналарни санчиб қўйибди. Бу жухудларнинг қандай илми гойиби экан, билмадим. Ё биздаги иситма-совутманинг бир туримикан?..

Имкон топсаларинг бир хабар олиб кетинглар!

Салом билан қўқонлик Назиржон!»

...март, 1955 йил. Москва.

Жигар экан. Кўпга маслаҳат солиб ўтирмади. Ҳамма гапни отасига оқизмай-томизмай айтди. Сўнг:

— Ўзим бориб келаман, — деди. Шу куниёқ мактабга бориб, директор Сулаймон домладан икки ҳафтага рухсат сўради. Хотини рўзғорга қачон бир сигир олиб берасиз, болаларга сут-қатик керак ахир, деб фингший-вергач, ойлигидан тежаб-тежаб туғиб қўйган икки юз сўмни олди. Йўлкирага деб отаси ҳам пича харж берди. Бозорга тушиб, туршак, анор, майиз, ёнғок, хуллас, Қўқон бозоридаги бор мевалардан сотиб олди-да, лингча қонга солиб, уни орқалаганча поездга чиқди. Йўл бўлсин, деб сўраганларга «Укамнинг олдига Московга! Укам ўша ерда хизмат қилади!» деб гердайиб ҳам қўйди.

Аммо Московга етгунча йўл-йўлакай «шайтон йўлдан урган ука»ни ўйлайвериб эси кетди.

Қозоқнинг бепеён чўлларидаги қайсидир бир бекатда купега лўли хотин бош сукиб қолди. «Бахтингдан очайми, тахтингдан очайми», дея ҳаммага бир-бир фол очиб чиқди. Охирида унга кўзи тушиб сайраб кетди:

— Тахтингдан очайми, йигит, бахтингдан. Кўзларинг дилингни ошқор этиб турибди, юрагинг хўп тоза йигит экансан, чирогим. Лекигин, бу чашмадек тоза юрагинг ҳозир нимадандир жуда безовта. Бирор яқинингни кўп ўйлаяпсан, чоғи. Ҳа, ҳа, ўйла, туғишгани бахтсизликдан туғишган қутқаради. Бошингга кулфат тушганда бегона эмас, туғишганинг малҳам бўлади. Сен жуда савоб ишга бел боғлаб, йўлга тушибсан. Ана, хай-хай, тагин айтай, кўнглинг безовталиги кўзларингдан аён... Энди ўзингга келсак, бахтингга келсак, ўнта болага ота бўласан, ҳали катта-катта амалларга миначасан. Ҳа-да, юрагинг тоза йигитсан! Лекин билиб қўй: кўнгил тозалиги билан иш битмайди, ён-верингда сени кўролмайдиган душманларинг хира пашшадек ўралашиб юради. Ана шулардан эҳтиёт бўл! Хўп, энди йигит, омин Оллоҳу акбар! Ҳамиша бахтинг кулиб, омадинг чопсин, болам! Дўстга зор, душманга хор бўлмагин!

Ҳаммаси тўғри чиқяпти-я, ўша гапларнинг. Лўлилар ҳам бало бўлар экан...

Етиб борганда Иброҳим касалхонадан чиққан, аммо дам олиш куни баҳона яна ўша хотинниқига кетиб қолган экан. Назиржон униқига бошлаб борди. Иброҳим ҳарбий кийимлар ўрнига оқ кўйлак, қора костюм-шим кийиб олибди. Кучоқлашиб кўришдилар. Укаси, Назиржон айтгандек, чўпдек озиб кетибди, камгап, ўнта гапнинг бирига ҳам хушламайгина жавоб қилади. Бундан унинг жаҳли чиқиб кетди. Секин балконга етаклаб чиқди.

— Мақсадинг нима? — деди унга ўшқириб.

— Шу аёлга уйланаман.

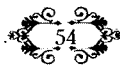
— Ғайридинга-я! Ахир уйда хотининг бор-ку!

— Бўлса бўлар, — Иброҳим бепарво жавоб қилди. — Москвада қоламан. Ўқийман, катта одам бўламан.

— Мана сенга, эсипаст! — у укасининг қулоқ-чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборди.

Балкон эшиги олдида уларни кузатиб турган аёл югуриб келиб, унинг хиннейидан олиб бўға бошлади.

— Я тебе покажу, басмач! Сейчас милицию позову!

— Лена, Лена, ненадо! Это мой брат! — деди шапа-лок зарбидан қизариб кетган ўнг юзини силаганча Иброхим. Кейин унга — акасига тик қаради-да: — Севиш айбми? — дея кўзлари намланди. У жавоб бермади, беролмади, беролмасди ҳам. Ахир дунё дунё бўлиб хали ҳеч ким бу саволнинг ажримини чиқармаган. Энди у қаердан ҳам чиқара қолсин! Бировларга осон тутгани билан ўз бошига тушганда ҳар кимнинг ҳам тили лол-ку бу савол олдида, бу қадим жумбоқ олдида.

Жаҳли чиқиб турган бўлса ҳам Ленаши тушмагур чиройликкина, кўхликкина экан. Малла сочлари, катта-катта мовий кўзлари ўзига ярашган, оппоқ, бежирим юзларидан муҳаббат шуъласи ёғилиб турган бир аёл эди. Ёши эса Иброхим қатори.

Юзига қайта тарсаки тушишиданми ёки акасининг важохатиданми чўчиб, Иброхим устидаги кийимларини апил-тапил ечиб ҳарбийча эгни-бошини кийди. Эшикдан чиқишаркан, ўзига қараб кўзларига жовдираб турган Лена билан дадил хайрлашди:

— Не обижайтесь, мы ещё увидимся.

Ҳарбий қисмга келишгач, укасининг «командир»ларига ўзбекона совға-саломлардан улашди, сўнг укасига икки кунга руҳсат олди. Кейин ўзи жойлашган «Россия» меҳмонхонасига олиб келиб уни меҳмон қилди, бирга шаҳар айланишди. Ора-чора мавриди келганда насихатни ҳам аямади, уришди, ялинди, ёлворди. Яқинда ўғил кўрганини айтди.

— Ёшлиқ ўтқинчи, укам! Йигит бошига не-не синовлар тушмайди. Ўқийман десанг, ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам институтлар сон мингта. Қўнғил, ишқ-муҳаббат кўчасидан эса кимлар ўтмаган?! Лекин аввал ўзингга қара, ўзбеклигингни, ўзбеклигимизни унутма! Ўғлингга отам от қўйди: Ҳайдарали деб. Узоқдаги Иброхимжонимнинг энди суюнчиғи бор, деб ҳар кунни кўтариб эркалайди, мана, расмини ҳам олиб келганман, қуйиб қўйгандек ўзингга ўхшайди — дўмбоққина, сочлари қалин, қоп-қора, кўзлари қўйкўз.

Иброхим барча гапларни бепарво эшитди, ўғлининг расмига қараб туриб ҳам миқ этмади, аммо кўзларида бир учқун — пинҳоний бир учқун йилт этиб ўтди... Балки мана шу учқун кейинчалик унинг вужудида алангага айланган ва уни ўз оиласига, юртига қайтишига сабабчи бўлгандир...

Хуллас, укасига кўлидан келганча насихатни килди. Отаси унинг қилиқларини эшитиб, дарғазаб бўлганини ҳам рўйирост сўзлади. Охири укасидан «У аёл билан бошқа ўралашмайман, хизматни тугатиб уйга қайтиб бораман», деган ваъдани олди. Қисмга борганда командирига ҳам бор гапни айтиб, укасидан огоҳ бўлиб туришни ўтаниб сўради. Лекин муҳаббат савдоси бошга тушган, бели қувватга, билаги кучга тўлган ўн саккиз-ўн тўққиз яшар йигитнинг гапига ишониб бўлармиди?.. Шундай бўлса-да, у ишониб, ёлғиз худодан укасининг кўнглига инсоф, диёнат, меҳр-шафқат тилаб, ич-этини еб, пинхона ўртаниб у ердан қайтганди.

Ҳайтовур унинг ўз вақтида боргани кор қилдими ёки илтижоларини худойим инобатга олиб укасининг қалбига инсоф-диёнатни қайта солдими, ҳар қалай у хизматни тугатиб, кириб келди. Аввалига иккита гапига битта ўрисча сўз қўшиб ҳар кимларга кулги бўлиб юрди. Гох-гоҳ ака-укалари, опа-сингиллари йиғилишиб қолганда аллақачон ошкор бўлган сирини оила даврасида ҳазилтепа қилиб айтиб қолишса, Иброҳим қизишиб кетар, хотини эса секингина ўрнидан туриб чиқиб кетарди.

— Генералнинг қизи эди у, — дерди у хотини чиқиб кетгач. — Рости, акам бормаганда қолардим Москвада, кўзимга ҳеч нарса кўринмай қолганди. Аммо қурмағур чиройли, ақлли, эсли, маданиятли аёл эди. Қолганимда Москвада ўқиб, Ўзбекистонга министр бўлиб қайтардим!

Иброҳим бир қизишиб кетса, ҳеч кимдан тап тортмай, қилган ишидан ҳам уялмай, яна узоқ гапирарди.

— Ака, ўзингиз айтинг. Чиройлимиди? Москва ҳам ажойиб шаҳар-да, а, ака. Кўргансиз-ку, ахир. Булар шу ўчоққа тезак қалайдиган Ирғолидан бошқа қайди кўрибди? Тағин менинг устимдан калака қилишгани ортиқча.

— Ҳа, чиройли эди, жодугар-алвастинг! — дерди у жўрттага укасининг жиғига тегиб. — Сенинг эс-хушингни ўғирлаб, тентак қилган-да.

— Москва-чи, Москва? Зўр шаҳар-а, ака, айтинг! — акасининг гапларига парво қилмай, ҳамон ўзиникини маъқулларди Иброҳим.

— Менга ўзимизнинг қишлоқ — Ирғоли зўр! — дерди у яна атайин укасини узиб олиш учун. — Тезагининг хиди ҳам бошқача. Ўша Московингда ҳам йўқ бунақаси.

— Ака! — Иброҳимнинг энди росмана жаҳли чиқарди. — Сиз ҳам калака қиласиз-а. Сизнинг хурматингизни қилиб қайтганман-а, сиз бўлсангиз...

— Иброҳим, болаларинг ҳам бордир-ов, — Атика опаси ҳам ора-чора гап қотарди укасининг қитик патига тегиб. — Ҳеч бу ёғидан гапирмайсан-да, а, ука?

Шундан кейингина у ўзига келар ва индамай қоларди.

Бу ишларнинг бир учидан хабардор Санталатхон чой келтираркан, ҳамманинг бирдан оғзига талқон солиб олганини кўриб, чойнакни дастурхонга дўқиллатиб қўяркан:

— Бунга ўлганда ақл киради, — дея эрига ёвқараш қилиб, ортга қайтарди.

— Аммо жаҳлимга тегаверсаларинг, бир кунмас-бир кун шартта бошимни олиб ўшаққа кетвораман, қоласанлар дийдиёнгни айтиб, — портлаб кетарди охири Иброҳим ва ўрnidан шитоб турарди.

— Кетишингни отам эшитса, ўлдиради, — дерди Атика опаси тағин. — Энди бориб бўпсан!

— Акам ҳам энди сен тентакни деб ортингдан ўрис юртига бормайди, — дерди Бумайрам опаси.

Иброҳим уйдагиларнинг хазилдан бошланиб зил билан тугайдиган бу хангомаларидан росмана ранжиб, барчасига қўл силтарди-да, тўғри қишлоқ этагидаги кенг далаларга, атрофи дарахтзору, бутазорга бурканган Хўжаарик бўйига йўл оларди. Кун бўйи уйда қорасини кўрсатмай, ўша ёқларда қолиб кетарди. Ҳарбийдан келган йиллари қишда ҳам Хўжаарик сувида чўмилганларини эсларди. Айни мана шу ерда унинг ўзи билан хамиша бирга юрадиган муқаддас хотиралари-ю, эркин хаёлларига биров халақит бермасди. У эса айни шуни истарди. Бундай пайтларда унга қишнинг совуғи-ю, ёзнинг жазирамаси, беаёв Қўқон шамоли ҳам чикора эди.

Унинг ўзи бундай маҳалларда укасининг ортидан неча марта борган, у эса гапларига бир оғиз маънили жавоб қилмаган ва унинг қийин-қистовларига ҳам бепарво бўлиб, уйга ҳам бирга қайтмаганди.

Шунинг учун туғишганлари ҳам унга ҳадеб бу тахлит хазиллар қилавермасди...

* * *

Ҳозирда ёши эллиқдан ошиб кетган бўлса-да, Иброҳим Москов хотираларини ҳамон ёниб-куйиб эслайди. Гоҳо уйланиб бола-чақали бўлган ўғилларининг олдида ҳам уялмай ўша гапларни гапираверди, телевизорда Москвани кўрганда кўзлари қинидан чиққудек тикилиб,

чурк этмай томоша қилади. Тошкент кўрсатувларидан кўра кўпроқ Москваникини ёқтиради.

Лекин шундай укаси уни нечук эсламаяпти? Нечук кўргани келмаяпти? Шифохонага тушганига нақ ўн беш кун, операция бўлганига ҳафтадан ошди-ку! Нахотки бир қориндан талашиб тушган жигари шунчалик оқибатсиз, тошбағир бўлса? Ахир у Московдан Назиржоннинг хатини олгач, унинг тақдирини ўйлайвериб жинни бўлаёзганди, оёғи куйган товукдек ўзини қўйгани жой тополмай қолганди-ку! Хотинининг, маъсум фарзандларининг кўзларини жовдиратиб, икки йиллаб тишининг қавагида йиғиб юрган пулларини ўйлаб-нетиб ўтирмай унинг олдига бориш учун сарфлаганди-ку. У вақтларда икки юз сўм дегани катта пул эди. Пулни ҳам қўяверайлик. Ахир меҳр-оқибат-чи? Нахотки, Иброҳим шунақа одам бўлса? Танаси бошқа — дард билмас, деганлари шумикан ё? Бир ота-онадан бўлганлар ҳам бора-бора бегоналашиб кетаркан-да. Ха, хозир оила боқиш кийин. Демак, турмуш ташвишлари секин-аста одамдаги меҳрни, оқибатни, муҳаббатни ютиб юбораркан-да. «Кўздан нари — кўнгилдан нари» деб бекорга айтишмас экан-да. Демак, улар, уч ака-ука ҳам бир-бирларидан аллақачонлардан буён ўз ташвишлари билан бўлиб бегоналашиб кетишган экан-да. Айниқса, мусофирликда билинаркан бу нарса.

* * *

Собир-чи? Ҳаммалари эркалаб катта қилган кенжа-тойлари — Тошканбой! Нега келмаяпти? Бир умр колхозда ишлаб, қўл кучи, пешона тери билан нон топиб катта бўлди. Аммо нима иш қилса ундан маслаҳат сўраб қиларди. Эсида, олтмишинчи йилларда колхозга қўшни Қўғали қишлоқлик Умар ака раис бўлиб қолди. Чапани одам эди. Отаси ўша пайтларда Зодиёндаги дала-шийпон ёнида қассобчилик қилар эди. Бозор йўли эмасми, ўтган-кетган таниш-билишлар шийпонда тўхтаб, отаси билан гурунглашиб чойхўрлик қилишарди. Айниқса, ёшлигида ошиқ ўйнаб катта бўлган, энди эса эси кириб қолган тенгкурлари кўп киришар, гўштни ҳам фақат отасидан олишарди. Шунда баъзилари «Ҳамдамбой, бир қўл ошиқ ташлаб қўямизми?» деб ўтган кунларни эслатиб тегишиб ҳам қўярди. «Ташламаган ҳам номард», — дерди отаси дангал. Кейин хозир ўйнамаса-да, лекин доим ёнида олиб юрадиган ошиқни шартга чўнтагидан чиқарарди. «Хай-хай, Ҳамдамбой, ўзингни бос, сенга тенг келиб

бўладими? Оббо сен-ей, ҳали ҳам эсинг кирмабди-да, девонавой-ей!» дейишиб, мириқиб кулишарди улар.

Бир кун чавқарини йўрғалатиб Умар раис келиб қолди. Қўркам, мағрур киши эди у. Отда ўтиришни ҳам қойил қиларди. Доим урушда қийган кителда, хром этикда юрарди. Отаси югуриб бориб, отнинг жиловидан тутди. Раис отдан тушиб сўрашди.

— Кел, Умарали, қани, ичкарига, — дея отаси отни кўчадаги толга боғлаб қайтди.

Раис суҳбат орасида сўраб қолди:

— Қассоб бува, ўғилларнинг нечтасидан қутулдингиз?

— Кенжа Собирни уйланганига ҳам икки йил бўлди. Ундан ҳам набира кўрдим, оти — Валишер!

— Набирангиз росмана Шер бўлсин! — деди раис ният қилиб, сўнг: — Анови отангизнинг ери — Юсуф буванинг ери бор-ку, ўша бўлакни беш-олтита томорқа сўраганларга бермоқчимиз. Қарасам, сизда ҳам уч ўғил бор, қатор-қатор неваралар... Бир ҳовлида қисилиб қолибсизларми деб эшитдим. Колхозда аризангиз йўқ экан. Шунинг учун кечроқ идорага ўтиб, менинг номимга ариза ташлаб қўйинг. Бир хўжалик жой берай.

— Барака топ-ей, Умарали. Яхши одамнинг боласи-сан-да. Отанг ҳам кўп улуғ одам эди. Очиғи, бир умр колхозингга кетмон кўтариб чиқмаганим учун тилим қисик эди. Лекин кўнгилдаги гапни айтдинг. Бир ҳовлида уч-тўрт оила... билинаркан...

— Ундай деманг. Мана, Саминингиз колхозчиларнинг болаларини ўқитяпти. Иброҳим ҳам колхозга иллашиб қолар. Собиржонингиз далага чиқяпти-ку! Шунини ўзи катта гап.

Эртасига ўша, отасининг отаси — катталарининг еридан ўн уч сотих ер ажратиб беришди. Йўқчилик, уч ака-ука хом фишдан уй тиклашди. Янги уйга ким кўчиши кераклиги ҳақидаги оилавий йиғинда Иброҳим шаддодлик қилиб қолди:

— Ким борса бораверсин, аммо мен бормайман. Истаса, ана, акам, бўлмаса, Собир чиқсин!

У отасининг ҳовлиси ёнидаги элигинчи йиллари бир амаллаб қарз-қавола қилиб уй кўтариб олган тўрт сотихли торгина ҳовлида яшарди. Узумзори, кичик боғи ҳам бор эди. У-ку, кўчиб кетишга, кенгроқ жойга чиқишга ич-ичидан жон деб юрса ҳам ҳар гал хотини: «Кўз очиб кўрган, қийналиб-сиқталиб қурган уйимиз», деб унама-

ётган эди. Ундан садо чиқавермагач, Собир шартта Иброхимга қараб:

— Агар сен чиқмасанг, мен чиқаман, — деди.

Унинг хотини Юрсунной эса оламини бошига кўтариб роса жанжал қилди:

— Нега энди биз чиқарканмиз? Ана, катта акаларингиз чиқсин, сиз — кенжатойсиз.

— Ўчир, овозингни! — Собир шахт билан ўрнидан туриб кетди. — Эркакларнинг ишига аралашма.

Отаси «борган жойингда униб ўсгин, у ерларни обод қил, ўғлим, асли ота жойимиз у ер. Отамнинг руҳи шод бўлади», деб унга оқ фотиҳа берди.

Ха, Собир шунақа чўрткесар. Мана шунга ҳам сал кам ўттиз йил бўлибди. Укаси ҳам элликни қоралаб қолди. Лекин пул сабил ғалати нарса экан. Тили, суяги бўлмаса ҳам гоҳида ака-ука орасига совуқчилик солиб қўяркан...

...Бунга ҳам беш йил бўлди. Мактабда эди, олдига ўғли Акмал келиб қолди. Хол-аҳвол сўрашгач:

— Дада, бир маслаҳат билан келгандим, — деди.

— Хўш, нима экан, юр-чи, — дея у ўғлини ўз хонасига бошлади.

— Уй олсам дегандим. Жонга тегиб кетди, ётоқхоналарда яшаш. Ишхонадан уй бериш — ўлим билан тенг.

— Унда қандай оласан?

— Кооператив орқали. Академиянинг «Билим» кооперативида рўйхат қилишяпти. Дастлабки бадали тўланса бўлди, уй беришади; қолгани кейин тўланаверади.

— Қанча экан ўша бадали?

— Икки хонали уйга — икки минг етти юз сўм.

— Менда шунча пул йўқ-ку!

— Бошқа бунақа имкон бўлмайди.

— Хмм... Сен уйга боравер-чи... Маслаҳатлашармиз.

Уйга боргунча ҳам узоқ ўйлади. Бир кўнгли бу гап-уқмас ўғлини келган жойига — Тошкентига қувиб солай ҳам деди. Қачон ақл кирар экан-а унга. Институтни битирганига неча йил бўлаяпти-ю, уйланишни хаёлига келтирмайди. Унинг дастидан кўринганга сўроқ беравериб чарчади. На уятни билади у. Энди эса шахардан уй олмоқчи. Уй олгач, соясини кўрсатармикан?.. Лекин минг қилса ҳам ўғил-ўғилда. Инжиқлиги, бир сўзлиги ўзига тортган, қиламан деган ишни қилмай қўймайди. Агар у пулни топиб бермаса, ўзи топади. Кейин бир умр доман-

гир бўлиб юради. Шундоқ ҳам оралари совиган. Яхшиям боя шайтоннинг гапига кириб қаттиқ гапириб юбормади. Атайин отам деб орқа қилиб келибди. Ахир у бир томони кичик бўлса-да, барибир амалдор — мактаб директори деган номи бор. Оладиган маошига қаноат қилмай рухсат этилган саккиз соатлик дарсни ҳам беради. Ахир катта оиланинг ташвиши ҳам катта бўларкан. Маоши 270 сўм — мактабдаги энг катта ойлик. Бошқалар 100—150, икки навбат ишлаган муаллимлар 200 сўм олади. Емай-ичмай йиғса, нақд бир йилда ўғли сўраган пул бўларкан. Айтишга осон бунча пулни йиғиш. Ахир ўғлининг ўзи Тошкандай жойда ишлаб 100—120 сўм маош олади. Тагин уч минг сўм оғзининг бир четидан чиқади-я. Гўё Олимбойвачча... Хўш, ўзида йўқ пулни қаердан топсин, қарз олсанг, бериши бор. Истаган куни кисталанг қилиб тепангда туриб олиши ёмон. Ҳаммадан ҳам у — қарздан кўрқади. Тик бошингни эгиб, аллакимлардан пул сўраш... Яна ким учун — гапукмас шу ўғил учун... Ўғли-ку олади-кетади, ёнғоқ эса унинг бошида чақилади...

Шундай қарама-қарши ўйлар билан ҳовлига қадам кўяр экан, барибир ичида инсофга келди. Начора, бош ўғил Акмал. Ташида минг сўкмасин, минг ёмон кўрмасин, унга меҳри баланд. Ҳадди сиғибдики, пул сўраяпти... Йигитнинг сазасини ўлдириб бўлмайди. Топиб беради! Биз кўпчиликмиз, у эса мусофир шаҳрида ёлғиз. Гулдек йигит ёши аллақандай ётоқхоналарда ўтаяпти. Бир жўжага ҳам дон керак, ҳам сув керак деганларидек, йигит кишига ҳам энг аввало бошпана керак. Модомики, шаҳарда қолдими, бунга энди йўқ дейиш керак эмас, уни ҳам тушуниш керак. Ҳадеб аччиқ қилиб юрган билан кимга фойда, кимга зиён. Майли, унга ҳам бир кун ақл кириб қолар.

Уйдан аранг беш юз сўм чиқди. Кейин Акмални етаклаб Иброҳимникига кирди. Унинг бир тийин ҳам ортиқча пули йўқ экан. Сўнг ноилож Собирникига боришди.

— Акмалга пул зарур экан, ука, — деди укасидан пул сўраётганидан ўнғайсизланиб. — Уйдан беш юз чиқди, холос.

— Нима қилар экан пулни? — деди Собир акасига қараб, гўё бу ерда Акмал йўқдек.

— Уй олмоқчи.

— Пул бору, лекин...

— Сен лекин-пекинингни кўй, ука. Акмал ҳам мана йигирма бешдан ошди. Ишляпти. Берсанг, менга эмас, ўз жиянингга берасан. Айтган вақтингда ўзи келтириб беради.

— Бир йил ичида қайтараман, — деди Акмал амаки-сига тик қараб.

Собир бир ярим минг сўм пул олиб чиқди. Пулни санаб беришида негадир хотини Юрсуной ҳам унинг ёнида турди. Бу унга ноқулай кўринса-да, индамади, ўғли учун захрини ичига ютди.

Орадан бир эмас, икки йил ўтди. Ўғли пулни қайтармади. Бунинг ўрнига кишлокқа кам келиш бўлиб кетди. Ҳар замонда келганда албатта ўша куни укасининг ўғилларидан бири чопар бўлиб уйга келарди. Бир гал ҳам шундай бўлди. Собирнинг иккинчи ўғли Мухтор сўроқлаб келганда Акмал уйда йўқ эди.

— Хў-чи, хў-чи, — дея тутила-тутила гап бошлади Мухтор. — Акмал акамнинг пули бўлса бераркан. Отам юборди.

Унинг чапакай жаҳли чиқиб кетди. Акмал-ку — одам эмас. Билади, ҳалиям у пулни қайтаришга қодир эмас. Шунақа кўйдирги бола чиқиб қолди у. Бу ердаги ташвишларни кўйиб ўзининг Тошкентда юргани етмай, тагин укасининг олдида юзини шувут қилди. У ичкариги уйга кириб кетди-да, шифонердан хозиргина олиб келган ойлиги билан таътил пулини чиқариб, Мухторга узатди.

— Ма, отангга элтиб бер — олти юз сўм. Бувамнинг ўзи берди дегин. Аммо қолганини Акмал акангдан олсин. Энди меникига элчи жўнатишни бас қилсин! Уқдингми?

— Ҳа, — Мухтор пулни олди-ю югурганича ҳовлидан чиқиб кетди.

Пул жигардан бўлади, деганлари рост экан. Шундан кейин укаси одам жўнатишни бас қилган бўлса-да, кўча-кўйда кўришганда совуқ сўрашиб юрди. Жигардан бўлган пул ака-укадек жигарларни бегоналади. Бир куни Собир яна йўлда ҳар галгидек совуқ сўрашиб ўтиб кетаётганди, чақириб уни тўхтатди.

— Э, бола, — деди велосипедидан тушиб унга тиянганича. — Умрингда пул кўрмаганмисан?

— Ака, ахир ўзингиз ўйланг, бир йил эмас, уч йил ўтди. Орада бегона бор — хотиним...

— Э, хотиннинг гапига кирмай ўл! Акмал эса бегона-

мас сенга. Намунча кийин-кистовга оласан? Унинг ҳам кўлига қарға чичиб колар.

Собир индамади. Бироқ орадан уч ой ўтиб ўзи кириб келди.

— Ака, узр, хафа бўлманг, Мухторни уйлантираётганимдан хабарингиз бор. Эртага бозордан келин томонга семизроқ бир қўчқор олмоқчи эдим. Сал пулдан сиқилиб турибман.

Унинг тагин жаҳли кўзиди. Лекин бу гал дардини ичига ютди. Бири — ўғли, бири — иниси. Қайси бармоғини тишласа ҳам оғрийди. Шундоқ ҳам шу пул ўлгурни деб Собир билан анча-мунча нари-берига бориб колди.

— Юр, — деди у укасини бостирма томон бошлаб. — Ана, қўрада бир қўчқор турибди, ёкса олавер.

Укаси аввалига буни ҳазил деб ўйлаб анграйиб тураверди.

— Бор, Тешавой акангни айтиб чик, даллол, бозорни билади. Пулини пичиб берсин, — деди у.

Қўчқор уч юз сўмга баҳоланди. Собир уни етаклаб кетаркан юраги бир тутам бўлиб, укасидан росмана кўнгли қолди. Ният қилиб, қўйни Акмалнинг тўйига мўлжаллаб юрганди-я. Нахотки, акага уканинг оқибати шу бўлса... Диёнат колмабди ўзи бу дунёда...

Кейинроқ Акмал келди. Уй олибди, оғзи қулоғида. Ундан бахтиёр одам йўқдек. Пича пул ҳам топиб келибди.

— Мана, дада, беш юз сўм, — дея ўғли унга пулни узатди.

— Қаердан олдинг? — деди у босиқ охангда пулни олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай. Аммо ич-ичидан бир хурсанд бўлди.

— Уйни нотўғри баҳолашган экан. Уч юз сўмдан қайтиб беришди. Қолган икки юзни... — Акмал жимиб колди.

— Ўғирладингми? — ўғлини жим туришидан жаҳли чиқиб кетди, унинг.

— Хордиқ кунлари мардикорга чикдим, — Акмал чўғдек кизариб ерга қаради.

— Мехнатнинг айби йўқ, — деди у, сўнг ўғли узатган пулни олди, санаб ҳам кўрди. Кейин пулни дастурхоннинг бир четига қўйди-да, уйга кириб юз сўм олиб чиқиб, бояги пулларга қўшди, юзи ёришиб Акмалга қаради.

— Ма, бу пулларни олиб бор-да, ўзинг, ўз кўлинг билан амакингга бериб кел. Собирнинг турқини кўришга токатим йўқ. Қолганини бериб қўйганман, — деди.

Акмал пулни бериб келди. Оқшом дастурхон атрофида ўғли билан ораларида ҳеч гап ўтмагандек у ёқ-бу ёқдан мириқиб суҳбатлашиб ўтиришди. Яқин орада сира бунақа дилдан ёзилиб гаплашмагандилар.

— Эртага қайтаман, дада. Манави икки юз сўмни олиб қўйинг, рўзғорга ишлатарсиз. Хозирча менга керакмас, — деди ўғли суҳбат сўнгида.

— Керакмас, олавер, — деди у ўғлини қўлини итариб. — Лекин билиб қўй: ўнта бола бир отани боқолмайди. Аммо бизни ўйлаганинг учун раҳмат! Бу пулга янги уйингга бизнинг номдан ул-бул оларсан. Узок жой — биз боролмасак...

Яхшиям олмаган экан. Уйни йўқлаб бориш насиб қилмади. Аслида кўнглида бор эди. Энди насиб қиладими-йўқми, худо билади. Лекин шу ишларни деб укаси Собир билан ораларидан ола мушук ўтиб қолгани яхши бўлмади-да. У-ку ўғли уй олгач, унинг хурсандчилигини кўриб, орадаги гина-кудуратларни унутиб юборди. Лекин Собир унутдимикан? Ёки... Наҳотки, уни қай аҳволда ётганини эшитмаган... Эшитмаган бўлиши мумкин эмас... Унда нега бир кўриниб кетай демайди?! Аслида Собир беғубор йиғит, лекин хотинининг тили узун. Уларникига пул учун элчи жўнатиш ҳам шу хотинидан чиққан... У эса бекорга укасидан ўпкалаб юрибди.

Рост, боқиб турган сўксурдек кўчқорни индамай етаклаб кетганда ундан астойдил хафа бўлганди. Ҳатто Мухторнинг тўйи кунин Собир болаларидан қайта-қайта айтириб юборса ҳам бормади. Ўзи келди, «мазам йўқ» дея баҳона қилди. Эртасига эса Собир ичиб олиб келибди. Ичса кўнгли бўшаб кетадиган одати бор эди.

— Нега бормадингиз, ака? — дея роса ер муштлаб йиғлади у. — Отам ўлган бўлса, тўйим бошида ҳам ота, ҳам ака бўлиб турадиган сиз бор эдингиз-ку. Менинг уйимнинг чаёни бормиди? Акажон, нимага бормадингиз? Сўраганларга жавоб қилолмай нақ ерга кирдим. Мендан бирор айб ўтган бўлса, кечиринг...

— Мазам йўқ эди, — дея зўрға укасини овуtgанди ўшанда. Мана, энди ўзи укасининг йўлига интизор, бир кўришга, бир овутишига зор. Ундан эса дом-дарак йўқ...

XI БОБ

Толиб тўртинчи куни қайтиб келди. Ҳамон каравотда шифтга қараб хаёлчан ётган дадасининг ранги янада синикиб, ёноқлари туртиб чиққан, кўзлари ичига чуқур боған. Одам шунчалик ҳам тез ўзгариб кетадими? Секин ёнига ўтириб гап бошлади, қариндош-уруғлар саломини етказди, қишлоқдаги янгиликлардан гапирди. Дадаси бепарво эшитди. У гапдан тўхтагач:

— Амакиларинг қай гўрларда юрибди экан? — деди.

— Собир акам чўлда экан. Пахталарини сел уриб, қайта чигит экишяпти экан. Икки ҳафтада бир уйга келаркан. Иброхимингизни кўрмадим. Неча марта уйларига кирдим, йўқ, бир гал бозорга, кейин қайларгадир чиқиб кетган экан.

— Ўзинг намунча хаялладинг?

— Райондаги бир-икки ташкилотда ёнғин чиқиб, ишимиз кўпайиб кетди. Уларга ўзим аралашмасам бўлмайди, суғуртанинг ишини биласиз-ку! Кейин яқинда бўлган жала билан дўл колхозларнинг пахтасига зиён етказибди. Раислар идорамиз остонасида ётиб олди. Ўртада шартнома бор. Шуларни тинчитиб келдим, — деди Толиб узр сўрагандай. Кейин кўшиб кўйди: — Давлатнинг ишини биласиз-ку, дада.

— Биладан, — домла чуқур ух тортди. — Давлатни сенинг кўнглинг билан, аҳволинг билан, оиланг билан неча пуллик иши бор, — деди-да, сўнг секин кўзларини юмиб, ўйга толди. «Давлатнинг иши деб, ишдан бошқасини ўйламай, гулдай умр ўтиб кетди-ю. Мана энди, эрта-индин ризқ-насибаси тугаб ўлиб кетса, ўша давлат менга хайкал қўярмиди? Қирқ тўрт йил муаллимлик қилди. Физрук бўлиб, болаларга қўшилиб қанча чопди. Бошланғичларни ўқитиб, уларга билим, ақл бераман деб ўзи эсидан айрилаёзди. Директор бўлиб, амалнинг мазасини ҳам татиб кўрди. Амал курсисини қанчалик нозиклигини ҳам, қанчалик омонатлигини ҳам билди. Толиб-жон бўлса, шу амалининг гирувида не-не чиғириқлардан ўтмаяпти. Ҳали ёш-да, бу бевафо дунёда, бевафо амалу иш ташвишларини деб жонни жабборга бериб юришларнинг беҳудалигини кейин биласан! Нахотки, шуларнинг бари — эр кишининг югур-югури фақат бола-чақани боқиш учун бўлса?.. Ёки фидойиликми? Сендан фидойилик талаб қилганларнинг пичоғи мой устида-ку, чунки уларнинг сеникидан каттароқ амали бор. Яна сен-

даги фидойилик камлик қилаётганидек ҳар икки гапнинг бирида «Ватан», «халқ» сўзларини тинмай такрорлашади. Сен ҳам шу сўзларни айтиб, меҳнат фронтида жонингни қурбон қилишинг керак! Бошқача ўйлашга ҳам, яшашга ҳам қўйишмайди. Эҳ-хе, Толибжон, Толибжон, чучварани хом санаб юрибсан, хали сен ҳам вақти-соати келиб буларни билиб оларсан. Аммо унда жуда кеч бўлади. Ҳозир эса айтган билан тушунмайсан. Чунки ишинг учун маош оласан, у билан оилангни боқасан. Очиғи, ёнимга кириб, оиланинг ташвиш-ғамини ейдиган ҳам сенку. Лоп этиб ўлиб кетсам ҳам оиланинг барча ташвиши сенинг бўйнингда қолади. Аканг бўлса...»

— Аканга қўнғирок қилдингми?

— Ҳа. Шу ҳафта ярим йиллик ҳисоботлари экан. Ўткизиб, кейин бораман деди.

— Келармикан... Унга ишониб ҳам бўлмайди...

Толибжон жавоб бермади. У ҳам дадасидек ўйларди акаси ҳақида. Унинг олимлиги ўзидан бошқа кимга керак? Бундан кўра, келиб катта оиланинг аравасини тортишса бўлмасмиди? Ўттиздан ошяптики, олимлик орзусида Тошкентда юрибди. Келганда ҳам наф йўқ — бир тийин олиб келмайди. Қайтанга уйдан ташмалайди.

* * *

Акмал ишхонадан ўн кунга ўз ҳисобидан таътил олди. Аввалига Тошкентдан тўғри Фарғонага учмоқчи бўлди. Сўнг олдин уйга ўтай-чи, деган ўйда Қўқонга чипта олди.

Тушга яқин уйга келди-ю, дадасининг соғлиғини суриштирди. Тузук дейишди уйдагилар. Қизи Барно олти ойликдан ошибди. Ўзини тутиб ўтирадиган, эмаклайдиган бўлиб қолибди. Бетлари лўппигина, кўзлари аясиникидек шахло.

— Уйга кўчиб бордим, — деди хотинига хурсанд бўлиб. — Икки хонали, поли паркет, балконлари кенггина. Марказий универмагдан кредитга телевизор билан совутгич ҳам келтириб қўйдим.

Хотини ҳам суюнди. Кўзлари порлаб, унга қаради.

— Энди бизни олиб кетасизми? Қишлоғингизда печкага ўтин қалайвериб киш ичи адабимизни едик. Кошки бу уй ўлгур ҳадеганда исиса, кечкурун қирқ даража қилсанг ҳам эрталабгача музхонага айланади.

— Кетамиз! Дадам тузалсин.

— Телевизор қанақа? Ранглими?

— Э, унисига йўл бўлсин! «Рекорд-345» — оқ-қора. Кейинроқ ранглисини ҳам оламиз. Шундан ҳам энди бир йилгача ойликнинг 20 фоизи магазинга ўтади. Ўзи бу кичик илмий ходим ўлгурга юз эллик сўм маош берса. Энди солиғу киридитга ушлаб қолса... билмадим, 100 сўм билан қандоқ яшаймиз. Бу ёқдан уй — кооператив, пулини хар кварталда тўлаб бориш керак.

— Тўлармиз. Менам ишга қайтаман.

— Тайёрланинглар, дадамини олдига бирга борамиз. Барнони ҳам кўрсин, боя йўлда Набини учратгандим, машинасига ёғ қуйгани кетди.

— Баҳодирни ҳам оборгин, — деди бувиси улар, машинага ўтиришгач. — Даданг сўрагани.

* * *

Акмал аввал ўзи кириб дадаси билан кўришди. Дадасининг аҳволи шунчалик оғирлигини билмагани. Дардини «арзимас дард» деб ўйлабди. Дадасининг нури кетиб, ич-ичига ботган кўзларини, томирлари бўртиб қонсуякка айланган қўлларини кўриб юраги эзилди.

— Дада, неварангиз Барнохон ҳам келган сизни кўришга, келинингиз ҳам, Баҳодир ҳам, — деди пича суҳбатдан сўнг.

— Қани улар?! — дадаси палатага аланглаб кўз югуртирди.

— Ҳозир чақираман.

Акмал Барнони кўтарганча хотини ва укасини бошлаб кирди. Дадаси ётган жойида келини билан оғзаки сўрашди. Ўғлининг қўлидаги неварасини эркалаган бўлди.

— Бобосини кўрай депти-да, а. Вой, она қизим. Умринг узоқ бўлсин! — деди-ю, аммо негадир неварасини қўлига олмади. Бундан ўғли билан келинининг кўнглига бошқа ўй келмасин дея изоҳ берди: — Ҳали тузалиб чиқай, ўзим она қизимни тўйиб-тўйиб бағримга босиб кўтараман. Ҳозир эса ҳамма ёғимдан доктор дорисининг хиди анқиб ётибди.

Кейин Баҳодирни ўзига чорлаб имлади-да, узоқ бағрига босиб турди, сўнг пешонасидан ўнди, бошини силади.

— Менинг гапларим эсингдами, ўғлим. Ҳатто хўроз сўйишни ҳам ўргатгандим-а, сенга.

Баҳодир бурро-бурро сайрай кетди:

— У куни бувимлар товук шўрва олиб келишди-ю, ўшанда уйдаги хўрозни ҳам ўзим сўйдим. Аммо роса пирлади-да, калласини узиб ташласам ҳам тоза сакради...

Самин домла мийиғида кулиб қўйди. Ҳаммадан ҳам мана шу кенжатоғига қийин бўлади энди. Аввалдан билгандек турмушда асқотадиган барча юмушни, ўзидаги бор хунарни ўзи бажара туриб, унга ўргатди. Хунарга меҳри ошсин деди. Ҳатто акалари товук сўйишни билмайди, қондан сесканишади. У товук сўйганда қараб туриша олмайди, Баҳодирга эса қараб туришинигина эмас, уни тумшугидан ушлаб икки оёғини жуфтлаб босиб туриб, кекирдагига пичоқ тортиб покиза қилиб сўйишни ҳам ўргатган. Ҳатто қўйларга шада қилишу, юнгини қирқишни, ўрик қуритиш сирлари-ю, терини олишгача, тешаю кетмонга соп ясашдан тортиб велосипед камерасини ямашгача — барча-барчасини айтиб туриб, кўрсатиб туриб ўргатганди. Ишқилиб, катта бўлиб тирикчилик бошига тушганда туртинмасин, деди. Ахир йигит кишининг бахти ҳам шунда-да. Балки энди у акаларига ўхшаб катта шахарларда ўқий олмас. Бирорта хунарнинг бошини тутар. Хунари бор ҳеч қачон кам бўлмаган. Ана, уста Ҳошим, уй солади, қишлоқда унга иши тушмаган одам йўқ. Топволди — сувоқчи. Унга ўхшаган домлаларнинг бир йиллик ойлигини у бир ойда топади. Мирзаумар — уйларга нақш солади. Унинг шу хунарини деб хатто бошқа юртлардан талабгорлар келиб олиб кетади. Мурод — машина тузатади. Машинанинг рулидан бошқасини билмаганлар эса сон мингта. Айт-байтини чуқилаб қўйиб ҳам раҳмат этишади, ҳам айтганини олади. Ҳа, Баҳодир энди у ёк-бу ёкни орзуламай бувисининг ёнида бўлгани дуруст. Ахир ундан кейин хотинининг ёнида таскин бериб турадиган бир ҳамроҳ ҳам керак-ку!

Ҳамма хайрлашиб секин ташқарига чиқиб кетди. Самин домла ҳамон Баҳодирни қўйиб юбормас эди.

— Бошинг тошдан бўлсин, болам. Бахтли бўл! Аккаларингнинг гапига кириб юр. Ҳар ишда уларни маслаҳатчи бил, — деганча кенжатоғининг юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпди. Сўнг:

— Бор энди, хайр! Мени кечир! Мени унутма! — деди. Домланинг кўзлари жикқа ёш эди. Баҳодир буни кўриб ўзини қайта дадасининг кучоғига ташлади.

— Қачон уйга борасиз? — деди у ҳам йиғидан ўзини тиёлмай.

— Бораман, бораман. Бор энди, сени кутиб қолишди.

Шу куни Акмал Толибжоннинг ўрнига шифохонада колди. Бундан дадаси хурсанд бўлди. Шундай бўлса-да:

— Ишинг нима бўлади? — деб сўради.

— Жавоб олиб келганман.

— Раҳмат, ўғлим! Умрингдан барака топ! Ўзи сенга айтадиган гапларим ҳам кўп эди...

Тушки уйкудан кўзини очган домла секин Акмални ёнига чорлаб, неча кундан буён нимагадир Толибжонга айтолмаган гапларини айтди.

— Ўғлим, бир жойда михланиб ётавериб орқаларим оқ ем бўлиб кетди. Кел, қўлтиғимга кир, — деди секин икки тирсаги билан ўзини кўтариб ўтиришга уринаркан. — Аста душга обор, бир ювиниб олмасам бўлмайди. Сочикни овол, жилла курса, намлаб артарсан.

Акмал дадасининг қўлтиғига кириб, оҳиста етаклаб душга олиб борди. Шиша шланкани бир стулга қўйиб, ўзини бир стулга ўтказиб бошини, юз-кўзларини, оёқ-қўлларини обдан совунлаб ювди, орқаларини хўл латта билан авайлабгина ишқалади. Билдики, дадаси сувни соғинган. Ахир қанчалик покиза юрарди, хафтада ҳаммомни қанда қилмасди. 1964 йилда янги уйга кўчиб чиққанларидан сўнг мўъжазгина мўрча ҳам қуриб олганди. Ўшанда дадасининг бу ишини кўриб бувиси уришиб берганди:

— Нима қиялпсиз ўзи, кишлоқда ҳеч ким қилмаган бидъатни қилиб...

— Э, сени қара-ю, бунинг нимаси бидъат. Токайгача колхознинг ёлғиз ҳаммомига чопамиз. Битсин, кейин кўрасан, икки дона ўтин ёқсанг, шунақанги исийдики.

— Ҳа, энди бир камингиз шу қолувди.

— Ўзи сенга нима ёқади?

— Э, сизга гап уқтириб бўладими? — деганча бувиси қўл силтаб нари кетганди.

Лекин мўрчамисан мўрча бўлган эди. Чокқина хона. Ўртада катта темир бочка, олди ўчоқ, устида қозон, биқинидан узун қувур чиққан. Сал ўт ёқилса, хом гиштдан тикланган пасткамгина мўрча бирпасда исийди. Қозондаги сув буғланиб, хонани тўлдиради. Оқшомлари деразага чирок ёки фонар ёқиб қўйилади. Хуллас, колхозникидан қолишмайди. Маҳаллада ҳеч кимникида бунақаси йўқ эди. Шунинг учун гоҳида кўни-қўшнилари ҳам бир кўтарим ўтин олиб чиқиб, чўмилиб олишарди. Дадаси узок йиллар ҳарбийда бўлгани учунми, тозалик-

ни жуда қадрлар, бошқалардан ҳам шуни талаб қиларди. Мана, шу ётишда ҳам сувни соғинибди. Дорилар таъсирида баданига ўрнашиб қолган хиддан истиҳола қиялпти. Боя Барнони қўлига олмагани ҳам асли шундан эди.

Шуларни ўйлаганча Акмал дадасига обдан ёрдамлашди. Сочикни илиқ сувда хўллаб, матраста ишқаланиб ётавериб оқ ем бўлиб кетган елкаларини, қовурғаларини эринмай, ирганмай қайта-қайта артиб чиқди. Қайчи топиб келиб сочларини тўғрилади, оёқ-қўлларининг тирноқларини олди, ҳамшира берган янги ич кийимларни кийдирди. Сўнг халатига ўраб, суяб-суяб жойига олиб келиб ётқизди, устини иссиқ ўраб қўйди.

— Мана, дада, худди онадан қайта туғилгандек бўлдингиз, — дея отасининг қўнглини кўтарди. — Энди бир ухлаб, дам олинг!

— Илоё, умрингдан барака топ, — деди Самин домла ўғлини дуо қилиб.

Хуллас, окшомга бориб домла ўзини одатдагидан тетик тутди. Акмал келиб, ювиниб, покланиб олганидан қўнгли анчайин равшан тортди. Одамнинг ховурини одам олар экан. Одам дардини ҳам ҳадди сикқанига айта олар экан...

ХИ БОБ

Акмал ҳамшира қиз Мавжуда берган ёстиғу одеялни олиб дадаси ётган хона рўпарасида — коридордаги тахта ўриндикқа ёнбошлади. Аммо нимагадир дадаси ётган хона ёнидаги палатада соат ўн бирдан ошса-да, чирок ўчмас, у ердан йигитларнинг хингир-хингир овози баралла эшитилиб турар эди. Шифохонада бевақт хиринглашаётганлар кимлар бўлди экан? Унинг жаҳли чиқиб уйқуси кочди. Охири туриб ҳамширанинг олдига борди.

Мавжуда асли қўқонлик бўлиб, ўтган йили тиббиёт билим юртини тугатиб, йўлланма билан ишга келибди. Ҳафтада уйларига қатнар экан. Уларнинг Қўқонга яқин туришини билиб «ўзимизнинг қорадарахтнинг одамлари экансизлар», деб дадасига ачиноиб боя ҳам анча гапирганди.

— Э, уларми, — деди Мавжуда афти буришиб. — Бўлим бошлиғининг эркатой ҳамқишлоқлари, Қизилқиядан. Фарғонада ўқишади. Хозир талабаларни қатқалоққа олиб кетган. Булар эса атайин шу ерга ётиб олишган, гўё «даволанишяпти». Касал қаёқда, бирорпта-

сининг ҳам берган доримизни ичганини кўрмадим. Сал каттиқ гапирсанг, бошликка чақишади. Тагин шу туришларига икки кишилик палатани эгаллаб олишган. Уларга бу ер гўё санатория — истаганини қилишади.

Қайтиб келганда ҳам йигитларнинг хингир-хингири тугамаганди. У шартта эшикни очиб хонага кирди. Чоғроқ хонадаги икки ўринда йигирма ёшлардаги икки йигит ўтирар, ўртадаги столда ярим ичилган бир шиша коньягу газаклар...

— Ухлайсанларми, йўқми? — деди у ўзини тутолмай, хе йўк-бе йўк.

— Сизга нима? — деди улардан бири бошини даст кўтариб.

— Ўчирларинг чироқни. Кейин бу ер ойшахолангнинг уйимас, тун билан хиринглаб афанди айтишадиган.

Акмалнинг вазоҳатини кўриб йигитлар бошқа гап қайтаришмади. Аста стол устини йиғиштириб, бир оздан сўнг чироқни ҳам ўчиришди. Барибир ярим кечагача Акмалнинг уйқуси келмади. Бу ер қаер ўзи? Шифохонами? Чойхонами? Дадаси ётган палатада тўрт киши — тўрт оғир бемор инграб ётибди, вақти келса бирининг чуқурроқ нафас олгани иккинчисига малол келади. Икки кишилик махсус хонада эса касалининг тайини йўқ йигитчалар айшу ишратда. Демак, бўлим бошлиғи ҳам яхши одамга ўхшамайди, бўлмаса, шунақа ишларга йўл кўярмиди? Дадасини операция қилгани учунми, уни дуруст одамга ўхшатган эди. Юзлари кип-қизил, ёш бўлса ҳам салобатлигина, келишган, кўркам йигиту, аммо кўзлари ўйнаган. Толиб айтганидек, дадасининг операциясини ҳеч ким билан маслаҳатлашмай қилгани-чи. У бор эди, бувиси бор эди, Толиб бор эди, колаверса, яхшими-ёмонми амакилари бор эди. Мана энди, дадаси бир аҳволда ётибди. Нега энди, шу аҳволдаги одамни анавиларнинг ўрнига — тинчроқ жойга ўтказмайди? Марғилонлик киши ҳам келганидан буён бир оғиз гапирмай дам хуш, дам беҳуш дард чекиб ётибди экан. Қолганлари ҳам хавас қилгулик аҳволдамас..

Эрталаб ташқарида юрганди, кечаги улфат йигитларнинг деразадан тап-тап ташлаб кўчага чиқиб кетаётганига кўзи тушди. Иккови ҳам ўз кийимларини кийиб олибди. Мавжуданинг гапларини эсларкан, негадир бўлим бошлиғи Хайрулло докторга — ҳали у билан бирор мар-

та очикрок мулоқотда бўлмаган бўлса-да, хусумати ошди. Дадасининг шу аҳволга тушишига ҳам гўё у айбдордек кўринди. Ахир операциядан кейинги кечада жон аччиғида дадаси қорнидаги шлангни тортиб юборган бўлса, бу иш учун аввало шифокорлар жавобгар эмасми?..

Хонага кирганда ҳамон бемажол осмонга қараб чалқанча ётган дадасининг кайфияти дуруст кўринди. Бу — кечаги кундан розилик аломати эди. У секин бо-риб сўради:

— Дада, бир шаҳарга тушиб чиқайми?

— Нима қиласан?

— Бозордан сизга нон-пон, юшоқроқ шашлик-пашлик олиб келаман.

Домла шифохонанинг шилдир-шилдир овқатларидан ичи чиқмаётганини, бу ҳақда бир-икки Толибжонга айтмоқчи бўлиб, айтолмаганини эслади.

— Майли, борақол! — деди.

Акмал нон устини тўлатиб жигар кабоб, нўхат, ҳатто аччиқ-чучук келтирибди. Шерикларини минг қистаса ҳам номигагина бир-икки олишди, холос. Марғилонлик бўлса, ҳатто кўзини очиб қарамади ҳам. Домла овқатни ҳузур қилиб еб олди. Ортидан аччиқ кўк чойни ичиб, бир хумордан чиқди. Сўнг кўзи илиниб, бир оз мизғиди. Бир вақт хонадаги тўс-тўполондан уйғониб кетди. Доктору ҳамшираларнинг бири кириб-бири чиқиб марғилонлик ҳамхоналарининг бошида айланиб қолишди, кетмакет укол қилишди, томирига осма укол улашди. У эса иситма ичида алахсирар, нима деяётганини ҳам ўзи билмай у ён-бу ёнига ўзини ташлаб, тинмай тўлғанарди. Бошида ўтирган аёлининг эса ранги докадек оқариб кетганди. Охири уни «реанимация» хонасига олиб чиқиб кетишди. Бир суткага бормаёй бечоранинг жони узилди. Хотинининг уввос солиб йиғлашидан шифохона ларзага келди. Самин домланинг ҳам юраги тўлиб кетди. Келган куни бу одам билан бир кунгина мириқиб гаплашганди. У ҳам ўзидек муаллим экан. Сал кам қирқ йил ишлаб, шу йили нафақага чиқибди. Жўжабирдай саккизта боласи бор экан. Бечора... Нафақага чиқиб бир йил ҳам ҳузур кўрмабди. Касали ҳам уникидақа... Операция... уч хафталик азоб-уқубатдаги беморлик ҳаёти... ва ўлим. Нахотки, ҳаёт шунчалик шафқатсиз-а. Ўзи сўнгги пайтларда муаллимлар олтмишга етиб-етмай, нафақага чиқиб-чиқмай ўлиб кетишяпти. Нечтасини кўрди у. Айниқса, мана шу — ҳамма арзимас операция дейишгани

бир безни олдириб ташлаб ҳам... Сулаймон домла, энди марғилонлик ҳамкасби...

Эртасига Самин домладаги кечаги хуш кайфиятдан асар ҳам қолмади. Лекин сир бой бергиси келмади. Тушлик пайти Акмалга қараб «ошхонага кечагидек суяб-суяб элт, бугун ҳам бир ўтириб овқатланай», деди. Лекин Акмал унинг қўлтигига кириб коридорга олиб чиққан жойида оёғи қалтираб, ранги бирдан сутдек оқариб кетди.

— Қайтдик, ўғлим, — деди оҳиста пичирлаб. — Танда мажол йўқ. Ярамайман.

— Ҳали қувватга кириб, бу кунларни кўрмагандек бўлиб кетасиз, дада.

— Кошки! Кечаги марғилонликни операциядан бурун кўрганлар сира ўладиган одам эмасди, дейишяпти. Такдирнинг ўйинини қара... Чархпалак! Чархи-фалак...

— Такдир экан, — деди Акмал дадасини тинчлантириш учун.

— Такдир... Такдиринг ҳам бориб-бориб бировларнинг қўлида бўп қоларкан, ўғлим.

Тушдан кейин Акмал тўғри Хайрулло докторнинг хонасига кириб борди. Доктор оқ халат кийган чиройликкина бир аёл билан чой устида ширин суҳбат қуриб ўтирарди.

— Доктор, сизда ишим бор эди, — деди эшикдан киришга кириб, чиқиб кетишини ҳам билмай.

— Кўряпсиз-ку, бандман. Кутиб туринг! — деди Хайрулло қовоғини уйиб.

Акмал ташқарига чиқиб, роса ярим соат кутди. Ичкаридан эса эркак ва аёлнинг шодон суҳбати-ю қувноқ кулгилари баралла эшитилиб турарди. Охири эшик очилиб, аёл бир-бир қадам ташлаб чиқиб кетди. Унга кўзи тушиб бир кош чимириб қўйди. Хонадан «киринг» деган овоз эшитилди. У кириб бориб докторнинг рўпарасидаги стулга у таклиф қилмаса ҳам ўтириб олди. Бундан Хайруллонинг янада энсаси қотди.

— Хўш, нима гап? — деди у тезроқ мақсадга ўт дегандек.

— Мен Ҳамдамовнинг ўғлиман.

— Эшитдим. Тошкентдагисими? Кела солиб, кеча бизнинг касалларга дўқ қилибсиз.

Акмалнинг қони қайнаб кетди.

— Касалмиш, касалми ўша талабалар. Отдек-ку! Нега уларни бу ерда сақлайсиз? Яна икки кишилик махсус

хонада. Қанақа арзанда улар? Справка учун ётишибди, ишдан қочиб. Бу ёқда оғир касаллар тўрт кишилиқ хонада бир аҳволда ётса-ю...

— Ия, сиз бу ерга нима учун келгансиз ўзи? — Хайрулло ўрнидан сапчиб туриб кетди. — Қозичилиқ қилишгами ё отангизга қарашгами?

— Унисига ҳам, бунисига ҳам, — деб юборди Акмал ҳам беихтиёр ўрнидан туриб.

— О-о, Тошкентдан юборишган денг.

— Нега дадамнинг аҳволини кўра-била туриб ўша ерга ўтказмайсиз? Ёки марғилонлик муаллимни қўймадингиз? Ахир оғир касалга холироқ жой керакмасми?

— О, юристмасмисиз, ишқилиб?

— Бўлса бордир.

— Оғайни, — Хайрулло секин жойига ўтирди. — Биз сизга ҳисоб бермаймиз, бизнинг ҳам ўз ҳисоб берадиганларимиз бор. Билмасангиз билиб қўйинг. Агар жуда баъзи нарсаларни билгингиз келса, айта қолай: марғилонлик муаллимнинг тақдири олдиндан маълум эди, операция қутқариш учун охириги чора эди, лекин фойдаси бўлмади...

Акмал бу гаини эшитиб лол қолди. Демак, ҳаммаси докторларга олдиндан маълум экан-да. У эса не мақсад, не ўйда бу ерга кириб нималарни сўзлаб ўтирибди-я. Доктор яхшими-ёмонми минг қилса ҳам отасига қараяпти, операция қилган ҳам шу. У бўлса, раҳмат айтиш ўрнига... Қизиққонлиги ҳам қуриб кетсин!

— Кечиринг! — деди Акмал ерга қараб.

— Ўтиринг! — Хайрулло ҳам бир оз юмшади.

— Дадамни ўзингиз операция қилганмисиз?

— Ха. Нима эди? Ўзи рози бўлди. Мана тилхати. — Хайрулло бир варақ қоғозни унинг олдига ташлади. Акмал дадасининг хатини таниди.

— Узр! Қизишиб кетдим. Раҳмат сизга! Дадам тезроқ тузалиб кетса...

— Бизнинг ҳам умидимиз шу. Лекин қаричилиқ, қувватга киришга қийналяпти.

— Илтимос, яхшироқ қаранглар. Яхшилигингиз ерда қолиб кетмас.

— Бу бошқа ган. Йигит киши мана шундай очиқ-дангал бўлиши керак. Сиз бўлсангиз осмондан келасиз. Қараяпмиз, қўлимиздан келганча. Мана, сиздек жонкуяр ўғли бор экан, ёмон бўлмайди. Ахир касални даволаш бурчимиз-ку. Гипшократ қасамини ичганмиз-а.

Акмал чиқиб кетар экан, Хайрулло уни тўхтатди:

— Бир минутга. Хозироқ ҳамшираларга айтаман, отангизни қўшни икки кишилик палатага ўтказишади. Ёнидаги жойда сиз тураверинг, хозирча одам қўймаймиз.

— Талабалар-чи?!

— Эрталаб кетишди, — деди доктор унга зимдан тикилиб. — Тузалиб кетишди. Фақат энди бу ҳақда унутинг. Хўпми? Қани энди, бир қўлни ташланг-чи, ота ўғил.

Акмал истамайгина унга қўл узатди.

Янги хонага ўтишгач, дадасининг эғнидаги кийимларини яқинда алмаштирганига қарамай, қўярдақўймай тагин алмаштиришди, унга тутилмаган яп-янги халат беришди. Докторнинг ҳам, ҳамшираларнинг ҳам муомаласи анчайин юмшаб қолди. Дадаси ҳам марғилонлик шерикларининг вафоти эсига тушган кезлардан бошқа пайтларда ўзини бардам кўрсатишга уринар, яхши-яхши гаплардан, хотиралардан сўзлар, лекин бир оғиз ҳам ўз аҳволидан нолимай қўйди. Операциядан чиққан дастлабки кунларидагидек бировларнинг келган-кетгани билан ҳам энди унчалик иши йўқ эди. Бу орада анчагина қариндошлари, ўғил-қизлари, куёвлари келиб кетди. Домла энди ҳамма билан бирдек очилиб-сочилиб гаплашарди. Бундан Акмал хурсанд — дадасининг тузалиб кетишига, тез орада кувватга киришига ҳаммадан кўпроқ ишонар, докторларга билдирмай олиб келган овкатларни зўрлаб едирар, дармонга кирасиз деб тасалли берарди. Худога минг қатла шукурки, кўринишидан дадаси ҳам анчайин дармонга кириб қолгандек эди, унинг назарида.

Икки ҳафтадан сўнг кўнглини тўқ тутиб, Тошкентга қайтиб кетди. Ишдан ўз ҳисобига олган таътил тугаганди.

Аммо кўнглида бир армон бор эди. Негадир дадаси у келган куни кейинроқ айтаман деган гапларини айтмади. Майли, тузалгач, уйга борганда бамайлихотир гаплашар. Эх-хе, дадаси билан ораларида қанча-қанча «оламушук»лар ўтмаган, айтса, бутун бир китоб бўлади. Лекин бу гал айтмоқчи бўлган гапи бошқа нарса бўлса керак. Қизиқ, нега айтақолмадийкин?.. Сўрашга эса унинг юраги дов бермади. Кўнгил шишасини ногоҳ дарз қилишдан кўрқди...

ХИИ БОБ

Акмал кетгач, унинг кўнглидан кечганлари домланинг ҳам дилидан ўтди. Операциядан кейин не-не азобда ётган, ўлимни муқаррар бўйнига олиб қўйган кунлари айнан шу катта ўғлини роса қўмсади, ораларида бўлиб ўтган нохуш гапларни ҳам эслади. Ҳа, бандалик экан, ота-бола ўртасида не гаплар ўтмади. Гап-ку гап-а, мана, ёна-ёна умр шамчироғи ҳам тугаркан. Шунинг учун майда-чуйда гапларни олабайроқ қилиб қўтариб юрмай ўз вақтида елкадан ошириб ташлаган маъқул экан. Ҳаёт шамчироғи сўнаётган, Азроил жонингга кўз тикиб турган бир вақтда ўз жигарларинг билан орадаги гина-кудуратни эшлашдан оғир нарса бўлмас экан. Аслида гина сақлаш мусулмончиликка тўғри келмайди. Лекин хом сут эмган бандасининг иши шу. Бироқ у ўзидаги бу андишаларни бир ховуч шашқол тошларидек улоқтириб ташлаб, ўғлига бўлган чин меҳрини рўйирост айтолмади, нимадир халакит берди. Кўнгил тубида пинҳон ётган истаклар ҳадеганда тилга кўчавермас экан. Во дариг, энди бу гапларни, ошкор қилолмаган дардларини, меҳру муҳаббатини қора тупроққа олиб кетадими? Билиб турибди, энди қайта дийдорлашув насиб этиши гумон... Э, воҳ! Ахир барча оталардек у ҳам тўнғичини ўзгача меҳр билан суярди. Ахир ундаги бу дунёда барча эр кишиларда бўладиган илк оталик меҳри ҳам мана шу ўғли Акмал билан дунёга келган эмасмиди? Лекин ўзи оғир, алғовдалғов замонларда қийналиб ўсгани учунми ёки у замонлар яна қайта бўй кўрсатиб қолса, ўғлим ҳам ҳамиша барча қийинчиликларга тайёр турсин дедими, хайтовур унга қаттиққўл бўлди, шундай қилсам ўғлим пишади, етилади, ўз мақсади йўлида ҳеч бир тўсиққа парво қилмай курашади, мустақил яшашга ўрганади, деди. Гоҳида бу қаттиққўллиги тошмеҳрликкача бориб етганини ўзи сезмай қолди. Натижада бора-бора ўғлининг бир феъллиги айтганидан ҳам ошиб кетди. Баъзан ота-бола бирпасда терс бўлиб қолишарди. Акмал ўзига етганча ўжар бўлиб улғайди. Ёшлигида кўчада болалар билан ўйнаб юриб уришиб қолса ҳам ҳеч кимда ҳаққини қолдирмагувчи эди. Ҳатто бирор ўйинда фирромлик қилса, ўзидан катта болалар билан ҳам тап тортмай ёқалашиб кетаверарди. Гоҳо калтак еб, оғзи-бурни қонаб-қўқариб уйга қайтарди. У сўраса, Акмал албатта ўзининг ҳақлигини пеш қиларди. У бўлса, баъзи ота-оналарга ўхшаб

сўраб-суриштириб ўтирмас, ҳеч қачон нега урдинг деб бировнинг боласини қойимас, аксинча, барча айбни Акмалнинг ўзига тўнкарди.

— Айб ўзингда — аҳмоқсан. Нега ёмон бола билан ўйнайсан?!

Ҳатто шунақа пайтлари бир-икки марта Акмалнинг кулоқ чаккаси аралаш шапалоқ тортиб юборгани ҳам эсида. Шундан кейин калтак еб келса, сира отасига кўз ёшини кўрсатмайдиган бўлган. Кўча ҳаёти эса бир зайлда давом этарди...

Нега у шундай қилди? Бошқалардек ўз жигарига ачинмасмиди? Ёки ўғлим ўзини-ўзи ҳимоя қила оладиган бўлсин, бировнинг устидан зорланишни ўрганмасин деганмиди? Ёки ҳимояга ожизларгина муҳтож бўлади, деган ақидага бўйсундимикан, ёки...

Билмади, билолмади...

Хуллас, ўғли бориб-бориб ўзи орзу қилгандан ҳам мустақил чиқиб қолди. «Айт» деса «байт» дейди. Мактабни битириб, ҳайт деди-ю, унинг кўнмаганига ҳам қарамай Тошкентга ўқишга жўнаворди. Ўзи университетга кириб келди. Университетни битиргач шаҳарни ихтиёр қилди. Тўғри, шаҳарда қолишдан олдин йўлигагина ундан маслаҳат сўраган бўлди. Ҳа, ҳа, йўлигагина. У: «Борма, кўриб турибсан рўзгоримиз катта, мактабга кел, ёнимда ишла», демоқчи эди. Ўғлининг одатини билгани учун айтмади, шаштини қайтаргиси келмади. Йигит кишининг гапини ерда қолгани — ўлгани, деб ўйлади. Айтгани билан энди фойдаси ҳам йўқ эди. Бир сўзли, қайсар эмасми, барибир ўз айтганидан қолмади. Лекин нима бўлганда ҳам шаҳар кўриб янглишмабди. Ёнига кириб, оиланинг оғирини енгил қилмаган бўлса-да, мана, шифохонага келиб дарров ўзини билдирди-ку, кўнглини кўтарди, душга олиб кириб ювинтириб-гарантирди, ҳатто бозорга чиқиб, кўнгли тусаган нарсаларни келтирди. Доктор билан ҳам гаплашди, чамаси, икки кишилик хонага ўтказиб қўйишди. Шу келиб, докторлар ҳам, ҳамширалар ҳам мулоийм бўлиб қолишди.

Аммо шунча кун ёнида бўлгани билан унга кўнглидаги гапларини — баъзи насихату васиятларини юрак ютиб айтолмади. Афсус! Орадаги қандайдир кўринмас тўсиқ халақит берди. Нима эди у? Ўтган умр давомидаги ота-бола ўз дардлари, ҳаёт ташвишлари билан бўлиб, орадаги масофа узоқлашганидек меҳрлари ҳам сусайганмиди? Ёки йиллар рахна солган бегонасирашмиди бу?

Билмади, билолмади...

Тўғри, ўғли отасига эш бўлиб кетолмади. Лекин бир отани ўн ўғил боқа олмайди деганларидек, бир унинг эш бўлгани қайга борарди? Ўзини-ўзи эплаб, институтни битириб, бир касбнинг бошини тутишга азму қарор қилганининг ўзи бир давлат эмасми? Бироқ у ўғлининг бу уринишларига ҳамдард, ҳамфикр бўлолмади. Тўғри, хар келганда қўлини қуруқ қўймади: бу ёқда ҳам ошиб-тошиб ётмагани учун қурби етганча пул бериб турди. Бундан гоҳо ўғли ичида хафа бўларди. Баъзан ўкинганини билдирмай дерди-ю, барибир ёшлигига борарди. Бир гал Акмал у топган қизларга уйланмайман деб рад қилганда у ҳам ўғлидан хафа бўлди. Аламига унинг қўлига арзимаган пул тутган эди, Акмал шартта: «Олинг, пулингиз ҳам керакмас», — деб орқасига қарамай жўнаб кетганди. Шунақа тезоблиги бор эди. Токи отанинг кўзи тирик экан, фарзанд ундан умидвор бўлавераркан. Отанинг кўнгли билан кўпда иш тутмас экан. Ха, майли, ўғли йирокни орзулабди, орзусига етсин. Ишқилиб, боши омон бўлсин, ҳеч нимадан камлик кўрмасин! Мана, зуриёди экан аҳволини эшитиб узокдан бўлса ҳам келди-ку. Шунда ўғил боланинг ёмон кунингга, оғирингга бакор келгани. Аммо унга айтолмаган гаплари бир умрлик армон бўлиб қолмаса гўрга эди... Унинг юрагини зим-замбилдай эзиб, таг-томиригача чирмовикдай чирмаб келаётган дардларни ҳам ўғли сезмади. Бир ҳисобдан сезмагани ҳам дуруст. Ўзининг ўзга шаҳарда минг ўй-у, минг хаёл билан қийналиб юрганлари ҳам етар... Вақти соати келганда барини сезиб, уқиб, билиб олар. У, Акмалидан ҳам, қолганларидан ҳам мингдан-минг рози!

XIV Б О Б

Домланинг аҳволи баттар оғирлашди. Ўғлига зўрма-зўраки ўзидаги бор куч-қувватни тўплаб ҳақиқий аҳволини билдирмай юрганиданми, ишқилиб нима бўлгани ўзига ҳам қоронғи-ю, энди хатто ёстикдан бош кўтаришга ҳам мадори етмай қолди. Овқат вақтида Толибжон қўш ёстик қўйиб бошини кўтаради. Шунда ҳам иштаҳаси йўқ, бир-икки қошиқ томоғидан аранг ўтади, холос. Шундай кунларнинг бирида ҳамкасблари Холмат билан Машраб домлалар келганини айтиб қолишди. Иккиси ҳам институтни тугатиб, мактабга ишга келганда кўп

йўл-йўриқ кўрсатарди уларга. Шогирдлари эди улар. Мактабнинг юқори синфларида ўзи ўқитган уларни.

Домлани чарчатиб қўясизлар, деб докторлар битта-битта киришга рухсат беришди. Холмат хонага ҳарсиллаганича кириб келди. Самин домла ҳамма нарсага кундан-кун бефарқ бўлиб бораётган нигоҳларини унга маҳзун қадади.

— Яхшимисиз, устоз? — Холмат юраги пора-пора бўлиб устозига тикилди. — Сизга нима бўлди ўзи, Самин ака?!

Домла бўйни қадар ёпилган одеял остидан қоқсуяк қўлларини чиқариб Холматга чўзди. Холмат нима бўлганини ҳамон тузукроқ англамай, қўш-қўллаб устозининг қўлларини олиб сўрашди. Қўл эмас, гўё узун-узун суяклар кафтига ботди. У Самин домланинг ич-ичига ботган кўзларига, туртиб чиққан яноқларига, қилтириқ бўйнию, ўйноқлаган суякларига қараб ғалати бўлиб кетди, тили базўр калимага айланди.

— Мен... сира бунчалик деб ўйламагандим. Ахир туппа-тузук юргандингиз-ку, устоз.

— Шунақа бўл қолди, Холмат! Мени қўй, мактаблардан гапир, тинчми? Нима гаплар?

Домла унинг кизарган юзларига синчков қаради, нафасидан келаётган ароқ ҳидини ҳам аниқ пайқади.

— Нима, ичиб олганмисан?

— Э, устоз, мени кечиринг! Биласизми, иккита енгил машинада ўн киши бўлиб тушдан бурун келгандик. Машраб ҳам бор. Йўл-йўлакай иккимиздан бир фикр чиқди, устозга «сюрприз» қилайлик, депмиз. Йўлда Риштоннинг бозоридан ошнинг харажатига кўшиб бўйни узундан ҳам олгандик. Аввал паркдаги самоварда қўй ёғи, қўй гўштига бошлаб девзирадан қулинг ўргилсин паловни қиламиз, кейин гиз этиб бориб устозни олиб келамиз, дедик. Ҳозиргина ошни дамладигу Машраб иккимиз мошинада сизнинг олдингизга учиб келдик. Келсак, докторлар аввалига қўймади. Кейин зўрға биттамызга рухсат беришди.

Самин домланинг чехраси ёришди. Холматнинг шошиб-пишиб айтган гаплари унга қандайдир ҳузур бағишлади. Хаёлан улар билан бирга чойхонада мириқиб ош егандай бўлди. Гўё бу еган ошининг кучи унга қувват бахш этиб, оёққа туриб кетаётгандек сезди ўзини.

— Раҳмат, шунчалик эслаганларинг учун!

— Ия, нима деяписиз, устоз! Ҳар куни минг марта эс-

лаймиз, лекин биз сира бунақа ётиб қолгандирсиз, деб ўйламагандик. Толибжондан ҳам неча марта сўрадим, хар гал яхши дейди. Келин бувим ҳам «дуруст, яқинда кўриб келдим», деди. Шунинг учун кўнглимиз тинч, ана келиб қоласиз, мана келиб қоласиз деб юрибмиз. Синфингиздаги қолган дарсларни ҳам ўзим ўтдим. Йил якунини ҳам ўзингиз қўйган баҳолар бўйича чиқардим.

— Э, яша. Сенлардек шоғирдларим бор экан, ўлиб кетишдан ҳам кўрқмайман.

— Ия, Самин ака, унақа деманг! Ҳали кўп яшайсиз. Тузалиб чиқсангиз, яна давраимизда ўзингиз бош бўп юрасиз.

— Ҳаммаси учун раҳмат, Холмат! Умуман, ёмон ишламадик, а? Ёмон яшамадик ҳам... — домла маъюс гапирра бошлади. — Биз алғов-далғов даврда яшадик, сенлар эса ёш авлод учун ҳали кўп ишлар қиласанлар. Лекин яна сенларга айтган гапларимни такрорлайман: бировнинг олдида бошим қуйи, тилим қисқа бўлмасин десанг, ҳалол ишла, бировнинг ҳақини ема, ёлғон гапирма. Шунда ҳамиша юзинг ёруғ бўлади. Шунда ўлиб кетишдан ҳам кўрқмас экансан. Фақат амалга ошмай қолган ишлару бола-чақанинг ташвишидан ўзга армони қолмасан юракда.

Устозининг гапларидан Холмат домланинг кўнгли тўлиб кетди. Кўзларидан дув ёш тўкилди.

— Ака, кечиринг, мен худобехабар аҳмокни, олдингизга шу аҳволда келганим учун...

— Э, қўйсанг-чи, — домла базўр кулимсиради, — ёш болага ўхшайсан-а. Эслаб, келганларинг учун раҳмат! Шунинг ўзи бир давлат! Энди эшит — сенга бир илтимосим бор эди.

— Нимаиди? — Холмат чўнтагидан рўмолча олиб кўз ёшларини артди.

— Иложини қилиб, янги ўқув йилидан менинг синфимни ўзинг ўқит. Ҳаммаси бўладиган болалар. Ҳозир кўплар найрангбоз бўлиб кетган, номигагина дарс ўтади. Ҳатто «конспект» ёзишга эринишади. Улар ўқитган болалардан нимани ҳам кутиш мумкин? Ҳали сен билан биз ўқитган болалардан «мана мен» деган ўзбекнинг олимлари, шоирлари, ёзувчилари, дунё кезар ишбилармонлари чиқса, ажабмас. Ўшанда улар сену мени бошланғич синфда ўқитган эди, деб ёдга олишса, шунинг ўзи кифоя.

Шундай деди-да, домла кўзларини катта-катта очиб, шогирдига тикилди ва пича тин олди, сўнг одатича «тушундингми?» деб кўшиб кўйди. Холмат устозига бош силтаб «ха» ишорасини қилди.

Шу пайт хонага ҳамшира қиз кириб келди.

— Бўлаколинг, беморни чарчатиб қўясиз.

Холмат ҳозир бир нарсадан айрилиб қоладигандек, ёш бола мисол Самин домланинг қўлларига ёпишди.

— Келганлар кимлар эди? — деди домла. — Эргаш ҳам бормиди?

— Келмоқчи эди, райОНО чақириб қолди.

— Ҳаммасига салом айт! Раҳмат, дегин.

— Хайр, устоз! Тезроқ шифо топинг!

Холмат энгашиб Самин домланинг юзларидан чўлп-чўлп ўпди-ю, шахдам туриб ортига қарамай палатадан чиқиб кета бошлади. Эшик олдига етгач, ҳамшира қизга ялинди.

— Машраб дўстим ҳам бир минутга кирсин.

— Доктор уришади! — ҳамшира кескин жавоб қилди.

— Кирсин, қизим! — деди Самин домла ҳам розилик билдириб. — Узоқдан келишган. У ҳам шогирдим.

— Майли, факат бир минутга!

Машраб билан ҳам бир дақиқага бўлса-да, хол-ахвол сўрашиб, дийдорлашиб олди. Унинг ҳам сал-пал кайфи бор экан, сўйлоқ тишларини кўрсатиб, «ўзимнинг акам», дея атрофида парвона бўлиб эси кетди. «Чойхонага борсангиз яхши бўларди», деб ўзича қистаб ҳам кўйди. Кейин акли равшан тортдими, барчасини бирдан тушунгандек сергакланди, хиёл бўшашиб, хомуш бош эгиб чиқиб кетди...

Шогирдларини кўриб домланинг кўнгли тоғдек кўтарилиди. Одам тафтини одам олади, деганлари шу-да. Иккаласи ҳам ёшлиқдан жуда шўх, бир-биридан ўтадиган ўйинқароқ болалар эди.

... Олтмишинчи йиллар бошида у колхоздаги ўн икки қишлоқ ичида ёлғиз Чуваланчидаги 22-ўрта мактабда уларга физкультурадан дарс берарди. Шўх бўлса-да, иккиси ҳам аълога ўқир эди. Айниқса, волейболни зўр ўйнашарди. Туман олимпиадаларида мактаб шарафини химоя қилишарди. Ҳатто ўн биринчини битираётган йили (у вақтларда ўқиш 11 йиллик эди), туман терма жамоаси таркибида вилоят биринчилигида қатнашиб биринчи ўринни олишган. Иккиси ҳам доим унга сиздек муал-

лим бўламиз дейишарди. Жони бирдек нукул бирга юришарди. Машрабнинг отаси қишлоқ магазинини очар, ўғлини дўкондор бўлишини жуда-жуда истарди.

— Бу Машраб жиннига бир оз насихат қилиб қўй, Самин, — деганди бир куни уни катта кўчада тўхта-тиб. — Доим ўқитувчи бўламан, дейди. Дўкон туганмас хазина — баракаси бор, ҳам элни боқади, ҳам сени, деса-сам ҳеч тушунмайди. Доим сени рўқач қилади, қаранг — Самин домлани, қишлоқнинг энг билимдон, зиёли одами, ҳамманинг ҳаваси келади, ҳамма унга маслаҳат солади, дейди. Бир илож қилиб, уни йўлга солиб бергин!

У Мадумар дўкончининг гапидан қулганча:

— Мадумар ака, боланинг кўнглига қаранг, — дея бошқа ҳеч гап айтмай велосипедига миниб жўнаб қолганди. Биладики, Мадумар акада гапини маъқулламаган одами бўралаб сўқиш одати бор. Лекин уни сўқишга ҳам улгурмай қолди. Аммо барибир кейинги икки ўғлини савдо техникумида ўқитди. Райондаги базада ишлашади. Икковининг ҳам тагида шахсий «Жигули». Бечора ёлғиз Машрабгина — домла, тўтидек сайраб оила боқади. Ҳамон пиёда. Балки ўшанда Мадумар буванинг гапига кирмай хато қилганмикан?.. Ҳозир Машрабнинг ҳам тагида машинаси бўлармиди...

Холмат эса отасининг жонажон улфати Мустафокул буванинг ўртанчаси. Мустафокул бува қачон қарамасин, уни кўрса тўхта-тиб, албатта, дуо қиларди: «Ҳа, умрингдан барака топ, ўғлим. Илм олмоқнинг савоби улуғ. Бизку отангиз Ҳамдам ака билан ўқий олмадик, оми одамлармиз. Лекин сизларга раҳмат! Мени ҳам мана шу шўхшаддод Холматимни сал эгиб беринг, ўйинқароқ бўлиб кетмасин. Биргина орзуим — у ҳам сизга ўхшаб қўлтиғига тўртта китобни қистириб олиб, мактабга бориб болаларнинг саводини чиқарса. Шу кунни кўриб ўлсам, дунёда армоним қолмасди. Ҳа, барака топинг! Илоё, сизни ҳар ишда худонинг ўзи қўлласин!» Мактабни битиришгач, бу эгизакмисол Холмат билан Машрабни етаклаб Фарғонага — муаллимлар тайёрлайдиган олийгоҳга ўзи олиб борганди. У вақтлар қишлоқ болаларининг шаҳарга ўқишга кириши ҳамманинг обрўси эди. Бахтлари бор экан, иккиси ҳам ўқишга кирди. Ҳаш-паш дегунча беш йил ҳам ўтиб кетди. Улар битираётган йили у кўшни қишлоқдаги 23-саккиз йиллик мактабга директор бўлиб келганди. Районга ўзи бориб, иккаласини ҳам ўзи сўраб, мактабига ишга олиб келди. Ўзи ҳам физкульту-

рачилик қилиб юрса-да, аслида бошланғич синф муаллими эди. Рахбар бўлишига қарамай дарс ҳам берарди. Иккисини ёнига олиб иш ўргатди, одам қилди. Хуллас, улар ҳам меҳнатдан қочмай мактабнинг энг олди ўқитувчиларига айланди. Шунинг учун дарс соатларини ҳам уларга сўраганларича берарди. Ишига қараб, маошлари ҳам бошқалардан юқори бўларди.

Мана, шогирдлари уни — устозларини эслаб, йўқлаб келишибди. Ортингда фарзандларинг катори сени йўқлайдиган шундай шогирдларнинг борлиги қанчалик бахт. Муаллимга бундан ортик яна нима керак? Нима бўлганда ҳам ўша эллигинчи-олтмишинчи йиллари ўзи ўқитган болаларнинг бари — кўрса, устоз деб бўй эгиб сўрашади. Қолбуки, у оддий бир физрук эди, холос. Лекин талабчан эди. Сал кам йигирма йил шу ишни қилган бўлса, ҳар гал ўтиладиган дарс машқини аввало ўзи кўрсатиб берарди. Машқ кўрсатишга ярамаган физруkning бу соҳада ишлашга ҳаққи йўқ. Бу — унинг «олтин қондаси» эди. Нимжон, машқларни бажара олмайдиган болалар билан дарсдан кейин қўшимча машғулот ўтказарди. Бунинг учун унга ҳеч ким бир тийин ҳақ тўламасди. Ҳозиргилар бўлса, баъзан қирқ беш минутни ҳаромхариш қилиб ўтади. Бир соатлик дарсига ҳам аввал пулдан келади. Ё алҳазар, дейсан киши... Дарвоқе, Эргаш нимага келмади? У — ҳам шогирди, ҳам ўқувчиси эди-ку! Бир томондан қариндош, амакиваччаси Теша Абсалининг ўғли. Лекин бу боланинг қонида азалдан одамгарчиликдан кўра шухратпарастлик, лаганбардорлик ғурури устун эди. Агар ҳозир унинг ўрнида райОНО мудирини ётганидами, дарҳол машинасида учиб келиб, танда қўйган бўларди, кунни мухтарам беморнинг бир оғиз сўзига махтал бўлиб, шифохона эшиги тагида ўтказарди. Чунки у ҳозир ўша 23-мактабнинг директори. Бу амалга ҳам уни ўзи тавсия этганди. Ҳа, майли, ҳар ким қилса ўзига...

Х V Б О Б

Кунларнинг ўтиши билан домланинг ҳеч иши бўлмай қўйди. Вужудида пинҳон кезаётган ўлим шарпасининг тантанасини у кўпроқ сезмоқда эди. Бир бошга бир ўлим, туғилмоқ бор экан, ўлмоқ ҳақ. Модомики шундай экан, ўлимдан чўчимокқа не ҳожат? Энди анави деразадан кўриниб турган ям-яшил дарахтлару мовий осмонга

суқ билан қарашдан ҳам наф йўқ. Бу кўз тўймас олам гўзалликларига умидсиз тикилгандан кўра кўзларни чирт юмиб хаёл сурган афзал. Аввало, шунча йил умр берган Оллоҳга шукур, билиб-билмай қилган гуноҳларини ўзи кечирсин... Шундай боши-кети йўқ хаёллар олиб қочиб, кўнгли ғашланганда беихтиёр бармоғининг тирноғини тишлаб-тишлаб узиб олар ва бир четга туфлар, шу билан жаҳлидан тушгандай бўларди. Ғалати даврда яшашди-да, улар. Ҳаммани йўқсил қилиб, йўқсиллар давлатини тузган йўқсилбошчилар одамларни айёр қилиб, ойда бир бериладиган маошига қарам қилиб қўйди. Барча нарсани инкор қилган бу тузум бош раҳнамози — коммунист деган даҳрийлар ўзларидек бутун бошли даҳрийлар авлодини, авлодинигина эмас, сулоласини яратди. Уларнинг кўпларининг тилидан давлат манфаати-ю, халқ фаровонлиги иборалари тушмас, дилида эса амал илинжи, раҳнамолик туйғуси ҳукмрон эди. Амал учун, хўжакўрсин обрў учун, отаси-ю хотинидан, ҳатто бола-чақасидан тониб юборадиган касофат одамлар эди улар. Ота-она, хотину бола-чақа нима экан, ҳатто худони ҳам унуттишди. Ўзлари унутганлари етмагандек, уни тилга олганларни, имон ва эътиқодга интилганларни таъқиб, қувғин қилишди. Ҳар нарсани — ҳаттоки қадимий мусулмон урф-одатларини эскиликка, қолоқликка йўйиб иллат аташди. Эсида: бир вақтлар ҳатто мактабда муаллимларни «домла» деб чақириш тақиқланган эди. Синфларда «Худо борми, йўқ», «Исломга ишонасанми?», «Диннинг зарари ҳақида сўзланг» каби бемаъни савол-жавоблару маърузалар ўтказишди. Бундан безган баъзи ота-оналар мактабдан кўнгли совиб, болалари саккизинчини битирар-битирмас чиқариб олишарди. Ўқиб, маълумот олиб бедин бўлгандан кўра, бесавод бўлса-да, иймонли бўлишни афзал кўришди.

У ҳам мана шундай иймон ва эътиқоддан йироқлашган жамиятда туғилди, ўсди, нон-тузини еди. Лекин замонга мослашиб, Худони кам тилга олса-да, дилида ўз Худоси бор эди, унга ҳеч қачон шак келтирмади. Синф раҳбари бўлатуриб ўз синфида худосизликдан савол-жавоб ўтказмагани учун, ўзини домла деб чақирганларга хайрихоҳ бўлгани учун, диннинг зарари ҳақида болаларга тушунтириш бермагани учун бир галги педагоглар кенгашида «қизил директор»дан қанча-қанча дакки емаганди. Лекин рўйирост «халқ душмани»га чиқариш даврлари ўтиб кетган бўлса-да, унга айна шундай тавқи

лаънат тақиб қўяёзган эди. Тепада Оллоҳ бор, барчаси-ни кўриб турибди, бемаъни савол-жавобинг нимаси, Ўзбекистон бединлар етовида бўлса, ҳамма кофирлар ноғорасига ўйнаши, ота-боболар ёди-ю, удумини унутиши керакми, деб айтолмади. Айтиб бўлмасди ҳам. Айтсанг уйинг, уйинггина эмас, дининг куяди, бола-чақангнинг шўрига шўрва тўкилади. Айтганлар кўрган... Дардинг бўлса, яхшиси, ичингга ютганинг афзал. Шусиз ҳам хар икки одамнинг бири айғокчи, хоин, сотқин бўлиб кетганди, тўғрироғи КГБнинг чакимчиси. Иймонсиз коммунистлар эса хар кунжақда урчиб ётарди. Шундоқ ҳам ўзи эмас, халқ учун қайғуриб кўнглидагини билиб-билмай очиқ айтиб қўйган қанчадан-қанча мардлар «халқ душмани» бўлиб кетмаган. Ўз йўриғига юрмаган тўғри одамни турли йўллар, усуллар билан сазойи қилишарди. Худо деганларни эса худонинг даргоҳига ҳаммадан олдин равона этишарди. Бетовфикларга, ўзимиздан чиққан иккиюзламачиларга эса жин ҳам урмади. Лекин «Ал қасосу мин-ал ҳақ!» Яхши кунлар ҳам келар. Рўшноликларни у кўрмаса, болалари, неваралари, чеваралари кўрар... Ахир ўзбек ҳам бир умр бировга етов бўлиб, бир катақда писиб ётмас-ку. Ахир қонида Амир Темурдек, Бобур Мирзодек, Улуғбек Мирзодек, Жалололдин Мангубердидек боболарининг қони бор-ку...

Қани энди соғ-саломат бўлса-ю, ҳеч қачон айтмаган бу гапларни синфида болаларнинг олдида баралла айтса. Йўқ, энди-ку соғлик-саломатлик хаёлий бир туш. Ичи ириб-чириб бораяпти, сезаяпти — докторларнинг қўлидан ҳам ҳеч нарса келмаяпти. Лоақал, шу ҳолда, шундай ётган жойида ҳам бир соатгина дарс ўтганда эди, болаларга дилидагини гапириб, рост нимаю ёлғон нималигини айтиб, руҳи енгил тортармиди. Энди унинг йўкотадиган ҳеч вақоси йўқ. Борлиғи — ёлғиз жон. У ҳам омонат!

Аммо хаёлда ҳаммаси осон. Гапираман дейсан-у... Бир ўғлидан истиҳола қилиб, юрагини ёзолмади-ку... Эҳ, бу қандай кунларки, кўнгил таскин топиб, сўнги манзил томон кетолмайди...

Домла хаёлларидан қийналиб кетарди-да, уларни ўзидан нари қувишга ҳаракат қиларди, шундай пайтларда яна ёш болага айлангандек, кўнгли нозиклашар, яқинларини, ёру дўстларини қўмсай бошларди. Укалари Иброҳим ҳам, Собир ҳам, сингилларию ўғил-қизларининг барчаси бир-бир келиб кетди. Лекин ўша «Ғалаба куни»

байрамда унинг болохонасида улфатчилик қилган дўстлари — Ортиқжондан ҳам, Аҳаджон қорадан ҳам хабар бўлмади-я. Ахир бу ерда ётганига ҳам қирқ кундан ошаяпти. Қирқ кунда янги туғилган чақалокнинг чилласи чиқиб, росмана одамга айланади, кулиб одамни танийдиган бўлиб қолади. Улар эса юзингда кўзинг демай ошна-оғайнисини унутиб юборишди. Наҳотки, дўстларида оқибат қолмаган?..

Ўшанда Ортиқжон ўтиришга Остонақулни ҳам олиб келайлик, деди.

У анчадан буён уйда касал ётган эди. Ортиқжоннинг гапига аввалига рўйхуш бергиси келмади. Ахир Остонақул билан оралари узилиб кетганига ҳам аламжон бўлганди. Лекин Ортиқжоннинг сазасини ўлдиргиси келмади. Ортиқжон Остонақулникига кириб, уни етаклаб чиқди. Қўлтиғидан олишиб болохонасига ҳам бир амаллаб чиқазишди. Барибир бир кўчани чангитиб, бирга ўкиган тенгдошлар-да. Қолаверса, яхши-ёмон кунларида бирга бўлишган. «Улфати чор — унда маза бор», дейишиб тўрталаси мириқиб ўтиришди. Аммо Остонақул яйраб ўтирмади, касаллигини пеш қилиб бир кулгум ҳам ичмади. Ҳаммасидан ёмони у билан бир оғиз чақчақлашмади. Минг қилса ҳам ўтмиш, беғубор болаликнинг қайтмас дақиқалари бор эди ўртада. У ҳам гўё игнанинг устида омонат ўтирган Остонақулга ортиқ илтифот қилмади. Қолган кўнгил — чиққан жон деб шунга айтсалар керак-да.

Остонақул билан бир кўчада тепкилашиб ўсишди, бир томони тенгдош, тагин девор-дармиён қўшнилари эди. Мактабда ҳам бирга ўқишди. Беш чақирим наридаги Ултармага пиёда қатнашарди. Уруш бошланганда иккови ҳам ўн етти ёшда эди. 1942 йили ҳарбийга ҳам бирга кетишди. Бахтни қаранг, Ортиқжон учови бир жойга — Эрон — Туркманистон чегарасидаги отлик аскарлар қисмига тушиб қолишди. Хизматдан кейин ҳам тақдирлари бақамти кечди. Ҳаммалари ҳам 1949 йилда қишлоққа келишди-ю, ўша йили уйланишди, кейин 1950 йилдан у Остонақул билан мактабда ишлай бошлашди. У вақтларда қишлоқда зехнли эркаклар бармоқ билан санарли эди, мактабда ҳам диплом сўраб ўтирилмасди. Ҳарбийни кўргани учунми, уларни ҳамқишлоқлари, мактаб директори Сулаймон домла ўзи ялиниб ишга олди. У физруклик қилди, Остонақул меҳнатдан дарс берди. Сўнг бирга Фарғонага боришиб, пединститутнинг бошланғич таъ-

лим услубиёти факультетига сиртдан ўқишга киришди. Мактабда энди бошланғич синф болаларини ҳам ўқита бошлашди. Шундан кейин узоқ вақт бирга меҳнат қилишди. Ўқиш ҳам ўз йўригида кетаётган эди. Аммо сўнгги курсдаги давлат имтиҳонларидан Остонақул ўта олмади. Институтдан унга диплом эмас, ўқигани тўғрисида бир парча қоғоз — маълумотнома беришди. Аламзада бўлиб қишлоққа қайтди. Салдан кейин мактабга ишга келмай қўйди. Ўша окшом уни йўқлаб чиқди.

Бўлиб ўтган ишларга гўё у сабабчидек, Остонақул уни қовоғини уйиб кутиб олди.

— Нега ишга бормадинг? — унинг биринчи гапи шу бўлди.

— Кўнгил совиди, бошқа ишламайман. — У бепарво қўл силтаб жавоб қилди.

У дўстининг юрагига қўл солмоқчи бўлди, насихат қилди, таскин берди, мактабга қайт, имтиҳонни келаси йил ёзда бориб топширасан, деди. Жавобига Остонақул қисқагина қилиб деди:

— Ортиқ сенинг насихатинг керак эмас. — Кейин ғазаб ичида тикка қараб: — Менинг «Гос»дан йиқилганимни ҳаммага дoston қилиб юрибсан экан, — деса бўладими!

Дўстининг бу гапидан у донг қотиб қолди. Қачон ва кимга шундай дебди! Лекин ўзини оқлаб ўтирмади-да, у ҳам шартта:

— Мактабда ҳамма билган ҳақиқатни қишлоқда яшириб бўлармиди? Мендан эса бекор гумонсирабсан, — деди-ю, чиқиб кетди.

Остонақул мактабга қайтмади. Қўлига пойтеша олиб, усталик қила бошлади. Баҳор — ёз ойлари Сирдарё, Тошкент томонларга бориб уй қуриб, мўмай даромадлар билан қайтиб келарди. Ўзининг ҳам, уй-жойини ҳам ўнглаб олди. Мол-хол қилиб, рўзгорини тебрата бошлади.

Орадан уч йил ўтгач, у қўшни қишлоқдаги мактабга директор бўлиб келди. Одам барибир ёшликда ўсган дўстини кўмсар экан. Унинг тақдирига бепарқ қараб туролмас экан. Орадаги гина-кудуратларни елкасидан ошириб ташлаб яна бир бор Остонақулнинг остонасини хатлаб кирди.

— Қўй бу юришларингни, мактабга қайт, дўстим, истаганингча дарс бераман. Устачилигингни таътил пайтида ҳам қилаверасан.

— Мен учун бошингни қотирма! Ўз аравамни ўзим торта оламан. Давлатингга бошқа ишламайман, — деди у кескин.

— Нима?! Жа, Олимжон бой бўп кетдингми?

— Яхшилиқни билмас экан давлатинг.

— Ия, сен давлат имтиҳонларидан ўтолмаган бўлсанг, давлатнинг бунга нима дахли бор? — Самин домланинг жаҳли чиқиб кетди. — Мактабда ишлаганингдан кейин талабга яраша билиминг ҳам бўлиши керак-да.

— Сенга ўхшаган ақллилар ишлайверсин ўшайтта! Ҳарбийда етти йил хизмат қилиб берганим ҳам етар давлатингга!

— Бормайсанми?

— Нимага тушунмайсан? — Остонақул унга ўқрайиб тикилди.

— Нимани тушунай?!

— Ростини айтайми? Хафа бўлмайсанми?

— Айт!

— Сен билан ҳам, болалар билан ҳам ишлашга ҳушим йўқ. Тушундингми энди.

— Ие, менинг, болаларнинг гуноҳимиз нима?

— Ақллилардан ҳам куйдим, ақлсизларга ваъз ўқишдан ҳам тўйдим.

— Одаммасакансан!

— Энди билдингми? Бошқа бу масалада эшигимни тақиллатма!

Кейин кўп ўйлади. Барибир Остонақулнинг бундай кўрс муомаласи сабабини тушуна олмади. Бора-бора кўча-кўйда учрашганда бегоналардек курук салом бериб ўтиб кетар, у эса хайрон бўлиб қолаверарди. Ва охири бир нарсани пайқади — унинг юрагида унга, унинг муваффақиятларига ҳасад бор экан, ҳасадгўй одам эса бахил бўлади, бахилнинг эса бағри тор. Демак, баъзилар ўз болалик дўстининг ютуқларидан ҳам суйиниш ўрнига куйинар экан-да. Бўлмаса, шунча йил ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган тенгдоши, дўсти унга шундай муомала қилармиди? Ўша гапларни айтармиди? Юраги тоза одам бундай қилмайди.

Шундан кейин у ҳам Остонақулдан кўлини ювиб, қўлтиғига урди. Болохонадаги ўтиришлари эса уларнинг йигирма йиллар давомидаги бир даврада илк ўтиришлари эди... Мана энди, у ҳам касал. Остонақул ҳам...

Барибир яхшими-ёмонми бошинг ёстикка етганда ёшликдаги бирга ўсган дил тортар дўсту биродарларни бир-бир эсларкансан... Яхшиликларни ҳам, ёмонликларни ҳам...

* * *

Лекин Ортиқжон билан Аҳаджон қорага нима бўлди? Нахотки, шунчалик беоқибат улар? Майли, қорани-ку, Худо фаҳм-фаросатдан қисган, аммо Ортиқжонни нима жин урди экан? Ахир уни нақд бир ўлимдан сақлаб қолганди-ку!

Уруш тугаган бўлса-да, Сталиннинг буйруғига кўра чегарачиларнинг уйларига кетишига рухсат берилмади. Бундан айниқса, Ортиқжоннинг жиғибийрони чиқиб юрарди. Солдатлик ҳаёти жон-жонидан ўтиб кетганидан кўп ёзғирарди. Чегара ҳаётининг ҳам ўзига яраша оғирликлари, ташвишлари кўп эди.

...Уша куни тревога бўлиб қолди. Кимдир чегарани бузиб ўтибди. Қиш. Ҳаммаёқ қалин қор. Улар уч отлик ўрмон томон кетишди. Йўл-у сўқмоқларни ҳам қор босган, ҳамон қор бўралаб ёғар, изғирин кўз очгани кўймасди. Бундай пайтда ўрмонда қаёққа кетаётганини билмайсан, киши. Аксига олиб шошилишда ҳар доим унда турадиган компос ҳам қолиб кетибди. Ахир у гуруҳ бошлиғи — ефрейтор унвони ҳам бор эди. Кечгача ҳам бирон из топа олишмади. Қоронғи тушганда қайтишаркан, зим-зиё ўрмонда адашиб қолишди. Энди тусмоллаб йўл юришдан наф йўқ эди. Отларни дарахтларга боғлашди-да, халталардаги қуруқ овқатлардан еб, тамадди қилишди. Кейин гулхан ёкиб, унинг атрофида биттадан навбатчи қолдиришиб, ҳар ким ўз бушлатига ғужанак бўлиб ўранганча уйкуга кетди. Бир вақт у нимадандир безовта бўлиб, чўчиб уйғонди. Отлар боғланган жойида тинимсиз депсинишарди. Шериғи ухляпти. Лекин навбатчиликда турган Ортиқжон кўринмайди. Кўнгли қандайдир нохушликни сезди. Тиззагача қор кечиб, рўпарадаги тепаликка кўтарилди, тўрт томонга олазарак кўз солди. Қорда чуқур-чуқур ботган изларни кўрди. Сал нарида одам шарпаси кўзга чалинди. Ортиқжон автомат кўндоғини дарахтга тираб, учини чаккасига тўғрилаб турарди, фақат тепкини босиш қолганди...

— Эй, жинни, нима қиляпсан?! — У жон-жаҳди билан ҳаллослаб бориб автоматнинг учига бор кучи билан урди. Шу орада Ортиқжон ҳам тепкини босишга улгур-

ди. Ўқлар визиллаб учди. Фақат биттасигина Ортикжоннинг қулогини ялаб ўтди.

У автоматни тортиб олиб, Ортикжоннинг юзига тарсаки туширди: «Энди бир камим сен аҳмоқ учун ҳам жавоб беришим қолган эдими?!» деди-ю, унинг қулогидан оқаётган қонга ҳам қарамай ортга қайрилди.

— Ҳаммаси жонга тегиб кетди, Самин... — Ортикжон ҳам қулогидан оқаётган қонга парво қилмай қордек оқариб кетган юзларига кафтларини босиб хўнграб юборди. — Ҳаёт ҳам...

— Тентак! Бошқаларга осон эканми?! — У тўхтади. Сўнг ортидан етиб келган Ортикжонга раҳми келиб, чўнтагидан дастрўмолини чиқарди-да, ёнидаги филигандан унга спирт қуйиб, рўмолчани қулогига босди...

Урушдан, унинг даҳшатларидан сўз очган болаларига, набираларига Ортикжон кемтик қулоғи ҳақида қизиқ-қизиқ латифалар тўқийди. Асли умрида немисни кўрмаган бўлса-да, орасига уни ҳам қўшиб қўяди. Аммо унинг олдида бу чўпчакларини айтмайди, айтолмайди ҳам... Дунёда эса бировнинг олдида айтолмайдиган дардни юрагингда сақлаб юришдан оғир нарса йўқ. Лекин у ҳам мардлик қилиб дўстининг бу қисмати тўғрисида ҳеч қачон ҳеч кимга оғиз очмади...

Ҳа, оғир дамлар эди у вақтлар. Яшашдан кўра ўлиб кетиш осонроқ туюларди айримларга. Лекин яшаганлар, чидаб яшаганларга офарин!

Энди эса пешонасида шу кунларнинг ёзуғи ҳам бор экан.

Шундай қийин кунларни бирга ўтказгани учун уни кўргиси келган эди-да. Эҳ, Ортик, Ортикжон...

Лекин Қорани Худо ақлу фаросатдан қисган бўлса-да, омаддан аямаган. Урушдан ҳам борган йилиёқ қайтиб келган. Қуймичидан ўқ еб шифохонада узоқ ётган. Бир оёғини авайлаб ташлаши ҳам шундан. Келгач, бир оз далада ишлаган, сўнг колхозга омборчи бўлиб олган. Сал кам қирқ йил шу ишда ишлади. Уч йил олдин нафақага чиқди. Биринчи гуруҳ ногирони эмасми, қишлоқдаги энг кўп нафакани ҳам у олади. Ҳатто ойликхўрлар ҳам давлатдан шунча пул олмайди. Аммо ишлаб юрганда кўп нафи теккан. Тўй-тўйчиқларда доим ҳозир у нозир. Эсида, Акмалнинг тўйида бир коп гуруч, саккиз коп унни колхоздан арзон-гаровга хатлаб, насияга берганди. Ўша пайтларда тўйларда шунча ундан нон ёпиш одат эди. Толибнинг тўйида эса бир қўчқорни инъ-

ом қилганди. Лекин дўст оғайнининг кадр-қиммати фақат мол-дунё, олди-берди билан ўлчанмайди-ку. Чунки бировники — омонат. У ҳам қўйни уникидан катта-роғини олиб, ўғлининг тўйида қўшган. Колхоздан олганларини хотинининг даромадидан йил охирида чегириб қолишган. Хуллас, олди-бердида бадастур. Лекин ўтган йили Қоранинг оёғи қаттиқ оғриб, «Чимён» санаториясида ётганида уч кун ўтмай Ортиқжонни бошлаб ортидан кўргани етиб борди, хамхоналари билан чойхонага олиб чиқиб, девзира гуручдан ўз қўли билан ош қилиб берди. У-ку, сира-сира борганини миннат қилмайди. Миннатли ошдан, миннатсиз тош яхши. Аммо туриб-туриб одам ўзининг кадрига ачинаркан. Ахир умр қуёши ботиб бораётган бир пайтда бу нотавон кўнгил бир умрлик тенгдоши, ёр-оғайниларини қўмсаса, не илож?.. Барча кўнгилочар ўтиришлар уларсиз ўтмаган, биттаси бўлмасадарров ўрни билинади.

Э, бекорга бу дунёни «бевафо дунё» дейишмас экан...

XVI БОБ

Акмал одатдагидек эрта туриб ишга ҳозирланди. Кетар чоғида бешикда пишиллаб ухлаб ётган кизи Барнонинг лўппи юзларидан чўлп-чўлп ўпди. Унинг наҳорда чой ичмаслигини билган хотини ҳар кунгидек ишдан вақтлироқ келасизми, деганича эшик оғзида кузатиб қолди. Бекатга йўл оларкан, автобусларнинг эрталаблари лиқ бўлишини, гоҳо тўхтамай ўтиб кетишини ўйлади-ю, ишга кеч қолмасам гўрга эди, дея соатига қараб қўйди. Етти ярим. Автобус вақтида келса, Юнусободнинг 19-дахасидан Академиклар шаҳарчасига ўн-ўн беш минутлик йўл. Лекин автобус ҳадеганда келавермайди. Гоҳо шугина йўлга бир соат вақт кетади. Хизмат автобусига ишониб бўлмайди — юрганга юради, бўлмаса йўқ. Хуллас, у келиб тўхтаган автобусларнинг бирига ур-йикит ичида аранг чиқиб олди. Автобусда ҳам фикри зикри ишда. Роса ўн йил сарсон қилган домласи яқинда мардлик кўрсатди. Холбуки, илмий иши бундан икки-уч йил бурун етилиб қолганди. Оз эмас, кўп эмас нақ саккизта мақоласи чиққан, шулардан учтаси Москвадаги марказий журналларда эълон қилинган, тағин иккита иши ҳам Москвада тан олинди, бу ишга ёпиқ «Т» грифти билан муаллифлик гувоҳномаси олган эди. Бу эса ишнинг аҳамиятини оширади. Хуллас, икки йил олдин номзод-

лик ишини ёклаш учун зарур бўлган учта номзодлик минумини (имтиҳонларини) ҳам муваффақият билан топширганди. У Фарғонадан қайтиб келиб ишга чиққан куни домласи Хусниддин ака чақириб дадасининг ахволини сўради, сўнг:

— Акмалжон, илмнинг чегараси йўқ. Мана, ишларингиз кўзга кўриниб қолди. Энди ўтириб барини бир жойга жамлаб ёзсангиз ҳам бўлаверади, унча-мунча жойига, мана, биз кафил, — деб қолди.

Домласи айни унинг дилидагини айтди. Ўзи анчадан буён бу гапларни қачон айтаркин деб оғзини пойлаб юрган эди, сўрашга истихола қиларди. Ўша кундан енг шимариб ишга тушиб кетди. Ниҳоят азалий орзуси ушаладиган кунларга ҳам етиб қолди.

— Аммо ёзиш билан бирга тажрибаларни ҳам давом этинг! Ишнинг пишик-пухта бўлгани яхши. Биласиз, ҳимояда соҳамизнинг мана мен деган мутахассислари иштирок этади. Тушундингизми?

— Хўп бўлади.

Ишга берилгани шунчаликки, дадаси ётган касалхонага ҳам ҳафтада аранг бир-икки кўнғироқ қила олди, холос. Укаси Толибдан дадасининг ахволи дурустлигини билгач, кўнгли сал хотиржам бўларди. Бугун ҳам ишини деб тўғри лабораторияга кириб борди. Ёзув-чизувларига ўтиришдан олдин мўрли шкаф тагидаги кеча қўйган тажрибасини давом эттиришга қарор қилди ва қолба остидаги плитани ёқиб қўйди. Идишдаги аралашма қайнаб учиб кетмаслиги учун унга уланган совутгичга сув очди, қолбанинг ёнидаги шлифли кичик оғизга термометрни жойлаштирди. Шундан кейингина ёзув-чизувларига ўтирди. Бирор соатлар ишладими-йўқми, домласининг хонасидан лаборантка қиз чиқди ва:

— Сизни телефонда сўрашяпти, Фарғонадан, — деди.

Укаси Толибжон овози қалтираганча шоша-пиша шу гапларни айтди:

— Ака, сенмисан? Тез етиб кел! Дадамга докторлар жавоб беришяпти. Сен тўғри, уйга келавер!

— Ахволи қалай ўзи!

Толибжон анчагача жавоб қилмади. Сўнг:

— Дуруст, — деди бўшашиб. — Тезроқ кел! Сени кўп сўраяпти.

— Бўпти. Бугуноқ етиб бораман.

У домласига вазиятни тушунтирди-ю, бир ҳафтага ўз

хисобидан ариза ёзиб ишхонадан чиқди. Уйга бориб хотинига йўлга чиқаётганини айтди. Қандай кетса экан? Самолётга чипта топиш гумон. Поездлар оқшом кетади ва эрталаб етиб боради. У тўғри Роҳат қўли ёнидаги бекатга келди. Ангрен орқали Қўқонга бораётган бир енгил машинага ўтирди. Миясида эса ҳар хил ўйлар чарх уради. «Дадам тинчмикан, ишқилиб? Келаётганимда дуруст эди. Ўзи ҳам яхшиман деганди. Кундан-кун қувватга кириб бораётгандек эди... Наҳотки... аҳволи оғирлашган... Наҳотки, дори-дармонлару, докторларнинг муолажалари ёрдам бермаган бўлса... Наҳотки, ўша баданга тарқаб кетган захар суюқлик ўз кучини кўрсатган бўлса...»

Ё дадасининг аҳволи бунчалик оғирлигини сезмаганими? Ёки сезиб сезмасликка олдимиз? Йўқ, одам ўзининг яқин кишиси ҳақида ёмон хаёлга бормас экан. Оғир бетоб бўлса ҳам тез кунда тузалиб кетадигандек туюлар экан. У ҳам дадаси ҳақида бундан бошқача ўйлаёлмасди ҳам.

Эҳ, ўзича нималар деяпти? Балки докторлар энди муолажани уйда давом эттирасизлар, деб жавоб бергандир. Дадаси уни кўргиси келиб сўраса, бу ўпкаси йўқ Толибнинг ваҳимаси қўзиб, бояги гапларни айтгандир. Ахир, дадаси у келаётганида миҳдай эди-ку!

Машина эшиклари рўпарасига келиб тўхтаганда ҳам у олди-қочди хаёллар гирдобиди эди. Қамчиқ довонидан қандай ўтишди-ю, қанча вақт юришди, эсида ҳам йўқ...

Болохона остидаги дарвозадан машина товушини эшитиб бирин-сирин укалари чиқиб келишди. Улар билан сўрашганча ҳовлига ўтар экан, амакиларига, қариндошлари Эргаши акага, унинг отаси Теша каттага кўзи тушди. Улар билан ҳам кўришди. Ичкари уйдан чиқиб келган бувиси елкасидан олиб, бошини эгиб пешонасидан ўпди-да:

— Қаерларда юрибсан, болам? — деди юракни эзадиган оҳангда. — Даданг сенга илҳақ! — Бувисининг кўзлари жикка ёшга тўлди.

— Қани? Қаерда?!

— Киравер, ичкари уйда.

У узун тахтаполли зални кесиб ўтиб, ўрта эшикдан ичкари уйга кириб борди. Дадаси ўзи яхши кўрган темир каравотда, ёз бўлишига қарамай устига қалин қилиб кўрпа солинганча ўринда ётарди. Қўллари кўрпа устига беҳол узатилган, кўзлари ярим юмуқ эди. Уйда эса дада-

сига караб турган синглицидан бошқа ҳеч ким йўқ. У аста бориб каравот рўпарасига чўккалади.

— Дада, мен келдим, — деди секин ва дадасининг қўлларини қўлига олди. Шунда ҳам у бу дармонсиз қўлларда тафт, харорат йўқлигини сезмади.

Самин домла таниш овозни эшитиб, кўзларини хиёл очди, сўнг лаблари секин пичирлади:

— Келдингми?! — Кейин яна кўзларини юмиб олди. Овози жуда паст чикди. У панжасини зўрға ёзиб ўғлининг қўлларини кафтига олди ва охиста силагандек бўлди. — Энди ҳаммаси тамом, — деди-ю, бошқа овози чикмади. Кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди.

— Дада, хали яхши бўлиб кетасиз, — деди Акмал хали ҳам ҳеч нарсани тушунмай.

«Айтганинг келсин» дегандек домла билинар-билимас бош ирғади. Шу пайт бувиси кириб:

— Ортиқжон буванг билан Аҳаджон буванг келяпти, — деди.

Акмал ўрнидан турди. Дадасининг дўстлари киришиб салом беришди. Дадаси кўзини очди. Кейин икки дўстини кўрди-ю, индамасдан кўзини юмиб, юзини девор томонга қаратиб олди. У яқинда қирқ етти кун касалхонада ётганда ҳар куни кўргиси келган болалик қадрдонларига бошқа қарашни ҳам, қўл бериб сўрашишни ҳам, уларга гапиришни ҳам, уларнинг гапларини тинглашни ҳам истамасди.

— Хў, Саминжон, биз келдик, — деди Аҳаджон кора дўриллоқ овозда. — Тузукмисан?

Унинг «дўстона» гап оҳанги ҳам ҳеч нарсани ўзгартира олмади. Ортиқжон билан Аҳад кора пича ўтириб изза бўлганча чиқиб кетишди...

Кейин кирган таниш-билишларнинг саломига Самин домла сал чиройи очилиб, бош кимирлатиб алик олгандек бўлди.

Дадасининг аҳволини дармонсизликка йўйган Акмал ташқарига чиқиб Толибжондан сўради:

— Қачон олиб келдиларинг?

— Кеча оқшом.

— Докторлар нима дейишди? Дори, уколларни айтишдими?

— Айтишгандек бўлувди... — Толибжон ерга қаради.

— Нега шуларни ёздириб келмадинг? Укол, дори берилса қувватга кириб кетади, дадам. Касали — дармонсизлик, холос. Мен бориб келаман, машина топгин...

Акмал уйга кирди. Дадаси нимадир демоқчи бўлган-дек унга узоқ тикилди, лекин гашира олмади... У тилдан қолган эди. Акмал шунда ҳам ҳеч нарсани англамай:

— Дада, мен Фарғонага бориб докторингизга учраб келайми? Дори-дармонларингизни ёзиб беради. Шу ерда ҳам уларни олсангиз, қувватга кириб, тузалиб кетасиз, — деди.

Самин домланинг чехрасига хира табассум ёйилди, бош қимирлатиб ўғлининг гапини тасдиқлаган бўлди. Акмал дадасига гапи маъқул келганидан бошқаларнинг шунга ҳам ақли етмаганидан қувониб, ховлига отилди, укаси гаплашиб қўйган қўшни шофёр билан Фарғонага шитоб жўнади. Бу пайтда ховлида домлани кўргани келган талай одам тўпланган эди. Улар гап нималигини биллиб турса-да, ҳеч ким Акмални йўлдан қайтармади...

Машинадан ўқдек отилиб чикиб, вилоят касалхонасининг урология бўлими эшигига етиб борган ҳам эдики, кимнингдир қўли унинг елкасидан ушлаб тўхтатди. Қараса, боя ховлида турган Эргаш акаси.

— Юр, қайтамыз. Ҳеч нарса керак эмас энди...

Унинг юраги «шув» этиб кетди. Нега?! Ҳеч нарса керак эмас? Ахир унга дадасининг ўзи боравер, деди-ку!

У бирданига ҳаммасини тушунди. Ўкраганча Эргаш акасини қаттиқ кучоқлаб олди: «Демак, дадам мени кўргиси келган, ёлғиз илинжи мени кўриш бўлган, лекин менинг олдимда жон беришни истамаган!»

Эргаш домла Акмални етаклаб ўзи миниб келган кизил «жигулисига» ўтказди. У тобора кесакдек қотиб борар, на бир гап айтар, на бир гап сўрарди. Ранги кўкариб, асабий титраб қўярди, холос. Кўзига ҳеч нарса кўринмасди. «Нахотки... Дадаси... Боя уни қўлларини қўлига олиб силаган меҳрибон дадаси йўқ энди. Нахотки, ўлим билан хаёт ораси шунчалик яқин. Нахотки, хаётдан кетар чоғида ҳам дадаси уни гафлатда қолдириб кетди? Нахотки, у боя дадасининг ўлим тўшагида ётганини билмади? Бошқалар билганмиди? Чуқур сукунат шунинг аломати эдими? Қайдан ҳам калласига Фарғона келди ўзи? Бу ерга нега келди? Дадасининг охирги гапини ҳам эшитолмай, охирги нафасини билолмай, охирги нигоҳини кўролмай қолди. Бу қандай кўргилик, ахир! Йироқдан ёнига елиб келса-ю, жон таслим қилар чоғида яна йироқлаб кетса-я!»

Ўлим кўрмаган одам ўз яқинини сираям ўлади деб ўйламас экан...

Паканагина, аммо абжир Ўсар ювғувчи етиб келди. Домлани одам кам турадиган пастдаги обрезли уйга олиб кириб қўйишганди. Хали бу ишларни сен кўрмагансан, қўй, дейишларига қарамай Акмал Ўсар ювғувчига ўзи эргашди, дадасига майит сувини ўзи қуйиб бериб турди. Амакилари остонада қолишаверди.

Дадасини Ўсар ювғувчи билан уй ичидаги обрезга тикки қилишди. Шундагина у озиб-тўзиб эти устихонига ёпишиб кетган ва тарашадек қотган тананинг қушдай енгил бўлиб колганини сезди. Балки танадан жон чиқиб рух кўкка учгач, одамзод шунақа енгил бўлиб қоладими... У майит сувини қуйиб, Ўсар ювғувчи мурдани покларкан, бу ишни у гўё оддий бир юмушдек асло сесканмай, жирканмай бажарар, ора-сира Акмалга гапириб, бу амалларни қандай бажариш кераклигини ўргатиб ҳам турарди. Нимагадир боя Фарғонада ўлим хабарини эшитгандаги ваҳима ва йиғидан сўнг унинг дийдаси тош қотгандек эди, ҳатто кўзларига ёш келмай қўйганди.

Барча удумлар адо этиб бўлингач, тобут кўтарилар экан, уйдаги аёллар дунёни бошларига кўтаргудек уввос солишди. Оломон олдига тушган ҳассакашлар — укалари, жиянлари, амакилари — айтиб йиғлаб боришарди. Не кўргуликки, унинг ҳам юраги уларникидан-да лахта-лахта қон, вужудида отадан айрилишнинг, отани йўқотишнинг беҳад азоби бўлса-ю, улар каби кўзига лоақал томчи ёш келмаса, айтарга бир оғиз калима келмаса. Кўз ёшлари ҳам, айтиладиган гаплар ҳам боқий дунёга сафар қилган дадасининг рухи олдида ҳечдек туюларди унга. Бу ҳол худди дадасидек унинг-да тактирида такрорланаётгандек эди.

Барчасини унга дадасининг ўзи айтиб берганди.

* * *

— Биласан ўғлим, мен 1949 йилда ҳам ҳарбий хизматда эдим. Ўша йили Туркменистон тарихида «мудхиш қора кун» деб ном олган Ашхобод zilзиласи юз берди. Во ажаб, тавба қилдим, ер ёрилишини эшитгандиму кўрмагандим. Ер ёрилиб, жарлик ҳосил бўлиб, бўлиниб кетди, теварак-атрофдаги уйларни очофатлик билан қаърига ютиб юборди. Ер ютмаган уйлар эса ер билан яксон бўлди. Биз солдатлар вайроналарни кавлаб, ўликларни йиғиштирардик. Кўраверса, одамнинг дийдаси қотиб ке-

таркан, ўликларни қопдаги юкдек даст елкага олардик-да, бир жойга тўплардик. Ҳар бирини алоҳида қўмишга куч ҳам, вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди...

Солдатдан бошқаларга энкайиш, энкайиб ердан бирор нарса олиш тақиқланганди. Чунки барча магазинлар қатори тилла магазинлар ҳам бир зумда вайронага айланиб, очик-сочиқ ётарди. Ҳар жой-ҳар жойда автомат ушлаган сокчи солдатлар турарди. Кимки энкайиб қўлига нарса олса, уни шартта отишга ҳаққи бор эди. Яланг жойларда эса ошхоналар ташкил қилинган, истаган одам бориб бепул овқатлана оларди.

Шу воқеалардан кейин уйдан телеграмма олдим. Энам — ойим қазо қилибди. Самолётда учиб келдим. Хайрият, етиб келибман, ҳали чиқаришмаган экан. Ҳама ёқда йиғи-сиғи. Энамнинг тобутини кўтариб чиқиб кетишяпти-ю, мен эса бир четда деворга суянганимча ерга қараб мунғайиб тураверибман, қўзимга на томчи ёш келади, на йиғи. Кўрганлар оғзига келганини айтган. Ўлимни қўраверсанг, дийданг қотиб, вужудинг тош бўлиб кетаркан. Хатто юрагинг чок-чокидан сўкилиб турса-да, ўз онангнинг қазосида ҳам йиғлай олмасанг, алам қиларкан. Бу ҳам бир кўргулик, болам. Бу не ҳол? Ҳали-ҳануз тушунмайман...

* * *

— Йиғла, йиғлагин, ҳеч бўлмаса «отам-мо» дегин! Одамлар нима дейди ахир?! — Бу дашмозорга кетишда укаси Толибжон айтган гап эди. У жонсиз одамдек эшитди бу гапни. Лекин, барибир... Дадасининг қисмати такрорланди унда — кўнгил зор қақшаб йиғляпти-ю, кўзларда нам йўқ, қийин экан.

— Ҳа, лодон бола-ха, лодон бола-ей! — Бу гапларни Тешавой бува қабристондан қайтгач, баралла ўзига эшиттириб айтди...

Дадасидек ўзида кечган бу ҳол не ҳоллигини билолмади...

* * *

Кейин эса ҳеч ким йўқ уйга кирди-да, дераза пардаларини туширди. Отасиз қолганини, уй дадасиз хувуллаб ётганини, укалари билан шум етим бўлиб қолаётганини энди билгандек тўсатдан ўпкаси тўлди-ю, хўнграб юборди. Кўз ёшлари дарё бўлиб оқди. У кўз ёшларимни ҳеч ким кўрмасин, овозимни биров эшитмасин, деб ўзи-

ни кўрпачага отди, кафтларини юзига кўйиб, бағрини ерга бериб узала тушганча тўйиб-тўйиб йиғлади, қарийб бир соатгача ҳеч ким уни юпата олмади... «Кўйинглар, унга тегманглар, — деди аммалари, — кўнглини бўшатиб олсин, енгил тортади!» Энди у айтиб-айтиб, хўрсиниб-ўқсиб йиғларди, дадасининг ёнида туролмаганидан афсус чекиб йиғларди, кўз олдида ўлаётган одамнинг ўлишига ишонмай, уни ташлаб кетганидан пушаймон қилиб йиғларди, тириклигида дадасининг қаватига кириб катта рўзғорга ёрдам беролмаганидан алам қилиб йиғларди... укаларини отасиз, невараларини бобосиз ташлаб кетгани учун йиғларди.

Менинг дадам, дадагинам!.. Қандай яхши одам эди-я!

Ило-ё, ётган жойингиз жаннатда бўлсин!

Биздан рози бўлинг, дадажон!

* * *

Домланинг ўлиmidан кўп ўтмай Ўзбекистон мустақил юртга айланди. Қадим Турон заминида эзгулик ва эрк тантана қилди. Бу кунларни кўп қатори Самин домла ҳам орзиқиб кутганди. Афсуски кўриш насиб этмади...

1994—2000 йиллар,
Тошкент

БЕГУНОХ
СЕВГИ

ҚИССА

I

Санобар автобусга ҳаммадан кейин чиқди-да, ўртадаги бўш қолган ёлғиз ўриндикка келиб ўтирди. Сўнг сумкасини тиззасига қўйгач, ҳеч ким билан иши бўлмайд ташқарига қараб олди. Унинг оқ-сарик юзи чиройли эди, лекин шахло кўзлари негадир махзун, бежирим лаблари кимтилган, чап юзидаги мошдек холи эса ўзига ярашиқли...

Унинг хаёли кечадан буён дугонасидан олган телеграммада... «Тез етиб кел, хушхабар!» Самолётда Тошкентдан Самарқандга келгунча ҳам ўйлаб ўйининг охирига етмади. Мана ҳозир Каттакўрғонга бораркан, ҳамон хаёли паришон. «Мундок тушунтириброк ёзмабди ҳам Моҳира. Нима гап? Ёки боласининг дараги чиқдимикан! Хушхабар депти-ку, ахир! Бу дунёда унга боласидан ортиқ хушхабар борми?! Уч ой бурун кўришганларида ҳам бу хусусда чурқ этмаганди. Зора дараги чиққан бўлса...»

Хадемай кўхна минораларини кўз-кўз қилганча Самарқанд ортда қолди. Йўловчилар ўзи билан ўзи овора: баъзилар ёнидаги ҳамроҳини гапга солар, баъзилар қўлидаги газетани узоқ шитирлатиб очиб, эринчоқлик билан унга кўз югуртирар эди. Санобар эса ҳамон ўйчан: ойнага қараганча жим борарди. Самарқандда — тиббиёт билим юртида кечган талабалик чоғлари эсига тушиб дарди янгиланди.

...Ўқишнинг сўнгги йили эди. Бир куни Моҳира билан почтага бориб Собир акасидан келган хатни олди. Сабри чидамай хатни йўлдаёқ ўқиди, қувончдан киприкларини пирпиради, сатрлардаги оташ ёноқларига ўтиб кизарди.

— Ётоққа қайтамизми? — деди базўр севинчини босиб Моҳирага қараганча. Моҳира ҳазиллашди:

— Хатда шундай дейилган бўлса, начора, қайтамизда.

Бараварига шарақлаб кулиб юборишди. Хиёл ўтмай, мактубдаги «сир»дан Моҳира ҳам воқиф бўлди. Ахир

бир синфда ўқиб, ҳозир Самарқанддек шахри азимда бирга билим олаётган дугоналар орасида қандай қилиб сир бўлсин?!

— Бўлмаса, бугун чинакамига хурсандчилик қиламиз, — деди Санобар, — яъни, йигитлар таъбири билан айтганда «ювамиз!»

— Майли, — рози бўлди Моҳира, — фақат таклиф мендан. «Навий»га кинога борамиз! Бугун янги ҳинд фильми экан.

Кинодан қайтишда Санобар камгап бўлиб қолди. Унинг бутун вужудини ширин туйғулар қамраб олганди. У Моҳиранинг тўлиб-тошиб гапираётган таассуротларига ё қисқа-қисқа жавоб қилар, ё аста бош қимирлатиб қўярди, холос. Ахир қувонмай бўладими? Бугун у Собир акасидан хат олди. Кино ҳам бахт ва муҳаббат ҳақида экан...

Ётоқхонага яқинлашганларида Моҳира айтган гаплар ҳамон ҳозиргидек эсида!

— Ўртоқжон, сен қандай омадли қизсан-а, — деган эди Моҳира юрагидаги хавасни яширолмай, — чиройлисан, Собир акамдек йигитинг бор! Қишлоғимизнинг қанча қизлари унга шайдо эди. У эса сени танлади.

— Санобар «нима бало сен ҳам уни севиб қолганмисан?» деб ҳазиллашмоқчи бўлди-ю, лекин айтишга тили бормади.

— Нега буларни гапириб қолдинг? — деди у шодлик тўла кўзларини Моҳирага тикиб.

— Унинг хатини ўқиганингдаги қувончингни кўриб айтяпман-да.

— Ҳадемай сенинг ҳам бошингга тушади.

— Қани эди, тезроқ туша қолса! — Моҳира маъюс кулиб қўйди.

Бахтиёр онларни эслаганда аввало қувонч кўзлардан билинади. Лекин ҳозирги ширин хотиралар ҳам Санобарнинг кўзларининг тубига чўккан ғамни қувишга ожизлик қилди. Қайтага қалби баттар эзилди.

II

...Улар практикага келган жой сўлим бир қишлоқ эди. Қишлоқ маркази ҳамиша шаҳардагидек гавжум. Бир ёнда кинотеатр, яна бир ёнда магазинлар, мактаб, жамоа хўжалиги ўйингоҳи. Унча катта бўлмаган шинам-

гина боғ ҳам шаҳардагидан сира қолишмайди. Сал нарида, йўлнинг чап томонида шифохона ходимлари учун қурилган бир қаватли гиштин бинолар. Санобарларга шу уйларнинг биридан алоҳида хона ажратиб беришди. Ёнидаги хонада эса қўшни тумандан келиб ишловчи Фотима деган ҳамшира аёл тураркан.

Бу пайтда баҳор бошланиб қишлоқ жуда гўзаллашиб кетган эди. Айниқса, шаҳарда узоқ вақт қолиб, очик ҳавога анчайин ташна одам учун қишлоқ баҳори бамисоли жаннат. Қизлар ҳам бу ерга тезда кўникиб қолишди. Ҳафта деганда Санобар янги манзилгоҳда Собир акаси-дан хат олдию кўнгли тоғдек кўтарилди. Айниқса, муҳаббат изҳор қилинган мактубнинг ҳарорати бўлакча бўларкан... Ўтириб жавоб ёза бошлади. Собирнинг «мана ўқишингиз ҳам битай деб қолди, уйлари-нга совчи жўнатмоқчиман. Сиз нима дейсиз?», деган сўроғига «розиман» деб ёзиб юборди. Хатни жўнатгач, келажакнинг тотли ҳаёллари унинг бутун вужудини чулғаб олди...

Иккинчи ҳафтада кизларнинг йўлга тушиб қолган, бир маромда давом этаётган практика ҳаётида ўзгариш юз берди: шифохонага улар сингари бир талаба йигит ҳам практикага келди. У ўзи асли шу қишлоқлик бўлиб, Андижон тиббиёт институтининг тўртинчи курсида ўқир экан. Юзлари сип-силлик, келишган қадди бастли Хошим биринчи кунданок бегонасираб ўтирмай қизлар билан худди эски танишлардек апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Эртасига ишдан кейин қизларнинг қўнимгоҳига кирди ва қизиқ-қизиқ латифалар айтиб уларни роса кулдириб ўтирди. Кўнгли очик Санобарга Хошимнинг хуш-чақчақлиги ёкиб қолди.

— Хошим Собир акамларга жудаям ўхшаб кетаркан, — деди у кетгач Моҳирага.

— Ҳа. Лекин кўзлари ғалати... одамга гўё еб қўйгудек тикилади, — деди Моҳира хушламайгина.

— Унақа дема! Сен ўзи доим шунақасан. Ҳаммадан ҳадиксираб юрасан. Бунақада қарикиз бўп қолмагин тагин.

— Рост-да! Нима, энди сенга ҳам кўнглимдагини айтмай тилёғламачилик қилайми?

— Бўлди-бўлди, ҳазиллашдим, — суҳбатга чек қўйди Санобар.

Эртасига Санобар шифохонада ишни тугатиб чиқиб келаётган эди, орқасидан Хошим уни чақириб қолди.

— Биласизми, — деди Хошим, — бугун клубда яхши кино бўларкан, шуни бирга кўрсак дегандим.

Санобар кутилмаган бу таклифга нима деб жавоб қилишини билмай лол бўлиб қолди. Шартта «йўқ» демоқчи эди, бироқ Хошимнинг мулойим кулимсираб туришини кўриб, уни хафа қилгиси келмади.

— Қизларга айтиб кўрай-чи, улар хўп дейишса, бо-рамиз.

— Санобархон, ўзингиз чиқа қолинг!

— Ия! Нега энди? — у ажабланиб Хошимга қаради.

— Шунчаки... сизни яқин олиб... Кейин сизга айтадиган гапим ҳам бор эди.

Санобарнинг расмана жаҳли чиқди, индамасдан шартта орқасига бурилди-да, деярли чопиб ҳовлига кириб кетди. Ишнинг бундай чаппа кетишини кутмаган Хошим зарда билан чўнтагидан сигарет олиб тутатди-да, жўнади.

— Нима бўлди? — Мохира дугонасининг авзойини кўриб хайрон қолди. Санобар унга бўлган гапни айтди.

— Вой-бўй, шунга шунчаликми? Осмон узилиб ерга тушибдими дебман-а! Намунча, ковофингдан қор ёғмаса? Бирор жойинг камайиб қолибдими? Неча марта айтганман: кўзга яқинсан деб. Йигит бўлганимда мен ҳам сен билан хилватда суҳбатлашишни, сендай шахло кўз, қора соч гўзал билан ёнма-ён ўтириб кино кўришни хохламасмидим? — дея Мохира ҳазилга олди.

— Биров ўламан деса, бу куламан дейди-я.

— Кечир мени, — деди Мохира ҳазил чоғи эмаслигини англаб, — ўзинг ҳам кўнглида кири йўқ қизсан-да. Кеча уни мақтагандинг. Сенинг самимий муомалаларинг-ни Хошим бошқача тушунгандир-да.

— Бошқача тушунмай куриб кетсин!

Дугонасини астойдил хафа бўлганини кўриб, Мохира унга яқинлашиб:

— Бир нарса айтайми? — деди.

— Айтавер.

— Буям Хошим ҳақида-да. Кеча менга нима дейди дегин. — Мохира дугонасининг диққатини тамом ўзига қаратиш мақсадида атайлаб гапни чўзди. — «Дежурка»да ёлғиз ўтиргандим, Хошим кириб келди. Озгина гаплашгач, «Мохира, сиздан бир нарса сўрамоқчийдим», деб қолди. Мен: «Тортинмай сўрайверинг!» дедим. Шунда у нима дейди дегин... Томдан

тараша тушгандек «Санобархоннинг юрадиган йигити борми?» деса бўладими. «Бор!» дедиму, жаҳл билан «дежурка»дан чиқиб кетдим.

Санобар бу гапдан сўнг секин ўрнидан турди-да, индамай бориб каравотга ётиб олди. Хаёлидан Собир билан кечган хушнуд кунлар ўтди. Кейин айти чоғда кимлардир гўё қалбидаги гунча муҳаббатини хўрлаётгандек юрагини нохушлик чулғарди. «Тезроқ ўта қолсайди шу практикаси ҳам...» Бу унинг бу ердаги хаётидан биринчи марта нолиши эди.

III

Фотима опаларникага бориб, у билан бирга қайтган Моҳира Санобарни ҳовлида ҳам, хонада ҳам йўқлигига ҳайрон бўлди. Ёлғизлик жонига тегиб, кўчагами, касалхонагами чиққандир-да. Кеча шунча қистовга олишса ҳам, улар билан боришга негадир унамади. Тоғ бағридаги Фотима опаларнинг қишлоғи зўр жой экан. Шуларни ўйлай-ўйлай йўлдан толиқиб келган Моҳира ухлаб қолди.

Уйғонганда кун кеч бўлган. Санобар ҳамон қайтмаган эди. Қаерга кетди экан? Унинг кўнгли ғашланди. Аста ўрнидан туриб, хонани йиғиштиришга киришди. Шунда Санобарнинг ёстиғи остидаги бир варақ қоғозга кўзи тушиб қолди. Юраги безовталаниб уни шошиб очди. «Моҳира, мен кетдим, бошқа келмайман». Нега кетди? Ҳамма нарсаси қолган, фақат ўзи кетибди. Умуман, кеча уни ёлғиз қолдириб кетиб яхши қилмади-да. Ё Собир акам келиб олиб кетганмикан, ё бирор зарур иш билан... унда нега «бошқа келмайман» дебди. Ёки Ҳошим ўлгур тагин бирор нарса дедимикан?.. Ха, ха, ўшани топиб, сўраш керак...

Моҳира шу ўйда кўчага чиқмоқчи бўлиб турганда хонага Фотима опа кириб келди.

— Санобар кетиб қолибди? — деди Моҳира ховлиқиб.

— Нега? Қаёққа? — ҳам хайрат, ҳам таажжуб билан сўради Фотима опа. Моҳира унга хатни кўрсатгач: — Ҳозир кеч бўлди, шу топда суриштирсак, элчилик — бирга ўн кўшиб, ҳар хил гап тарқалиши мумкин, эрта бўлсин, бирор маслаҳатга келармиз, — деди.

Эртасига Моҳира Ҳошимни сўроқлаб на шифохона-

дан, на қишлоқдан топа олди. Шундан кейин бир кунга рухсат олиб Самарқандга жўнади.

Моҳира ҳаллослаганча ётоқхонага кириб келди-ю, қоровул чол билан саломлашишни ҳам унутиб, хатто, унинг «ҳа, қизим практикадан қайтдиларингми?», деган саволини ҳам эшитмай, индамай шипиллаб ўтиб кета-верди.

Хонага кирса Санобар ўз ўрнида юзини деворга ўгирганча ётибди. Ёнидаги стулда эса уларнинг ҳамхонаси, практикага шаҳарда қолган Ҳафиза ўтирибди. «Хайрият!» Санобарни кўриб салгина юраги тинчланди Моҳиранинг. Кейин уни ухляпти деб ўйлади-да, Ҳафизадан секин сўради:

— Қачон келди?

— Кеча, — жавоб берди Ҳафиза. Сўнгра бир оз тин олиб, бўлган воқеани қисқа баён қилди. — Дам олиш кунини деб қизлар билан шаҳарга тушган эдик. Тушга яқин қайтиб келсак, Санобар хонада экан. Нимадандир хафа. Нима бўлди, деб сўрасак, йиғлайди, холос... Тинчликми? — Ҳафиза ташвишли нигоҳлари билан Моҳирага тикилди.

«Уларга ҳам айтмабди, демак, бу ерда бир гап бор».

— Биттаси билан уришиб қолибди. Кетиб қолганини мен ҳам кейинроқ билдим, — деди Моҳира Ҳафизани тинчлантириш учун. Кейин:

— Бугун практика йўқми? — дея гапни бошқа ёққа бурди.

— Тушдан кейин борамиз, — деб Ҳафиза соатига қаради. — Ия, вақт бўл қопти. Мен борай. — У халатини газетага ўраб сумкасига солди-ю, уни кўтариб чиқиб кетди.

Моҳира Санобарнинг тепасига борди. У уйғоқ эди. Моҳира аста дугонасининг бошини кўтарди. Санобарнинг кўзлари йиғидан қизариб, ковоқлари шишиб кетган, афт-ангори икки кун ичида бир ахволга тушиб қолган эди.

— Нима бўлди, Санобар?!

Дугонасининг ҳамдард овози Санобарнинг тўлиб турган кўнглини тоширди. У ўзини Моҳиранинг бағрига ташлаб, хўнграб йиғлаб юборди. Ҳозир гапириш у ёқда турсин, бошини тик тутиб туришга ҳам, дугонасининг кўзларига тик қарашга ҳам унинг мажоли йўқ эди. Шунча қилса ҳам, Моҳира ундан тайинли бирор гап билол-

мади. Саволларига Санобар кўз ёшлари билан жавоб берарди, холос. Охири ҳеч бир натижа чиқмаслигига кўзи етган. Моҳира «майли» бўлмаса ётиб, жиндай дамингни ол!» деб уни ўз холига қўйишдан бошқа чора топмади.

IV

Санобар кўз ёшларининг оқишига сабаб бўлган мудҳиш воқеани элас-элас эслайди. Эслайди-ю, кўз олди қоронғилашиб кетади, ўзини бу дунёда ортиқчадек сезади. Нахотки... нахотки, ҳаммаси тугаса... бирданига, бир беномус туфайли... Ўша куни Моҳира шунча қистаса ҳам, у Фотима опаларниқига бормади. Собир хатда вақт топсам шанба куни олдингизга ўтарман деганди. Кун бўйи унинг йўлига кўз тикди. Келмади...

Кечки пайт кўча эшигини кимдир тақиллатди. Бориб очса, остонада ҳар кунгидан ҳам башанг кийиниб олган Ҳошим жилмайиб турарди.

— Келинг! — Санобар ёлғиз ўзи бўлгани учун уни уйга таклиф қилишга ийманди.

— Кирсам бўладими?

— Киринг, — деди ноилож Санобар. Бир оз у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришгач, Ҳошим гина қилди.

— Санобархон... мен бир нарсага хайронман. Мана, танишганимизга ҳам анча бўлди, аммо сиз негадир доим мендан ўзингизни олиб қочасиз? Ёки мендан хафамисиз?

Дархақиқат, Санобар кино воқеасидан кейин ундан четлаб юрар, бир кўнгли «нега ундай қиламан, ёмон бола эмас-ку, ётиғи билан айтсам, тушунар», деб ўз қилмишидан афсусланиб қўярди, ҳозир ҳам шуни ўйлаб мулоҳимлик билан жавоб берди:

— Ҳечам сиздан хафа эмасман.

— Хайрият-ей! — Ҳошим бу гапидан дадиллашди. — Санобархон, биласизми, олдингизга бир илтимос билан келгандим. Уйда кичкинагина ўтириш қилаётгандик, ўртоқларим билан уч-тўрт қизларни ҳам таклиф этганман. Илтимос, сиз ҳам борсангиз. Атайин сизни айтгани келдим. Ростини, туғилган куним...

Санобар ўйланиб қолди. «Ҳа» деса, нотаниш жой, нотаниш одамлар, бунинг устига кечкурун, «йўқ» деса, Ҳошим яна хафа бўлиши мумкин, унинг ҳурматини қилиб келибди... У шундай иккиланиб турганда, эшик тақиллаб, хонага ўн беш-ўн олти ёшлардаги дўндикқина,

кишлоқча содда кийинган, сочини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаб олган қуралай кўзли қизча шошиб кириб келди. Уни бир кўришдаёқ Ҳошимнинг синглиси эканини билиш кийин эмасди — ака-сингил икки томчи сувдек бир-бирига ўхшарди. Санобар ҳам уни бир-икки кўрган эди.

— Яхшимисиз, Санобар опа! — Бир Ҳошимга, бир Санобарга қараб, энтика-энтика гапирди қизча. — Сизларни кутавериб кўзларим тўрт бўлди-ку!

Санобар қандай важ кўрсатишини билмай чайналди:

— Куруқдан-куруқ... тагин, ҳеч кимни танимасам...

— От билан туя олиб бормоқчимисиз? Майли, бусиз ҳам мен розиман. — Ҳошим жилмайди. — Фақат ўзингиз борсангиз бўлди.

— Юра қолинг, Санобар опа, қизлар ҳам кўп. Танишасизлар. Сиз тўғрингизда уларга акам гапириб берганлар, — деди синглиси ўргатиб қўйгандек, Ҳошимни қувватлаб.

Ўйлай-ўйлай Санобар охири боришга жазм қилди.

— Хўп, бораману, тезда қайтаман.

Ўтириш Ҳошимларнинг кўчадан кираверишдаги меҳмонхоналарида бўлиб, меҳмонлар айтарли кўп эмасди: тўрт йигит ва тўрт қиз; ҳаммасининг шаҳарда ўқишлиги уларнинг кийинишлари-ю, муомалаларидан яққол кўриниб турарди. Хусусан, қизлар ўзларини бошқача тутишар, ёшлиқ ҳавосидан димоғлари баланд эди. Тўрда магнитофон қулоқни коматга келтириб қуйлар, ўртада турли хил ичимликлар сероб, дастурхон тўкин эди.

Улар кириб келиши билан даврадагилар «гур» этиб ўринларидан турди, кимдир магнитофоннинг овозини пастлатди. Меҳмонлар Санобар билан бир-бир қўл бериб сўрашиб чикқач, уни кўярда-қўймай тўрдаги стулга ўтказишди. Ёнига Ҳошим ўтирди.

— Ана энди ўтиришни давом эттираверсак бўлади... бошқа ҳеч кимни кутмаймизми, Ҳошим? — деди қорачадан келган, ингичка мўйловли йигит ширакайф кўзларини сузиб. Бошқалар ҳам ундан қолишмасди.

Санобар негадир ўзини тамоман бошқа бир дунёга тушиб қолгандек ҳис қилди. Даврадагиларнинг биронтаси дидига ёқмади. Унинг хаёлини бояги «ингичка мўйлов»нинг овози бўлди.

— Гап, ўртоклар... навбат кеч қолиб келган меҳмонимиз — гўзал қизга! Кечирасиз, исмингизни хали бил-

маймиз, — деди у ва ёнидаги кўғирчоқдай безаниб олган дўндик қизга қараб давом этди, — қани «оби замзам»дан куйиб мехмонга узатворинг-чи, Қимматхон!

Ийманиб, шундоқ ҳам зўрға ўтирган Санобар жуда нокулай аҳволга тушиб қолди. Қимматхон қадахга «Шампан» виносидан тўлатиб (аслида йигитлар спирт аралаштириб қўйишганди унга) Санобарга узатди.

— Йўк, мен ичмайман, — деди Санобар лавлагидай кизариб.

— Олинг! Ҳали кечикканларга штрафи бор!

— Танишиш учун олинг ҳеч бўлмаса.

— Олинг, олинг! — Қизлар уни ўртага олди. Санобар ноилож қадахни ушлади. Ўзини таништирди. Кейин Ҳошимнинг туғилган куни билан табриклар, икки оғиз сўз айтди. Ҳамма қарсақ чалиб, уни олқишлади. Бирин-бирин қадахлар бўшатилади. Қизлар ҳам охиригача симиришди. Санобар бир ҳўплаб рюмкани қўймоқчи эди, бўлмади, «гапингизни исботланг» деб ҳаммалари бир овоздан талаб қилишди. Хуллас, томоғидан куйгандек зўрлаб, охиригача ичишга мажбур этишди. Шундан кейин яна бир марта унга мажбур қилиб ичказишди. Сўнг нима бўлганини Санобар яхши эслолмайди. Фақат элас-элас ёдида: магнитофонда янграётган қандайдир сержазава куйга монанд ҳар ким ёнида ўтирган қизни ўртага олиб чиқиб танца туша бошлади. Боши гир айланаётган Санобарни ҳам Ҳошим зўрлаб даврага судради. У зўрға оёқда турар, Ҳошим белидан маҳкам қучганича гир айлантирар, унинг «бўлди, бўлди» деганига ҳам қарамай, қўйиб юбормасди. Қулоқлари остида эса Ҳошимнинг алланималар деб валдираши эшитиларди.

— Мен... етар, кетама-ан, — деди Санобар Ҳошимни ўзидан итариб.

Худди шуни кутиб тургандек, Ҳошим «ҳозир» дея уни етаклади-ю, Қимматхонни бағрига босганича танца тушаётган «мўйлов»ни туртиб, қулоғига бир нималар деб пичирлади...

Ҳошим Санобарни етаклаб кўчага чиққанда атроф зим-зиё эди, муздек тунги шабада баданга хуш ёқарди. Санобар Ҳошимнинг қўлини итариб, ўзи юрмоқчи бўлди, бироқ гандираклар кетиб, йиқилиб тушай деди. Ҳошим уни ушлаб қолди. «Йўл тупроқ, четроқдан юрайлик», дея уни хилватдан бошлади. Санобарнинг оёқлари ўзига бўйсунмасди. Энди Ҳошим бир йўла қўлини унинг

белидан ўтказиб, кучоқлаб олди. Санобар «қўлингизни олинг», демокчи бўлди, аммо тили танглайга ёпишиб қолгандек гапиролмади. Кейин боши айланиб, кўз олди тиниб hozir ким билан кетаётгани ҳам унга барибирдек жимиб қолди. Ҳошим эса, бир ёқдан меъеридан анча ортиқ отилган ароқнинг кайфи, иккинчи ёқдан бағрида тўлганиб келаётган жонон қиз туфайли жўш урган ёввойи хислар гирдобига фарқ бўлган эди.

Ҳошим эшикни ичкаридан кулфлади. Санобар хонага кира солиб ўзини каравотга ташлади. Унинг нафас олганда енгилгина кўтарилиб тушаётган кўкракларига, ичкиликдан қизарган кўзларига, момикдай оппоқ бўйнига қараб, хириллаб нафас олаётган кайфи тарақ Ҳошим ўзини ортиқ тутиб туролмади. Ютинавериб қуруқшаб қолган лабларини қизнинг лабларига қаттиқ босди... Эндигина оромга юмилган қиз чўчиб кўзларини очди, бироқ оппоқ тумандан бошқа ҳеч нарсани илғай олмади, унинг мияси қарахт эди. Шундай бўлса-да, қўллари билан нимагадир, кимгадир қаршилик қилмоқчи бўлди... лекин... бирдан... унинг лаблари орасидан синик, узукюлук овоз эшитилди: «Собир ака, керакмас... нима... нима қилияпсиз-а?» Кейин... кейин эса у бошқа ҳеч гап айтмади... Ҳошимнинг ўз мақсади йўлидаги эркалашларига ортиқ қаршилик қилолмади.

Санобарнинг кўз ёшлари тўкилишининг ҳам, унинг қишлоқдан ҳеч кимга айтмай кетиб қолишининг ҳам сабаби шу эди. У дардини кимга айтишни, бу номус ўғриси устидан кимга арз қилишини билмас, фақат оёқости қилинган номуси, хўрланган муҳаббати, ушалмай қолаётган орзуларини ўйлаб ох чекиб йиғларди. Бу ҳақда бировга оғиз очишдан қўрқар, ҳамма айб ўзимда деб биларди... Нахотки, шунчалик содда-гўл бўлмаса? Нахотки, ўша мараз Ҳошимнинг муғамбирона муомалаларидан унинг машъум ниятини пайкай олмайдиган даражада анқов эди? Энди нима деган одам бўлди?.. Яқинда одам қўяман деб юрган Собир акасининг олдида неча пуллик қадри қолди? Ҳамма энди уни енгилтак деб ўйлайди! Қандай дахшат! Бу кўргилик унга қаёқдан ҳам қараб турган эди?! Нима қилиш керак?.. Энди унинг учун ҳаётнинг ҳамма йўллари берк. У ярамасдан қандай ўч олади? Ўч? Хайтовур, ҳаётда шундай гаплар ҳам борку? Яхшиликка яхшилик билан, ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтариш... Ҳа, ҳа, керакли жойлар бор: ай-

тади, ўч олади... хўш, унда нима бўлади?.. Жуда нари борса, Хошимни каматади. Бироқ бу билан жарохати тузаладимиз? Барибир номи ёмонликка чиқиб қолаверадиди-да...

У йиғидан бошқа чора тополмасди, дардини бировга айтолмасди. Ахир, бировга айтадиган, тилга оладиган гапми?! Хўш, нима дейди? «Хошимникига бориб маст бўлдим, у мени ярим тунда кузатиб келиб ёнимда қолибди» дейдими?.. Борган сайин ўзига нафрати ортарди. Нега борди ўша лаънати ўтиришга? Нега Мохира билан кета қолмади? Кейинги пушаймон ўзингга душман. У ўз-ўзига «нега, нега» деб савол берган сайин кўз ёшлари дарёдай тошиб келарди...

Кечга яқин ўрнидан турди. Мохиранинг зўрлаши билан бир пиёла чой ичди, бир бурда нон еди. Кейин хўрлигидан йиғлай-йиғлай ҳаммасини Мохирага айтиб берди. Алам ва ғазаб хислари Мохиранинг вужудини ҳам камраб олди. Санобарга қўшилиб у ҳам кўз ёши тўкди. Сўнг даст ўрнидан туриб Санобарни тортқилади.

— Юр, хозироқ бориб у номардни топамиз! — деди у титраб-қақшаб. — Шармандасини чиқарамиз! Юзига қора куя сурамиз! Кўнглим сезган эди-я, унинг яхши одам эмаслигини... Юр!

— Мен нима деган одам бўламан?..

Мохира бир зум ўйланиб қолди. Санобар жикка ёш кўзлари билан унга мўлтайиб боқаркан, илтижо қилди:

— Мохира, буни сендан бошқа ҳеч ким билмасин, илтимос!

— Нима? У жазосиз қолиб кетаверадими? Юр, хозир, иссиғида.

— Ўзим... у билан гаплашаман.

V

Санобар туйғулари топталган ўша қишлоққа қайтиб бормади. Нима деб ҳам борсин?! Мохира ҳақиқатни билгач, дугонасининг кўнглига қараб, ҳеч кимга бу ҳақда оғиз очмайман, сендан бемаслаҳат бирор ҳаракат қилмайман, деб Санобарни ишонтирди. Аммо қишлоққа келгач, виждони чидамади, эртасигаёқ Хошимни суриштирди. У аллақачон Андижонга жуфтакни ростлаб қолибди. Санобарни сўраганларга «касал бўлиб кетиб қолди», деди. Бош врачга ҳам шу гапни айтди. Сўнгра

колган кунларини бир амаллаб ўтказди-ю, қоғозларини тўғрилаб, Самарқандга келди.

Ўтган кунлар ичида Санобар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган эди: кўзлари ич-ичига тортган, нигоҳлари сўник, анордек қизил, думалок, лўппи юзлари эса озиб, рангсизланиб, чўзинчоқ шаклига келиб қолганди.

Мохира келган куни бошқа қизлар ҳам практикадан қайтишди. Имтихонлар бошланишига ҳали бир ҳафта бор эди. Уйи яқинлар шу куниёқ жўнади, қолганлар эрта билан йўлга чиқишга ҳозирланди.

— Олдинга ҳеч ким келмадими? — деб сўради Мохира иккаласи кечқурун танҳо қолгач. — Анави отинг ўчкурни... — Мохиранинг нафратдан юзлари буришди, — суриштирсам, Андижонга кетиб қолибди.

— Йўк.

Эртасига Мохира Санобарнинг қаршилигига ҳам қарамай, унинг тўзиб кетган сочларини эпақага келтирди, кўйлақларини дазмоллади, йиғилиб қолган кир-чирларини ювди. Тушгача шу сингари ишлар билан банд бўлди. Сўнгра чой ичиб ўтиришгач, у ётиғи билан гап бошлади:

— Санобар, қишлоққа бориб, уйдагиларни кўрсак, бир-икки кун турсак-да, кейин уни топиб, бир...

— Қайси юз билан бораман, Мохира!

— Уйдагилар бугун практикамиз тугаганини билишади, агар бормасак, хавотир олиб эртагаёқ бу ёққа ўзлари келишади. Бормаганимизга ҳам анча бўлди. Ўқиш даврида ҳафтада борардик, роса соғинишгандир.

— Собир акам келган бўлса-чи? Унга кўрингандан кўра ўлганим яхши.

— Санобар, яна юрагимни эзма. Собир акам у номарднинг таъзирини беради. Ҳамма гапни унга очиқ айтмиз...

— Йўк, йўк, у зинҳор билмасин, унинг таънали сўзларига эмас, таънали қарашига ҳам чидолмайман... Уша куни ўзимни ўлдирмоқчи эдим, кўлимдан келмади. Агарда у билса, мени ўлди деявер.

— Қўй, йиғлама, Санобар. Собир акам...

— Гапирма, Мохира, мен энди унинг тирноғига ҳам арзимайман!

— Унақа дема, — Мохира дугонаси учун шундан бошқа тасалли берувчи сўз тополмай жимжилоғининг учи билан унинг намланган кўзини артди.

Нихоят Санобар бир-икки кунга кишлокқа бориб келишга кўнди. Улар аввал Мохираларникига киришди, сўнг уларникига ўтишди.

Санобарнинг ойиси Рувзон хола ҳол-аҳвол сўрашгач, куйиниб деди:

— Намунча, бу практика деб шунчалик ўзларингни қийнамасанглар? Худди йўниб қўйган таёкдай курук сувратларинг қолибди ўзиям.

— Ишнинг олдида ўқиш халво экан, хола, — деди Мохира. Сўнг у ёқ-бу ёқдан пича гаплашиб ўтиришгач, кетишга ижозат сўради. У кетгач Санобар ойисига боши оғриётганини баҳона қилиб, эндигина уйга кириб ётувди ҳамки, ҳовлида мактабдан қайтган, саккизинчида ўқийдиган укаси Тўлқиннинг овози эшитилди:

— Ойи, Сано опам келдими? — деди-да кейин чопганча уйга кириб келди.

Санобар ўрнидан турди ва укасини қарши олиб меҳр билан бағрига босди. Ташқаридан ойисининг овози эшитилди:

— Тўлқин, опанг йўлдан чарчаб келган, бирпас дами-ни олсин.

— Хўп! — дея Тўлқин Санобарнинг қулоғига шивирлади: — Бир нарса бор, берайми?

— Нима экан?

— Суюнчи берсанг, айтаман!

— Бўпти, кейин... — деди Санобар ички бир титроқ билан.

— Собир акамдан хат, ойимга кўрсатайми ёки... — Тўлқин опасинининг гашига тегмоқчи бўлди. У ҳар гал шунақа қиларди — хат унга тушиб қолса борми, Санобарни роса ялинтиради, опасидан истаган нарчасини Самарқанддан топиб келишга ваъда олгандан сўнг хатни берарди. Ҳозир опасининг бундай қилмаётганини кўриб Тўлқин хайрон бўлди. Кейин хатни қолдириб чиқиб кетди.

Яқинда Собирдан олган хатга жавоб ёзмагани, энди сира ёзмайди ҳам, ёзолмайди ҳам. Қўлидаги хат бутун баданини бамисоли оловдек куйдирарди. У қўли қалтираганча конвертдаги ўз исмига бир он термилиб турди-да, хатни парча-парча қилиб, уй бурчагига улоқтирди. Жойига ётиб бошига ёстикни босиб олганча пик-пик йиғлай бошлади: «Тамом, ҳаммаси тамом...»

Уй ичи қоронғилашиб борарди, тўшакда эса илондек

тўлганиб Санобар ох чекарди. Уйнинг қоронғи бир бурчагида чил-чил бўлган бахт ва муҳаббат ҳақидаги тотли орзулар баён этилган мактубнинг сон-саноксиз парчалари оқариб кўринарди. Наҳотки, бахтнинг бахтсизликка айланиши шунчалик тез ва осон бўлса? Наҳотки, ҳаёт шундай мусаффо қалбларни ҳам бир онда доғ айлашга қодир? Наҳотки, одамлар шунчалик ёвуз? Йирткич! Шафқатсиз! Наҳотки, ўн гулидан бир гули очилмаган киз учун севги мактубини ўқиш, бахт ва келажак ҳақида орзу қилиш ҳам оғир, ҳам уятли, ҳам пуч бир нарса бўлса?..

VI

Қишлоқда бир ҳафта қолиб кетишди. Санобар дардини пинҳон сакласа-да, ёлғиз қолди дегунча дилини ғашлик чулғаб, ўз ёнига ўзи қовурилар, яшириқча йиғлаб-йиғлаб оларди.

Йўлга отланадиган куни эрталаб отаси ойиси билан ўзаро ниманидир узоқ гаплашиб, бир нарсаларни қаттиқ тайинлади-да, у билан хайрлашиб ишга жўнаб кетди. Санобар укаларини мактабга кузатиб турганда Мохиранинг сингилчаси келиб, чучук тил билан айтиб қолди:

— Санобар опа, бораркансиз, опам тайёрмиш.

— Келяпти, дегин, ҳозир етиб бораман, — Санобар кизчани жўнатиб, нарсаларини яна бир қарра кўздан ўтказа бошлади. Анчадан буён бир гапни айтолмай тараддудланиб турган ойиси уни сўрига ўтказиб гап бошлади:

— Қизим, мана ҳадемай ўқишинг ҳам тугайди. Биласан, қишлоғимизнинг одамлариниям, одатлариниям... Хуллас, ўзингдан қолар гап йўқ. Бўйинг етиб, кўзга яқин бўп қолдинг. Ўзинг кўриб, билиб, гаплашиб юрганнинг ўша Собиржонникидан яқинда одам келиб, ҳеч бўлмаса бошларини бойлаб, нишона қилиб қўяйлик деб кетганди. Биз, майли, сизлар сўрайсизлару биз йўқ деймизми, лекин бирров қизимизнинг олдидан ўтайлик, ахир турмуш қурадиган у, дедик. Ўзлари тагли-тахтли яхши одамлар. Ўвилларини бўлса, биздан кўра ўзинг яхшироқ биласан. Унинг ҳам бир-икки йиллик ўқиши қолибди. Шунинг учун...

Рузвон хола қизининг рози бўлишига ишончи қомил эди. Санобар эса ўзини зўрға тутиб турар, озгина турт-

кидан юраги тарс ёрилиб кетгудек бир холда эди. У Собирга «хўй» деб ёзиб юборган мактубини эслаб юраги эзилар, ҳозир ойисига қандай жавоб қилишни билмасди. Бирор ножўя сўз айтиб ойисини хафа қилиб қўйишдан қўрқиб, юкларга қўл чўзди. Ҳамон икки кўзи қизнинг оғзини пойлаётган она саволини такрорлади. Индамай кетаверай деса, қиз боланинг индамаганлигини розиликка йўйишларига кўзи етган Санобар тўхтади ва бор қучини, иродасини тўплаб жавоб берди:

— Йўқ денглар. Мен уни ёмон кўраман.

У шу гапни айтди-ю, юраги пора-пора бўлиб кетди. Онасининг ранги қув ўчиб, ёқасини ушлади.

— Вой, ўлмасам! Нималар деясан, қизим! Ахир... ўйлаб гапиряпсанми, болам? Нима бўлди? Ёки уришиб қолдингизларми? Ёшлиқда нималар бўлмайди, қўй, ўзингни бос, ўтиб кетади, бунақа шаддодлик қилма, ёмон бўлади...

Санобарнинг кўзлари ёшга тўлди. Қани энди шу топда муштипар онасини бир оғиз сўзи билан хурсанд қилолса? Вақт — бу оқар сув, уни ортга қайтариб бўлмайди. У учун энди бу кенг олам тор. Бегуноҳ Собир акасини алдаб ҳам, бир умр таъна-маломатлар эшитиб ҳам яшай олмайди. Собир акасига яримта бахт ҳадя этолмайди. Санобар онасининг бағридан суғурилиб чиқди-да, нарсаларини қўлга олди.

— Айтганларим рост, ойи, мени кечиринг! — деганча шошиб чиқиб кетди. Рузвон хола сўрининг бир четиде ўтириб қолди. Қизи билан хайр-хўшлашдимми, йўқми, билмайди, ўзига келиб кўчага югуриб чиққанида узокдан икки қизнинг қораси базўр кўзга чалинарди.

— Майли, ишқилиб, бошлари тошдан бўлсин! — Она тагин алланималарни пичирлаганича ҳовлига қайтиб кирди, сўрига ўтириб хаёлга ботди. «Нега қизи ундай қилди?! Ёки Собиржон тушмагур қизини хафа қилиб қўйдимикан? Энди эрига нима дейди? Бўлғуси қудаларига-чи?.. Нимагадир қизи бу гал ўзи бошқача бўлиб юрди: ҳеч чехраси очилмади, китобга ёпишганича бутун ҳафтани кўчага чиқмай ўтказди. Хойнаҳой бир гап ўтган. Ҳа, майли, янаги келганида бафуржа гаплашиб олар. Балки илгари бу тўғрида ҳеч гапиришмаганлари учун аччиғи чиққандир...»

Орадан бир ой ўтгач, Санобар гумонларининг тўғри-лигига ишонч ҳосил қилди. Ўзини ёмон сезиб, уйқусидан халоват кочди... Бўлар иш бўлди. Энди у тезроқ эл-юрт олдида шарманда бўлмаслик чорасини қидириши лозим. Андижонга бориши, уни топиши, ҳамма гапни очиқ-ойдин айтиши керак. Ё аввал Моҳира билан маслаҳат қилиб кўрсамикан? Ё докторнинг олдидан ўтсинми? Нима қилиб бўлса ҳам, олдини олмаса бўлмайди. Ўзи-ку ўзи, бутун оиласини етти қат ерга кўмиши турган гап. Одамлар: «Мана, қизини шаҳарда ўқитганининг фойдаси-ю, орттирган мартабаси шуми», дейди. Кейин ҳамма ундан хазар қилади. Ўйлаган сайин унинг мияси ғовлар, нима қарорга келишни билмас, вақт эса ўтиб борар эди.

— Моҳира, — деди у бир кун сабр косаси тўлиб. — Андижонга бораман. — Моҳира бир гал унинг «Ҳошим билан ўзим гаплашаман», деганини эслади.

— Сен у номард билан ўзим гаплашаман дейсан, — деди у, — кўнглида бўлса ҳол сўраб келарди-да. Қани келгани? — Моҳиранинг газаби авж олган алангадек кучайиб борарди. — Доим одамлар нима дейди, дейсан: агар шу юришинг бўлса, ҳар нарса бўласан. Ўшандаёқ уни топиб таъзирини бериш лозим эди.

Санобар дарҳақиқат фурсатни бой берганини тушуниб турарди. Аммо ҳозир ҳам кеч эмас. Унинг келажагини, бахтини барбод қилдимиз, энди азобини ҳам бирга тотсин...

У шу куниёқ жўнайдиغان бўлди. Моҳира аввал бошдан бўшанглик қилгани учун дугонасини яхшилаб қойиб бермоқчи ҳам бўлди, лекин бунинг фойдасидан зарари кўпроқ бўлишини ўйлаб индамади. Фақат кузатиш чоғида шундай деди:

— Бирга борганимизда яхши бўларди. Кўнмадинг. Майли, бориб ҳамма гапни очиқ айт. Инсофга келса, хўп-хўп, у-бу деб сувдан қуруқ чиқмоқчи бўлса, биз ҳам андишанинг отини кўрқоқ қўймаймиз!

Санобар Ҳошимни институтдан тополмади, неча кундан бери дарсларга қатнашмаётган экан. Кейин ётоқхонадан суриштирди — у ердан ҳам тополмади. Ҳамётоқларининг айишича, икки-уч кундан сўнг қайтиб келаман, деб қаёққадир кетганича дом-дараксиз эмиш. Санобар бири-икки кун пойлашга аҳд қилди.

Мохиранинг қизикқонлигини ўйлаб, Санобар уни ўзи билан бирга олиб келмади. Бу ишни ортиқча шов-шувсиз битирганим маъқул, деб ўйлади у. Ҳаётни бунчалик чигал ва мураккаб, оғир ва раҳмсиз бўлишини илгари хаёлига ҳам келтирмаганди. Ҳамма одамларга ишонч кўзи билан қарар, ҳамма нарсани ўз андозасида ўлчар эди. Яъни ҳамма нарса унинг дили каби беғубор, орзулари каби эзгу, тасаввурлари сингари ёрқин кўринарди унга. Шунинг учун у мутлақо ёт ва машъум бир туйғу — пинҳоний муғамбирлик тузоғига қандай илиниб қолганини ҳам чуқурроқ англаб етолмасди.

Нихоят, осмондан тушдими, ердан чиқдими, Ҳошим пайдо бўлди. Буни Санобарни ўз хонасига таклиф қилган ётоқхонада турувчи бошланғич курсда ўқийдиган қиз айтди. Санобар бориб Ҳошимнинг хонасини тақиллатгач, кўзга таниш бўлиб қолган йигит чиқди.

— Келинг, — деди у ва «хонада» дегандек ичкарига имо қилди. Кейин «мен ҳозир» деди-да, оёғига илган шиппагини шалоп-шалоп қилганича қаёққадир чиқиб кетди.

Санобар эшик тутқичига қўл чўзганча анча туриб қолди. Унинг бутун вужуди дағ-дағ титрарди. Юраги бетоқатланиб кўзлари ўтдек ёнарди. Кечагина оловкор ҳисларга тўлиб-тошган қалб, бахтиёрлик нашъасидан хумор шахло кўзлар бугун нафрат ва қасос ҳиссига тўла эди. Ана, эшик ортида у турибди. У — муҳаббат ва бахт ўғриси, номус ўғриси! Санобар эшикни итариб юборди. Ҳошим хона ўртасида стол киррасига суянганича чорасиз қотган, сўник кўзларини қаерга яширишни билмагандек олазарак, маъносиз юзи ўлик тусига кирганди. Санобарнинг ғазабнок қараши уни ҳушига келтирди. Гўё бутун гуноҳларига шу лаҳза тушунгандек, иқроқ бўлгандек кўзларини ундан олиб қочди ва... бирдан хушёр тортди. Ўзини қўлга олиш керак. Улфатлари айтгандек, унинг «аферист»лиги олдида бу содда қизнинг нафрати нима бўпти?.. Ёлғон эмас... не-не «онаси ўпмаган» қизлар билан юрди, қанчасини алдаб кетди. Ширин-ширин сўзлар билан чиройли-чиройли ваъдалар қилиб, тузоғига илинтирарди-да, хўп айшини суради, кўнглига ургач, бир йўлини топиб ташлаб кетарди. Тузоққа илинтириш борасида қанчалик устомонлик қилса, ўзидан совитишда ҳам унча-мунча фолчига чўт бермасди. Ҳамма айбни қизга ағдариб, ўзи сутдек оппоқ бўлиб қолаверарди.

— Э, э, келинг, Санобархон, ўтиринг! — деди Хошим ҳамон қахру қазабдан тили калимага келмай турган Санобар томон стул суриб.

— Мақсадингиз мени шарманда қилишмиди? — деди Санобар эшикни ёпгач йиғламоқдан бери бўлиб, паст, аммо жиддий овозда. Хошимга унинг овози қанчалик ёқимсиз эшитилмасин, барибир шукур қилди. Борди-ю, шу гапни баралла айтиб, йўлакка чиқиб дод солса, оламни бошига кўтарса, тўғри уйларигами ё деканатгами борса, унда нима бўларди? Минг қилса ҳам Санобар уятчан, андишали киз. Бу ҳам бўлса, унинг омади. Фурсатни қўлдан бермай унинг шу фазилатларидан фойдаланиб қолиши, овутиши, тасалли бериши керак. Бир оз ён бериб бўлса ҳам. Кейин бир гап бўлар. Ахир у бундай вазиятга биринчи дуч келиши эмас-ку!

— Ундай деманг, Санобар, мен сизни яхши кўриб қолгандим, буни мен сизга илгари ҳам айтганман, ҳозир ҳам шу сўзимда турибман: мен сизга уйланаман. Олдингизга ўзим бормоқчи эдим, лекин ўқиш, фурсат, дегандек, яна бир томондан олдингизда уятли бўлганим учун... Кечиринг, мени.

Санобар унинг асли ўйини сезмади ҳам. Қаердан ҳам сезсин: одам оласи ичида. Хошим ўз ролини пухта бажарди.

— Бахтимдан айириб, бахтли қилмоқчимисиз? Мен учун ҳаммаси тугаган... — Санобар йиғлаб юборди. Эсига Собир акаси тушганди. Кўзларидан негадир аввалгидек дув-дув ёш келмас, алданган тақдирга кўз ёшлари мадад бермаслигини гўё кўзлар ҳам энди тушуниб қолгандек эди. Ахир қачон, қай бир замонда кўз ёшлари билан адолатсизликка барҳам берилибдики, энди у кўз ёшларига умид қилса...

— Айтдим-ку, Сизга уйланаман деб, ҳозирча битириш имтихонларини топширинг, ўқишингиз тугасин, энди олдингизга тез-тез бориб тураман.

— Бўйимда бўлиб қолди, — Санобар Моҳира айтгандек масалани кўндаланг кўйишга мажбур бўлди-ю, қўллари билан юзларини беркитди.

Хошим эса ўз кўрпасида чаён кўрган одамдек сесканиб кетди. Бу ёғи нима бўлди? Буниси тоза бошга бало бўлади, шекилли. Ҳеч кутмаганди.

— Олдириб ташланг, бўлмаса дори ичинг! — деди

Ҳошим сурбетлик билан оғзига келган гапни қайтармай. Санобар унга еб юборгудек бўлиб қаради.

— Аб—лаҳ!.. Мен сени одам деб юрибман-а?! — деди-да хўнграб йиғлаб юборди ва эшик томон юзланди. Ҳошим хатолик юз берганини англаб, мушукдек бир сакраб Санобарнинг йўлини тўсди.

— Кечиринг, бехосдан... Сира ундоқ демоқчи эмасдим. Тўйни кейинроқ қиламиз. Ҳеч бўлмаса, сизнинг ўқишингиз тугасин, уйларингизга одам юбораман. Ишонинг...

Каттик ҳафачиликдан кўнгли ғариб Санобарнинг шу топда рост билан ёлғонни ажратишга ҳам қурби етмасди. Чўқаётган одам хасга ёпишгандек, унга ҳам ҳозир шу Ҳошимдан бошқа таянч йўқдек бўлиб кўринарди. Буни жуда яхши тушунган Ҳошим яна бир қанча ёлғон ваъдаларни қалаштириб ташлади. Худони ўртага қўйиб қасам ичди, хуллас, Санобарни ишонтирди. Озгина чиқим қилиб, хатто уни Самарқандга ўзи келтириб қўйди.

Санобар ўз тақдирини Ҳошимга боғлаб бир умр рўшнолик кўрмаслигини биларди, аммо эл-юрт олдида шарманда бўлиш, кўпчилик «ҳароми» деб атайдиган отаси номаълум болага она бўлиш ҳамма нарсадан дахшатли туюларди унга. Собир акаси ҳамон унинг юрагида, лекин энди у унга муносиб эмас... Майли, Собир акаси ҳеч қачон ҳеч нарса билмасин, уни бевафоликда айбласин, фақат енгилтак деб ўйламаса бас. У энди ҳаётни бир ўйинчоқ деб билгани каби у ҳам бу ҳаётда бир ўйинчоқ... Қани энди лоақал Собир акаси тезроқ ўз бахтини топса-ю, буни эшитиб у шодланса... Ҳаёт, тақдир... Бунча раҳмсиз? Бунча мураккаб?..

VIII

Яна бир ойдан кўпроқ вақт ўтди. На Ҳошимдан дарак бўлди, на у ваъда қилган совчилардан. Ҳамма нарсанинг давоси бўлмиш вақт қанчалик Санобарни азоблар гирдобига тортса, шунчалик Ҳошимни жазодан қутулиб қолишига ёрдамлашарди. Санобарнинг кун сайин қаровсиз қолган гул каби сўлғинлашиб бораётганини кўриб, Мохира ортиқ чидолмади. Кўйиб берса, у ичидан куякуя адои-гамом бўлади. Бир куни хатто Санобарга ҳам билдирмай Андижонга йўл олди. У дугонасининг тақдирини учун астойдил курашга бел боғлаганди.

— Нега алдайсиз? Қани юборган одамларингиз? —
Мохира Ҳошимни топиб уни қисди-қафасга олди. — Ни-
ма, шарманда бўлиш кунини кутяпсизми?

— Вақт зик, хатто ўшандан буён уйга ҳам боролган-
ним йўқ, — деди Ҳошим тили зўрға калимага келиб.

— Биз ёш бола эмас-ку, алдагани, -- Мохиранинг
зардаси қайнади. — Қани Санобарга берган ваъдаларин-
гиз? Ёки ҳаммаси қип-қизил ёлғонмиди? Биламан. Сиз
шунақа ёлғонларга уста бўлиб кетганмисиз?

— Гапларим рост... — дудукланди Ҳошим.

Мохира ишни пайсалга солмасликка, пуч ваъдаларга
чек қўйишга жазм қилганди. Бу ёқда бола... Ҳошимга
қўйиб берса, ҳаракат қилиш у ёқда турсин, бу тўғрида
ўйлагани ҳам йўқ.

— Гап шу: ЗАГСдан ўтасизлар-да, дарҳол тўйни бош-
лайсизлар, — деди Мохира қатъий.

Ҳошим сергак тортди. Бир оз ўйлаб турди-да, ўзича
кутулишнинг сўнги чораси деб ўйлаган гапни айтишга
қарор қилди. Бу гапни аслида Санобарга айтиб, уни ўзи-
дан совутмоқчи эди.

— Мен уни ўзига ҳам айтганман болани олдириб
ташланг деб. Бола меники эмас, мен у билан бир кеча
бўлганман, холос. Агар у жуда ЗАГСдан мен билан
ўтишни истаса, шартимга кўнсин!

Мохиранинг кўзлари косасидан отилиб кетай деди.
Дугонасининг шаънига, қиз бола шаънига айтилган бу
хақорат унинг суяк-суягидан ўтиб кетди.

— Ифлос... садқайи йигит кет! — деди-ю, Ҳошимга
яқин келиб, башарасига тарсаки тортиб юборди. — Яра-
мас! Сен билан керакли жойда гаплашаман! Ҳали кимга
фирибгарлик қилмоқчисан ўзи?!

Ҳошим йўлакка Мохиранинг орқасидан эргашиб
чиқди. Юзига тушган тарсаки учун у бир умр Мохирани
кечирмаса ҳам, ҳозир ҳиссиёт билан эмас, ақл билан иш
кўриш кераклигини англади.

— Айб менда, Мохираҳон, кечиринг. Жаҳл чиқса,
ақл қочади. Нима деганимни ўзим билмай қолдим. — У
чакқонлик билан Мохиранинг олдига ўтиб йўлини
тўсди. — Мен у гапларни айтмадим, сиз эшитмадингиз.
Кечиринг! Айбдорман.

— Қоч йўлимдан, мен сенинг шунчалик тубан, паст-
кашлигингни билганимда...

— Майли, нима десангиз денг, фақат мендан хафа

бўлманг, ўзингизни босинг. Мен ҳаммасига розиман, эшитдингизми — розиман!

Мохира жажлидан тушди. Ҳозир бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдириш хонаси эмас. Гарчи сохта бўлса ҳам, Ҳошимнинг йигит бошини ерга қилиб айбига иқрор бўлиши унинг юрагини бир оз юмшатди. Унга ҳам шу керак. Иккаласи хонага қайтиб киришиб столнинг икки четига ўтириб, даставвал нималар қилиш кераклигини келиша бошлашди. Асосан Мохира сўзлади. Ҳошим тез орада уйларига бориб, Санобарларникига совчи юборадиган бўлди. Агар энди шилт-пилт қиладиган бўлсангиз тўппа-тўғри деканат ё ректоратга кириб шикоят қиламан, деди Мохира.

Ҳошимнинг юраги ўйнаб кетди. Ўзи жуда кўп дарс қолдириб, дарсларни ўзлаштиролмайд юрганидан ўқиши қил устида турибди. Бир тўполони учун огоҳлантириш ҳам олган. Устига-устак бу сир ошкор бўлса, ўша заҳоти институтдан думи тугилиши аниқ. Ҳозирча ҳаммасига кўниш керак. Кейин бир гап бўлар...

IX

Ҳошимнинг совчилари келишидан бир кун илгари Мохира қишлоққа жўнади. Рузвон холанинг дард халтачаси тўлиб, зўрға юрган экан. Мохирага юрагида борини тўкиб солди.

— Қариганимизда бу қиз шунчалик куйдиради деб сира ўйламагандик, нима жин тегди билмайман унга, ўша практикаларингдан қайтишларингдан бир гап айтгандим. Шундан берига ўзини жуда «азиз» қилиб юборди. Келмайди... Ўтган куни Собиржонникдан яна одам келди, қандай жавоб қилишни билмай отаси иккимизнинг тоза бошимиз қотди. Икки томон анчадан буён бир-биримизни ишонтириб келардик! Ўртоғингга нима бўлган ўзи? Ҳеч бўлмаса, сен айтгин ростини, авваллари туппа-тузук юришибди дердинг ўзинг ҳам. Ёки Собиржон билан уришиб нетиб қолганми?..

Мохиранинг ҳам оғзига катиқ ивитиб олганини кўриб, Рузвон холанинг баттар хуноби ошди.

— Нега индамайсан сен ҳам? Ё тилларинг бирми? «Ўзи нима дейди» ҳам демайсан... Бошқаси бор эмиш... Шуям гап бўлдимми? — Холанинг кўзлари намланди. — Оралари яхши эди-ку! Олдинлари шундан оғиз очсам

кулиб: «Ойижон, ўқишим битсин, албатта, сиз айтганча бўлади», дерди, энди бўлса... Замонларинггаям, сенларгаям тушунолмай қолдим: бугун биттаси, эртага бошқаси, на худодан кўркади булар, на эл-юртдан андиша қилади...

— Хафа бўлманг, холажон. Ҳаммаси яхши бўлади.

— Яхши бўлади? Нима яхши бўлади? Сен ҳам бундоқ очикроқ гапирмайсан, юрагим сезиб турибди, бир гап бор хойнахой...

— Ҳеч гап йўқ, холажон. — Моҳира зўраки кулди. У не ўйларда хасрат чекиб ўтирган онага воқеани қай тарзда баён қилиш, эртага келадиган совчилар ҳақида қай тил билан хабар беришни билолмай гаранг эди. Айтса, холанинг бир дардига ўн дард қўшилиши тайин. Айтмаса, яна бўлмайди. Агар уларга «йўқ» дегудек бўлишса, ана унда Ҳошимга баҳона топилади-қолади.

Моҳира ўйлай-ўйлай охири гап бошлади.

— Хола, мана, ўзингиз ҳам ростини айтмайсан, деб хафа бўляпсиз, ростини айтганим бўлсин.

— Айт, айта қол, жон қизим.

— Санобар айтган гаплар тўғри!

— Нимаси тўғри?!

— Бошқа севгани бор. Собир акамни ўз акасидек хурмат қилади. — Моҳира ўз ёлғонидан ўзи уялиб, кўзларини четга бурди.

— Демак, рост дегин, — деди Рузвон хола сувга тушган нондай бўшашиб. — У қандай бола ўзи, Санобарнинг бошини айлантирган? Ёлғон ваъдалар билан аврагандир-да, бўлмаса қизим шундай Собиржоннинг юзига оёқ қўярмиди.

— Яхши бола. Ўзимизнинг Самарқанддан, фақат райони бошқа.

Рузвон хола ўйга толди. Нимани ўйлапти: фарзандининг бахтиними ё қизининг бошини айлантирган йигитними, ёки бўлмаса Собиржоннинг одамларига нима жавоб қилишиними — билиб бўлмасди...

— Эртага уларникидан совчилар келади. Йўқ деманглар. Санобарнинг ҳам раъйи шу...

— Вой шўрим, — хола ёқасига туфлади. — Бу нимаси, тўсатдан, номаълум, танимаган, синалмаган жойдан...

— Улар бир-бирини яхши кўради. Биласиз-ку, кўп юришавергандан кейин гап-сўз ҳам кўпаяди.

Хола ух тортди. Санобари шунчалик ўзбошимча бўлиб кетдими? Нахотки, хе йўқ, бе йўқ, ўзи топиб, ўзи тўйни белгилаб, тегиб кетаверса! Нима, шаҳарда ўқиса ўқи ўзадими, ўзига хон, ўзига бек бўлиб кетадими киши! Хатто туғиб, боқиб катта қилган ота-онасига бир оғиз маслаҳат солмайдими? Қандай кунга қўйяпти бу қиз! Нималар бўлаяпти ўзи? Бу икки қиз ундан бир нарсани яширишяпти... Ким билади, балки Санобарга бунчалик айб қўйиб чакки қилаётгандир. Ахир ўз бахтини ўзи топса, кўриб, билиб, синаб тегса нимаси ёмон асти? Бунинг нимасидан қўрқиб ўтирибди? Бирга ўқиб юриб, юлдузи-юлдузига тўғри келиб қолгандирки... А, Собиржон-чи? Ёки у билармикан ҳаммасини, билса, нега одам юборишини бас қилмайди?..

— Хола, мен борай.

— Нима дединг, қизим? — Хаёл билан бўлиб кетган Рузвон хола унинг гапини эшитмаганди.

— Уйдагиларга тез келаман деб чикувдим.

— Майли, айтмоқчи, қачон кетасан ўқишингга?

— Индин эрталаб.

Моҳира чиқиб кетаркан, хола уни тўхтатди.

— Отасига нима деб тушунтираман? Жахли чиқиб, келганларни хафа қилиб юбормаса эди, — деди чехрасини ташвиш босиб.

— Ётиғи билан айтинг, хола, уйингга келганга уйдаи гапирма дейишади, ахир, кичкина бола эмаслар-ку, тушунарлар, бекорга тўполон қилмаслар. — Моҳира кичик бошини катта қилиб холага таскин берди.

У кетгач, Рузвон холани хаёллар ҳар кўчага олиб кирди. Хаёллар билан бўлиб, қандай кеч бўлганини ҳам сезмай қолди. Ухлаш олдидан эрига Моҳира айтгандай ҳамма гапни ётиғи билан гапира бошлади. Ўзи Санобар томон бўлиб, худди бўлғуси куёвини ўз кўзи билан кўргандек, уни азалдан билгандек, жуда ишонарли қилиб сўзлади. Эри жим қулоқ солиб тинглади, «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам демади. Орқасини ўгирганча ўзини ухлаётганга солиб ётаверди. Холбуки, хотинининг оғзидан чиқаётган ҳар бир гап унинг кўнглини вайрон қилмоқда, юрагига ўқдек келиб санчилмоқда эди. Ахир унинг ҳам не-не орзулари бор эди!

Эртасига тушга якин Мохира кўчага чиқиб Санобарларнинг уйлари рўпарасида турган яп-янги кўк «Жигули»га кўзи тушди. Гилдираклардан кўтарилган куюк чанг хали босилиб улгурмаганидан машина яқинда келиб тўхтаган чоғи. Унинг ёнида икки аёл ва бир эркак турарди. Шофёр йигит машинани четроққа чиқариб қўйди-да, кейин тушиб ҳалигиларга келиб қўшилди. «Келишибди, — кўнглидан ўтказди Мохира. — Ўшалар! Ишқилиб, йўқ дейишмасин-да! Кеча ростини айтса бўларкан, манови келганларнинг оғзидан агар бўлиб ўтган ишларни эшитса, она шўрлик не ахволга тушади... Йўғ-е, жа шунчаликка боришмас».

Аёлларнинг бири бошига оқ рўмол ўраган, эғнида узун оқ кўйлак, оёқларида амиркони маҳси-кавуш. Хиёл эгилиб хасса таяниб юраётган, ёши бир жойга бориб қолган бу кампир Хошимнинг бувиси эди. Дастурхон кўтарган иккинчи аёл ўрта ёшларда бўлиб, башанг кийиниши-ю гердайиб туришидан кексаликни хали-бери бўйнига олмаган Хошимнинг ойиси эди. Шофёр ёнидаги кўркам киши Хошимнинг отаси эди.

Рузвон хола умрида биринчи кўриши бўлса ҳам таомил бўйича аёллар билан кучоқ очиб кўришди, эркакларга салом бериб «кани, юринглар», дея меҳмонларни ховлига бошлади.

У совчиларнинг келишидан кўпам хурсанд эмаслигиданми ёки уларнинг келмай қолишини чин дилидан истаганиданми, жой ҳам хозирламаганди. Эри ҳам ишда бўламан деганича далага кетган, ҳатто «одам келса хабар қил», дейишга ҳам кўнгли бўлмаганди.

Рузвон хола шоша-пиша уйга жой қилиб меҳмонларни ўтқизди. Чой келтирди. Эрига одам жўнатди. Меҳмонлар бир-икки пиёладан аччиқ кўк чой ичиб сал ҳовурларини босиб олгач, Хошимнинг отаси сўраб қолди:

— Санобархоннинг оталари қаердалар?

— Ишга кетувдилар, хабар жўнатдим, ўзлари ҳам тушликка келиб қолардилару, яна сизларни маҳтал бўлмасин деб...

Меҳмонлар у ёқ-бу ёқдан гапириб ўтиришди. Лекин ҳеч ким асосий мақсад ҳақида сўз очмас, афтидан, қизнинг отасини кутишарди. Бу Рузвон хола учун ҳам айни

муддао эди. Ахир улар нима дейди-ю, у нима деб жавоб килади! Эри бўлса, бўлак гап, хархолда икки бошдан бутун фикр чиқади. Шундай бўлса ҳам, унинг икки кўзи меҳмонларнинг оғзида — ким билсин, яна... Эрини у яхши биледи: тезоброк. Агар Мохиранинг кечаги гапларини унинг оғзидан эшитганда борми, худди дунёни остинустин қилиб юборарди. Очиғи, Мохиранинг гапларидан юраги сезиб турибди, қизи билан у бола орасида бирор гап бор. Тағин меҳмонлар гапни тўппа-тўғри томдан тараша тушгандек шундан бошласа-я, ана унда бўлади томоша... Қизини оқ қилишдан ҳам тоймайди бу эр. Меҳмонларни ҳам беиззат қилиши турган гап. Аммо меҳмонлар ҳамон жим, у кутган нажот дарвозаси ҳадеганда очилавермасди. Қани энди, бир ҳисобда салгина учини чиқаришганда эди, эри келиши билан унга ташқаридаёқ ётиғи билан шипшитиб қўярди.

Рузвон хола гап орасида меҳмонларнинг қаердан келганликларини сўради. Уларнинг жавобини эшитгач:

— Қишлоқларингнинг номи танишдек, — деб қўйди.

— Санобархон бизнинг қишлоқда практикасини ўтказган, ўшанда эшитган бўлсангиз керак, — деди ҳалиги ўрта ёшлардаги аёл. Гапларини чертиб-чертиб гапирганидан у яна ҳам салобатлироқ кўринарди. Рузвон хола унга қараб оғзини тўлдириб турган тилло тишларини, қулоқларида силкиниб турган тилло исирғаларни кўрди. Қарашларидан эса «мен кўп нарсаларни биламан», деган такаббуруна бир фикрни англаш мумкин эди.

— Ҳа, қизимдан эшитган эканман, — деди Рузвон хола аёлнинг гапини тасдиқлаб. «Демак, қизимнинг практикадан ўзгариб келгани бежиз эмасга ўхшайди...»

Ниҳоят Ғани ака келди. Меҳмонларнинг ким, қаердан келганларини билгач, хотини ўйлаганчалик жаҳли чикмади, анчайин хушмуомала бўлди. Хатто «нега қозонга уннамай, қараб ўтирибсан», деб хотинига танбех берди. Бироқ меҳмонлар «ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ», дейишиб, мақсадга қўчди.

— Аввалламбор, бир кўрган билиш, икки кўрган таниш дейдилар, — деб гап бошлади Ҳошимнинг отаси Тоштемир ака. У ҳар бир сўзни тарозида ўлчагандай салмоқ билан таъсирли қилиб гапирарди. Кўринишидан содда, камтарингина бу одам хотини билан магнитнинг қарама-қарши қутбларига ўхшарди. Уларни кўрган кишининг хаёлига дархол «булар қандай

топишган экан-а?» деган ўй келарди. Рузвон холанинг дилидан ҳам шундай ўй кечди.

— Аввало худо, қолаверса барчасига бизнинг ўзимиз сабабчимиз. Хаммамиз ҳам дунёда орзу-хавас кўрсак, тўй-томошалар қилсак деган орзуда фарзанд ўстирамиз. Шу фарзандлар туфайли бегоналар дўстлашади, дўстлар кариндош тутинади, бир-бири билан куда-анда бўлади. Мана, биз ҳам ўғлимиз баҳона узоқ йўлдан яқин кўнгилда яхши ният билан оstonаларингни ҳатлаб келдик. Ҳар ким фарзандининг бахтли бўлишини истайди... Шукурки, замона тинч, ёшлар ҳам ақлли, фақоsatли бўлиб ўсяпти. Бир-бирлари билан обдан синашиб, дўстлашиб ўз йўлларини топиб кетишяпти. Биз ота-оналарнинг вазифаси уларга яхши турмуш тилаб, оқ фотиҳа бериш. Худога шукур, ўғлимиз мўмин-қобил, тушунган ёшлардан. Сизлар ҳам ёмон фарзанд ўстирмагансизлар. Ўйлаймизки, эшигингизга келиб бизлар янглишмаганмиз. Сиз нима дейсиз, ойи? — Тоштемир ака «гап навбати сизга» дегандек кампирга юзланди. Ҳалитдан буён индамай ўтирган кампир кўзларини икки бармоғи орасида айлантириб ўйнаётган тасбеҳдан олмай сўзлай бошлади.

— Ҳозир ўғлим айтган гапларни эшитдинглар. Ёнимдаги эса келиним Тўлғаной. — Атлас кўйлақдаги аёл бир кўзғалиб қўйди. Кампир давом этди. — Хаммамизнинг ниятимиз бир: ўғлим айтгандек, худо лойиқ кўрган бўлса, орзу-хавас йўлида бу ерларга келганмиз. Шу фарзандларимнинг (у ўғли билан келини томон имо қилди) ёлғизгина ўғиллари бор, исми — Ҳошимжон. Ўзи Андижонда дўхтирликка ўқийди. Бирам ақл-хушли, чиройли йигит бўлган. Яқинда унга сўз очиб, кўнглини сўрасак, Санобархонни тилга олди. Қизларингни биламиз, қишлоғимизга келиб, беш-ўн кун юрди. Жудаям ғайратли, эслик бола экан. Ҳамманинг раҳматини олди. Уйимизда ҳам бир-икки бўлганди, ўшанда таниганмиз. Ҳошимжоннинг ҳам муаллимлари худди шу пайтда қишлоғимиз шифохонасига беш-олти кунга ишга юборишган экан. Улар шу ерда танишиб юлдузи-юлдузига тўғри келиб қолибди.

Бу гаплардан жимгина ўтирган Тўлғаной лаб қимтиб қўйди. Эри унга кескин қараб қўйгач, дарҳол ялтиллаб кўрина бошлаган тилло тишларини яширди. Юзидаги табассум ўрнини зумда тунд бир жиддийлик эгаллади. Эри

бўлмаса-ю, жуда хонаси келувди-я, қизларининг барча қилмишларини ота-онасига айтиб солишга. Ҳамма айб Санобарда. Ахир ғунажин кўзини сузмаса, бука ипини узармиди. Шу қиз туфайли унинг орзу-хаваслари барбод бўляпти. Тумандагина эмас, вилоятда савдо соҳасида ишлайдиган зўр бир таниши «қизимни берсам сизларга бераман, бўлмаса менинг ундай қизим йўқ», деб ишонтириб юрарди-я. Ўғли ҳам гапини икки қиладиган боламас. Лекин ердан чиққандек кутилмаганда бу ғавғолар чиқиб ўтирибди-я.

— Бизнинг гапимиз шу. Энди бу ёғига ўзларинг кенгашиб бир нарса дерсизлар. Агар ҳозир бирор жавоб айтсаларинг бизам кўнгилни хотиржам қилиб қайтамиз, — дея бошлаган сўзини тугатди кампир.

Меҳмонларнинг диққати Санобарнинг ота-онасида эди. Фани ака аста бош кўтариб, хотинига иккимиз номизмдан гапираман дегандек бир қараб қўйди.

— Яхши. Ҳаммасини эшитдик. Шундан-шунга бизни қора тортиб, ҳурмат қилиб келибсизлар раҳмат. Биз ҳам қизимизнинг бахти очилиб, тенгини топиб, ўзидан тинчиб кетса деймиз. Ўзларингдан қолар гап йўқ, буни умр савдоси деб қўйибди. Ёлғиз эмасмиз, Яратганнинг ўзига шукур, яхши кунимизда ҳам, ёмон кунимизда ҳам яраб турган қариндош-уруғ бор. Мана, сизларни ҳам кўрдик, танишдик, яхши одамларга ўхшайсизлар. Гапларингизни ҳам чуқур ўйладим, ҳаммаси рост, бамаъни гаплар. Боя айтгандай, биз ота-оналар орзу-хавас деймиз. Турмуш қурадиган эса қиз билан йигит. Ўғилларингнинг фикри қатъий экан. Энди биз ҳам бир қур қизимизнинг олди-дан ўтсак... Кейин яхшими, ёмонми, уч-тўрт қариндошлар билан маслаҳат қилсак... Ҳозирча жавобимиз шу...

Боядан бери эрининг қўпол гапириб юборишидан чўчиб юрагини ховучлаб ўтирган Рузвон хола «хайрият-эй» деб қўйди ичидан суюниб. Шунчалик гапни, муомалани биларкан-у, қаёқда юрувди шу пайтгача? У эрини энди кўриб тургандек, ундан кўзини узмасди.

— Яхши гап айтдингиз, — деди Тоштемир ака. — Кенгашли тўй тарқамас. Майли, қариндош-уруғга маслаҳат солинглар. Санобархон билан гаплашинглар. Биз бирор ҳафтадан кейин яна келамиз. Энди бизга рухсат.

Меҳмонлар кўзғалишди. Уларнинг ичида фақат Тўлғанойнинг кўнгли безовта. Бўлаётган ишлар унга сира ёқмаётган эди.

Ўша куниёқ Рузвон хола Мохирага учрашди. «Эр-тага кетсанг, бориб Санобарга айт, бир кунга бўлса ҳам вақт топиб келиб кетсин», — деб тайинлади. Икки кундан кейин Санобар ҳам келиб кетди. Унинг ранги анча синиққан, лекин ўзини бепарво тутишга ҳаракат қиларди. Она қизи билан очиқ-ойдин гаплашди. Собиржонни ўртага солди, бўлмади. Санобар олдинги гапида туриб олди. Совчилар келса нима жавоб қилайлик деган саволига «ўзларингиз биласизлар» деди. Бу унинг «ҳа» дегани эди. Хотинидан бу гапни эшитиб Ғани аканинг тепа сочи тикка бўлди, лекин бир ҳафтадан сўнг келган совчилар хурсанд бўлиб оқ кийиб кетишди. Бу сафар улар орасида Тўлғаной йўқ эди.

XI

Собирни билган ва унинг ҳозирги ҳолатини кўрган киши «наҳотки, бу ўша Собир бўлса?» дея ҳайратдан ёқа ушлаши ҳеч гап эмасди. Уни ҳеч ким сира бу аҳволда учратмаганди. У дид билан кийинар, оқиш юзларига ярашиб турадиган сарикқа мойил сочлари доим чиройли қилиб таралган бўлар, кўзлари кишига ғоят жозиба билан боқарди. Бу кўзлар, айниқса, у берилиб ашула айтган чоғларида сеҳрли порлаб, қизларнинг қалбини ғалаёнга қўйиб, бутунлай ўзига ром қилиб оларди. Улар ичида эҳтиросли туйғуларини жиловлашга қурби етмай, ишқ дардига мубтало бўлгани ҳам йўқ эмасди. У қўшиқ айтганда бутун қалби куйларди. Унинг қачондан бери ашула айтишини Санобар ҳозир яхши эслай олмайди. Лекин мактабни битиришга бағишланган кечада у ёниб куйлаган. «Муножот», «Изларман» ашулалари ҳамон унинг қулоғи остида жарангларди. Собир ашула давомида бир дақиқа ҳам ундан кўз узмаганди ўшанда. Санобарни кузатиб қўяркан, шу куни Собир унга илк бор юрагини рўйирост очганди. Уч йил бўлибди шунга ҳам.

Собир Санобарга практикага кетишидан олдин айтган гапларига хатда жавоб олгач, бу ҳақда уйларига ёзиб юборганди. Имтихонлар яқинлашиб қолгани сабабли фурсат топиб Самарқандга ўзи келолмади. Кеча воқеани уйдан борган хат орқали эшитиб, нақ жинни бўлиб қолаёзди. Санобарнинг практикаси тугаган, ҳозир уйда бўлса керак, деган тахмин билан тунги поездда тўғри

Каттакўрғонга йўл олди. «Эрга тегяпти, эрга беришяпти!» деган ўй миясини пармадек ўяр, рашк ва ғазаб туйғуси вужудини оловдек ёндирарди.

Салом-аликни ҳам унутган Собир, «Санобар қани?!» — дея ҳовлига ўқдек отилиб кирди. Уни кўриб Рузвон хола сесканиб кетди.

— Келинг, Собиржон, тинчликми? — деди унга яқинлашиб.

— Санобар деяпман! — Собир бошқа гап айтолмасди.

— Ўқишда, келгани йўқ! — Рузвон хола юрагини босиб оҳиста жавоб берди. «Эшитибди-да», деб ўйлади-да, Собирга ачиниб, ичида қизини койиди.

— Эрга тегаётганмиш. Ўзи биладими ҳаммасини? — Собир асабий товушда сўради. Рузвон хола воқеани қандай англашни ҳам, қандай англагишни ҳам билмай саросимада қолди. Ё ҳамма айб қизидамикан? Афтидан, Собиржон ҳеч гапдан хабарсиз кўринади, барини яқинда билгану бу ёққа чопган. Албатта, буларга ота-онаси сабабчи деб ўйлаган...

— Ораларингда ҳеч гап ўтмаганмиди, ўғлим? — дея аста сўради Рузвон хола жавоб ўрнига.

— Йўқ, анчадан буён на хат бор, на хабар. Кеча эшитдим... Нима гап ўзи? — деди Собир бир оз ўзини кўлга олгач. Сўнгра шимининг чўнтагидан рўмолчасини олиб, юз ва бўйинларидаги терни артди. Онасининг гапидан бу ишлар Санобарнинг ўз ихтиёри билан бўлаётганини сизди. — Демак... баридан хабардор!

Рузвон хола индамади. Кўнглида «хабардоргина эмас, ўзи бошлади ҳаммасини» деб турса ҳам, буни ташига чиқармади. Ахир қайси она ўз қизини айбдор қилгиси келади?

Собир йиғлагудек бўлиб ховлидан чиқиб кетди. У бор ҳақиқатни бевафоларча аҳдини бузаётган қизнинг ўз оғзидан эшитишни истарди. У Санобарни чин дилдан севарди. Хаёлида унинг севгисига ғов бўлгудек бирон куч бу оламда йўқ эди. Ораларидаги муҳаббатни у қанчалик эъозласа, Санобар ҳам ундан ўн чандон кучли ардоқланига қаттиқ ишонарди. Наҳотки, унинг ҳамма ишончлари бир зумда чиппакка чиқса! У Санобар билан кечган тотли даврларни эслаб борарди. Ораларида муҳаббатларига шубҳа соладиган бирорта сабаб тополмади. Ёки... Санобарни яхши билмасмиди у? Биларди. Висол чоғларида бахтиёрликдан

кўзларидаги юлдуздек порлашлар наҳотки сохта бўлса?! Фироқ дамларида уйқусиз тунларни бошдан кечириб ёзган мактублари наҳотки ёлғон! Йўқ, йўқ! Зинҳор, зинҳор бундай бўлиши мумкин эмас!

Собир тўғри Санобарнинг ётоғига йўл оларкан, гоҳ кўлларини мушт қилиб тугар, гоҳ аламига чидолмай ерга туфларди. Кечаси поездда ечинмасдан ётиб келгани учун кийимлари ҳамғижимланиб кетган, сочлари тўзиган эди. Воқеани эшитганидан буён дунё кўзига коронғи. Ҳаёт одамларни масхара қилиш учун ўйлаб топилган шунчаки бир эрмакдай ҳамма нарсадан нафрати кўзир, назарида ҳамма уни устидан кулаётгандай туюлар эди.

У ётоқхонага шиддат билан кириб борди. Қоровул чол уни тўхтатди:

— Хой бола, бу қизлар ётоғи. Ким керак сенга?

Бегона кишининг сансираб муомала қилиши Собирга жуда қўпол туюлиб кетди. Бошқа пайтда, эхтимол, парвойига ҳам келмасди.

— Санобар! — Жавоб берди у кўрслик билан ва бирон хужжат кидириб чўнтақларини пайпаслай бошлади.

— Бир оз илгари ҳам биттаси кириб кетувди унинг олдига, акасиман деб. Сен кими бўласан?

Собир талабалик хужжатини столга «тап» этиб ташлади-да, ичкарига кирди. Сўнгги саволига жавоб ололмаган чол «тез чиқкин!» деганича бақириб қолди.

Таниш хонага яқинлашганида эшик зарб билан очилди ва бир йигитнинг ярим гавдаси кўринди. У эшик тутқичини қўйиб юбормай хонага ўғрилганича баланд овоз билан: «Гап шу! Ўша шартга кўнасан, тўй бўлади», деди-да, эшикни қарсиллатиб ёпди ва шиддат билан икки кадам юрар-юрмас Собирга тўқнашиб кетди. Лекин на у, на бу кечирим сўрайдиган ҳолда эмасди, бир-бирига ёвқараш қилганича ҳар ким ўз йўлига қараб кетди. «Бунақа акаси йўқ эди-ку!..» Хаёлидан ўтказди Собир чолнинг гапини эслаб. У зарда билан ҳозиргина ёпилган эшикни тақиллатди. Эшик ҳа деганда очилавермади. Ичкаридан ҳазин йиғи овози эшитилди. Бусиз ҳам Собирнинг тоқати тоқ бўлган эди, шарт эшикни очиб ичкарига кирди. Санобар овоз чиқармасликка уриниб, каравотда юзини ёстикқа буркаганича йиғлар ва: «Ҳамма айб ўзимда», деб ҳадеб бир гапни такрорларди, холос. Хонага биров кириб келганини сезса ҳам бошини кўтариб қарамади.

— Санобар, нега йиғлаяпсиз! Ким у, сизни хафа қилган?

Санобарнинг вужуди титраб кетди. Қутилмаганда эшитилган таниш овоз унга шу қадар тез таъсир қилдики, бир зум у бўлиб ўтган мудҳиш воқеаларни ҳам, бир оз бурун хонадан чиқиб кетган Хошимнинг башарасини ҳам, унинг ҳақоратли гапларини ҳам унутди. Бир неча дақиқа ичида у икки хил одамга дуч келган эди. Бири унинг келажagini барбод қилиб ғурурини таҳқир этаётган, қилмишлари разил ва нияти қора, хиёнат тимсоли Хошим бўлса, иккинчиси унга қалбидаги бутун меҳрини бағишлаб, керак бўлса унинг учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр диёнат тимсоли Собир эди.

Мухаббат! Унинг сеҳри олдида ҳар қандай қайғуалам ҳам бир онда чекинаркан. Қани энди бу сеҳрли туйғу ҳар доим гард юкмай соф бўлса!..

Санобар бошини кўтарди, йиғидан шишган кўзларидан оқаётган ёш маржондек ялтираб турарди.

— Келдингизми, Собир ака! — деди у беихтиёр ва рўпарасида турган ростдан ҳам Собир эканлигига энди ишонганди. Юзларини кафтлари билан яширди-да, ҳўнграб яна ўзини ўринга ташлади. Бармоқлари орасидан сизиб чиқаётган кўз ёшлари тагин ёстикни намлай бошлади.

— Нима бўлди сизга, Санобар?! — Собир саволини такрорлади. Сўнг ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган йигитни ўйлади. Ким бўлди? Нега бирров уни тўхтатиб, кимлигини сўрамади?

Санобар жавоб бериш ўрнига ёстикқа маҳкамрок ёпишиб олди. Қандай қилиб ўз Санобарини сўраётган севгилисига бош кўтариб қарайди? Унга нима деб жавоб беради?.. Қайси тил-у, қайси дил билан? Салкам уч ойдан буён азоб чекиб келяпти, лекин бугунгидек оғир аҳволга сира тушмаганди. Билмайин босди тиканни... У гуноҳкор, лекин унинг қалби гуноҳкор эмасман дейди! Аммо мухаббат айбдорни тан оладими? Қидирадими? Йўқ! Унинг ишончдан ўзига паноҳи йўқ. Ишонч йўқолдими, унинг софлиги ҳам, афсонавий қудрати ҳам йўқолади. Нега ўшанда Хошимнинг ҳам, ўзининг ҳам кўксига пичоқ ура қолмади! Сира юзма-юз келмасди бу — ўз Санобарини сўраётган кўзларга... Ахир ҳақиқатни қачонгача яшириш мумкин? Кўзларини бир умр ёстик билан тўсиб бўлмайди-ку! Қора булутлар қуёш юзини

абадий тўсиб қололмагани сингари ҳақиқатни ҳам узоқ вақт яшириб бўлмайди-ку!.. Майли, ростини айтиб ер бўлиб Собирнинг оёғи остида ётсин, бир умр унинг нафратига гирифтор бўлсин, лекин айб кимдалигини у ҳам билмоғи лозим! Ҳамон уни аввалгидек севади, фақат энди севгисини ҳам изҳор этолмайди... Бу севги энди унга бир умр бедаво дард бўлиб, бағрини куйдириб ўтади...

«Гап шу! Ўша шартга кўнсанг, тўй бўлади!» Собирнинг қулоғи остидан Хошимнинг гапи жаранглади. Демак, совчи юборган йигит шу. Қанақа шарт экан у? Санобарни шунчалик йиғлашга мажбур қиялтимми, демак, яхши гап эмас...

— У йигит нега ундай деб кетди? — сўради Собир беихтиёр мушгларини тугиб.

Санобар унга яна йиғи билан жавоб қайтарди.

Нима қилиш керак? Нималар бўляпти ўзи? Ўнгими, тушимми? Ҳамма нарса яққол кўриниб турган ёруғ олам нега бирдан зулматга айланди-қолди. Собир аста каравотнинг чеккасига келиб ўтирди-да, Санобарнинг бошини қўллари орасига олиб, кўтармоқчи бўлди. Бироқ у ёстикқа елимдай ёпишиб олганди.

— Нима бўлди ўзи, мундоқ гапирсангиз-чи? У йигит ким? — Собирнинг дилидаги раҳм ўрнини рашк эгаллади ва у ёстикни қизнинг боши остидан суғуриб олди. Санобар қаддини кўтарди. Собирга орқа ўгириб, яна қўллари билан юзини беркитди.

«Айтиш керак. Энди у билган Санобар йўқлигини, унинг қалбига оташ солган шахло кўзлар аввалгидай қувончларга тўлиб боқа олмаслигини у билиши керак!» Санобар покиза муҳаббатнинг сўнгги дақиқалари билан видолашаётгандек, қўлларини тушириб Собирга юзланди-да, кўзларини унинг кўзларига тикди. «Ўша кўзлар, ўша муҳаббат ўтини ёккан кўзлар, фақат...» кўнглидан кечирди Собир. Орадан бир лаҳза ўтдимми ё бир йилми — иккиси ҳам бу саволга жавоб беришдан ожиз эди шу палла.

— Мени кечиринг, Собир ака! — тилга кирди Санобар. У «муҳаббатингизни пок сақлай олмадим, мен энди сизга муносиб эмасман, менга ит теккан», демоқчи бўлди-ю айтолмади.

— Бу нима деганингиз? Тушунмадим...

Санобар кўзини ердан олмай, бошини эгиб, гуноҳкор оҳангда:

— Мен бошқани севиб колдим, — деди. Шундай деди-ю, аччиқ хақиқатдан кўра шу пайтда ёлғон жонига оро кирганини ҳис этди. Нахотки, шунча ғам-қайғу, азоб-уқубат, чексиз изтиробларга биргина ёлғон сўз бархам бера олса? Дастлаб у бунга ишонгандай ҳам бўлди. Бироқ...

Собирнинг миясига қон урди. Ўрнидан сапчиб турганини ўзи ҳам сезмай колди. Оёғи остидаги ер гир айла-ниб, йиқилиб тушаётгандек сизди ўзини. Кўз олди қоронғилашиб, лаблари учди. Қаршисида турган ким ўзи — Санобарми ё иблис? Ким уни калака қилаётган? Гоҳо макр муҳаббат қиёфасида одамзот бошига не савдоларни солмайди, бу гал у менга Санобар қиёфасида йўлиқмадимикан?

Собир кўкқисдан миясига келган бу фикрни бир четга улоқтирди-да:

— Нега алдаяпсиз, Санобар?.. Нима қиласиз мени ҳам, ўзингизни ҳам қийнаб? — деди.

— Мен сизга ростини айтяпман, Собир ака! — энди ўзини лоқайд тутганича жавоб берди Санобар.

Собир қаддини ростлади.

— Демак, совчиларга ҳам ўзингиз «хўп» деган экансиз-да, — деди у гинали кесатиқ билан. — Мен ёлғон бўлса керак деб олдингизга келгандим. Шунчаликка бордингизми? Мени ҳурмат қилмасангиз орамиздаги муҳаббат ҳурмати, қилган аҳду паймонларимиз ҳурмати икки энлик хат ёзиб юбормайсизми? Мен ҳам одамман-ку!! Нега шу вақтгача яшириб келдингиз? Яна, «одам юбора-веринг, мен рози», деб ёзиб... Ҳеч бўлмаса, уйдагиларни сарсон қилмасдим. Қаддиларини букиб чиқишмасди эшигингиздан, гап-сўз ҳам кўпаймасди. Шунчаки кўнгил очиш учун, мени бир эрмак қилиш учун, устимдан қулиш учун кўйнимни пуч ёнғоққа тўлдириб келган экансиз-да...

У Санобардан нега бундай қилаётганининг сабабини билишни истарди. Санобар унинг гапларини жим, ерга қараб эшитди, аммо на ўзини оқлаш мақсадида, на хақиқатни очиш ниятида лом-мим деди. Санобарнинг индамаётганини кўриб Собир ўзини тутиб туролмади.

— Бир кишига вафо қилмаган бошқага бахт келтирармиди! — деди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Санобар тахтадай қотиб колди. «Бир кишига вафо қилмаган бошқага бахт келтирармиди!» Уни «енгилтак

киз» деб ўйлади. У фақат мана шу иснодга қолишдан кўркарди. «Енгилтак киз». Энди уни ҳамма шундай атайди. Бундан кўра... Санобар мудхиш ўйини амалга ошириш учун ўрнидан турди.

— Санобар! Нима қияпсан?! Жинни бўлма!! — Эшиқдан кириб келган Моҳира хона ўртасида пичоқ ушлаб турган Санобарга ташланди.

— Ўзимни ҳам, Ҳошимнинг боласини ҳам ўлдираман. Бола ҳам, мен ҳам йўқ бўлишимиз керак, — дея телбалардек сўзларди Санобар дугонасига куч бермасликка тиришиб. Моҳира бир амаллаб унинг қўлидан пичоқни юлиб олди-да, бурчакка улоқтирди.

— Ҳеч бўлмаса норасида, бегуноҳ гўдакни ўйла!

XII

Собир бўлиб ўтган воқеалардан сира ўзига келолмас, нима қилишини ҳам билмасди. У бор буд-шудидан айрилиб кўчада қолган одамдай сезарди ўзини. Қаерга бормасин, ҳамма уни бир-бирига кўрсатиб устидан кулаётгандек туюларди. Кечгача Самарқанднинг баланд-паст кўчаларини кезди. Гоҳ айланиб Регистонга келиб қолар, гоҳ Бибиҳоним мадрасаси рўпарасида пайдо бўлар, гоҳ бозор атрофларидан чиқарди. Бир-икки ҳамқишлоғини кўриб, сўрашди, бироқ уларга нима деди, улар унга нима деди, билмайди. Ниҳоят, кеч кириб, хар томондан шаҳар чироқлари ёнганда у тўккиз қаватли «Самарқанд» меҳмонхонасига келиб жой олди. Кун бўйи туз тотмаган бўлишига қарамай ресторанга тушди-да, буфетдан юз грамм арок олиб ҳеч нарсасиз ичиб олди. Кейин яна кўча кезишга тушди. Оёқлари энди унга итоат этмасди. Соат ўн бирлардан ошганда ўзини Санобарларнинг ётоқхонаси қаршисида кўрди. Санобарнинг хонасида аллақачон чироқ ўчган эди. Собирнинг бемаҳалда қизлар ётоқхонаси атрофида ивирсиб юрганини кўрган қоровул чол тожикча-ўзбекча аралаштириб алланарсалар деди. Кеч бўлди, уйингга бориб ухла, деган бўлса керак-да.

Чолнинг ярим кечада аллақим билан айтишаётганини эшитиб, ҳали ухламаган қизлар деразалардан қизиқсиниб мўралашди. Яқиндагина Санобарни тинчлантириб, уйқусига халақит бермаслик учун қўшни хонада дарс қилиб ўтирган Моҳира ҳам деразадан бошини чиқариб қаради. Қайсидир хонадан тушиб тур-

ган ғира-шира чирок ёруғида Собирнинг аянчли қиёфасини кўрди-ю, юрак-бағри эзилиб кетди. «Бечора Собир акам... Қанчалик севади-я... Ишқилиб унинг бу юришини Санобар кўрмасин-да. Кўрса яна бир балони бошлайди». Шуларни ўйлаб Мохира секин ўз хоналарига ўтди. Санобар хўрсиниб-хўрсиниб ухлар, гўё муҳаббат можаросидан толиккан вужуди сал бўлса-да ором олмоқда эди.

Мохира чирокни ёқмасдан секин дераза одига борди. Сўнгги кунлардаги ғам-қайғуга бирдан ўзини олдириб қўйган Собир чайқала-чайқала ётоқхонадан узоқлашиб борарди. «Ичибди-да, — бир унга, бир ухлаб ётган Санобарга қараб пичирлади Мохира. — Бечора Собир акам, бечора Санобар!» Сўнг уларни шу ахволга солган Ҳошимни эслаб шунақанги нафрати кўзиди, бадани жириллаб кетди. «Ифлос, ичи қора махлуқ!»

Эртасига Собир билим юртига келди-да, Мохирани йўқлади.

— Санобар шу ердами? — деб сўради у.

— Йўқ, келмади, бир оз иши бор эди, — жавоб берди Мохира. Сўнгра унга разм солди: кўзлари уйқусизликдан қизариб, қовоқлари шишинқираган, яхши овқат емаганиданми ё қаттиқ ўйлаганиданми, юзининг қони қочган.

— Мохира, — деди Собир ички бир дард билан, — кеча Санобарнинг олдига борган эдим. У ниманидир мендан яширяпти. Сиз унинг энг яқин дугонаси, илтимос, сиз менга ростини айтсангиз.

Мохира ўйга толди. Санобар яширибди-да! Кеча улар орасида не гаплар кечганидан Мохиранинг хабари йўқ эди. Тўғриси, сўрай олмади. Дугонаси гаплашадиган ахволда эмас эди. Собирнинг эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетишидан сир ошқор бўлибди-да, деб ўйлаган эди. Энди бу ёғи қандок бўлди? Барибир, бир куни у ҳам ҳаммасидан воқиф бўлади-ку.

Мохира ҳақиқатни очик айтишга қарор қилди. Бахтларига чанг солган Ҳошим эканлигини, Санобарнинг гуноҳсизлигини билиб қўйсин.

У бўлиб ўтган воқеаларни бир бошдан айта бошлади. У шунақанги куйиниб, тутақиб, эзилиб сўзлардики, гўё ҳаммаси ўз бошидан ўтгандай. Собир эса гоҳ оқарар, гоҳ қизарар, гоҳ муштини тугиб, тиззасига уриб қўяр, гоҳ норози қиёфада бир ёнга ўгирилиб, ўйга толарди.

— Уни бугуноқ топиб, таъзирини бераман! — деди у Моҳиранинг гапи тугагач, сапчиб ўрнидан туриб.

— Қизишманг, Собир ака, — деди Моҳира босик оҳангда. — Ахир улар унаштирилган, яқинда тўйлари. Яна...

Моҳира, Собир истагандек ростини сўзларди, аммо Санобарнинг ҳомиладорлигини айтолмади.

Собир тагин икки кун Самарқандда бўлди. Бўлиб ўтган ишларни ақл тарозисига солиб, обдан ўлчади. Охири ҳеч ким билан маслаҳатлашмасликка, ўз виждонининг, юрагининг амрига кулоқ солишга аҳд қиди. Санобарга қисқагина хат ёзиб, Моҳирадан берди-ю, ўша куннёқ Тошкентга жўнади. Санобар билан қайта учрашишга унинг юраги дов бермади. Нега? Буни ўзи ҳам тушуна олмасди.

Хатнинг мазмуни куйидагича эди.

«Санобар, мен ҳамма гапни эшитдим. Ўша номард Хошимнинг олдига бормоқчи эдим, лекин сизни ўйлардим, ахир сиз унга унаштирилгансиз-ку! Борганимдан ҳам нима наф? Ахир ҳамма гап сизга боғлиқ-ку!

Санобар, мен ҳаммасини унутишга сўз бераман. Сиз ҳам қўполлик қилганим учун мени кечиринг! Юрагимда ҳамон сизсиз, у фақат сизни деб, сизга бўлган муҳаббатни деб уряпти. Агар мендан юз ўгириб кетсангиз ҳолим нима кечишини кўз олдимга келтиролмайман. Муҳаббатнинг кўзи кўр дейдилар, лекин мен сизни кўр-кўрона севиб қолганим йўқ. Бу сўзларни сизга дилимдан чиқариб, ўйлаб айтяпман. Келинг, гуноҳсиз севгимизни увол қилмайлик, беҳуда изтироблар билан кечган кунларни унутайлик. Уринсиз бахтсизликни пеш қилиб, келгуси бахтимизни йўқотмайлик!

Ўйларингиздагиларга айтинг, Хошимга «бўлмайди» дейишин!

Жавобини кутиб, Собир!»

Хатни ўқиб Санобар роса йиғлади. Шунчалик ҳам олижаноблик бўладими! Хошимдақалар унинг тирноғига ҳам арзимади... Нима қилсин энди у? Хўп десинми? Қайси юз билан хўп дейди? Собир акаси ҳеч қачон унинг юзига солмаслиги мумкин. Солмайди ҳам. Аммо одамлар эшитмайдими, таъна қилмайдими? Виждоничи? Ҳаммасига кўникиш мумкин, лекин туғилажак болачи? Ҳар кунни ўтмишни эслатиб турмайдими? У бола ҳақида билмаган. Моҳира айтмаган. Эшитса, буларни ёзмасмиди... Балки... синаш учун ёзгандир?..

– Йўқ, Моҳира, Собир акам олижаноблик қияпти. Лекин мен энди унга муносиб эмасман, тиканни босдим, дардини ҳам ўзим тортайин! — деди у сўнгги қарори ҳақида Моҳирага.

Моҳира ҳам унга қарши бу сафар бир нарса дея олмади.

XIII

Санобар йўлланма билан Ҳафизалар томонга келиб, иш бошлаганига ҳам уч ойдан ошди. Шундан буён у ўзини ёлғиз сезади. Унинг дардини бир оз енгиллатиб, тасалли берувчи Моҳира ҳам узоқда.

Ҳафиза паст бўйли, тўладан келган, кўзлари кўм-кўк ёқимтойгина қиз. Санобар у билан бирга ўқиган бўлсада, ҳеч сирдан тутинмаган эди. Ҳафизаларнинг оиласи ҳам унча катта эмас, у ойиси билан турар, биттагина акаси эса харбий хизматда экан.

Санобар узоқроқ деб атайин бу ерга йўлланма олди. Моҳира ўзимиз томонга ёзиламиз деганда индамай юрганди, тақсимотда: «Мени узоқроққа юборинглар», деди. Моҳира уни койиди, кейин у билан кетмоқчи бўлди, лекин афсуски бошқа ўрин қолмабди.

Санобар ўзга жойларда оз бўлса ҳам дардимни унутарман, деб ўйлаганди. Бироқ бунинг акси бўлди. Илгари тушкунликка тушиб, хафа бўлган пайтларда Моҳира далда берарди. Энди эса ёлғизлик, оиласидан узоқлиги, Собирдан айрилганлари бир дард бўлса, кун сайин улғаяётган бола ва Ҳошимнинг тўйни орқага суриб юриши дард устига чипкон эди. Руҳи баттар эзила бошлади. Дунёда рухий азобдан оғир кийноқ йўқ экан. Бу унга ҳам ўз таъсирини ўтказди, у кундан-кун куз япроғидай рангини йўқотиб борар, дардини кимга ёришини билмай ўз ёғига ўзи ковуриларди. Қорнини қўйлаги ичидан катта рўмол билан қисиб боғлаб оларди-да, юзларига тушган доғларини билингтирмаслик учун упа-эликни қуюқ суртарди. Ҳафиза бўлса, Санобарнинг доим хафа юришидан боши қотар, тез-тез ундан бу ҳақида сўрарди. Охири Санобар тикдирга тан бериб, бошига тушган ўз кўргиликларини зор-зор йиғлай-йиғлай Ҳафизага айтиб берди. Хатто ҳомиладорлигини ҳам яширмади...

Кейин октябр ойининг ўрталарида эса у қўрқиб кутиб юрган воқеа юз берди.

...Ўша куни якшанба эди. Шифохона ходимлари пахта теримига ёрдамга чиқадиган бўлди. Ҳафиза эрта турди-да, Санобар ётган хонага кириб уни уйғотди.

— Туринг, Санобархон! Чой тайёр! Ичамиз-у кетамиз. Ҳаммадан кеч бормайлик.

Санобар базўр ўрнидан турди. У ўзини ёмон ҳис қилаётган эди. Нонушта пайтида бир илож қилиб, буни сездирмади. Барибир бўлмади.

— Негадир бошим оғрияпти, тобим қочганга ўхшайди, — деди дастурхон йиғиштирилиши билан. Ҳафиза унга қаради.

— Иситмангиз ҳам борга ўхшайди, — деди у Санобарнинг пешонасига қўлини қўйиб. — Бугун дам олинг. Ишхонадагиларга ўзим айтаман.

— Қандок бўларкин... — Санобар ўнғайсизланди.

Ҳафизанинг ойиси гапга аралашди:

— Қизим, кўриб турибман аҳволингизни... Сизсиз қолиб кетмас дала иши. Кун сайин озиб-тўзиб кетяпсиз. Иложи бўлса бирор ҳафта ётиб дам олсангиз бўларди.

— Йўғ-э, хола, — Санобар жилмайишга уринди.

Санобар қолди. Унинг аҳволи тобора оғирлашиб борарди. У бор кучи, иродасини тўплаб, ҳеч нарса сездирмасликка уринар ва дард ўтиб кетишини кутарди. Кўнглидан чиқмайдиган ўша ҳодисани бугун рўй беришига ҳеч ишонгиси келмасди. Бировнинг ҳовлисида отасининг тайини йўқ бола туғиш... Унга жой беришиб яхшилик қилган Ҳафиза билан унинг ойсини маломатга қўядими? Санобарнинг ҳисобича, бола туғилишига хали икки ойча вақт бўлиб, унгача бирор иложини қиларман ёки бу ердан кетарман деб юрган эди. Хошимга аччиқ қилиб, болани олдириб ташламоқчи ҳам бўлди, врачларга борди. Врачлар энди кеч дейишди, кейин биринчи болани олдириб ташлашнинг оқибати ёмон бўлади, деб бу фикридан қайтаришди.

Тушга яқин Ҳафизанинг ойиси Санобардан хабар олгани кирди-ю, кўрканиданми, хайратданми, ёқа ушлаб қолди. Санобарнинг ҳомиладорлиги ҳақида қизи яқинда онасининг қулоғига шипшитиб қўйган бўлса-да, бу ҳолни бугун кутмаганиданми «ё парвардигор», деганича уч марта кўкрагига туфлади. Санобарни тўлғоқ тутиб ётарди. «Э худойим, ўзинг кечиргин», деган сўзларни такрорлаганича қўлини Санобарнинг пешонасига қўйди. Қўл тафтидан қизнинг кўзлари очилди... Иситма аралаш узук-юлук гапира бошлади.

— Мен гунохкорман... кечиринг... ҳаммасини, ҳаммасини кейин айтиб бераман, илтимос, хозир ҳеч... ҳеч нарсa сўраманг...

— Ташвиш қилманг, ҳеч нарсани ўйламанг, мен хозир, — дея Ҳафизанинг ойиси югурганча хонадан чиқиб кетди. Бир оздан кейин бир вақтлар доялик қилиб юрган кўшни кампирни бошлаб кирди. Санобар қора терга ботган, тинмай, оҳ-воҳ қилиб, фарёд чекарди. Икки аёл ёрдамида бола туғилди. Чақалок ўғил эди. Лекин бошқа чақалокларга ўхшамас, ҳали сочлари тўлиқ чиқиб улгурмаган, кўзлари ҳам расмана очилмаганди.

Ҳафизанинг ойиси бир иш билан чиқиб кетганда доя кампир Санобарга:

— Қизим, бола чала туғилган, тезроқ шифохонага бормасангиз болани сақлаб қолиш қийин, — деди.

Санобар инқиллаганча жавоб қилди:

— Йўқ, йўқ, хола, илтимос... у ёққа ўлсам ҳам бормайман. Ўзи туғилмаслиги керак эди бу бола... Керак эмас... керак эмас шармандалик!.. — Санобар шу гапларни айтиб алаҳсираганча хушидан кетиб бораркан, чақалокқа бир қаради. Худди ўзиникидек боланинг чап юзида ҳам холи бор эди.

Кампир унинг авзоидан боласи билан шифохонага боришга кўндира олмаслигини сизди. Аксинча, унга қолса хозирги асабий ҳолатда болани бир бало қилиб қўйишдан ҳам тоймайди.

— Бирор чорасини топмасак бўлмайди, — деди у пичирлаб Ҳафизанинг онаси кириб келгач, — гўдакни бу ахволда сақлаб қолиш қийин...

— Унда нима қилармиз?

— Мен уни шифохонага олиб бораман.

— Санобарга нима дейман?

— Уни кўриб турибсиз-ку, алаmidан оғзидан нималар чиқяпти. Шу топда насихат бефойда, фурсат ғанимат. Ҳозирча у сўраса, «ўлик тушди», дея қоламиз...

Шу куни Санобар икки-уч марта ўзидан кетиб ўзига келди. Кечкурун Ҳафиза ойисидан воқеани эшитиб хайратдан ёқа ушлаб, донг қотиб қолди.

— Чақалок қани? — дея сўради у ойисидан Санобар ётган уйга кираверишдаги ошхонада.

— Ўлик тушди, — ойиси кампир билан келишганларидек жавоб қилди. — Ёпиғлик қозон ёпиқлигича қолсин, бирортага оғзингдан гуллаб юрмагин. Бола ҳақида эса дугонангга ўзинг ётиғи билан тушунтирарсан...

Хафиза бу гапни Санобарга айтди. У уч кун хол-сизланиб ётди. Тўртинчи кун сал ўзини тетик ҳис қилди. Аммо кўнглига чирок ёкса ёришмасди. Ёлғиз қолди дегунча унсиз йиғларди. Энди бу кўз ёшлари ўзи учун ҳам эмас, ўз қадри учун ҳам эмас, балки шунча кун, шунча ғам-ташвишда туғган боланинг ҳалокатига қўйилиб келарди. Унда бола билан бирга оналик меҳри ҳам туғилганди. Бу унинг илк марта боласини қўмсаши эди.

XIV

Моҳира Санобарни кўргани борди ва воқеани эшитиб, дарғазаб бўлиб Андижонга йўл олди, бориб Хошимга дўқ-пўписалар қила кетди. «Ё ҳозир мен билан деканатга кириб барча қилмишларингга жавоб берасан ёки шу ой ичи тўй қиласан. Мана, ёвуз мақсадингга эришинг. Санобар болани олдириб ташлади», деди. Хошим энди ҳеч қандай баҳона-ю ёлғон иш бермаслигини, Моҳирадан осонликча қутула олмаслигини англаб тўйни ўтказишга рози бўлди. Санобар учун тўй фақат хали ғафлатда юрган ота-онасини эл-юрт маломатларидан қутқаришнинг охирги чораси бўлиб кўринар эди. Уйдагилар тўйга алақачон тайёргарлик кўриб қўйганди. У ўз тақдири хақида ўйламасликка тиришар, ўйласа юрагини ваҳм босарди.

Нихоят, тўй ҳам бўлди. Тўй Санобарга азадай туюлди, авжга чиққан ўйин-кулгилар гўё унинг эрта хазон бўлаётган ёшлигини, бахтини масхара қилаётгандай, келин-куёв шарафига айтилаётган баландпарвоз сўзлар эса шунчаки эрмак учун айтилаётгандай.

У ўз қисматини енгил-елпи ҳаёт кечирришга ўрганган Хошимга боғлаётганидан эзиларди, аммо шундан бошқа йўлни кўзлари кўра олмасди. У энг аввало ўзини айбдор санар, қилмишларим учун ҳаёт мени жазолаяпти, ҳаммасига қўникишга мажбурман деб ўйларди. Унинг ҳозирги аҳволи денгизда эшкагина йўқотган қайиқчи аҳволига ўхшарди, ким билади энди бу қайиқни тўлқинлар писта пўчоғидек ўйнай-ўйнай денгиз қаърига кўмиб юборадими ёки бирор қояга олиб бориб урадими. Ким билсин, балки омад кулиб қумлоқ сохил учрайди-ю, жон сақлаб қолар?

Тўйдан бир ҳафта ўтар-ўтмас, Хошим Андижонга

жўнаб кетди. Куёв чақирдига айтгани уларникига келган Собирнинг амакиси ранжиганича қайтиб кетди. Санобар кенг хонадонда ўзини ёлғиз хис қиларди. Хошимнинг синглиси Самарқандга ўқишга кирган, уйга кам келарди. Қайнонаси уни суймас, фақат қайнотасигина у билан тузук муомала қиларди, холос. Бекорчилик жонига тегиб, ўзи практикасини ўтказган шифохонага ишга кириб олди. Бир оз бўлса-да, овунди. Хаммаси изга тушгандек эди. Фақат Хошимдан дарак йўқ... Ниҳоят уч ой деганда у келди. Ховлидан қайнотасининг ўғлига насихат қилиб айтаётган сўзлари Санобарнинг қулоғига чалинди:

— Ёш нарсани шунча узоқ ёлғизлатиб қўядими? Мундоқ хабар олиб турсанг бўлмайдами? Андижон кочиб кетмас!

— Ўқиш... дарслар... жуда қийинлашиб кетди, — Хошим чайналганича ўзини оқлади.

У уйга киргач, ахвол сўраш ўрнига Санобарга бир ёвқараш қилди-да, саломга алик ҳам олмай ўшқирди:

— Эрим келмаяпти деб ҳар кимга арз-дод қилиб юрибсанми? — деди ва бир оз сукут сақлаб: — Сумкамда кийимларим бор, ювиб қўй, — деганича кўчага чиқиб кетди. Шу кетганича ярим кечада маст-аласт қайтди. У уйда бир ҳафта турган бўлса, ҳар куни ахвол шу: эрта-лаб қаёққадир чиқиб кетади, ярим кечада маст холда қайтиб келади; Санобарга мастлигидагина хотин деб қарайди, бошқа пайтда ўликмисан, тирикмисан демайди...

Орадан бир неча ой ўтди. Совуқчилик билан қурилган турмуш бахт келтирмади. Уларнинг бир-бирига муносабати кундан-кун ёмонлашиб борарди. Хошим эр бўлиб, Санобар хотин бўлиб сира бир-бирларини эркалатмас, ҳатто бир оғиз ширин сўз ҳам айтмас эди. Юракларида нима борлиги билан ҳам ишлари йўқ. Бунинг ўрнига баъзан бир-бири билан қаттиқ-қаттиқ айтишиб қолар, гоҳида бу айтишувлар ҳақорат қилишгача бориб етарди. Бу кўпинча Хошим ичиб келганда юз берарди. Гўё улар орасида кўзга кўринмас бомба бор-у, қачон бўлмасин унинг портлаши аниқ эди... Бир ёқда Хошим, Санобар бахтимга тўғаноқ бўлди, ойим мўлжаллаган кизларни бирортасини олганимда ҳамма нарсага эришардим деб афсус чекса, иккинчи ёқда аввалига тақдирга тан берган Санобар энди илк севгисини тез-тез эслайдиган бўлиб қолганди. Бахтини барбод қилган Хошимдан

барибир рўшнолик кўролмаслиги, у билан бир умр бирга яшаб кетолмаслиги тобора равшанлашиб борарди. Хошим атайин хотинига муносабатини совитиб, унинг сабр косаси тўлишини пойлаб юрарди. Зеро, у маррага кун сайин яқинлашарди. Бундай тутуруксиз хаёт кимнинг жонига тегмайди? Санобар ортиқ тоқат қилолмади, сўнгги хатосини ҳам англади: у ўйлаган нарса икки дунёда ҳам бўлмас экан — кесакдан ўт чиқишини кутибди! Холбуки, Хошим унинг кетишини пойлаб юрган экан, кетди ҳам! Қабиҳ мақсадини ундан пинхон тутиб юрган инсон унга барибир вафо қилмайди. У энди «бошга тушганни кўз кўради», деб ўзини ҳам ўйлай олмайди-ган нотавон эмас. Чидаганча яшади. Андишанинг ҳам чеки бўлади. Кетиш керак! Шундай жойга кетсинки, ҳеч ким ўтмишни эслатмасин!

Унинг қарори қатъий эди.

Хошимнинг бир келишида Санобар унга дадил: «Сиз билан кечираётган ҳаётимга ачинаман», деган фикрни айтди.

— Ихтиёринг. Сени зўрлаб олганим йўқ, сен ўзинг шуни истагандинг; зўрлаб хотин ҳам қилолмайман, чунки сен буни истамай қолибсан. Ҳозир ҳамманинг эрки ўзида, — дея жавоб қилди Хошим дабдурустан. Унинг захарли сўзлари Санобарнинг юрагини ўқдай тешиб ўтди. Кўнглида: «Чаён чаёнлигини қилади-да», деган ўйни ўтказди ва шоша-пиша энг керакли нарсаларини чамадонга жойлаб бу хонадонни тарк этди.

XV

Моҳира почталъон ташлаб кетган хатни очиб тез-тез ўқий бошлади:

«Моҳира, ҳаммасини сенга ёзмоқчиман, ёзишим керак! Бўлиб ўтган воқеаларни биладиган ҳам, мени тўғри тушунадиган ҳам биргина сенсан: дардимни сендан бошқа кимга айтаман? Осмон йироқ, ер қаттиқ. Кўз ёшларим оқавериб, қуриб қолди. Хатони тузатмоқчи бўлиб, такрор хатога йўл қўйганимни англадим. Хошимнинг қандайлигини биласан. У билан қурган бир йилга яқин турмушимда (агар биз қурган турмушимизни турмуш дейиш мумкин бўлса) кўп нарсаларга ақлим етадиган бўлиб қолди. Ҳа, катталардек фикр юритадиган бўлдим, тўғрироғи, ўз виждоним ва эркимга қара-

ма-қарши ҳаёт кечирши мени чарчатди. Соддалиқ қилиб, ҳаммаси изга тушиб кетар деб ўйлабман, одамлар нима дейди деган андишага бориб, нотўғри ўй тутибман...

Моҳира, энди мен тақдирга тан беролмайман. Биламан, мени илк муҳаббатимнинг хотиралари энди бир умр қийнайди. Аммо ҳар қанча мушкул бўлса ҳам... Эҳ, фикримни очиқ ёзолмаяпман... бир умр таҳқирланишга, бир умр қисматнинг қули бўлиб яшашга бардошим етмас экан. Кеч бўлса ҳам виждон азобларини озгина енгиллатишга қарор қилдим. Зора, бошқалар алданмаса, алдамаса, Ҳошимга ўхшаганлар ўз жазоларини тортса. Мен — ҳуқуқшунос бўлмоқчиман! Эртага Ҳошимникидан кетаман. Қишлоққа боради деб ўйларсан. Йўқ! «Собиржоннинг юзига оёқ қўйиб, суйиб текканидан ажраб келибди-ку!» деган таъналарга чидолмайман... Тошкентга жўнаяпман, университетнинг ҳуқуқшунослик факультетига кираман. Оқ-қорани вақтида ажрата оладиган бўлсам, ажаб эмас.

Уйдагиларга ҳам хат ёзмоқчиман, лекин нима деб ёзишни, нима деб тушунтиришни билмайман. Балки эрта-индин ёзиб юборарман, балки умуман ёзмасман. Сендан илтимос, шу хатни олишинг билан оймга ётиги билан айтсанг... Мен гуноҳкор қизини яна бир бор кечирсин ва мендан сира хавотир олмасин!

Санобар!»

XVI

Автобус кўкқисдан ёқимсиз овоз чиқариб тўхтади. Баъзилар шофёрни тил учида қойиб қўйди. Санобар Каттакўрғонга келибмиз деган хаёлда атрофга кўз югуртирди, лекин ҳеч ким ўрнидан кўзгалмади. Автобусга бошида тугун кўтарган, ёнида уч-тўрт ёшлардаги болани етаклаб олган ўрта яшар аёл чиқди ва Санобарнинг ёнидаги бўш жойга келиб ўтирди. Санобар ўз хаёллари билан бўлиб, бу жойни қачон бўшаганини ҳам, автобус бундан олдин қаерларда тўхтаганини ҳам билмайди. Бир оздан кейин аёл халидан бери ўзига алланарсаларни чуғурлаб келаётган боласини тиззасига олди. Санобарнинг кўзи боланинг юзига тушди-ю, бирдан юраги увишгандек бўлди, хаёлига олис ўтмиш яна бир карра соя ташлади. Энтикиб-энтикиб нафас олганича болага тикил-

ди. Хушбичим юз, кирғийнамо бурун, қуралай кўзлар... Хошимга ўхшайди. Холи... Ха-ха, хозиргидек эсида... чап яноғида эди. У кўрган, бир марта бўлса ҳам кўрган, юраги ҳам сезиб турибди, янглишиши мумкин эмас — ахир у она-ку! Шу пайт бола Санобарга қўлларини узатиб талпинди-да, «ойи» деб онасига қаради. Санобарга бола гўё унга хитоб қилгандек, вужуди титраб кетди, бехтиёр қўлларини болага чўзди, лаблари эса эшитилар-эшитилмас: «Ўша-ўша, деганича пичирлади. У бу гапни овоз чиқариб айтдими ё бошқа нарсаданми, хар қалай ёнвериди ўтирган баъзи сергакроқ йўловчилар унга ажабланиб қарай бошлади. Шўрлик аёл унга сўзсиз тикилиб қолди.

Автобус аллақандай бекатга келиб тўхтади. Шофёр йўловчиларга пастга тушиб сув-пув ичиб олишлари мумкинлигини айтиб, ўзи ҳам сал наридаги кран томон йўналди. Ҳамма бир-бирини турта-турта очиқ хавога шошилди. Битта-яримта қарияни ҳисобга олмаганда, автобусда Санобар билан боласини биров тортиб олиб қўйишидан чўчигандек маҳкам бағрига босганича ўша аёл ўтирарди. У ҳамон гаранг эди — ўзи нима гап? Санобар ҳам ўзига келолмай титраб-қақшарди. Ниҳоят у кўзларидан маржондек тизилиб тушаётган ёшларини артганча аёлга юзланиб:

— Сиз Мохириани танийсизми?! — деди. Аёл бир нарсадан чўчигандек боласини қаттиқроқ кучиб олди. — Ҳозир сиз уларникига кетяпсиз-а?

— Нима эди?

— Мен унинг дугонасиман, — Санобар икки қўли билан аёлнинг билегидан тутган қўйи илтижоли зорланиб гапира бошлади. — Жон опа, ростини айтинг, менга ҳеч нарса керак эмас, фақат ростини билсам бўлгани... бола...

Аёл минг қилса ҳам аёл-да! Унинг қалбини юмшатиш учун бир томчи кўзёши етарли. Худонинг зорини қилиб турган жувонни кўриб, унинг ҳам жигар-бағри эзилиб кетди. Қачон бўлмасин, шундай тўкнашув юз беришини, у болага эга бўлган кундан билар ва хар дамда бундан чўчиб юрарди. Шифохонада узоқ дард чекиб ётганда эса Мохира билан опа-сингил тутиниб қолиб, ҳамма гапни унга айтиб берган эди.

— Хўп, ҳаммасини айтаман, фақат бола ухласин.

Автобус яна йўлга тушди. Кўп ўтмай йўл азобидан

чарчаган болани ҳам уйқу элитди. Йўловчилар ҳам энди бу икки аёлга ортиқ парво қилмай қўйдилар.

Санобар аёлнинг ҳикоясини тинглар экан, вужуди дағ-дағ титрар, аламли кўз ёшлари юзини ёмғирдек юварди. Ҳикоя сўнгида у гўё шу қисқа муддат ичида бир тутам бўлиб қолган гавдасини аёлнинг бағрига ҳолсиз гашлаб:

— Ўша бахтсиз... менман! — деди.

Аёл турмуш аччиқ-чучугини хўп татиб кўрган, айникса, хотин киши учун бирдан-бир зийнат — фарзанд кўришдек бахтдан маҳрумлик унинг дилини кўп ўртаган эди. Шунинг учун у Санобарга қаттиқ гапирмади, аксинча, ўзига қийинлигини сезиб турса-да, тасалли бериб, юпатди. Санобар унинг гапларидан ўзига келди ва ақли ҳушини йиғиб: «Майли, болани ола қолинг, лекин тирик етимлигини билдирмай, ўқситмай тарбия қилинг», дедимокчи бўлди, лекин айтолмади...

1974 йил, Тошкент

ЁШ ЁЗУВЧИНИНГ
ҲАЁТИДАН
САҲИФАЛАР

ҚИССА

I

— Сиз касалсиз, уйга бориб ётинг!

Йигит домласининг «касалсиз» деганидан хурсанд бўлиб кетди. «Уйга бориб ётинг!» Бу сўзларни эшитганда эса боши осмонга етди. «Ана, буниси зап иш бўлди-да, хозироқ кетаману уйга бориб кун бўйи ёзаман!»

Хаёлига келган ўйдан кўзлари порлади, кўнгли қувонди. Қувонган кўнгилда эса бир дунё туйғулар: ижод ҳақидаги, бу оламдаги жамики гўзалликлар ва ўзининг келажаги ҳақидаги эзгу туйғулар тағин ҳар галгидек бош кўтариб, мавжли тўлқинлар каби унинг вужудида эркалана бошлади. Қани энди ишдан тезроқ кетса-ю, бориб ёзса... Аммо ҳамиша ҳам кўнгилдаги иш бўлавермайди-да: тушгача сабр қилиш керак... Қўли ишга бормай, кўнглига аллақачон ижод васвасаси ҳокимлик қилиб олган бўлса-да, ишхонасидан кетолмай ивирсиб юрди. Чунки бугун тушдан сўнг ойлик берилади. Бу эса уни ипсиз боғлаб турар, пулсиз кўчага чиқишни хаёлига ҳам келтира олмасди. Ахир бир мирисиз қаерга ҳам бороласан! Ҳатто ижарада турган жойга етиб олиш учун ҳам автобусга чиқармасликларни мумкин. Паришонхотир холда тажриба учун хозирлаётган колбани ногаҳон қўлидан тушириб юборди. Илмий раҳбари — пакана, сап-сарик домла аввал унга, кейин ялтироқ линолеумли полда чил-чил бўлиб сочилиб ётган шиша синикларига нохуш, айни чоғда малол келгандек қаради.

— Мен сизга нима дедим? Боринг. Илм билан машғул одамнинг хаёли бир жойда бўлиши керак!

Домласининг безовта бўлганича бор эди. Йигит ҳарчанд сир бермасликка уринса-да, ахволи тобора ёмонлашиб борар, шолғомдек қизара бошлаган бурнини минут сайин «шилқ-шилқ» тортар, хиралашган кўзларида ёш милтилларди. Туманлашган тасаввурлари гоҳ денгиз каби чайқалар, гоҳ чақмоқдек ялт этиб сўнарди. Томоғини қичитиб дам-бадам хуруж қилаётган йўтал дард устига чипқон эди.

Адабиётга йигитнинг меҳри баланд эди. Унинг ёзишидан, ёзганларидан хабардор дўстлари «Талант сенга бего-

на эмас», деб мактаб қўйишарди. Бу гаплардан унинг оғзи қулоғига етарди. (Ахир бу дунёда мактов кимга ёқмабди, эндигина олийгоҳни битириб хаёл дарёсида сузиб юрган бу йигитчага малол келса!) Табиат сахийлик қилиб унга иқтидор инъом этибдими, мамнун бўлиш керак-да, ахир! Лекин бу иқтидорнинг эртароқ юз очмай ҳамон гунчадек пинхон туришидан у норози эди. Асли у болаликдан китобга, эртакка ўч бўлиб ўсди. Бувисидан¹, уйларига тез-тез келиб турувчи холасидан (уни «опа» дерди) эшитган эртаклари ва ўқиган китобларидан таъсирланиб, ўзи ҳам болалик нигоҳи билан хаётда нимани кўрса, нимани илғаса улардан андоза олиб, уларга ўхшаган, ўхшамаган турли-туман ажойиб ва гаройиб воқеаларни тўқиб ташларди. Опасининг келиши унинг учун бир байрам эди. Оламнинг бор қувончи уники бўларди-қоларди. Аммо бувисининг ишлари кўп эди, опасининг ҳам кун бўйи қўли-қўлига тегмасди, фақат кечқурун бўшар, кеч бўлишини эса у зор-зор кутарди. Кейин опаси тонг отгунча китоб ўқиб берарди, уни сеҳрли эртаklar дунёсига етакларди. Ўзбек халқ эртаklarининг барчаси унга ёд бўлиб кетганди. Опаси ўқиб туриб, йиғласа, у ҳам йиғлар, кулса, куларди. Гўё иккиси бир тану бир жон эди. Ўшанда унинг бор йўғи биттагина айби бўларди, опаси келган куниеқ ундан «қачон кетасиз?» деб сўраб оларди. Унинг тез кетиб қолишидан, камроқ эртақ эшитишидан чўчирди. Бувиси бўлса бу гапни эшитиб: «Келган меҳмондан кетишини сўрамайди одам, уят бўлади!» — дея дашном берарди. Адабиётга меҳр қўйишига опаси ҳам сабабчи... Ёзиш орзуси ҳам ўша пайтларда туғилган эди. Эҳ-хе, талабалигида қанча-қанча оқ қоғозларни қорайтириб ташлади. Ёзганлари ўзига қанчалик маъқул тушмасин, ўзгаларга хуш келмади, бирортаси ҳали бирор жойда эълон қилинмади, уни хатто ҳаваскор ёзувчи сифатида ҳам ҳеч ким танимади, билмайди, холбуки, у ҳам барча ёзишга ишқибоз, ёзиш қўлидан келадиган — озми кўпми таланти бор йигитлардек танилишни, уни билишларини, тан олишларини жуда-жуда истар эди. Сўнгги пайтларда берилиб ёзаркан, адабиёт йўлида жонини тикишга ҳам тайёр сезарди ўзини. Лекин ёзишга вақт кам, ёзганларини чиқариш учун елиб-югуришга фурсат ундан ҳам камроқ эди. Очиғи, талабаликнинг сўнгги йилларида бир-икки ҳикояни қўлтиқлаб бир талай редак-

¹ Шевада, ойи маъносида.

ция остоналарига юзлари нақш олмадек қизарганча ҳаяжонлана-ҳаяжонлана бош уриб ҳам кўрганди. Анчайин овора-ю сарсон бўлиб, ҳеч бир натижага эришолмай адабиёт ва редакцияларга ўрнашиб олган сўзамол муҳбиру муҳаррирлар тўғрисидаги мурғак, беғубор тасаввурлари лат еб, хафсаласи пир бўлган, пировардида, ижодиётнинг бу сўқмоқлари унга ойсиз тундек қоронғилигича қолиб кетган эди. Бахтга қарши бу ойсиз тунлар тилсимини ечиш учун у редакцияда ишламайди — соҳаси бошқа. Ўтган йили университетни тугатиб, шаҳардаги илмий-текшириш институтида ишга қолган, шундан буён фан даргоҳида ўралашиб юрса-да, унга теккан «адабиёт касали» тинчгина илм қилишга қўймасди. У ўзидан олим чикмаслигини чуқур хис қилар, бироқ хануз ҳардамхаёллик билан ҳаммадан кўп идиш синдирганича кимё тажрибахонасида ишларкан, уни бу ерда ушлаб турган бирдан-бир сабаб, баъзи бировларнинг оғиз кўпиртириб айтганидек, шаҳарда яшаши, ижод қилиши, улкан адабиёт оламига яқин бўлиши учун иши суянчикдек бир гап эди, холос. Яна яшаш учун керак бўлган пулни ҳам айнан шу иш жойдан олади. Барибир кимёгарлик дипломи редакцияда ишлашга ярамайди. Буларни эслаганда унинг доим хуноби ошарди. «На илож. Ҳозирча бошқа нажот йўли ҳам кўринмагач... Ўзинг пиширган ош, ўргилиб бўлса ҳам, айланиб бўлса ҳам ичасан» дея ўзини овутарди шундай кезларда сал ҳовиридан тушиб.

Нихоят у институт биносидан ташқарига ўтдек отилиб чиқди; атрофга суқланиб боқаркан, ўзини қафасдан қутулган қушдек эркин сёзди; тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олди. Касаллигини ҳам батамом унутиб, кулочларини ёзиб керишди. Ҳаракатлари ўзига хуш ёқиб, дили ёриша бошлади. Сўнг аста одимларкан институт биносига, ўзи ишлайдиган хона деразаларига (улар охириги — тўртинчи қаватда эди) хушламайгина назар солди. Шунда Жек Лондоннинг «Мартен Иден» романида ўқиган ва миясига сингиб кетган, талантли кишига сассиқ кимё тажрибахонасида нима бор, деган сўзларни юзинчи, балки мингинчи бор хаёлан такрорлади. Тонгдек ёриша бошлаган кўнглига зулмат қайта қўнди. Ишхонаси кўзига балоқазодек кўриниб кетди. Бадбўй тажрибахона ҳавосини эслашнинг ўзидаёқ кўнгли беҳузур бўлиб, афти буришди. Дил ғуборини ёзиш учун хаёлга эрк берди: катта-катта ёзувчиларнинг деразалари боққа туташ, ҳавоси тоза, кенг, ёруғ, ҳашамдор ижодхоналарини, кўзни қамашти-

радиган силлиқ стол ва юмшоқ стулларни кўз олдига келтирди. Бир дақиқа ўзи ҳам елкасига чопон ташлаганича ўшандай хонада ижод қилаётгандек бўлди. Бирдан эсига нимадир тушиб сергакланди. У сира буларга эришиш учун ёзмайди, аммо... ёзиш учун булар ҳам керак-ку! Ша-роитинг яхши бўлса, майда-чуйда ташвишлардан холи бўлсанг, бунинг нимаси ёмон! Оҳиста бояги сержило ўйлар ўрнини китоблар, китоб тўла жавонлар эгаллади. У баъзи бировлардек безак учун эмас, ўқиш учун китоб йиғади. Ана буни ҳаёт деса бўлади, ахир унга энг кераги ҳам шу — китоблар эмасми? Китоблар гашлигини бир-мунча тарқатиб юборди. «Сенга ҳам бу кунлар яқин, сенинг ҳам бир олам китобларинг, нафақат китобларинг, китобларга бой шахсий кутубхонанг бўлади». Тасалли учун топилган бу ўйдан хиёл жилмайди. Кейин йўл-йўла-кай қўлига теккан олтмиш сўм пулнинг (аванс эди) ҳисобини қилиб борди. «Йигирма сўм ўтган ой учун ижара ҳақиға, ўн сўми дўстимдан олган қарзни узишға... Ҳатто унга ҳазиллашиб ойлик олиш кунини ёзиб «тилхат» бериб қўйган, қайтармаса — уят! Беш-олти сўми янги китоблар харидига. (Аммо шу китобларнинг ҳам кундан-кун нархи ошиб кетяпти-да. Ҳа, майли бунисига ичи ачимаса ҳам бўлади, у ҳам бир кун келиб ёзувчи бўлади-ку!) Қолган пулни ойликкача эплар. Ўн беш кун нима деган гап, кўз очиб юмгунча ўтади-кетди. Аммо-лекин ўз характери ўзига аён: бу пул унга увоқ ҳам бўлмайди. На чора ... Айтмоқчи, ёддан кўтарилай дебди: машинистка-чи? Ижара пулини кейинроқ тўлар. Лекин бу қурумсоқ кампирдан роса балога қоладиган бўлди-да: жавраб жонга тегди... Ҳа, майли, бошга тушганини кўз кўрар...»

У тўппа-тўғри нашриётда ишлайдиган машинистканинг олдига йўл олди. Унга кичик-кичик ҳикояларини кўчиришға берган эди. «Иложи бўлса ижара пулига тегмаслик керак, кампирнинг жаҳонга жар солиб бақирishi кимнинг қулоғига дори. Тўртта митти ҳикоянинг пули нари борса беш-олти сўм бўлар ... Ўзиям жа вахмачи бўлиб кетяпти-да. Бор-э, ўн сўм бўлмайдими: тирикчиликка ажратган пулидан тўлайди-қўяди. Шунга ҳам ота гўри — қозихонами...»

Йигитнинг катта даргоҳда ишловчи машинисткага илк бор иши тушган эди. Буни ҳикояларни унга бераётганда ҳам яшириб ўтирмаган, матн кўчирувчи аёл эса унинг соддалигидан мийиғида кулганича ишларни олиб қолганди.

Йигит нашриётга етиб келди. Машинистка аёл ишлайдиган хона эшигини охиста чертди, сўнгра эшикни қиялатиб ичкарига бош сукди. Аёлнинг нигохи хуркак охудек кўзлари жовдираб турган йигитга тушди-ю, тунов кунги каби мулойим жилмайиб, уни ичкарига киришга ундади. У дадиллашиб хонага кирди. Аёл ахвол сўраган бўлди. Кейин стол тортмасидан газета орасига солиб қўйган «буюртма»ларни қўлига олди-да, йигитга синчков боқиб узатди.

— Ёш ёзувчи экансиз, омадингизни берсин! Кулайроқ, ўкилиши равонроқ бўлсин, деб тўрт интервалда ёза қолдим. Ҳар ҳолда ёшларникини кўришганда у ер-бу ерини тузатишади. Қаерга олиб борсангиз ҳам қийналмасдан осонгина ўқишади. Ҳикояларингиз ичида «Кўнгил»ингиз менга жуда ёқди, зўр ёзилибди. Номини ҳам топиб қўйибсиз: кўнгил деганича бор экан, кўнглимни сел қилиб юборди. Бу ҳикоянгни радиогоми, бирор-та ёшлар журналігами берсангиз бўлади. Ростки, ҳикоянгни менга шундай таъсир қилдики, ҳатто бир жойида йиғлаб юбораёзим. Қолганлари ҳам чаккмас...

Аёлнинг ёқимли қилиб, ширин тилда гапириши йигитга мойдек ёқиб тушди. «Кўнгил» хусусидаги мақтовга, «ўзим ҳам ўша ҳикояни йиғлаб туриб ёзганман», деб юборишига сал қолди. Аммо камтарлик гурурдан устун келди — ўзини босди. Аёлнинг, ёш ёзувчи экансиз, деган сўзлари тоғдаги ҳайқирикдек унинг қулоғи остида узоқ жаранглаб турди, шу бир оғиз мақтовдан оғзи қулоғига етди. Ахир бу унинг ёзганлари тўғрисида адабий мухитдаги аёл оғзидан эшитаётган биринчи мақтов, биринчи хулоса, хулоса бўлганда ҳам ижобий хулоса эди-да. (Тўғри, баъзан дўстларидан ҳам шундай сўзларни эшитгани, бироқ улар нашриётда ишлашмайди-да!) У гўё ҳикоялари шу топда газета ёки журналда босилиб чикқандек шодланиб кетди ва бир оз тараддудга тушиб қолди. Дархол ҳикоялар неча бет бўлишини чамалаб, ўзича хаёлий ҳисоб-китоб қилди-да, шартга чўнтагидан ўн беш сўм чиқариб машинисткага узатди. Аёл пулни олди. Санаб кургач, негадир чиройли қилиб терилган, ярим ойсифат қошлари учди, кип-қизил лаблари хиёл титради. Лекин у норозилигини сездирмаслик учун сохта жилмайди.

— Ҳикояларингиз эллик бир бет бўлди, укажон. Бизга бетига қирқ тийиндан тўлашади. Биз қаерлардаги редакция-педакцияда эмас, нашриётда ишлаймиз. Сиз

«срочний» дедингиз, мен кўлимдаги катта бир ёзувчининг ишини қолдириб, сизникини қилдим, айланай. «Срочний»ни эса эллик тийиндан қиламиз. Майлинг, сиз эллик бетига тўлай қолинг, майда гапни ёмон кўраман, танга-пангасини сур-сур қилиб ўтирмайлик. Ҳали бир-биримизга кўп ишимиз тушади. Шундаймасми, укажон?..

Ёш ёзувчининг юраги орқага тортиб кетди, юзларидан кони қочди, ранги бўздек оқарди. Нимадир демокчи бўлди, лекин тили танглайга ёпишиб қолгандек калимага келмади. Бақрайганча машинисткага унсиз тикилиб қолди. Келишган, ёқимтой, чаккаларидаги гажаклари шўх силкиниб турган, шахло кўзлари кишига дадил ва ўткир боқадиган, ҳам ёш, ҳам гўзал аёл унга табассум ҳадя қилиб турарди. Йигит мафтункор чехрага шу пайтгача бефарқ қараганидан хижолат тортди. Аёлга яна узоқ термулиб қараб қолди. Унинг ҳикояларини оқка кўчирган, кўкларга кўтариб мактаган, уни илк марта сира иккиланмай ёш ёзувчи деб атаган (ахир йигирма икки-йигирма уч ёшида ёш ёзувчи деб аталиш ҳазилакам гап эмасди. Гоҳо қирққа кирган, уч-тўртта китоб чиқариб қўйган ёзувчиларни ҳам ёш ёзувчи деб аташади-ку!) ҳамда унга бежирим табассум ҳадя этаётган аёл қаршисида у таслим бўлди-қолди. Қалбидаги беҳуда ташвишлар ўрнини кучли ҳаяжон қоплади. Бир зумгина олам унутилди. Кейин... кейин гап пул устида кетаётгани хаёлига лоп этиб тушди-ю, хушёр тортди.

— Мен... бетига ўттиз тийиндан босишади, деб эшитгандим. Тагин шунча кўпайиб кетиши...

— Вой-й, нималар деяпсиз?! Чикқани-да! Интервали ўзингизга хавола, равонрок, ўқимишлироқ бўлсин дегандингиз, айтганингизни қилдим! Сизнинг ортиқча бир тийинингиз менга керак эмас, опаси жонидан. — Аёлнинг камондек қошлари ёқимсиз чимирилди. Йигит довираб қолди. Ўйлашга фурсат йўқ эди. Гўзал аёлни, ўзига яхшилик қилган аёлни, уни ёш ёзувчи деб тан олган аёлни хафа қилиб қўйиш мумкин. У шоша-пиша қўлидаги пулни йигирма беш сўмга етказиб машинисткага — жаҳли чикқанда ҳам латофати сўнмаган аёлга узатди ва базўр:

— Раҳмат, опа, — дея олди, холос.

— Худо омадингизни берсин, укам! — Аёл рухланиб кетди. — Омадда гап кўп. Ҳозир ёзадиганлар сон мингта, омад эса юзтадан биттага кулиб боқади... Келиб туринг!

Йигит кўчага чиққандагина кўлёмада ўн-ўн икки бетлик хикояларининг «болалаб» кетганидан норози бўлди. Ўзича, мен майда ҳарфлар билан зичлаб ёзгандирман-да, деган ўйга борди. Лекин бу ҳаёл ҳам ўзини узок овутишга ярамади, машинистканинг гаплари эса кулоғи остида такрорланиб, унинг жилмайишлари, хумор қарашлари сира кўз олдидан нари кетмади. Йигит у ҳақда ёмон фикрга бора олмади, бора олмасди ҳам. Кетган пулларни унутишга ҳаракат қилди. Энг осони ҳам шу эди. Аёлнинг гўзаллиги бунга ёрдам берди. Минг қилса ҳам, у қалби нозик, гўзалликнинг қадрига етувчи шоиртабиат йигитлардан эди-да! Барибир пул ва аёлнинг муомаласи ўқтин-ўқтин ёдига тушар, шунда у аёлнинг «ёш ёзувчи экансиз», деган сўзларини эслар ва бу сўзлар унинг дардига малҳам бўларди. Келажакда тўқин-сочин яшаши, пулга ҳам зорикмаслиги, бу каби майда-чуйда ташвишлардан холи бўлгач, албатта, яхши-яхши асарлар ёзишини, ўтқинчи қийинчиликларга бепарво бўлиш кераклигини ўйлаб ўзини овутарди. Ҳаракат қилиш керак! Ахир ҳеч ким онасининг қорнидан ёзувчи бўлиб тушмайди-ку!..

У хикояларини қўлтиғига қисганича, «келсанг, редакцияга бирга борамиз» деб юрадиган таниш акасининг олдига борди. Ўзининг бир вақтлардаги югур-югурларидан бир иш чиқара олмагач, акасининг оғзидан тушмайдиган «таниш-билишчилик» деган гапларига ҳам у ишона бошлаган эди. Акаси доим шунга ўхшаш гапларни кўп тилга оларди. Биргалашиб йўлга тушишди. Бора-боргунларича акасининг оғзи тинмади.

— Бир дўстим бор, газетта ишлайди. Илғари ҳам айтгандим сенга. Билсанг, редакция бу — улкан қозон, қайноқ ҳаёт! Одамни пиширади. Ўша дўстимнинг суяги ҳам редакцияда қотган, катта қозонда қайнай-қайнай пишиб кетган. Аслида ўзи ёзувчимас, адабиёт бўлимида ҳам ишламайди, қандайдир бошқа бўлимда, унутибман. Бунисидан ташвиш тортма, адабиёт бўлимига киришдан олдин харҳолда улар кўрса яхши-да, кўзлари пишган, иннай-кейин, у ер-бу ерини тўғрилаб, шартта тавсия этаверишади. Кейин, адабиётчилар уларга яхши таниш.

Етаклашиб кириб боришган редакциянинг шинамгина хонасида силлиққина қўш столга энгашган икки киши бошлари бир-бириникига тегай-тегай деб қўлларидаги учли қалам ила ярим бет газетадаги хатоларни тузатиб ўтиришарди. Акаси улар билан қуюқ кўришди, сўнгра уни таништирди.

— Укамиз, умидли ёш ёзувчилардан.

Йигит «ёш ёзувчи» иборасидан яна бир бор ҳаяжонга тушди. Акасининг дўстлари эса ёш ёзувчининг дарагини эшитиб, унга, у ҳозиргина тортинчоқлик билан столнинг бир четига оҳиста қўйган қўлёмаларга дам-бадам қараганларича зерикарли иш вақти охирлаганидан ошқора кувониб, олдиларидаги газетага апил-тапил кўз югуртириб чиқишди-да, ишни тезда ниҳоялашгач, ҳаммалари мукка тушганларича унинг — умидли ёш ёзувчи укаларининг ҳикояларини ўқий бошлашди. Хонага сув қуйгандек сукунат чўкди. Йигит жони ўзига омонатдек ўтирар, ҳатто нафас олиши, юрак уриши ўзига баралла эшитилиб турарди. Ҳакамларнинг юзларидан олдиндан бирон нарсани уқиб олиш қийин эди. Ниҳоят, кутилган дақиқалар ҳам етиб келди: ҳикоялар ўқиб тугатилди. Энди хулоса ва ҳукм чиқариш қолган эди. Ёш ёзувчининг вужуди кулокка айланди, акаларининг оғзини пойлади. Семиз, думалоқбош, юзлари мой суртилгандек ялтироқ, акаси шу бўлимнинг ходими деб таништирган, ўттиз ёшлардаги кўзлари қисик киши фикр билдирди.

— Умуман яхши, воқеаларни бир-бирига боғлаб ёзаркансиз. Бирок, хафа бўлмайсиз-да, очикроқ гапиравераман, ҳикояларингиздаги ютуқлар сизники, камчиликлар ҳақида бир-икки оғиз тўхталамиз... Нима десамкан... ҳалиги, топган мавзуларингиз унчалик эмас, доираси торроқ, биласизми, ҳикояда катта-катта мавзуларни қаламга олиш керак. Жа майдалаштириш ярамайди. Тагин фикрларингиз эскироқ, кимлардир илгари айтган гапларни сиз сал бошқачароқ такрорлагансиз. Хуллас, бу кусурлардан қутулсангиз, нур устига нур бўлади. Аста-секин қутуласиз ҳам. Бошида шунақа бўлади, ўзи. Ёзаверсангиз, ёзаверсангиз қаламингиз чархланиб, бу камчиликлар ўз-ўзидан йўқолиб кетади. Сизга бир нарсани айтай: журфакни битириб янги ишга келганимда мен ҳам ёзиб турардим. Унда адабиёт бўлимида ишлардим. Газетада, ҳатто журналда бир-иккита ҳикоям чиққан. Кейин мана шу ахборот бўлимига ўтказишди. Шундан буён ётсам ҳам, турсам ҳам калламда ҳар хил ахборотлар ғуж-ғуж ўйнайди. Ёзиш-чизиш ўз-ўзидан қолиб кетди. Ҳозир ўша ёзганларимдан уяламан. Баъзан дўстларим кулишади: «Ким ёзиб берган эди у ҳикояларни», деб. Меҳнатига чидамадик, ука. Бу ижод қурғурнинг турган-битгани меҳнат, меҳнат бўлганда ҳам қора

мехнат экан. Горький ҳам жуда топиб айтган-да — талантнинг тўқсон тўққиз фоизи мехнат деб. Демокчимаанки, сиз мехнатдан қочманг, ёзганларингизни қайта-қайта ишлайверинг, ҳикоянинг отаси ҳам, онаси ҳам мехнат! Қанча кўп ишласангиз, шунча сайқал топади. Хуллас, сатрларингизда жон бор, қахрамонларингиз тирик одамлар, жумлаларингиз юракни жизиллатади, келажакда сиздан зўр ёзувчи чиқади. Мухими — ўз йўналишингизни, ўз услубингизни топиб олсангиз, бас! Буни оригиналлик дейишади. Кўпинча ёшларнинг шу томонига эътибор беришади. Оригиналликда гап кўп. Доим шунга интилинг, кам бўлмайсиз. Кейин тилингиз ҳам сал ғализроқ — русчадан сўзма-сўз таржима қилинганга ўхшайди, ишланишга муҳтож.

Ходимнинг узундан-узоқ мадҳиясини йигит жон кулоғи билан тинглади. Ахир, суҳбат бошдан-оёқ у меҳр кўйган адабиёт ҳақида, у кўз нуруни тўкиб ёзган ҳикоялар ҳамда унинг келажаги ҳақида эди-да! Ёзадиган киши буларга бефарқ қарай оладими? Эшитганларидан ёзганлари ўзига бачкана туюла бошлади. Руҳи тушиб кетди. Бўлим мудирини унга қараб дарҳол хатони пайқаб қолди. Ходим — ходим, у эса мудир, ёши ҳам униқидан уч-тўрт ёш улур. Хатони тузатиш керак: сиз ҳам куймасин, ка-боб ҳам.

— Ҳикояларингиз менга маъқул. Мавзулари ҳам шу кунники, — деди у хушёр тортиб. Кейин қўлидаги қаламни айлантирганича ҳикоялар орасидан биттасини ажратиб олди-да, давом этди. — Мана шу «Кенжа ўғил»даги йигитнинг «ўлолмай кийналяпти», деган сўзи ёкмади. Кўпол. Ҳикояни дағаллаштириб турибди. — У ҳикоядаги ёкимсиз сўзлар устига қалам тортиб юборди. — Хафа бўлмайсиз-да, энди укажон.

Йигит устига совуқ сув қуйилгандек сесканиб кетди. Унингча худди ўша сўз ҳикояга керак эди. Ҳикояда шаҳарда ўқиган йигит қишлоғига қайтиб боргач, ота-онасининг дардларини ҳис этолмаслиги, самимийликдан йироқлашгани тилга олинганди. У бемор отаси билан телевизорда берилётган кинони кўраётиб, фильмдаги оғир касал одамга кўзи тушиб, ўйламай шу гапни айтган, сўзлари отасига қанчалик ёмон таъсир қилганини пайқамаганди ҳам.

— Менимча, ўша сўз керак эди, — деди у йирғлағудек бўлиб.

— Бизники индивидуал фикр-да, — мудир ўзи ҳам

қизишиб кетганини сезиб мулойимлашди. — Бўлмаса, сал силлиқлаш керак.

— Тўғри, — акаси суҳбатга қўшилди, — ўша хикоя ҳақида менинг фикрим ҳам шу. Хикоя жуда очиқ, дағал, гўё чет эл киноларидагидек. Бундан қутулиш керак. Биласанми, сенда нима етишмайди — нафосат, озгина нафосат. Мана шу нафосат бўлсами, асарларинг гул бўлади — гул!

Бу гаплардан дадиллашган бўлим бошлиғи гапни илиб кетди:

— Бир хажвиянгизда «бой бойга боқар, сув сойга оқар», дебсиз. Гап ишлатишда ҳушёр бўлинг, ука. Ҳозир бой-камбағал деган гап йўқ, бунақа иборалар эскирган, истемолдан чиққан. Шароитга тўғри келмайди... Ахир социализмда яшаймиз-а!

— Ахир у гаплар персонаж тилидан, кўчма маънода ишлатилипти-ку!

— Ёшсиз, қизикқонсиз. Бунақа сўзлардан қочганингиз маъқул, аксинча, сиздан чўчийдиган бўлиб қолишадди, — унинг эътирозига қаршилик қилди бўлим мудирини.

— Бу маслаҳатларга амал қилсангиз зиён қилмайсиз, ука! — ходим ҳам бошлиғини қувватлади.

— Бошловчи ёзувчига ҳушёрлик зарур. Шунда ютиб чиқасан! — деди акаси.

Йигит энди жимгина эшитарди. Ақлли акалари эса ҳамон бири олиб, бири қўйиб тинмай гапирарди. Хикояларнинг мақталмаган, айни пайтда қалам урилиб танқид қилинмаган сатри қолмади. Ниҳоят, қалам учи ўтмаслашгач, уларнинг жағи ҳам толиқди шекилли, навбат сўнги — ҳал қилувчи сўзларга келиб тақалди. Ҳаммалари бир овоздан укалари бўлмиш ёш ёзувчи талантининг олмос каби серкирралигини, келажакда ундан зўр ёзувчи чиқишини, хикояларини таҳрир қилишда, тилини пухталаб ишлашда ҳар доимо ёрдамга шайликларини узоқ сўзлашди. Ўзларининг қалби пок ва беғуборлигини, ҳар қандай етилиб келадиган ёш талантга беғараз ёрдамларини аямасликларини кистириб ўтишни ҳам унутишмади.

— Мухими, қаламингиз бор, қўлингиз келиб қолган, бу ёғига сира қаламни қўлдан қўйманг! — Буниси ёш ёзувчи тўғрисида айтилган умум фикри эди. Шундан сўнг қалам урилавериб сочма ўқ тегиб ярадор бўлган қушдек ола-була бўлиб кетган ёш ёзувчининг асарлари қайтиб қўлига тутқазилди.

— Айтганларимизга амал қилиб, камчиликлари устида кунт билан, чидам билан ишлаб, тузатиб, янгитдан машинкалатиб олиб келсангиз, биргаллашиб адабиёт бўлимига кирамиз.

Гаплар яхши эди, ҳаққонийдек эди. Барчасига кўшилса бўларди, лекин нимагадир «қайта машинкалатиш» ибораси ёш ёзувчига ёқмади. На илож? Акаси ҳам, акасининг дўстлари ҳам ўзидан уч-тўрт кўйлакни ортик йиртишган, бир нарсани билмай гапиришмас. Бу пайтга келиб иш вақти ҳам тугади. Ҳаммалари бир тўп бўлиб кўчага чиқишди, шунда акаси ушбу таклифни ўртага ташлади.

— Укамизнинг адабиётдек қутлуғ даргоҳ остонасига қўяётган илк қадамларини ювсак...

Худди шуни кутиб тургандек, бўлим бошлиғи ҳам тил учида турган омонат гапни айтиб юборди.

— Қани, қаерга борамиз?

— Укамиз нима деркан? — ёлғиз ходимгина йигитга хушёр қаради, сўнгра бошқалар ҳам ёш ёзувчига жонсарак тикилди.

— Ресторанга-да! — дея дадил гап қилди, уларнинг мактовларидан арши аълога чиқиб олган ва ҳали-ҳозир пастга тушишга улгурмаган, редакция ходимларига энди-энди яқиндан иши тушаётган, улар ҳақида қорнинг оқлигига қандай ишонса шундайин соф тасаввурга эга бўлган ёш ёзувчи. Кўзлардаги ҳадик бир зумда қаёққадир учди-ю кетди.

— Бизнинг ука мард йигитлардан! — деди акаси хурсанд. — Кетдик!

— Ҳа, чапани йигит экан! — деди бўлим бошлиғи. — Йигитнинг гапи ўлмасин.

— Йигитнинг гапи ўлгунча хўкизнинг бўйни қайрилсин, денг, — дея ходим ҳам ўз навбатида баҳри-дили очилганча гап қистирди.

Ресторанда мириқиб ўтирдилар. Ҳаммалари ширакайф бўлдилар. Бирин-сирин сўз айтилиб, ёш, талантли, камтарин ёзувчи укаларининг «буюк»лиги учун қадахлар бўшатилди. Охирида биттаси кайф аралаш «ишингизни ташлаб, ўзингизни адабиётга бағишланг», деб ёш ёзувчининг юрагини қитиқлаб, кўнглига ғулғула солиб қўйди. Бу «олижаноб» маслаҳатни бошқалар ҳам бир овоздан маъқуллашди. Қарсақлар чалинди. Тағин бир қанча айтилиши лозим топилган сўзлар тиллардан учди. Бу гаплар ичкиликдан кўзлари сузилиб, уйқутираб ўтир-

ган ёш ёзувчини еттинчи осмонга чиқариб қўйди. У ерда эса гўзал маликалар, фаришталар макон қурган эди. Ёш ёзувчи осмонда, уларнинг даврасида шодон кезаркан, расмана буюк бўлгандек ўзини гоҳ Пушкин, гоҳ Жек Лондон, гоҳ Бальзак ўрнида кўрар, ўзи ишлаётган соҳа ҳам, ортда қолиб кетган талабалиги ҳам, ҳозирги илмий иши ҳам, домлалари ҳам унга ўзининг буюклиги йўлида турган ғовлар бўлиб кўринарди...

Туришди. Барчани лол қолдириб ёш ёзувчи чакқонлик қилди. Акаси ундан буни кутганди. Чунки у кишилардаги чакқонликни, зийракликни кадрлар, қолаверса, укаси бугун маош олганини ҳам биларди-да. Бу чакқонлик йигитга нақд ўттиз икки сўмга тушди. Ўзини катта ёзувчилардек сезиб официантка узатган уч сўмлик қайтим пулни ҳам олгиси келмади. Шундай обрўли одамларнинг олдида... Официантка столда қолдириб кетган уч сўмликни акаси унинг чўнтагига зўрлаб солиб қўйди.

Ёш ёзувчи квартирасига кириб келган ҳам эдики, ортидан уй эгаси бўлмиш кампирнинг хитоби янгради, сўнгра зум ўтмай қия очик эшикдан унинг боши кўринди.

— Бугун маош оламан дегандинг, болам...

Йигит бисотидаги бор чўнтақларини бирин-сирин ағдар-тўнтар қилиб чиқди. Ойликдан асар ҳам қолмаган эди. У сўнги уч сўмликни ҳам акасини уйига элтиб, кейин уни ташлаб кетган таксичига тўлаганди.

— Кейинрок... уч-тўрт кун сабр қилинг, — деди у ғудурлаб. — Нимагадир шу топда пули йўклиги ўзига қаттиқ алам қилди. Ичкиликдан қизарган кўзларини олайтирганича кампирга тик боқди. Бир чиройли йигитнинг олайган кўзларига қараб кампир кўрқиб кетди. Эсига қачонлардир телевизорда кўргани (бу Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» китоби асосида ишланган телефильм эди) — пулсиз йигит томонидан бир бечора кампир ҳамда унинг сингисини болта билан чопиб ўлдирилиши тушиб, ранги қув ўчганича ортга чекинди.

Кампир кетгач, йигит ўринга ўзини отди-ю, донг қотиб ухлаб қолди. Уйғонганида эса, ҳалиги енгил-елпи овқат аллақачон ҳазм бўлиб кетганини, энди қорни очқаб, ичини ит тирнаётганини хис қилди. Чўнтақлар эса қуп-қурук. У ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо бир томонга оғиқ стол устида сочилиб ётган ҳикояларига кўзи тушиб, уларга бефарқ тикилганича каравотда ўтириб қолди. Қўлбола жавондаги китобларга ҳам

унсиз кўз югуртирди. Сўнг улар орасидан жаҳон классик адабиётининг ноёб нусхаларидан бирини шартта юлқиб олди-да, ташқарига чикиб, катта йўлнинг нариги бетига югуриб кетди. У ерда турадиган бир таниши шу китобни жуда кўп сўраганди. Китобни сотаётганидан хафа бўлди. Бироқ қорин очлигида бу хафачилик кўзга кўринармиди. Таниши қувониб, китобга нархидан уч сўм ошириб берди. У уялиб турса ҳам ортигини қайтармади. Ўзи ҳам яхши китобларга кўпинча шу йўл билан эга бўлар эди-да! «Ана, бугунча қорин қайғусидан қутулдим, икки юз грамм колбаса, битта нон, бир пачка чой олсам, эртагача бемалол етиб ортади. Яна авайлаб ишлатсам, икки-уч кунга аскарадиган пулим бор, деган гап бу».

Ярим кеча. Куз охирлаб колганидан хона совуқ. Йигит ўз ташвишлари билан бўлиб, камширнинг қоронғи ертўласидан кўмир олиб чиқишни ҳам унутганди. Эски стол устида эса йигирма беш сўмнинг бошини еган, уни, яъни, ёш ёзувчини «буюк» қиладиган қўлёзмалар ҳамон сочилиб ётар, совуқ кўрпачада эса қунишиб бир сиқим бўлиб олган ёш ёзувчи кўзи уйкуга илиниб-илинмай алаҳсираётган одамга ўхшаб гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнга ағдарилганича тинмай пичирларди:

— Барибир ёзувчи бўламан. Мен талантлиман. Пушкин, Лермонтов, Жек Лондон, Бальзак... ўшалардек ёзаман. Ҳамма қойил қолсин! Ўшанда устимдан кулиб юрганлар, менга ишонмаганлар оғзини очиб қолсин!..

Совуқдан унинг эти жунжикиб, дағ-дағ қалтирар, тишлари такиллаб, гапи тез-тез бўлиниб турарди. Хаёллар учкур бўлгани билан кўрпа муздек эди. Булар унинг тинчгина ухлашига йўл қўймасди. Устига-устак, қорни ҳам боягидан бешбаттар очқаган. Столдаги қўлёзмалар ёнида иккита оҳори тўкилмаган яп-янги китоб пайдо бўлган, булар ҳали кўчанинг нариги юзидан қайтишида рўпарасидан чикиб қолган китоб дўконидида ишловчи таниш қизнинг у учун олиб келаётган, у жон-у дилидан севган Достоевский асарлари янги нашрининг дастлабки томлари эди. У китобларни кўргач, ҳамма нарсани унутган ва қўлидаги бор пулини қизга бериб, китобларни сотиб олган, аввалдан қимматроққа келишиб қўйишгани учун ундан икки сўм қарз ҳам бўлиб қолганди. Қорин очлиги-ю, нега кўчага чиққан эса ҳовлига қайтгач эсига тушганди.

Хонада чирок ўчмаётганини кўрган кампир оҳиста деразадан мўралади. Ўринда дир-дир титраб ётган кўйи ўзича алланарсалар деб валдираётган «дарвишномо» болани кўриб уйга кирди. Печкани ушлаб кўрди. Кўлини чаён чаққандек тортиб одди. Печка муздек эди. Йигит эса бир маромда ох чекарди. Авж олган касаллик, бош оғриғи, ичилган ароқ, очлик — хаммаси бир бўлиб, унинг тамом силласини қуритган, у тинмай алахсирар, кўз олдида яшил, кўк, қизил, сариқ ва яна аллақандай ранглар танга-танга бўлиб жимирилар, стол устидаги қўлёмалар, бесўнақай қўлбола жавонга хафсала билан чиройли қилиб тахлаб қўйилган қалин-қалин китоблар гоҳ инсон, гоҳ шайтон қиёфасига кириб унга гап ташлар, у бўлса куйиб-пишиб жавоб қайтарарди.

— Барибир ёзаман... Бир кун чиқаман...

Кампир йигитнинг узук-юлуқ гапларидан ҳеч вақони англаб етмади, аттанг, деганча елка қисиб, бошини чайқади. Сўнг «квартир бола»нинг ижара пулини сира вақтида тўламаганини, боягина ўзига хўмрайиб қараб, кайфини учириб юборганини кўнглининг бир четига тугиб олган бўлса-да, болапақирга раҳми келди. Оҳиста ўрнидан турғазиб, қўлтиғидан олди ва суяй-суяй ўз уйига бошлади. Иссиққина печка ёнига жой солиб берди. Устига қалин кўрпа ёпди. Танасига илиқлик югурган йигит ҳайтовур анча ўзига келиб, жимиб қолди. Лекин гоҳ-гоҳ аянчли хўрсиниб, зарда билан нималардир деб пишчилар, унинг чала-чулпа сўзларидан кампир фақатгина: «Барибир бир кун...» деганини базўр тушунарди, холос.

II

Йигит эрталаб хомуш уйғонди. Аввалига кампирникида ётганига ҳайрон бўлди. Бирдан хаммаси ёдига тушди. Кампирнинг оқшом пул сўраганини ҳам элас-элас эслади, эслади-ю, тезгина хонага кўз югуртирди: кампир кўринмасди. Унинг келиб қолишидан, яна пулдан гап очилишидан чўчиб шошиб ўрнидан турди-да, югурганча ўз хонасига чиқиб кетди. Хувиллаган торгина кулбаси кечагидан баттар музлаб ётарди. Хонага киргач, нима қиларини билмай, бироз анқайиб турди, кейин секин бориб каравотнинг бир четига ўтирди, кечаги воқеалар бир-бир хаёлидан ўтди, аммо у бўлиб ўтган ишларнинг ҳеч бирига афсусланмади. Ахир булар ҳам ўз келажаги йўлидаги бир уриниш-да. Қўлдан кетган нарсалар

хақида қайғуриб ўтириш ақлли одамларнинг иши эмас! Бирок, вақт-чи?.. Бутун оқшом беҳуда кетди-я! Эндиги афсусдан не фойда? Оҳ чеккани билан дарди енгиллашармиди...

У ўрнидан туриб стол устидаги бетартиб китобларни, сочилиб ётган қўлёзмаларни авайлаб йиғди. Барибир хаёли бир жойда эмасди. Хонани салгина эпакага келтиргач, бемаъни хаёллардан қутулиш учун ўтган ишларга ҳам, бугунги ишга бориш ташвишига ҳам қўл силтади, аммо тезда ойликкача чўнтакда бир мирисиз қандай қилиб кун кўриши ёдига тушди. Эҳ, яна бировдан қарз сўрайдими? Бир ёқдан қорни оч. Пули йўқлиги ўзига аён бўлса-да, чўнтақларини обдан титкилади. Бурчак-бурчакларда унутилган оқ, сарик тангалар йиғиндиси бир сўмга яқин бўлди. Улкан хазина топиб олгандек у қувониб кетди. «Ха, деган туяга мадад. Булар билан амаллаб кунни ўтказарман, қолганига худо — подшо».

У деразадан ҳовлига олазарақ кўз югуртирди. Кампир ҳовлида кўринмасди. Йигитга жон кирди, чаққон кийинди-да, ит қувган мушукдек ҳовлини кесиб ўтиб, кўчага отилди, кўча эшигининг чўзиқ ғичирлаши қулоғига портлашдек эшитилди. Гўё кампир югуриб келиб ёқасидан олиб қоладигандек, атрофга ҳадиксираб қаради. Хайрият, бу яқин орада кампирдан ном-нишон йўқ эди.

Йигит торкўчадан жадаллаганча бораркан, секин-аста енгил нафас ола бошлади. Боши зиркираб оғриётганини, тумов дастидан кечагидек бурнини тинмай тортаётганини ҳам шундагина тўзукроқ пайқади. Яна тасавурида худди кампир рўпарасидан чиқиб келаётгандек ўткинчиларга синчков боқди. Аҳволи ўзига ҳам кулгили, ҳам ачинарли туюлди. «Дарвишона ҳаёт, — дея кўнглидан ўтказди у, ақаси кўп ишлатадиган сўзни эслаб, ўзига-ўзи далда бераркан. — Бунақа ҳаёт кимнинг бошига тушмаган. Достоевский ҳам, Абдулла Тўқай ҳам, Жек Лондон ҳам унга ўхшаб шаҳарда уй-жойи бўлмай, бировларниқиде ижарага яшаб, пулга зориқиб ижод қилишган-ку! Ҳақиқатан, буюқлар балки шунақа шароитларда кўпроқ етишиб чиқар: ахир ҳаётнинг барча аччиқ-чучугини татиб кўришади-да. Рост, агар унда ҳам баъзи бировлардигидек ҳамма нарса мухайё бўлганда унинг ҳам келажак ҳақидаги орзулари бошқача бўлармиди... Демак, ҳамма-сига чидаш керак, энг муҳими, унинг мақсади бор: шунга интиляпти — ёзувчи бўлади. Бу йўлда барча қийин-

чиликларни енгиб ўтади. Хали шундай зўр-зўр асарлар ёзадики... Ўшанда уни барча танийди...»

Орзулари жўш урган ёш ёзувчи бирмунча овунди. Лекин hozир, айни шу дақиқаларда расмана хаётдан олислаб хаёл денгизида узоқ сузиб бўлмасди. Хаёл жаннатдек гўзал, Эрам боғларидек фусункор, тагин чиройли маъшукадек жуда кўп нарсаларни унга ваъда қилиб турарди. Ҳозирги муаммо: яшаш ташвиши, яшаш учун эса пул керак! Пул! Пул!.. Пул!.. У пули йўқлигидан додлаб юборай деди. Тотли хаёллар бир зумда шамолда қолган патдек ҳар ёққа тўзиб кетди. Кимлардадир ёзиш учун ҳамма шароит бор, унинг бўлса, ақалли, тузукрок стол ва стули йўқ. Қани энди уни келажакка ишонч кўзи билан қарайдиган бойвачча таниши бўлса-ю, бир-икки йил ёрдам бериб турса. Ўзининг лоақал бир хонали квартираси бўлса... ишлаб ҳам ўтирмасди. Ёзарди. Ёзганда ҳам унақа-бунақа олди-қочди, енгил-елпи нарсаларни эмас, балки ҳамманинг оғзи очилиб қоладиган, қойилмақом асарлар ёзиб ташларди. Ёзадиган мавзулар «мени ёз, мени ёз», деб қалашиб ётибди. Бир кунда кўз олдидан юз бор ўтади. Вақт эса кам. Кўплар нима ёзишини билмай, йўқ ердаги бош оғриғи нарсаларни бичиб-тўқиб, дуч келган ерда бостиришяпти, ўқисанг асабни бузишдан бошқасига ярамайди. Хўш, дунёда шундай одамлар йўқми? Бор, албатта! Тиқилиб ётибди. Баъзиларга пулнинг писта пўчоғичалик кадри йўқ: битта олтин такинчок учун минг сўм-икки минг сўмни ўйламасдан сарф қилади, яшабини эса... Асарлари босилиб, сал ўзини тутиб олгач, икки ҳисса қилиб қайтаришга ҳам у рози эди... Бирок ўша одам қани?! Қаерда?..

Холва деган билан оғиз чучимас. Беҳуда ўйлар бош оғриғини кучайтирди, холос. У қорин тўқлаш, кейин бирорта танишидан пул топиш ниятида кўчага чиққан бўлса-да, шу топда тўғри поликеникага боришдан бошқа иложи қолмади. У ердан касаллик варақаси ва ўзи олдиндан сезиб турган (қирқлардан ошган семиз доктор аёл бидир-бидир қилганича узоқ текширгач, доим «шамоллабсиз» деб, албатта энг аввал тетрациклин ҳамда норсульфозол таблеткаларидан бошланган аллақанча дориларни ёзиб берарди), бир талай дори-дармонлар қайд қилинган дори қоғозига эга бўлиб қайтаркан, йўл-йўлакай охириги чақаларига овқатланди. Кейин тузукрок бир қарорга келолмаганидан ҳеч қаерга бормаи квартирасига қайтди. Хонага киргач, дили хуфтон бўлиб,

ковоғидан қор ёққанча қўлидаги врач ёзиб берган дори қоғозини бир бурчакка отиб юборди-да, кийимларини ҳам ечмай ўринга чўзилди. Ташвишларини унутиш учун кўзларини чирт юмди. Барибир уйқуси келмади. Кўзлари юмук бўлса-да, кўз олдида ғуж-ғуж тўлқинчалар пайдо бўлаверди, сўнг улар ўрнини чўнтаклар — ағдартўнтар қилиб ташланган бўм-бўш чўнтаклар эгаллади. Булар на ухлашга, на дунёнинг ғамларини унутишига қўярди. Пулсизлик ёмон, қарз сўраш ундан ёмон. Ўзи каби шаҳарда ишга қолган бир-икки ҳамкурсини эсга олди. Аммо улардан ҳам ёруғлик чиқиши гумон, ҳаммаси ҳам ўзларини илмга урган, ойликлари унисидан бунисига зўрға етади. Талаба ҳамқишлоқлари бору ўзи ишлаб туриб улардан қарз сўраш уят. Айтмоқчи, тоғаси-чи! Катта бир вазирликда ишлайди. Ҳар гал қишлоққа борганда бувиси: «Тез-тез тоғанларникидан хабар олиб тургин. Бирор нарсага зориқсанг, тортинмай боравер. Тоғанг — жигаринг. Тоға-жияннинг бир-бировига меҳру оқибати баланд бўлиши керак!» деб тайинлайди-ку. У эса шаҳарга келгач, ойисининг совға-саломини элтар, сўнгра яна қишлоққа бормагунча, ойиси қойий-қойий тагин минг бор тайинлаб юбормагунча, қайта у ерда қорасини кўрсатмасди. Тоғаси катта одам: ўз ташвиши ўзига етарли. Жияним деб мундоқ талабалигида унинг ўқиши билан, ҳозирда эса иши билан, ўй-орзулари билан заррача қизикмаган. Ёзув-чизувларига хайрихоҳ эмас, қайтага, «бекорчининг эрмаги» деб панжа орасидан қарайди. Адабиётга бепарво темир одамлар унга ёқмайди. Ҳар замон борганда ҳам тоғаси олдида дарров зерикади. Шаҳарда ишга қолгани ҳам тоғасига хуш келмаган, уй томонга бориб ота-онанга ёрдам бермайсанми, деяверади. Э, жиян, сенинг юрагингда не дард бор, не орзу бор, демайди. Шуям тоға бўлди-ю?! Талабаликда тоғасидан бирор марта ёрдам сўрамаган, келиб-келиб энди сўрайдими? Хўп, ёрдам берар ҳам... Кейин шаҳарда мана шунақа қийналиб, зориқиб юришини писанда қилди-да. Ёзув-чизувларини эрмаклар гапириши ҳам аниқ. Бормайди. Оч қоринга насихат ёқадими шу топда. Оч қорним — тинч қулогим. Унда қаерга, қайси, меҳрибонининг олдида боради? Кимнинг кўзи учиб турган экан унинг йўлига? Э, кечаги ҳамқишлоғи — Амир акаси-чи! Шу пайтгача уни эсламаганини! Кеча ҳаммасини ўз кўзи билан кўрди. Уни тушунади. «Дарвишона ҳаёт!!» Ахир бу гаплар ҳам унинг севимли ибораси-ку! Ўзи ҳам бир

вақтлар — уй олмасдан бурун, бола-чақаси билан ижарама-ижара сарсон-саргардон қийналиб юрган. Бу дунёда ким табиб — бошидан ўтказган табиб...

У бир қарорга келгач, Амир акасининг ишдан қайтиш вақтигача ёзиб-чизиб кунни ўтказмоқчи бўлди. Узоқ ўтириб ҳеч нарса ёзолмади. Алам қилди. Кейин қоғоз ва қаламни бир четга суриб, бурнини торта-торта кеча тузатишга ҳавола қилинган ҳикояларни қўлга олди. Редакция ходимлари айтган мулоҳазалар кўз олдидан бир-бир ўта бошлади. Уларга амал қилиб ҳикояларини ишларкан, тузатган ва яна тузатган сайин кўнгли негадир чигаллашар, ўз фикрларини ўзгалар фикри билан алмаштириб ифода қилаётганидан ёзганлари юзакилашгандек сезилар, қўлёзмаларга ичи ачиб кетарди. Кеча ярадор бўлган қўлёзмалар гўё бугун устидан ишланган сайин чалажон ҳолга келгандек туюларди. Аммо у ўзида кечаётган бу туйғуларни тузукроқ тушуниб етолмасди. Балки бирор ерда чиқариш учун албатта шундай қилиш керакдир, деган ўйда ўзини овулар, бошқача хулоса чиқаришга уқуви келмасди.

Ниҳоят кутилган вақт бўлди. У йўлга тушди.

— Ия, ия, ўзимизнинг дарвиш-ку! Хизрни йўқласам бўларкан, ҳозиргина эслаб тургандим. — Амир акаси уни шодон қарши олди. — Янгигина ишдан қайтиб, қани энди сенга ўхшаш бир ҳамсуҳбат бўлса-ю, мириқиб гаплашсам, деб тургандим. Қалай, кеча зап иш бўлдими? Антиқа-а, бизнинг жўралар. Баҳона-ю сабаб, дегандек танишиб олдинг. Улар шунақа: ёшлар деса вақтини ҳам, жонини ҳам аяшмайди. Буёғига ўшалар билан ишни битказавер. Ҳали адабиёт бўлимига олиб киришади. Қарабсанки, бир кун келиб ҳаммаёқда шов-шув гап — газетта сенинг қулинг ўргилсин ҳикоянг чиққан. Кейин журналлар босади. Сўнгра китобинг чиқади... Китоблар... қатор-қатор китоблар! А, лаббай, нима дейсан бунисига!.. Довруғинг оламни тутади. Ҳамма соянгга салом беради. Буюк бўлиб кетасан!.. Нимага қўл чўзсанг етади...

Акаси яна қўп ва узоқ гапирди. Ёш ёзувчи эшитиб, маъқуллаб ўтирди. Акасининг оғзидан чиқаётган ажойиб асарлар, ажойиб ёзувчилар тўғрисидаги қизиқ-қизиқ латифалар ўзининг бор сеҳри ила уни мафтун этарди. Учқур хаёллар олисларга етаклаб кетарди. Ахир адабиёт ҳақидаги суҳбатга бефарқ қараб бўладими? Вақт, раҳмсиз вақт эса физиллаб ўтиб борар, вақт ўтган

сайин эса ёш ёзувчига сеҳрли гапларнинг таъсири сусаяр, кўпроқ бу ерга келиш сабаби уни безовта қиларди. Акасининг сўзларини бўлиб, истагини айтиш ўлимдан ҳам кийин туюларди унга. Охири андишаларни йиғиштириб сўзламоққа оғиз жуфтлади. Хали гапирмасданок юзлари лоладек қизариб кетди. (У шунақа уятчан йигит эди-да!) Шу пайт Амир акаси яна гап бошлаб қолди.

— Кеча уйга келсам дегин, ўзимиз қатори бир дарвиш кутиб ўтирибди. Танирсан, самарқандлик шоир бола, исми — Йўлдош! Матбуотни тан олмайди, занғар. Аммо шеърлари чаккимас. Дуруст ёзади. Ўзиям бир йўла китоб чиқармоқчи. Қачон қарасанг, «Ёш гвардия» нашриёти атрофида учратаман. Улар бир тўпламини кўришаётган экан. Асли журфакни битирган, хали у ерда, хали бу ерда ишлайди. Бир куни ҳазиллашиб:

— Нега капалакдек бир жойда қўним топмайсиз? — дедим.

— Ҳеч ким мени тушунмайди, — дейди.

— Унда буюк экансиз-да, десам, у:

— Ҳа, буюкларни тушуниш учун ҳам буюк бўлиш керак, — дейди кулиб. Йўлдош билан озроқ шеърхонлик қилдик. Кетар чоғида, шу десанг, дардини очиб қолди: пича пул керак экан. Яшшавор дарвиш дедим-да, ёнимда ўттиз сўм бор эди, бериб юбордим. Кечадан буён кеннойинг ёв қараш қилади. Ойликкача ҳам хали анча бор. Аммо Йўлдош бечора қувониб кетди... Кўзларининг севинчдан порлашини кўрсайдинг... Буларни менга нега айтяпти, дерсан. Демокчиманки, бир ташвишнинг бир роҳати бор, укажон. Шоир айтгандек, ойнанинг ўн беши коронғи, ўн беши ёруғ. Дарвиш-девоналардек юриб-юриб, ҳаммамиз ҳам бир кунмас бир кун одам бўлиб қоламиз... Шу десанг...

Ёш ёзувчининг тарвузи қўлтиғидан тушиб, ёрилган пуфакдек шалвираб қолди. Пул сўраш фикридан қайтди. Ҳаммаси кундай равшан. Ёки акасининг гаплари тасодифан тўғри келиб қолдими? Ёки унинг мақсадини сезиб атайин... Барибир эмасми? Сўрамайди. Бировга қарз берганини пеш қилиб, оғиз кўпиртириб дoston қиялптими, демак, унга ҳам пул берса, эртага оламга ёяди.

У тезгина хайрлашиб жўнаб кетди. Амир акаси унинг ортидан хайрон бўлганича елка қисиб қолаверди: «Дарвиш, фирт дарвишнинг ўзгинаси».

Йигит ноилож тоғасиникига йўл олди. (Тоғаси профессорлар шаҳарчасида турарди.) Автобусда кимдир

унинг биқинига туртди. У ялт этиб қаради: бекободлик, университетда ишга қолган курсдоши Назир.

— Ҳа, дўстим, кеч кирганда йўл бўлсин? Бу, талабалар шаҳарчасига — жононлар олдигами, дейман. Ҳали-ги... илхомланиш учун-а. — Назир жилмайиб қўл чўзди.

— Тоғамникига! — деди у қисқагина қилиб.

— Э, ҳалиги, айтган «шеф» тоғанғизникигами?

— Ҳа, — деди ёш ёзувчи бирда кайф аралаш тоғаси ҳақида унга оғиз кўпиртирганидан ҳозир хижолат чекиб. — Вақтингиз бемалол бўлса бирга ўтсак, кирамизу чиқамиз.

— Шоирга салом бердик, бир танга товон бердик, экан-да. Розиман, лекин шарти бор: кейин бизни квартирага ўтсак. Бир отамлашамиз.

— Бўпти.

Тоғаси уларни хурсанд қарши олди. Жиянига ўпкагина ҳам қилди.

— Нима бало, йўқ бўб кетдинг? Ўзиям бир йил бўлдим-ей, келмаганинга. Жиян деган ҳам шунақа тошмехр бўладими?

Бу гал тоғаси очилиб-сочилиб турган эканми суҳбат кизиб кетди. Ёш ёзувчи дўстига айтгандек бир минут эмас, роса бир соатдан ортиқ суҳбатлашишса ҳамки, ўз дардидан чурк этиб оғиз очолмади. Назир уни қистаб киши билмас бир-икки туртиб қўйди. Туришга рухсат олишди. Кўча эшигидан чиқаётганларида у тоғасига ёрилди:

— Э, жиян тушмагур-эй, шунини боятган бери айтмайсанми. Мен ҳозир...

Тоғаси ортига қайтди. Айвонда турган хотинининг ёнига бориб у билан узоқ пичирлашди. Бу пичир-пичирлар ёш ёзувчига бир йилдек туюлди. Ниҳоят, тоғаси қайтиб келди.

— Жиян, кечирасан энди, — дея гап бошлади у. — Уйда пича пул бор эди, кеннойинг бозорга ҳашлаб қўйибди. Бир ёқдан совуқ тушиб қолди, болаларга қишлоқ, у-бу дегандек... Рўзғорчилик, шаҳарчилик, бошқа гал, албатга, бош устига...

Ёш ёзувчи дўстининг олдида хижолатдан ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади. Қимнингдир «шаҳарлик аёллар бир тийиннинг қирқ еридан тутадиган хасис бўлади, эрларини ҳам ўз измига солиб олади», деган гаплари ҳаёлига келди. Лекин тоғасига сир бой бермай:

— Унчалик зарур ҳам эмасди, бир нарса олмоқчи эдим, кейинроқ оларман, — деди зўрға тили буралиб.

Қайтишди. Ёш ёзувчининг алами ошди, хўрлиги келди. Кўнглига чироқ ёкса ёримасди. Назирникига ўтиш фикридаи айниди. Дўстининг бир сўзлилигини билган Назир ортиқ кистамади. Хайрлашаётганларида эса:

— Шуми ўша — министрликда ишлаётган тоғангиз, — деди кесатиб. — Эртага ишдан сўнг квартирангизга ўтарман. Ишхонада бир оз пулим бор эди. Хозирча манавини олиб турунг!

Ёш ёзувчи донг қотиб, ҳаракатсиз турарди. Назир унинг чўнтагига беш сўм солиб қўйди...

III

Ёш ёзувчи ҳовлига қайтиб келганда кун кеч бўлиб қолган эди. Унинг руҳи сўниқ, кўнглини ғам босганди. Дунё — азобли, ўйлар — берахм. Булардан қутулмоқ учун нажот битта: уйқу ва унутмоқ. У апил-тапил ечинди-ю ўзини ўринга урди. Кўзлар юмилди, лекин уйқу ҳадеганда келавермасди... Тасаввурлар чувалаб, борлик кўзига зулмат бўлиб кўринарди. Буюклик даъволари жанубга учиб кетган қушлардек ўксик кўнгилини аллақачон тарк этган, вужуди бўм-бўш уйдек хувиллаб ётарди. Гўзал келажакнинг гўзал хаёллари ҳам, қачонлардир у эришадиган қуёшдек чароғон хаёлий шуҳрат шохсупаси ҳам шу топда қаёққадир ғойиб бўлганди. Ҳаттоки, уни бағрига сиғдирган қадрдон бошпанаси — шу пастаккина, торгина кулба ҳам, унингдек яккаш каравоти ҳам, қўлбола китоб жавонидаги дунёнинг жамики шодлигу қайғуларини жамулжам қилиб олган жондан азиз кўрадиган китоблари ҳам, стол устидаги не-не уйқусиз тунлар (гоҳо чироқни вақтида ўчирмай, кампирдан қарғиш эшита-эшита) кўз нури, қалб кўри билан битилган — юрагининг бир парчасига айланиб қолган бир уюм қўлёмалари ҳам унга — ёш ёзувчига совуқ ва ҳеч маҳал ёруғлик баҳшида этмайдиган ортиқча ҳашамлар бўлиб туюларди. Одамларнинг бир-бирларига фидойиликлари эса афсонага ўхшарди. Ҳа, ҳа, фидойилик бир эртақ, афсона, уларга ишонмоқ — қайтадан бола бўлмоқ, боладек алданмоқ. Ҳаёт эса эртақ ҳам, эрмак ҳам эмас экан. Бировнинг ёрдамига кунинг қолмасин экан. Ўзингда йўқ — оламда йўқ. Қанчалик ҳақ, эскиларнинг гапи! Хўш, намунча у одамлардан мехру муҳаббат истаб қолди. Ким

бўпти ўзи? Жуда нари борса адабиёт остонасида адашиб юрган бир хаёлпараст болакай-да! Бошқа ким, нимаси бор, ахир! Ҳа, айтмоқчи, ўзини овутадиган ширин-шакар орзулари бор-ку! Ўйлаш, орзу қилиш, болаларча хаёл суриш қандай яхши... Қўй буларни. Ундан кўра мундоқ тузукроқ одам бўлиш пайини қўзласа-чи? Қўзга илинадиган амални эгалласа-чи? Шундагина одамлар сенинг бу дунёда борлигингни билади. Ҳозир сариқ чакага олишмайди. Нахотки одамлар шунақа?! Пул деса... ҳаммасига пул айбдор! Эҳ, лаънаги шу ялтироқ коғозни деб азалдан мағрур бошлар ҳам гоҳо хар кимларнинг олдида эгиледи. Пулдорнинг ҳамиша ошиғи олчи... Барча унга ширинсухан, мулойим, дардига даво. Пулсизнинг аҳволига вой! Барча тишини оқини яшириб кулади, ачинганнамо бошини сарак-сарак қилади, ичида эса бу кунингдан ўлганинг афзал, дейди. Унинг ҳам кечадан буён роса бўлари бўлди. Бу кунингдан ўл, дейдиган одам йўқ. Бир ҳисобда ҳозирги ишига меҳр қўйгани ҳам дуруст — бир кун келиб фан номзоди бўларди...

Тушқун кайфият етаклаб келган тушқун ўйларнинг ниҳояси йўқ эди. Йигит асли ноҳақликка чидай олмасди. Лекин ҳозирги аҳволида ўйлаганлари билан ортик ҳисоблашмас, аламзадалиқ тўғри мушоҳадага йўл қўймасди. Покиза қалб, покиза туйғулар гўё уни ёлғизлатиб ташлаб кетгандек эди. Охири у кечаги ходисалардан афсуслана бошлади. Шунчалик ҳам енгилтаклик қиладими? Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига! Ойиси кўп ишлатадиган бу мақол айнан унга ўхшаган «тўйса очарини билмаганлар»га айтилган. Бало бормиди беҳуда улфатчиликка. Ундан биров ўпка-гина қилиб ётганмиди жа. Бир кун кечроқ ёзувчи бўларди-қўярди. Қўли очик, сахий султон! Худди пулни ердан хазондай супуриб олгандек иш тутди-я. Ўша — ердан супуриб оладиганларда ҳам озгина ақл бор, у каби калтабин эмас, эртасини ўйлайди. У эса... балки Амир акаси ҳам атайин қилгандир — бўлмаганга бўлишма деб. Боплади. Қўзи мошдек очилсин деди-да! Биладики, кечаги хотамтойнинг бугун чўнтаги қуруқ... Олдини олди-да. Тоғасичи, тоғаси! Ойисининг меҳрибон акажони! Жигари! Ҳеч бўлмаганда йўқни бордай қилиб, бермаса ҳам бергандай жавоб қилса бўларди-ку. Назирнинг олдида уятдан ўлиб бўлди. Қарз берсак қайтармайди, деб ўйлашди, чамаси. Юзини сомондек сарғайтириб, кимлардан пул сўраб юрибди-я. Ўзи бир қўнгли сезганди... Бирдан тоғасининг

ортига қайтиб хотини билан узундан-узоқ пичирлашгани қайта кўз ўнгида жонланди. Шунда негадир эсига қайсидир бир танишининг дастурхон устида айтган гаплари тушди. «Ўзганинг қошида бошимиз ҳам бўлмасин, бировнинг қўлига қарам қилгулик қилмасин, ҳеч бир банди мўминдан сира кам бўлмайлик...»

У шу каби телба-тескари ўй-ташвишлар гирдобидида қийнала-қийнала, оёқда югуриб-елиб юрганда анчайин унутилган дарди кучайиб, охири ухлаб қолди. Тун барибир азоб билан ўтди, алоқ-чалок тушлар кўрди. Бир неча бор чўчиб уйғониб кетди.

Эртасига пешинга яқин аранг ўзига келиб, ўрнидан турди. Боши тарс ёрилай дерди. Кунни бир амаллаб стол атрофида ўтказди, гоҳ ётди, гоҳ турди. Хонасида қолган-қутган қаттиқ нонларни тамадди қилди. Бирор ерга чиқишга ҳам, одамларнинг кўзига кўринишга ҳам хуши йўқ эди. Қаерга ҳам борсин?! Кун кечикиб, унинг хонасига ҳам қоронғилик ёпирилиб кира бошлади. Энди у узоқ ётолмади, ётолмасди ҳам... Нимадир қилиши керак! Бирдан эсига ялт этиб ўтган куни хайрлашиш чоғида бўлим мудури айтган гаплар тушди.

— Буёғига энди, билсангиз, ака-укамиз. Мана, шундай қилиб сиз билан адабий алоқани ҳам бошлаб юбордик. Талантингиз, қаламингиз бор экан, улар Сизни ҳеч қачон хор қилмайди. Ёзиш, ёза олиш жуда катта бахт, билсангиз, у ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди — юзтадан, мингтадан биттага насиб қилади. Бизгаям у-бу нарсалардан ёзиб турунг, шингил хабарми, лавҳами, мақолами ёки очерк-почерк бўлса ҳам майли. Қалам ҳақи олиб турасиз. Ҳарна ёрдам-да! Танқидий нарсалар бўлса янада яхши...

Ёш ёзувчининг кўнгли ёришиб кетди. Айни муддао. Ёзиш керак. Бировга кўзингни лўк қилиб ялингандан кўра, озгина пешона тери тўкилса, олам гулистон. Айтмоқчи, нима ёзиш керак? «Танқидий нарсалар бўлса янада яхши...» Мавзу ҳам тайёр! У чўнтагига қўл солиб Назир қолдирган беш сўмни ушлаб кўрди-да, пулнииг турганига ишонч ҳосил қилгач, олдинлари ҳам ҳар замонда бир ўйлаб қўядиган ва мудирнинг гапларидан кейин, айниқса, ҳозирги аҳволида жуда-жуда асқатадиган ишни амалга оширишга қарор қилди. Аллақачонлардан буён унутилиб, китоблар орасида чанг босиб ётган қизил жилдлик гувоҳномани излай-излай топди. Чангларини эринмай артди. Авайлаб костюмининг кўкрак чўнтагига

солди. Бу талабаликнинг дастлабки йиллари ишқибозлик билан республика ёшлар газетаси қошида очилган ёш мухбирлар мактабида ўқиб (албатта, у бу мактабга ёзувчи бўлиш орзусида қатнаганди) олган штатсиз мухбирлик гувоҳномаси эди.

Ёш ёзувчи шаҳар марказидаги ҳар доим гавжум бўладиган Х... ресторанини мўлжалга олиб йўлга чиқди. Режасидан у ўзида йўқ мамнун эди. Бир ўқ билан икки қуённи уради. Ахир ҳақиқат учун бел боғлаб йўлга чиқди, у қувонмай ким қувонсин? Ёзувчига энг кераги ҳам шу, ҳақиқат учун кураш эмасми? Ҳа, авваламбор, буни билиш керак! Худди ўша ресторан официантларининг юлғичлигини жуда кўп эшитган. Хамманинг оғзида шу гап. Бир неча бор ўзи ҳам бунинг гувоҳи бўлган. Роса мавриди келиб қолди-да. Ёзади. Бошлаб ёзади. Фельетон қилади. Ёзганини босишгач, роса шов-шув бўлса керак. Кейин мўмайгина қалам ҳақи ҳам тўлашади. Қанча тўлашаркин-а?..

Ресторанда акалари билан киргандаги каби очилиб сочилиб ўтиролмади. Бир четда ёлғиз, шумшайиб ўтирди. Бор-йўғи бир кишилик қовурилган жўжа ва бир стакангина компот буюрди. Сўнг ёнверига кўз ташлади. Шундоққина рўпарадаги стол атрофида ўтирган бир тўп кишиларнинг қувноқ давраси эътиборини тортди. Улардан сал нарида қизлар билан мириқиб суҳбатлашаётган йигитларга ҳаваси келди. Эҳтирос билан қучоқлашганча ўйин тушаётганлар рашқини кўзгади. Шўх музыка садоси туйғуларини қитиклади. Кўнгил қурғур бирдан, бир-варакайига яна кўп нарсаларни тусаб қолди. Бу серташвиш оламнинг сира тугамайдиган икир-чикирларини унутгиси, рўпарасидаги шодон одамлардек сигарета чекиб хумордан чиққиси, озроқ ичиб ширакайф бўлгиси, ўйнаб кулгиси, бирорта ўзини тушунадиган қизга юрагида бор дардларини тўкиб солгиси келди. Аммо...

У иштаҳа билан овқатланди. Қорни тўйғач бояги ғам-ташвишлар ҳам, енгил-елпи ҳавойи ўйлар ҳам ортга чекинди. Тагин унинг нозик-нихол қалбига ижодиётнинг чексиз ва ширин хаёлотли капалак мисол безоргина кўнди. Мастога туйғулар оғушида стакандаги компотни коньякдек узоқ эрмак қилиб ичди. Мафтункор музыка вужудини аллаларди. Ўзи ҳақида, ёзганлари ҳақида хаёлга берилди. Янги-янги режалар туза бошлади. Ресторан — яхши жой, яхши фикрлар каллага келади, деб қўйди ўзича. Бир пайт официант-

кага кўзи тушди. Ниятини эслади. Олдинига кайфиятини бузгиси келмади. Ҳатто ўзича «ёзувчи бўладиган одам, нахотки шу — арзимас, майда-чуйда нарсалар тўғрисида ёзиб юраман», деган андишага ҳам борди. Лекин бўм-бўш чўнтак, мўмайгина қалам ҳақи хаёли бу фикрни яшин тезлигида миясидан улоқтириб ташлашга ундади. Ҳамма нарсанинг ҳам боши бор, охири бор. Бирданига чўққига чикиб бўлмайди-ку! Бу ҳам керак: кўз пишади, қалами кайралади, хаётни ўрганеди. У официанткани чақирди. Белига оқ фартук тутган ўрта яшар аёл чўнтагидан олган дафтари-га ўйчан термила-термила, нималардир деб ўзича пичир-пичир қилди-да, сўнг унга қараб:

— Тўрт сўм етмиш тийин, — деди бепарво.

— Нима?! — Ёш ёзувчи анграйиб қолди.

— Тўрт сўм етмиш тийин, — официантка овозини баландлатиб ёнжинганча жавоб қилди.

Йигитнинг жаҳли чикди. Гап пул устида кетаётганидан асаблари таранглашди.

— Янглишяпсиз, қайта ҳисобланг! — деди бакирганча.

Дағал муомала аёлга малол келди. Лабини бурганича олдин йигитга, сўнгра қўлидаги қоғозга ёқимсиз қаради, кейин хатони пайқаб қолди, шекилли:

— Кечирасиз, боя шу столга бир стакан шампан виноси олиб келгандим. Ўшани сизга келтирдим деб ўйлабман, у киши ҳам ёлғиз эди, — дея ўзини оқлади. Барибир тагин ортиқча айтди. Менюга қарай-қарай овқат нулини миридан сиригача ҳисоблаб ўтирган ёш ёзувчи иши ўнгидан келганидан қувониб кетди.

— Бу найрангларинг менга маълум, — деди у ғурур билан кўкрак чўнтагига қўл солиб гувоҳномасини чиқараркан. — Мана кўриб қўйинг, мен редакцияданман! Қани, бошлигингиз олдига борайлик-чи!

— Кечирасиз, — бир оз қизарган бўлди официантка. — Ким ҳам янглишмайди, дейсиз...

— Ўз фойдасига-а, — кесатди йигит. — Қани, бошланг!

Официантка сергакланди.

— Ҳужжатингизни кўрай-чи, бориш бўлса қочмас.

— Нима, менга ишонмаяпсизми? — Йигит тутоқиб кетди.

— Агар ростдан мухбир бўлсангиз...

Ёш ёзувчи гувоҳномани узатди. Официантка у кутгандек очиб қарамади ҳам, хайрон ҳам бўлмади. Олди-ю, халатининг чўнтагига солди. Кейин унга қараб ўшқирди:

— Биламан сенга ўхшаш «қизил книжкаси» борларни. Нечтаси қалбаки «книжка» билан бошни оғритади. Сен ҳам шунақаларнинг бири бўлсанг керак! Туришингдан зиғирча мухбир-пухбирга ўхшамайсан.

Йигит соддалик қилганини пайқаб қолди. Официантканинг қилиғи ҳам, гаплари ҳам унга ёкмади. «Хужжатни бировга бериб бўлмасди-ку!» бу эсига тушиб шошганча ўрнидан турди.

— Беринг!

— Олиб бўпсан! — Официантка иржайди. — Энди мен сени текшираман. Қалбаки хужжат билан...

Йигит ўйлаб ўтирмади, шитоб энгашиб официантканинг хужжат солинган чўнтагига қўл узатди-да, гувоҳномасини маҳкам чангаллаб олди. Аммо қўлини тортиб олишга улгурмади. Аёл унинг қўлига маҳкам ёпишганича бақира бошлади.

— Вой, муттахам! Вой, муттахам-эй! Ёппа-ёруғда, шунча одамнинг кўзи олдида пулга чанг солишини!

Йигит қўлини жон-жаҳди билан силтади. Барибир суғуриб ололмади. Официантка бунга жавобан илкис бош эгиб унинг — ёш ёзувчининг билагидан тишлаб олди. У жон аччигида инграб юборди. Қўлини зарб билан тортди, хайриятки, чангалида гувоҳнома бор эди. Официантка бўлса ҳамон айюҳаннос солганча зални бошига кўтарар, халатининг чоки сўкилган чўнтагини томошата-лаб одамларга, можарога кўзи тушиб ёрдамга етиб келган ва уларни аллақачон қуршаб олган ҳамкасбларига кўз-кўз қиларди.

— Фирт безори экан! Тагин қип-қизил маст! Ҳаммининг олдида пул тўла чўнтакка чанг солди-я! Милиция чақириш керак!

Кутилмаган ноҳақликдан жаҳли чиққан ва довдираб қолган ёш ёзувчи асабийлашганидан чўғдек қизариб миқ этмай турарди. Бир тўп официанткалар бўлса унга кўзларини лўқ қилганча еб юборгудек бўлиб тикилишар, бирин-сирин шерикларининг гапини маъқуллаб — маст, безори йигитни аямай сўкишарди.

— Ҳозирги ёшлар ярамас бўп кетяпти.

— Буни кўзларига қаранглар, қонгалаш, совук. Бунақалардан яхшилик чиқмайди...

— Ўзиям ўлгудек ичибди-да! Хурмачасига сикқанча ичса бўлмасмикан...

— Бундайларнинг жазоси битта: милицияга бервориш керак.

Ёш ёзувчининг жони ҳалқумига келди. Куйиб-пишиб барини тушунтирмоқчи бўлди. Сўзларига ҳеч ким парво қилмади... У бир илож қилиб официанткалар даврасидан юлқиниб чиқди-да, «Завзал»нинг хонасини қидириб топди. Тўладан келган, барваста кишига ҳаммасини — официантканинг хисобдаги кинғирлигини, ўзининг хужжат кўрсатганини ва официантка уни олиб қўйганини, кейин оппоқ билагини тишлаб олганини, тагин одамлар орасида ҳақорат қилганини сўзлади. Бақалоқ киши мижжа қоқмай бармоғидаги олтин узукни ўйнаб ўтирганча эшитди. Ҳозирок, агар сиз чора кўрмасангиз ресторани директорига арз қиламан, деганда тилла тишларини ялтиратиб, осилиб тушган қовоқларини хиёл кўтариб, мийиғида кулиб қўйди. Йигит яна редакциядан келганини ҳам қистириб ўтди. «Завзал» официанткани чақирди. У келди ва бояги гапларини тўтиқушдек такрорлади. «Мана ишонмасангиз», деб йиртиқ чўнтагини кўрсатди. Ортидан етиб келган бир тўп ҳамкасблари унинг гапларини тасдиқлашди. Йигитни тарбия кўрмаганликда, ҳатто аёллар билан хушмуомала бўлолмаганликда «рўйирост» айблашди. Бунақа юзсизлик фақат маст безорининг қўлидан келади, холос. Энди «завзал»нинг юзларидаги бепарволикдан асар ҳам қолмади. Пешонаси тиришди, кўзлари бақрайди.

— Яхшиликча жўнаб қолинг, йигитча! Бу ерга маст-аласт келиб, қаердаги хужжат-пужжатларни кўрсатиб, официанткани ишдан қўйиб... — деганча ўшқира кетди «завзал» ҳам. — Керак бўлса, билиб қўйинг: ўша сизга хужжат берган газета муҳаррири дўстим бўлади. Ҳар кунни тушликни шу ерда — мен билан бирга қилади. Фамилиянгиз нима ўзи, эртага бир суриштирайлик-чи, балки муҳаррирнинг тарбиясига муҳтож бўлиб қолгандирсиз. Агарда бошлиғингизни танимаганимда-ку, ўзим билардим-а, ҳозирок милиция чақириб ўн беш суткага бериб юборардим...

— Чақирин керак!

— Бервориш керак!

— Боплаб таъзирини есин! Бошқа қилмайдиган бўлади.

Бараварига чуғурлашди официанткалар.

— Жим! — «завзал» уларни тинчлантирди. Кейин йигитга сўнги гапни айтди. — Қани, тезда туёғингизни шиқиллатиб қолинг-чи, акс ҳолда...

* * *

Ёш ёзувчи хонасига қайтиб келди. Унинг ўпкаси тўлиб борар, йиғлагиси, йиғлаб бир хумордан чикқиси келарди. Официантка тишлаб олган ўнг билаги зирқираб оғрирди. У кўйлагини ечиб билагига кўз ташлади. Тамға бўлиб қолган тишлар ўрнига — қип-қизил доира шаклига узок қараб турди. Сўнг чап қўли билан секин силади. Оғриқ кучайди. Унинг хўрлиги ошди... Ҳақиқатни топмоқчи бўлди-я... Мана сенга ҳақиқат! Мана сенга қалам билан пул топишнинг онпа-осон йўли! Мана сенга мўмай қалам ҳақи! Нақ бўлмаса, ўн беш суткага тушишига сал қолди. Улар одам эмас, одамга ёпишган каналар: ҳам пул сўради, ҳам қон... Роса ишини топган, устаси фаранглар. Минг хийлани билишади-я. Бунақалар тегирмонга тушса ҳам бутун чиқади. Ўзи аҳмоқ. Аҳмоқ, бўлмаса, келиб-келиб улар билан якка ўзи олишадими? Устига-устак бундай ишларга тажрибаси бўлмаса... Официанткалар — ялмоғиз кампирлар, уни икки ямлаб бир ютиб юборай деди-я. «Завзали» эса фирт тўнка! Улар билан қандай курашиш керак... Э, бор-э!.. У ҳаммасига беихтиёр қўл силтади. Жони оғриб кетди. Бу ўнг қўли эди. У билагини ушлаганича чуқур ух тортди.

Тун. Ёш ёзувчи алламаҳалгача ухлай олмасдан дардчил тўлғаниб ётди. Кўзи илингач ҳам тобора кучайиб бораётган касаллик уни тинчгина ухлашига йўл қўймади. Яна алғов-далғов тушлар кўриб чиқди. Босинқиради. Кўзига ҳар балолар кўриниб, кўрқди ҳам. Фақат тонгга яқин бир оз ором олди, эсда қоладиган бир туш ҳам кўрди... Гўзалликда тенги йўқ машинистка аёл унинг нашрдан чиққан яп-янги, хали охори тўкилмаган китобини боши узра айлантирганича у томон югуриб келармиш... Унга ёқимли жилмайиб, қош қоқармиш... ва китобга имо қилганича: «Ана, айтмабмидим, укам. Биз бир нарсани билмасдан каромат қилмаймиз. Чикибди-ку! Хали бу бошланиши. Буёғига ҳам омадингизни берсин! Қани, суюнчини чўзаверинг!» деб унинг юзларидан чўлл-чўлш ўпармиш!... Тоғаси бўлса кучок очганча уни бағрига босармиш... Атрофидаги одамларга оғиз кўпиртириб уни мақтармиш: «Билиб қўйинглар, бу йигит ёзувчи! Бизнинг жиян, қонида бизнинг қон бор!» Амир ака-

си ва унинг газетчи дўстлари узокдан қўнғироқдек жангдор овоз билан хайқиришиб келармиш: «Ювамиз, ювамиз энди». Ресторандаги энг гўзал қиз унинг учун қўшиқ буюриб, ўзи уни рақсга таклиф қилармиш. Қўрқувдан ранги докадек оқариб кетган официанткани етаклаб олган «завзал» унга тик қарашга уялиб, кўзлари билан ер чизганча оҳиста пичирлаб кечирим сўрармиш... Кимдир унинг қўлига даста-даста гуллар тутиб табриклармиш ва чўнтагига, қўйнига пачка-пачка пул тикиб ҳадеб шу гапларни айтармиш:

— Сен улкан талантсан. Аслида Жек Лондонга ўхшаб қўлингга қалам олганингдан буён зўр эдинг! Лекин сени ҳам у каби тушунгунларича орадан анча вақтлар ўтди. Бунинг учун кўп қайғурма: адабиёт ўзи шунақа — катта жанг майдони, унга тушдингми, тамом — токи ғолиб чиққунингча, токи сени сенлигингни тан олгунларича тинмай олишаверасан! Мана, ниҳоят, сен энгдинг! Охиригача чидадинг! Курашдинг! Бу китобинг — ажойиб асар. Ўқиганлар койил қолади. Талантни асраш керак, кадрлаш керак! Ҳозирча хамир учидан патир — мана бу пулларни ол! Улар сеники! Пешона теринг эвазига! Янада зўр-зўр асарлар ёз! Биз кутамиз! Энди сен ёш ёзувчи эмассан! Сен улкан талантсан! Бизнинг ичимиздан чиққан буюк ёзувчисан...

IV

Сахар пайти эшик аста очилиб, остонада кимнингдир кораси кўринди. Кечаси билан қийналиб чиққан ва эндигина кўзлари юмулиб оромбахш туш кўраётган ёш ёзувчининг уйқуси бўлинди. Шарпа унга яқин келиб гапира бошлади.

— Тузукмисан, болам! Окшом кўчадан бир алпозда келдинг. Гандираклаб юришингдан мастсан дебман. Бунақа ичиб келиш одати йўқ эди-ю, деб олдинига хайрон бўлдим. Гапирсам гап уқмайсан. Пешонангни ушласам бамисоли чўғ, қўлимни куйдираман дейди. Иссиғинг баланд... Печкага ўт ёқдим. Чой дамладим. Бир хўплам ҳам ичмадинг. Маҳалламиздаги дўхтир болани айттиргандим, гапимни икки қилмай келди, бечора. Асаблари чарчаган, бир оз иситмаси бор, ўтиб кетади, деди. Укол қилди, анави дориларни қолдирди, — кампир стол устидаги дориларга имо қилиб давом этди: — Кунига учтадан ичсин, иссиқ ўраниб ётсин, деб тайинлади. Кетар

чоғида бир парча қоғозга кўзи тушиб бош чайкади-да: «Ўзи ҳам докторнинг қабулида бўлган экан, мен берган дорилар мана бу ерда ёзилибди, афтидан олиб ичмаган кўринади», деганча чиқиб кетди.

Йигит кампирни овозидан таниди. Секин кўзларини очиб «хаммаси учун раҳмат» дегандек хиёл бош қимирлатди. Кейин негадир, «чироқни вақтида ўчирмайсан», деб ҳар куни жанжал қиладиган кампирнинг бугунги меҳрибончилиги ҳам малол келиб, юзларини четга бурди. Кампир буни сизди, шунинг учун гапни чўзмай мақсадга ўтиб қўя қолди.

— Айтмоқчи, ҳалиги дўстинг бору тез-тез келиб турадиган, новча, сенга ўхшаш орриққина, исми нимаиди?

— Назир.

— Ҳа, ҳа, ўша ўртоғинг оқшом сени йўқлаб келганди. Анча кутди, бечора. Келавермадинг. Сўнг менга тайинлай-тайинлай пул ташлаб кетди. Мана, суяги синмаган яп-янги бешта беш сўмлик. — Кампир пуллардан кўз узмай уларни йигитга узатди.

— Столга қўяверинг! — деди йигит. Кампир унинг айтганини қилди. Орада бошқа гап қолмади. Бироқ йигит кутгандек кампир ҳамон чиқиб кетмасди.

— Айтмоқчи, кеча дўхтир бола билан кирганимизда нукул пул ва яна алланималардир деб гапирдинг.

— А, ростданми? — ёш ёзувчининг юраги шув этиб кетди. «Менга нима бўляпти, ўзи?!»

— Ҳа, ростдан! Тағин аллакимларнинг отини айтиб уришдинг, сўкиндинг ҳам... Кўзингга ҳар нарсалар кўринди чоғи?

Йигит чурқ этмади. Унга нимадир бўлганини, нимадир бўлаётганини бетакаллуфлик билан шаъма қиляётган кампирга хушламай қаради. Афсус, уйларида эмасда, бувиси унинг ахволини кўриб, жонини жабборга бериб атрофида гиргиттон бўларди-я... Бу кампир бўлса... Ўзи намунча бу ерда ўралашиб қолди? Нега гапни чўзди? У билан гаплашгиси йўқлиги шундоқ сезилиб турибди-ку! Тағин азонлаб-а... Э, кўзлари пулда-ку! Гап бу ёқда экан...

— Йигирма сўми сизга — ижара ҳақи, олинг, — деди ёш ёзувчи ётган жойида рижиниб стол томон ишора қиларкан. Кампир гўё шуни кутиб тургандек шоша-пиша пулга чанг солди. Қўлига олгач, орасидан истамайгина битта беш сўмликни суғуриб жойига қўйди.

Қолганини авайлаб буклаганича кафтига қисаркан кўзлари порлаб, ёлғондакам мулозамат қилишни ҳам унутмади.

— Ўзинг қийналиб қолмайсанми, болам?

— Йўқ! Ўтган кун и ойлик олдим-ку!

— Эсим кўрсин, қаричилик, айтувдинг-а, — деди кампир гўё кеча ораларидан ҳеч гап ўтмагандай. Кейин ўзини оқлаган бўлиб яқинда уй олиб бу ердан — ката-лакдек ҳовлидан кўчиб кетган ёлғиз ўғлидан зорлана бошлади: — Келади, кетади, худди бегоналардек. Ойлигининг бир тийинини ҳам кўрсатмайди. Не-не умидда ўстиргандим уни. Уйланди-ю, шунақа бўлди-қолди. Хотини ажинанинг ўзи, аврай-аврай ўз измига солиб олди. Ўзингники ўзингга қовушмаса ёмон экан... Сендан пул олмай дейману бу ёғи тирикчилик. Рўзғор — ўз оти билан рўзу гор экан, қанча бўлса ютиб юбораркан.

Кампир гапдан тўхтади. Эшик томон юраркан:

— Ҳозир бирров бозорга тушиб чиқаман. Уйга бохабар бўлиб тургин, келгач, мастава-пастава қиларман, аччиқ-аччиқ ичсанг отдай бўлиб кетасан, — деди-да, чиқиб кетди.

Йигит ёлғиз қолгач, енгил нафас олди. Минг қилса ҳам қўлига пул тушганда одамгарчилиги дуруст, деб қўйди кампирнинг ортидан. Сўнг бошқа нарсаларни ўйлагиси келмай хомуш тортганча шифтга тикилиб ётди. Барибир ўйламай туролмади. Бирдан яна иссиғи ошди, айқаш-уйқаш хаёллар олиб қоча бошлади. У кўз тикиб турган шифт катта бир экранга айланди-да, у ерда бир тўп кампирларнинг башаралари намоён бўлди. Уларнинг орасида ҳозиргина бу ердан чиқиб кетган кампир ҳам бор эди. Унинг ёнидаги биттаси эса жуда таниш: қарашлари совуқ, қошу қовоғи осилган, юзлари захар, оғзи тўла тилла тиш... Ия, у абитуриентлигида ижарада турган, «Ғалаба» боғи ёнидаги уйнинг эгаси-ку! Бозорчи кампир — савдогар. Уни дарс қилишга қўймай, нуқул буюриб, у ёқдан бу ёққа кўп чоптирарди. Хатто ахлат челагини бўшатишга ҳам, ейдиган нони учун ҳам. Ўзи-ку бозордан бери келмасди. Гоҳида у, боғда дарс қилиб зериккач оқшомги томошаларга маҳлиё бўлибми ёки кинога кирибми кун ботгач сал кечикиб қайтса, кампир аллақачон ҳовли эшигини ичкаридан қулфлаб олган бўларди. Чақирса, очмасди. Бераҳм эди. Охири девор ошиб тушарди. Бошқа борадиган жойи бўлмагач, нима қилсин! Кийимлари девор оқидан олабайроқ бўлиб кетарди. Эр-

талаб эса кампирнинг қарғишидан уйғонарди: саёк, қишлоқи, поездга осилиб келган келгинди, ўғрига ўхшаб девор ошиб... ва яна бир балолар... Ҳайдайман деб ҳам баъзан зуғум қилиб кўярди. Фақат ҳар ўн беш кунда ижара пулини олаётгандагина тишининг оқини кўрсатарди, холос. Худди ўша кампир. Уни бир боғласинми жон жойидан олиб... У гўё ўзига тикилиб турган кампирга тик қараганча у билан тап тортмай хаёлан гаплаша кетди:

«Намунча пулни яхши кўрмасангиз?»

«Ҳалиям вўрсан, бола. Пул жигардан бўлади. Бу — ҳақ гап. Сен ҳам яхши кўрганингда, тежаб-тергаб, орқаолдингга қараб сарф қилганингда зориқиш нималигини билмасдинг!»

«Ҳар куни бозорга чопасиз. Пул тўплаганингиз тўплаган. Нима қиласиз шунча пулни?»

«Сенлар берган пул ёққан чироғингни қопламайди-ю, тагин уялмасдан бировларнинг пулини хисобини қиласан-а, тирик жонга қанча бўлса оз. Мана, сен ўтган куни ойлик олиб, бугун беш панжангни бурнингга тикиб, берсанг ейман, бермасанг ўламан, деб ўтирибсан-у, тагин менга...»

«Сиз зикнаси! Хасиссиз!»

«Сен нимасан? Хўш, меникидан кетгандан кейин ҳам умрингга бирор марта квартир пулини вақтида тўлаганмисан, ўзи? Сенинг ўзинг ўшанақасан!..»

«Бир кун келиб ёзувчи бўламан. Ана ўшанда...»

«Э, бола, чучварани хом санабсан. Кўрганмиз ёзувчиларни ҳам. Топганини қоғозга сарф қиладиган фирт аҳмоқ одамлар улар. Биттасини билардим: ўзи қайси бир қишлоқдан келиб шаҳарда туриб қолган, қирққа кирганда ҳам эсини танимаган. Хотини шўрлик доим эридан ёзғириб қўни-қўшнилардан қарз сўраб юарди. Сира бирлари икки бўлмаган. Ўзим неча марта қарз берганману. Олганини вақтида бермасди ҳам. Хозир қаёққадир кўчиб кетган. Шу-шу қулоғимиз тинчиди — қарз беришдан қутулдик. Ҳа, билиб қўй: улар ҳам сен ўйлаганчалик худо эмас, осмонда юрадиган».

«Сиз дунёдан беҳабарсиз: уларни — Жек Лондонни ҳам, Бальзакни ҳам, Пушкин, Лермонтов, Достоевскийларни ҳам билмайсиз!»

«Нима, улар эски бойларданми? Пуллари кўп бўлганми?»

«Йўқ!»

«Унда хавас қилса арзийдиган нимаси бор?»

«Китоблари! Номларини оламга ёйган, ўзлари ёзиб қолдирган китоблари!»

«Китоблари эмиш. Китоб жинниси экан-да, улар. Шунини менга айтиб ўтирибсанми? Сен ҳам уларга ўхшаб салкам китоб жинниси бўлсан, болам. Сендақалар уйига ҳар куни егулик ош-нон ўрнига янги китоб қўлтиқлаб келади, қанча-қанча қоғозни беҳудага исроф қилади. Шуларга пул, вақт сарф қилишганини. Эсиз... Сен ҳам ўша қоғозларингга, китобларингга айт, мана шунақа бир кун оч қолганингда қорнингни тўйғазсин-чи... Йўқ, тўйдиролмайди... Шуюм ҳаёт бўлдимми? Туну кун ёзасану оламдан беҳабарсан. Анави мен қатнайдиган бозорнинг бозорқоми бору, ўшанинг иккита данғиллама уй-жойи, қўш машинаси бор: иккаласи ҳам яп-янги -- бири «Волга», иккинчиси «Жигули». Катта ўғлида ҳам машина, қизи ҳали талаба-ю лекин унинг номига ҳам яқинда уч хонали уй олиб қўйган. Маҳалламиздаги универмаг директорининг хотини таққан тақинчоқларнинг ҳар бирига битта машинанинг пулини беради. Асл дуру гавҳарларни, соф олтинларни тақади. Қарасанг, кўзларинг қамашади. Бу ёнимдаги қўшним бурноғи йили зап тўй қилдики, овозаси етти иқлимга етди. Ҳали-ҳали бутун Тошкан оғзининг суви кетиб гапириб юради. Сен бўлсанг, каердаги бўлмағур гаплар билан бошимни оғритасан... Қўй-е... Беҳуда кўз нури тўкиб китоб ўқийсан. Ёзувчиларни мақтайсан. Биламан, улар ҳам ўша ёлғон-яшиқ нарсаларни пул учун бичиб-тўқишади-да. Ахир мушук бекорга офтобга чикмайди-ку! Тирикчилик: биров ёзиб қунини ўтказади, бировнинг ризки эса бозорда.... Тирикчиликнинг уяти йўқ. Ўқимасам ҳам, худога шукурки, пул санашга ақлим етади, ҳаётни сенга ўхшаш хаёлпарастлардан ўн чандон ортиқроқ биламан. Ҳа, ҳа, сен ҳам билиб қўй: бу оламда ҳамма нарсанинг тошу тарозиси бор. Бу — пул!»

Хаёлий баҳс ёш ёзувчини толиқтирди. Қайфияти янада ёмонлашди. У бирдан шу топда, айни шу топда -- касал бўлиб ётганда, оч ётганда, ҳеч кимдан ёрдам сўрашга қурби бошқа етмаслигини сезган шу чоғда жуда кўп нарсаларни пайқаб қолди. Балки у камшир ҳам ўзича тўғридир. Ахир бу дунёда ҳар кимнинг ўз фалсафаси, эътиқоди бор. Ҳамма ўзини ҳақ деб билади. У эса толиқяпти. Ёш бўлатуриб толиқяпти. Рухияти, асаблари чарчаяпти. Шаҳар ҳам жонга тегяпти. Талабалик —

ўқиш, ётоқ, ўйин-кулги, гоҳида оч, гоҳида тўқ юришлар билан бирпасда физиллаб ўтиб кетди. У вақтлар очликнинг ҳам, тўқликнинг ҳам, шўхликнинг ҳам ўзига яраша гашти бор эди. Энди-чи, энди? У ҳам одамлардек яшашни истайди. Мана, ўқишни битирса-да, ҳамон яшаши ўша-ўша — ит ётиш, мирза туриш. Бировларникида сифинди. Ишхонадан жой бериш эса анқонинг уруғи. Ундан олдин навбатда турганлар сон мингта. Бир йилда бир кишига берса беради, бермаса шуям йўқ. Ишига ҳам хохиши йўқ, пулга ёлчимайди. Барига чида-са бўлади, бари ўткинчи. Лекин адабиёт-чи?! Ёзишичи?! Ўлда-жўлда. Вақт кам. Илмий ишидан ортиниб, тўғрироғи, кимёдан ўғирлаб ижод қилади. Бунақада туюкроқ ютукқа эришиб бўлармиди? Ахир адабиёт катта жанг майдони бўлгач, бу майдон ҳам ўзига яраша қурбон талаб қилади-да! Дастлабки қурбон эса вақт. Илм билан шуғулланиш учун, фан номзоди бўлиш учун аввало, домласи айтгандек, кишининг хаёли бир жойда бўлиши, фикри тиниқ, бутун ақл-идроки ўз ишига, ўз соҳасига ва унинг келажагига ишонч билан қаратилиши керак. Унинг эса хаёли сочиқ, ўзи икки ўт орасида. Аросат — ёмон. Бир кун келиб афсус чекиши мумкин. Унда кеч бўлади. Кўзни чирт юмиб, шартта бирини танласамикан... Жек Лондондаги жасорат билан, Бальзакдаги кескинлик ва Лев Толстойдаги донолик билан... Тўхта, тўхта, Толстой каби шаҳарни бир умрга тарк этиб қишлоққа кетса-чи... Нега Толстой қишлоққа кетиб қолган-а? Балки ёзишга қишлоқ яхшидир. Толстой Ясная Полянада маза қилиб ижод қилган. Ясная Поляна — ям-яшил ўлка, Толстойни буюк қилган, бир умр илҳомлантирган, ижодий куч-қувват бахшида этган юрт. У туғилган жой ҳам Ясная Полянадан кам эмас. Фарғона! Тилларда дoston гўзал водий. Ахир бу водий хақида гапирган киши гўзал сўзини қўшмасдан, хаяжонга тушмасдан гапира олмайди-ку! Тўрт томонида сервиқор тоғлар — кўхна Тянь-Шань, салобатли Помир-Олой. Водий бағрида эса бир-биридан латофатли ям-яшил қишлоқлар... Ана, буларнинг ҳаммаси бир бўлиб уни водийга — кўм-кўкликлар маконига, болалиги ўтган гўзал Ирғоли қишлоғига чорляпти. Қишлоқда барча фасл гўзал кечади. Баҳорда бир тўп болалар оёқ яланг бўлиб олишганларича тупроқ кўчаларни чангитиб юришар, тўрт томонга югуриб шўхлик қилишарди, футбол ўйнашарди, майкаларига «Пахтакор», «Абдураи-

мов», «Красницкий» деб хатто уларнинг ўйиндаги рақамларигача ёзиб олишарди. Гулдан гулга кўнимсиз учиб юрган капалакларнинг қувлаб чарчашмаганлари-чи; ойлларига эндигина барг чиқара бошлаган ялпиз, откулок, йўнғичка териб бериб, эвазига маза қилиб кўк сомса ейишнинг гашти-чи... гулларга ўчликлари-чи — майсалар орасидан, арпазор, буғдойзорлардан алвондек товланиб чиққан қизғалдоқларни «лола, лола» деб талашишарди. Ёмғир ёққанда кийимлари шалаббо бўлганига қарамай ариқ, зовурларнинг бўйларидаги ўт-ўланларни қайириб кўзикорин излашарди. Топганларида эса, қувончлари ичларига сиғмай, овозларининг борица бақирарди. Кўрга тоблаб пиширилган кўзикоринни қалампир тузга ботириб ейишнинг гаштига нима ўтсин! Ёзда бўлса қишлоқларнинг шундоққина тепасидан ўтган, тарихга ҳамюртларининг қахрамонлиги бўлиб тушган — Катта Фарғона канали уларники эди. Чўмилишга гўё катталар тўйга бораётгандек бир-бирларини уйларида чақириб боришарди. Кун бўйи чўмилишарди. Ким кўп чўмилганини айтиб мақтанишарди ҳам. Бувилари бўлса «нима бало, уззукун совуқ сувдан чиқмайсанлар, кунига қўй ёғидан қайнатма шўрва ичяпсанларми», деб тил учида уларни койишарди. Барибир гап у кулоқларидан кирса, бунисидан чиқиб кетаверарди. Кузда эса уларга кун туғиб қоларди. Қишлоқнинг ғуж-ғуж мевазорларида, қовун-тарвуз пайкалларида роса тўйишарди. Пахта терими бошланганда эса ортиқча тежаб-тергашга бувиларининг вақти ҳам бўлмасди... Қиш ҳам ажойиб эди. Қорбўрон ўйини, сирғанчиқ учишлар... Энг кўп эртақни ҳам шу фаслда сандал атрофида бувиларини, эналарини қуршаб олганларича бир-бирларига гал бермай жўжалардек чуғурлашиб эшитишарди. Эшитиб бўлгач эса, бир дунё савол беришарди... Хаммаси ажойиб! Болалик қандай яхши! Қандай яхши болалик хотиралари, болалик ўтган қишлоқ! Қандай яхши табиат кучоғида яшаш... Табиатдек беғубор, содда, жиндайгина тўпори, ёлғон мулозаматни билмайдиган қишлоқ одамлари билан бирга бўлиш. Ана, қаерда у қидириб юрган осойишта, покиза ҳаёт! У ерда истаганича ёзиш мумкин. Илҳомланиш ва ижод қилиш учун бундан ортиқ яна нима керак... Шунинг учун Толстой шовқин, алғов-далғов шаҳардан кетиб қолганмикан?! Агар шунинг учун кетган бўлса жуда тўғри қилган. Демак, қишлоқда яшаб ҳам ёзиш мумкин. Унга ҳам энг тўғри йўл шу — Толстой йўли! «Ижодкор

марказда, шаҳарда яшаши керак», деювчилар гапираверишсин. Бекорчиликдан ўйлаб топилган беҳуда гаплар. Ахир уйку жой танламагандек, талант ҳам жой танламайди-ку. Талант шаҳарда ҳам эмас, кишлоқда ҳам эмас, кишининг ўзида бўлади-ку! Қаерда ёзса ҳам одамлар ҳақида, одамларнинг тил учуда турган гаплари, кўнглидаги дардлари ҳақида ёзади-ку. Қайтага шаҳарда ҳудабеҳудага умр ўтказиб, адабиёт ҳақида кўп ўйлаб, кўп сўйлаб юргандан кўра кишлоққа боргани, ижод билан жиддийроқ шуғуллангани яхши эмасми? Ўзи туғилиб ўсган, катта бўлиб вояга етган мухитни, ўзи яхши билган кишлоқ одамларини ўрганиш, улар ҳақида ёзиш минг марта осон ва яхши бўлмайdimи?! Кетади, бугуноқ кетади. Нима, шаҳар қочиб кетибдимми, керак бўлса тез-тез келиб туради...

Йигит ўрнидан турди. Кампир қолдирган беш сўмни чўнтагига солиб қўйди. Кетиш учун поезд билетига. Яна кечагидан қолган икки сўмга яқин пули бор. У бир қарорга келганидан кўнгли жойига тушди. Кўнгли жойига тушганидан салгина ўзини тетик хис қилди. Ювиниб келди. Сўнгра астойдил ишлай кетди. Тузатилиши керак бўлган ҳикоялар эпаккага кела бошлади. Кеча тузатганлари бугун ёкмади. Яна тузатди, чизди, ёзди, ўчирди. Тушгача қаттиқ ишлади. Камчиликлари кўрсатилган ҳикоялар сайқал топди. Фақат саҳифаларнинг ифлосланган жойларигина кўнглини хира қилиб турарди, холос. Тузатиб бўлгач, акалари қалам учуда варақ четларига ёзган қайдларни ўчириб ташлади. Ўчиришдан олдин ҳар эҳтимолга қарши керак бўлиб қолар деган ўйда ҳаммасини эринмасдан бир дафтарга кўчириб чиқди. Кейин бир вақтлар тартибсиз ёзиб ташланган икки ҳикоясини чиройли қилиб кўчиришга ҳам улгурди. Вақтни қизғаниб кўчага чиқмади, тушликка қолган-қутган қаттиқ нонларни тўплади-да, бир коса сувга бўктириб, талабалигидан ёдгор «меню» — «номанти»ни иштаҳа билан еди. Бир увок ҳам қўймади. Қорин тўймади, қайтага иштаҳаси очилиб кетди. Кўчага чиқиб овқатланиб келишга тўғри келди. Қорни тўйгач, фикрлари янада равшан тортди. Кийиниб, ишланган тўртта ҳикоя ёнига боя кўчирган иккала қўлёзмасини ҳам қўшиб қўлтиққа урганича редакцияга жўнади. Акасининг дўстлари олдига боришга кўнгли чопмади. Сўраб-суриштириб учта газетанинг адабиёт бўлимига кириб чиқди. Ҳар бирига иккитадан ҳикоя қолдирди. Бўлимдагиларга иймана-иймана ҳикоя-

ларини яхшилаб кўчиртиролмаганини, баъзилари ҳатто қўлёзма холдалигини айтди. Улар нозу финоксиз, «ҳечқиси йўк», деганларича олиб қолишди. У ўзича не андишаларга бориб юрибди-я! Яхши муомала қилишди. Маъқул келса босамиз, ёшларга эътибор бериш биринчи галдаги вазифамиз, дейишди. Балки сал кунда босишар ҳам...

Шу куни кечгача ёш ёзувчи редакция ходимларининг юмшоқ муомалаларининг таъсирида юрди. Окшом ўз қанотини ёйиб қош қорая бошлаганда кетиш тараддуди-га тушди. Китоблар билан сумкасини тўлатди. Бу йўлда ва уйда бўлганда ўқиш учун олаётган бир талай китоблар эди. Китобларни деб олдинроқ солиб қўйган кийимларни ҳам олиб ташлади. Эғнидаги бир сидра кийим ҳам бориб келишга етади. Лекин шу одатини ҳеч ташлай олмади-да: бир кунга йўлга чиқса ҳам оламжаҳон вақти бордек ўзи билан кўп китоб, қоғоз оларди. Неча марта бу одати унга ортиқча ташвиш бўлган. Барибир, тарки одат — амри маҳол экан. У хонадан чиқаётиб бу ерда қолаётган китобларига узоқ термилиб қолди. «Яқинда ҳаммаларингни олиб кетаман. Олдин кишлоққа бориб барини ҳал қилиб келай. Кишлоқда бу ердагидек чанг босиб ётмайсизлар. Тинмай ўқийман. Толстойчасига яшайман, ишлайман...»

У эшикни кулфлаб, кампирга калитни колдираркан, уйга бориб келишини айтди. Кўчага чиққач, ўйлаб-нетиб ўтирмай такси тўхтатди. Вокзалга трамвай ёки троллейбусда ҳам ярим соатда борарди. Вақт ҳам мўл. Лекин у бугун редакция остоналарига ўз оёқлари билан дадил кириб борганидан, бир қарорга келиб уйга кетаётганидан, яқинда бутунлай кетишидан, сўнг шаҳардаги ортиқча ташвишлардан, ҳатто кампир ва унинг торгина кулбасидан қутулишини ўйлаб қўнгли чоғ эди. Қўнгли чоғ бўлгани учун ёнида пули камлигини ҳам унутганди. Таксида физ этиб вокзалга етиб келди. Бу «физ» этиш икки сўмнинг бошини еди. Поезд жўнашига эса ҳали икки соатга яқин вақт бор эди. У ақлсизлик қилганидан пушаймон бўлиб ўзини ўзи койиди. Касаллигини, сумка тўла зилзамбил китобларни, уйга — кишлоққа кетаётганини эслаб, ўтган ишга саловат, деб қўйди.

Вокзалда одам гавжум. Айниқса, кассалар олди-га яқинлашиб бўлмасди. Ёш ёзувчи ҳам навбатга турди. Аммо навбат яқинлашган сайин унинг ташвиши ортарди. Бисотидаги пули Қўқонга бориш учун умумий вагон чиптасига етарди, холос. У эса Қўқондан кейинги бекатда тушади. Нима қилиш керак? Бир томондан касал, умумий вагонда туртиниб-суриниб, ур-йиқит бўлиб кетишга заррача ҳоли йўқ. Купели вагон орзуси хом хаёл. Ҳеч бўлмаганда плацкарт вагонда кетганда эди... Умумий вагоннинг тўнғиз-тўполони қурсин, бай-бай, унда ҳатто ўтиришга ҳам жой ололадими, йўқми, худо билади. Пул... Тагин ўз кароматини кўрсатяпти... Эҳ, талаба бўлганда ҳам бир нав эди. Талабалик ҳужжати билан купели вагонга ҳам чипта олса бўларди-я! Бирорта одамдан сўрасамикан. Зўр бўларди-да! У кўзлари жавдираганча ён-веридаги одамларга бир-бир қараб чиқди, аксига олиб танишлар кўзга ташланмади. Навбат ҳам келиб қолганди.

Семиз, бўйнидаги қатма-қат бақбақаси ҳар гапида бир силкиниб турган чиптафуруш аёл унга савол назари билан тикилиб турарди. Йигит миясига яшин тезлигида келган фикрдан шодланиб кетди.

— Менга Андижон поездига Ленинободгача... плацкарт вагонга, битта билет, — деди овози қалтираганича чўчиб, гўё кассир аёл сирни сезиб қолаётгандек.

— Марҳамат, олинг! — аёл чиптани узатди. Йигит пулни тўлаб чиптахонадан узоқлашди. Ленинободдан Қўқонгача яна икки соатлик йўл. У ёғига худо подшо — бир иложи топилар. Балки проводник сезмас ҳам. Ярим кечада ким билан кимнинг иши бор. Жа бўлмаса, илтимос қилади, тушунтиради ёки гап билан аврар, ахир у бўлажак ёзувчи-ку!

Йигит бетоқатлик билан поездни кутаркан, вақт жуда ҳам имиллаб ўтарди. Унинг кўнгли хижил, боши зиркираб оғрир, вужуди лоҳаслашиб, ўзини нимасинидир йўқотган одамдек ҳис қиларди. Буларнинг сабабини чуқурроқ ўйлаб ўтирмай осонликча чўнтакнинг қуруқлигига йўйиб қўя қоларди. Ниҳоят, поезд келди. У ўз жойига чиқди. Ёнидаги ўринларга эса бир-биридан сулув учта қиз келиб жойлашишди. Аввалига у бундан қувониб кетди: қизлар билан маза қилиб хангомалашиб боради; кейин ўз ахволини — нулсизлигини эслаб қолиб сувга

чўккан тошдек дами ичига тушиб кетди. Поезд жилди. У кизларга зимдан — ўғринча назар солди. Биттаси, биттаси, энг чиройлиси жуда таниш... Шундоққина қошу кўзи айтиб турибди — қаердадир кўрган... Аммо қанча ўйламасин эслай олмади. Бу орада кизлар ҳам унга дамбадам қараб кўйишарди. Ахир, ёш ёзувчи ҳам кизлар ёқтирадиган — бўйдор, келишган, ақл билан, меҳр билан боқадиган ва хамиша кулиб турадиган, кўзлари оҳанрабодек мафтунокор йигит эди-да! Пинҳоний қарашлардан у қийналиб кетди. Гап бошлай деса... Ҳозир проводник келади, топ-тоза, оппоқ, қордай оппоқ чойшаблар келтиради. Унинг ёнида эса бор-йўғи ярим сўмга етар-етмас сариқ чақалар қолган, холос. Бориб проводникни огоҳлантириб қўйсамикан. Уят — ўлимдан ёмон! Ёки у келганда менга бир дона чойшаб кифоя десамикан — пулига яраша-да! Йўқ, кизларнинг олдида бу гапни айтиш ноқулай... Яхшиси улар билан гаплашмагани маъкул...

— Тобингиз йўкми? — дея жимликни бузди бояги таниш кўринаётган қиз ундан садо чиқавермагач. Йигит бошини даст кўтарди. Шаҳло кўзлари шўхчан, қизғиш лўппи юзлари тиник бояги гўзал ёнидаги икки дугонасини ҳам лол қолдириб унга қараб жавоб кутарди... Бошқа пайт бўлганда-ю, ўзи биларди-я! Оламнинг етти мўъжизасидан сўзлаб қизларнинг оғзини очиб кўярди. Танишиб ҳам оларди. Тил қисқлиги курсин! Касаллиги бир нав-а, ахир одам ҳар доим бирдай бўлавермайди, аммо бу — пулсизлик, касалликдан бешбаттар экан. Ойдаи чиройли кизлар билан суҳбатлашиш ҳам кўнгилга сизмай қолса-я.

— Ҳа, кўриб турганингиздек: бурним памидордек қизил, кўзларим ёшланиб турибди — касалман, — деди у гапни қисқа қилиш учун совуққина.

Кизлар «гурр» этиб кулиб юборишди.

— Ҳазилкаш экансиз, — деди ҳалиги қиз.

— Жудаям, жудаям, — бир овозда тасдиқлашди дугоналари.

— Шунақа, циркда масхарабозлик қилганман!

— Вой, ростданми? Қачон?

— Бир марта маймун ролида ҳам чиққанман.

Кизлар яна хандон отиб кулишди. Кейин йигитнинг қиёфасидаги асабийликни пайқаб қолишди. Орага сув қуйгандай жимлик чўкди.

— Танимадингиз-а? — деди бояги қиз гина аралаш.
— Нима?! — Ёш ёзувчи қизлар таниш чиқиб қолишидан чўчиб тушди.

— Қўшнимиз Мурод акамларникига боргансиз-а?

— Марғилонликман денг, — йигит аста ўзини тутиб олди. — Кўзимга иссиқ кўринаётгандингиз. — Сўнгра талабаликнинг сўнги йили Муродларникига борганини, кўчада челак кўтариб сувга чиққан қўшни қизни учратганини, кўзлари тўкнашганда бир-бирларига унсиз, лекин маъноли тикилиб қолганларини ва кетар куни у Муроддан қизни сўраб-суриштирганини эслади.

— Кечирасиз, мен хаёл билан бўлиб... Анча ўзгариб кетибсиз.

— Мен сизни кўрдиму дарҳол танидим.

— Ўшанда мактабни битираётгандингиз-а? Исмингиз ҳам эсимда, Ҳаёт эди.

— Вой, қаердан биласиз? — қизнинг юзларидаги қизиллик қуюқлашди.

— Биламан-да. — Йигит энди ўзини анча ўнглаб олди.

— Ўқийсизми?

— Ҳа, ТошМИнинг лечфакида, иккинчи курсман. Ҳалиям ёзиб турасизми? Мурод акам бир-икки гапиргандек бўлувди.

— Оз-моз.

Гап қизигандан-қизиб кетди. Ёш ёзувчи энди берилиб гапирар, қизлар эса одобли ўқувчидек жимгина тинглашарди. Қайси мавзуда суҳбат кетмасин бари улар учун қизиқ эди. Бир маҳал... бир маҳал бир қучоқ оқ чойшабни қўлтиқлаб олган проводникнинг қораси кўринди. Ёш ёзувчи жимиб қолди. Проводник етиб келиб ҳаммага бир-бир чойшаб улаша бошлади.

— Менга керак эмас, — деди ёш ёзувчи бўшашиб. Қизлар бирварақайига унга ажабланиб тикилишди. Ҳар ким ўзича ҳар хил ўйга борди.

— Касалман, барибир уйкум келмайди, — деди йигит гўё қизларга изох бергандек.

— Касал бўлсангиз дам олишингиз керак, — деди қизлар чумчуқдек чуғурлашиб.

— Менда аксинча бўлади.

Проводник уч кишилик оқлик қолдирди-да:

— Сиз олмасангиз тўшакни ҳам йиғиштириб қўйинг, — деди унга ғалати қараб.

Проводник кетди. Даврага ноқулай сукунат тушди.

Гап гапга қовушмай қолди. Қизлар бундан кутулиш учун жойларини апил-тапил тўғрилаб ётиб олишди. Ҳаёт бўлса «ростдан ухлამас экан-да, ўзи ёзувчилар шу тахлит бўлса керак», деган ўйга бориб, ёш ёзувчига бир чойнак кўк чой келтириб берди. Ёш ёзувчи уялганича раҳмат айтди. Қизариб-бўзарганча Ҳаётга, унинг дугоналарига одоб юзасидан хайрли кеч тилади. Сўнгра айтганини устидан чиқиш мақсадида ноилож сумкасини узок титкилаб бир китоб олди-да, қайси китоблигининг фаркига ҳам бормаи варақлай бошлади. Бир маҳал проводник қайтиб келди, бақриб-чақриб унинг остидаги тўшакни тортиб олиб, ёнгинасидаги купенинг учинчи қаватига йўлдан чиққан бир болага жой қилиб берди. Эндигина кўзлари оромга юмилган қизлар шовқиндан безовталаниб бош кўтаришди. Жимгина китоб мутолаа қилиб ўтирган «ёзувчи акаларига» кўзлари тушиб, унинг уйқусизлигига яна бир қарра ишонч ҳосил қилиб, тагин ширин уйқуга кетишди.

Поездининг қаттиқ силкиниши ва вагонларнинг бири-бирига «ток кетди» бўлиб урилиб тўхташидан ҳамда проводникнинг турткисидан сумкасини бошига қўйганича тахта ўриндиқда тахтадек қотиб ухлаб қолган ёш ёзувчи чўчиб уйғонди.

— Келдингиз, Ленинобод, — деди проводник унга қараб. Ёш ёзувчи кўзларини ишқалаб деразадан ташқарига қаради. Фира-шира тонг. Вокзалда одам сийрак. Енгил шабада эсмоқда. У проводникка нимадир демоқчи бўлди-ю, унинг шовқин кўтаришидан хавотирланди. Сумкасини судрагудек бўлиб бир чиройли ухлаб ётган қизларга, тўғрироғи, хотираларини жонлантирган гўзал ва шўх Ҳаётга қарай-қарай проводник ортидан эргашди.

— Билетингиз керакми? — сўради проводник.

— Йўқ, — дудуқланди ёш ёзувчи проводник купесининг рўпарасида қоққан қозикдай сўппайиб тураркан, — мен... мен Қўқонга бормоқчи эдим...

— Бошши оғритма, саводинг борми, ўзи, — бирданига сенлашга ўтди проводник, — билет Ленинободгача, шўтга тушасан. Чойшабга пул тўлашдан қочади-ю, яна...

— Ахир, ака... — тушунтирмоқчи бўлди ёш ёзувчи. — Мен... мен, биласизми...

— Бор, бор, ярим кечада бошши ачитма! Туш! — Проводник унга тамбур томонни кўрсатди. — Сенга ўхшаш муттаҳамларнинг кўпини кўрганман.

— Пулим йўқ эди... шунга...

— Ҳа-ҳа, пул ширин-а? Жигардан бўлади-да! Мени алдай олмайсан. Яхши биламан сендақаларни... Ялло қилиб юришга, оқбилак ойимчаларга сарф қилишга, пасон кийинишга пул топилади-а? Нега давлатнинг поездига пул топилмайди? Ҳе, ўша олифга, муллавачча бўлган... Уялмай-нетмай... Сенларни давлат нега ўқитяпти, ўзи. Бировларни алдашгами?

— Мен алдаётганим йўқ.

— Гашни кўп қилма, ўт аёққа! Бу сенинг катта хо-лангнинг поезди эмас — текин кетгани. Ё ўтқизиб қўйган жойинг борми, бўлса айт! — Проводник уни тамбур томон суриб чиқарди. — Фиди-биди қилаверсанг, ревизорни чақираман, бошлаб жарима олади, ана унда кўзинг мошдек очилади-қолади.

— Ака, тушунсангизчи ахир... Сизнинг ҳам узоқда ўқийдиган укангиз бордир!

— Бизники сенга ўхшаб товламачи эмас. Туш, туш, кўп пачакилашавермай! — Проводник уни итариб юборди.

— Итарманг, итаришга ҳаққингиз йўқ, — ёш ёзувчининг жаҳли чиқиб кетди.

— Ҳа, ҳақ танишга келганда калла ишлаб қолади-а?! Тил ҳам бийрон. Илтимос қилишда бўлса юмшоқ супурги! Ўргилдим сендақа ҳақини танигандан... — тушиб кетаётган йигитнинг ортидан бақирди проводник.

— Бақирманг! — деди ёш ёзувчи перронга тушаркан. Тушиб олгач эса проводникни бошлаб сўқди. — Ярамас, одамгарчиликни билмаган қуруқ тўнка...

Проводник ҳам ундан ошириб нимадир деди, йигит қулоқ ҳам солмади, эшитмади ҳам. У сумкасини кўтариб шошганча бошқа вагонга чиқиш учун чопишга шайланди. Худди шу пайт ҳозиргина ўзи тушган вагон деразасидан бошини чиқариб унга термилиб турган Ҳаётга кўзи тушиб қолди.

— Ҳа, қочок! Хайр-маъзурни ҳам насия қилиб-а! Кўқонга борадиган эдингиз-ку!

— Иш чиқиб қолди. Сизларни безовта қилмай деб...

— Ҳа, майли. Тошкентга қайтгач бизнинг ётоққа ўтинг, — деди Ҳаёт. Кейин манзилини айтди.

Поезд илкис «шарақ-шуруқ» қилди-да, кўзғолди. Улар хайрлашди. Вагонлар қора нуқтага айланиб кетди. Йигит эса ҳамон бир жойда сумкасини кўтарганича мунғайиб турарди. Туриб-туриб жуда кўп нарсалар унинг аламини оширди. Булар: бемаврид келган касаллик, но-

гаҳон учраган ва ёқимли хотираларни қайта кўзгаган Ҳаёт ва унинг дугоналари билан кўнгилдагидек муомала қилолмагани, кесакдек ҳиссиз проводникнинг қўполлиги, соддалик қилиб қаттиқ ўриндикда чала ухлаб келгани ҳамда буларнинг бош сабаби — пулсизлиги эди.

Кейин у Ҳаётнинг чашмадек тиник, тимқора кўзларини, болаларча беғубор меҳр билан иболи боқишларини, хиёл кулимсираб шўхчан гапиришларини эслади. Ёқимли қиз, чиройли қиз. Уни илк бор учратганда ҳам ҳозиргидек истараси иссиқ қиз эди. Аммо ёшгина, нов-нихолдек нозик эди. Энди тўлишиб, бир чиройига ўн чирой қўшилибди. Адабиётга қизиққани-чи... Унинг ёзиб юришидан ҳам хабардор экан. Унутмабди. У-чи? Эсларди, лекин ўқишни битирганидан буён Муродни кўрмагани учун уни сўраб-суриштира олмаганди... Мана, кўришди. Ҳаммаси яхши. Бироқ бу ёғининг ишкали чиққани ёмон бўлди-да!..

VI

Ёш ёзувчи поезд ортидан отасига эргашган боладек ғамгин бир алфозда узоқ тикилиб қолди. Дунё кўзига дўппидек тор кўриниб кетди. Шартга ҳаммасига қўл силтаб «хайё-хув» деб пиёда кетворсамикан... Бировга ялинмайди ҳам... Ҳаёлига келган бемаъни ўйдан кулгиси қистади, аммо у кулмасдан сумкасини кўтарганча секин вокзал биноси томон юрди. Навбатдаги поезднинг ўтишига ҳали анча вақт борлигини билгач, тўғри бориб, хувиллаб ётган ўриндиқларнинг бирига поезддаги каби сумкасини ёстик қилди-да, чўзилди. Ҳорғин кўзларга дарҳол тонгги уйку қўна бошлади. Ухлаб қолса поезди ўтиб кетишидан чўчиб ҳар хил хаёллар билан ўзини чалғитишга уринди. Ҳаёллар сўнгги кунлардаги воқеаларни эса солаётгани учун роҳатбахш эмасди... Кетишни ўйлади, ўзича турли режалар тузди.

Поезд келди. Ёш ёзувчи уйқусираган ва бир-бирига елимдек ёпишиб кетаётган киприкларини ишқалаганча вокзалдан ўқдек отилиб перронга чиқди-да, шундоққина рўпарадаги вагонга яқинлашди. Ўрта яшар, барваста проводникка хаёлан минг бор пиширган режасини билдириб, ростини айтиб илтимос қилмоқчи бўлди. Аммо унинг юзларидаги тундлик битта-битта қадам босиб нари кетишига сабаб бўлди. Кейингисининг ҳам турқи совук

кўриңди — бунақалар бировга яхшилиқни ўйлаб қилади. Навбатдагисининг аланг-жаланг ўйнаб турган кўзлари кўнглига ўтиришмади. Бирдан бу юришида тонг отмаслигига ақли етиб, ўзининг нозик кўнгиллилигидан, бадгумонлик қилаётганидан зардаси қайнади. Шу маҳалда назокатга бало борми?! Нима, бу ер катта холасининг уйимиди, ўзи истаганча иш тутадиган? Ёки Олой бозоримиди, танлаб савдолашадиган? Мақсад кетиш бўлгач, тезроқ ҳал қилиш керак! Ҳозир поезд жўнайди, бу туришида тағин у дийдиёсини айтиб, чапагини чалиб қолаверади. Бу проводниклар бир-биридан ўтса ўтадики, лекин қолишмайди; буни башаралари ҳам айтиб турибди; уларга ақча-ю чиптадан бошқаси икки пул. Унда эса булар йўқ... Қўлида пул ўйнайдиган, пул муомаласида пишиб кетган одамларга қуруқ гапни уқтириш қийин. Ялиниб-ёлворишга эса унинг тоқати қолмади. Нима, давлатнинг поездига чиқиш учун ҳам бировга ялиниши, илтимос қилиши керакми? Йўқ! Яхшиси ўйлаб қўйган режаси дуруст! Лўлининг эшагини суғору пулини ол, деганлар. Бошқа иложи йўқ.

У бояги, биринчи кўзга ташланган барваста проводникни нишонга олди. Энг устомонига ўхшайди. Қайтага шуниси маъқул! У дадиллик билан проводникнинг ёнига бориб, мулойим оҳангда деди:

— Ассалому алайкум, амаки! Қўқонгача олиб кетсангиз?

Проводник дарҳол жавоб қилмади. «Саломинг бўлмаганда етти ямлаб бир ютардим», дегандек йигитга бошдан-оёқ разм соларкан, унинг шаҳарча бежирим кийимларида, қўлидаги сумкасида нигоҳи бир дақиқа тўхтаб ўтди. Ўзича ниманидир ўйлади, қандайдир бир хулосага келди. Шундай бўлса-да, хушёрликни қўлдан бермай, юзларига жиддий тус бериб, кўпчиликка айтадиган одатдаги гапни қилди:

— Билет борми?

— Билет... билет... — йигит имтиҳон топшираётган нўноқ талабадек гапни чайнади, — олмовдим.

— Ия, бу ёғи қандоқ бўларкан?! — Проводник умрида бирор марта ноҳақ иш қилмаган одамдек таажжубланиб елка қисди. Йигит унинг шаъмасини тушунди. Аммо гап бошлашга иккиланди, қийналди. Ёлғон гапириш ҳам ростгўй киши учун у ўйлаганчалик осон эмас экан. Ростини айтса-чи? Бироқ... бироқ яна қолиб кетиши мумкин. Бу эса яхши эмас. Таваккал...

— Хурсанд қиламан, амаки, — деди у. «Ёлғонни худо кечирсин!» Проводник ундан аниқроқ бир гап кутганди. Шунинг учун вазиятни ойдинлаштирди.

— Гапиринг, ўғил бола!

— Нимани? — деб юборди ёш ёзувчи соддалик қилиб. Проводник «шунгаям калланг ишламайди-ми», дегандек хўмрайиб қаради.

— Нимани бўларди, ўғил боланинг гапини-да!

— Биздан беш, амаки. — Йигит шошганча хатони тўғрилади.

— Гап деган бундоқ бўпти. Чиқинг! Ўзиям жуда бамаъни, ўқимишли йигит кўринасиз.

— Раҳмат, — деди ёш ёзувчи мийғида кулганча вагонга чиқаркан. Кўнглидан эса «Кўконга боргач, хатто Худоёрхон бўлиб бошимни жаллод кундасига рўпара қилсангиз ҳам шу — бисотимда бори, биргина «рахмат»дан бошқа ҳеч вако ололмайсиз», деган ўйлар ўтди. Сўнг бу омонат гапни тезроқ топшириб қўяй дедими ёки поездга чиқиб олганидан хурсанд бўлиб кетдими, беихтиёр:

— Раҳмат, мартабангиз баланд бўлсин! — деди проводникка ўғрилиб.

— Э, ука, бизнинг мартаба баландлаб ким бўлардик, — эътироз билдирди проводник. — Наридан борса поездга бригадир бўламиз-да. Ким бўлсак ҳам худо бизни мана шу темир поезддан ажратмасин. Сизларга ўхшаш яхшиларнинг ҳожатини чиқариб юрсак бас! Шунини ўзи катта давлат бизга... хи-хи-хи...

Вагон купели вагон эди. Проводник юмшоқ ўриндикка жой қилиб берди. Йигитнинг кўринишидан ўқимишли ва одоблилигига ишонганидан олдиндан пул сўрашга истиҳола қилди. Купедан чиқиб кетаркан:

— Баҳузур оёқни узатиб дам олаверинг, мулло йигит, Кўконда ўзим уйғотаман, — деди.

Ёш ёзувчи проводникнинг меҳрибончилигидан бир оз хижолат чекди. «Раҳмат»ни каттароқ қилиб айтишни кўнглига туғиб қўйди. Кейин яхши нарсалар ҳақида ўйламоқчи бўлди. Бахтга қарши сўнги кунлар таассуроти хира пашшадек айланишиб кўз олдидан сира нари кетмасди. Проводникни алдагани эсига тушиб ўнғайсизланди. Ахир, ёзадиган одамнинг қалби пок, юрагида губор бўлмаслиги керак! У бўлса... Балки ёлғончилик ҳам мана шунақа майда-чуйда, арзимас икир-чикирлар-

дан бошланар. Балки ростини айтганда ҳам проводник тушунармиди? Муомаласидан тузук одамга ўхшайди. Ҳатто «яхши дам олинг», деб чиқиб кетди. Ахир беш қўл баробар эмас... Йўқ, биринчи таассурот алдайди, дейишади. Ростини, пулдан сўз очгач, «хўп» деди-ку! Улар билди, қачон, кимга қандай муомала қилишни... Чўнтагида бир тийини йўқлигини сезганида саломига алик ҳам олмасди. Бир ҳисобдан бунақалар билан ўз тилида гаплашгани дуруст. Бир марта ёлғон сўзлаб ёлғончи бўлиб қолмас. Тушаётганда ростини айтиб виждонини поклаб олади... У шуларни ўйлай-ўйлай тошдай донг қотиб ухлаб қолди. Унинг толиққан, оромга ташна асабларини вагонларнинг «тарақ-турук» кўшиғи-ю, тепловознинг чўзиқ кичкириғи ҳам ортиқ безовта қилмас эди...

Проводник уни уйғотиб кетди. Йигит уйқуга қонмаган кўзларини ишқалай-ишқалай ўрнидан турди. Вагон зиналаридан тушаркан рўпарасида кулимсираб турган проводникка кўзи тушиб вужуди сесканди.

— Яхши дам олдингизми, мулло йигит?

— Раҳмат, — деди ёш ёзувчи проводникнинг нигоҳидан қаерга қочишни билмай.

— Қани, энди... — проводник қўлига қаради.

— Ака... ҳаммаси учун катта раҳмат!

— Нима?!

— Пулим йўқ эди...

Проводникнинг ранги бўздек оқарди. Кўзлари косасидан чиққудек бўлиб, еб юборгудек нигоҳлар билан ёш ёзувчига тикилди.

— Савлатингни кара, туппа-тузук йигит... Пулсиз бўлармиш... Бу замонда ким пулсиз кўчага чиқади... «Катта раҳмат» эмиш. Пишириб е ўша «катта раҳмат»ингни, қорин тўярмиди унга? Мингта қурук раҳматдан бир танга афзал. Одамда бет бўлиш керак, ука. Уялиш керак...

— Бошқа иложим йўқ эди, кечирасиз...

— Бизда ҳам бола-чақа бор. Инсоф билан-да! Қўйнимни бир қоп шалдираган пуч ёнғоққа тўлдириб...

Проводник лаби-лабига тегмай тинмай жавварди. Ёш ёзувчининг сўзларига кулоқ ҳам солмасди. Йигит ҳозир унга жавоб қилиш алангага ёғ сепиш билан баробарлигини сезиб ортиқ индамади. Ахир, Ленинободдан Қўконга-ча проводник ҳам озмунча хаёл сурмаганди-да. Ниҳоят, у ботиниб проводникнинг гапини бўлди:

— Мендан кайтмаса, худодан кайтсин! Бола-чақан-гизни орзу-хавасини курунг! — деди-ю, жўнаб қолди. Бу тилаклар ҳам жаҳлдор проводникнинг кўнглини юмшатади. Йигитнинг ортидан оғзига келганини қайтармай бақирди.

— Ўзи худосиз-у, худони тилга олади-я. Худодан ҳам қўрқмайди булар. Бўлмаса ёлгон гапирармиди! Муттахам! Ўзи бир кўнглим чопмовди-я! Қурук олифта. Туркидан ит хурқади. Безбет! Уятсиз! Пули йўқ — эшакка харидор...

Проводникнинг андишасиз гапларидан ёш ёзувчининг кулгиси кистади, холос. Бировларнинг устидан кулиш одобсизлигини билиб турса ҳам шу топда негадир ўзини тутолмай хузур қилиб, хуморидан чиқиб қулди. «Эътиқоди пул! Умрида бирор марта текинга бировнинг хожатини чиқариб қўйса уч кун ухламайдиган хилидан экан... Боплади. Алам қилсин!.. Ростини айтиб виждон азобидан ҳам қутулиб олди».

VII

Ёш ёзувчи қишлоғига аранг етиб келди-ю, шу кунгек касалхонага тушиб қолди. Бепарволик қилиб даволанмаган тумов, шамоллаш, бош оғриғи — ҳаммаси бир бўлиб унинг силласини қуритган, беҳуда ўйлар асабларни толиқтириб, қон босимини ошириб юборган эди. Икки кунгача унинг ҳарорати ҳам, қон босими ҳам пасаймади. Ҳамма ваҳима ичида қолди. Докторлар ёнидан бир қадам нари жилишмади. Айниқса, кечалари иситма хуружи кучайиб кетарди, шундай пайтларда у нималардир деб тинмай алаҳсирарди. Илғаб олиш қийин, узук-юлук гаплари орасидан гоҳо-гоҳо дона-дона қилиб у нимадир қилмоқчилиги, қандайдир бир катта одам бўлмоқчилиги ҳақида, шаҳар ва қишлоқ, яхшилик ва ёмонлик, ҳақлик ва ноҳақлик, меҳр ва нафрат, пул ва пулсизлик ва яна алланималар тўғрисида куйиб-ёниб гапирарди. Ресторан, официантка, поезд, проводник, редакция, пул деган сўзларни айтганда гўё оғзига чўғ олгандек бир сапчиб тўшар ва кимларнидир бошлаб сўқарди ҳам...

Икки ҳафта деганда у тузалиб чиқди. Уйга келгач, бир оз дам олди-да, кейин қишлоқ айланди. Куз охири — ҳаво мусаффо эди. Баргсиз дарахтлар яна баҳор келишини, яна бутуқларга яшилликлар қайтишини билгандек шабадада мағрур тебранарди; ҳовлиларидан сал

наридан окиб ўтадиган Хўжаарик суви зилолдек тиник; жанубга ошиқаётган кушларнинг гала-гала бўлиб учиб ўтишлари ҳаёт ҳақида, олам ҳақида ўйлатади, кўнгилдаги орзуларни жўштириб, қалбнинг соғинч туйғуларига малҳам бўлади. Гўёки у ҳам бу ерларни кўмсаб олис-олислардан учиб келган кушлардек ҳаётга чанкок сезади ўзини. Қишлоқ кўзига оловдек товланиб кўринади, табиатга меҳри ошади. Толстой янглишмаган: қаерда яшашни, қаерда ижод қилишни яхши билган. Ёзадиган одамнинг асли жойи — қишлоқда, табиат кучоғида! Табиат қандай гўзал-а! Бир боқошинг билан кўнгилдаги жамики ғуборлар тарқалиб, баҳри-дилинг гулдек очилиб кетади, келинчакдек оқ либосга ўранган илҳом париси оҳиста келиб сени ўз оғушига олади. Бахтиёрликдан булбулдек куйлайсан... Шаҳар эса туйғуларни, майсадек нозик туйғуларни жароҳатлайди, ўтмаслаштиради, гўзалликка, табиатга, бу оламдаги жуда кўп нарсаларга бепарво, бепарқ қарайдиган қилиб қўяди. Арзимас икир-чикирлар ҳақида оҳ-воҳ деб, пашшадан фил ясаб юраверасан у ерда. Фақат кўп ўқигандек, кўп билгандек бўласан ва шу — ақлли бўлганингни билиб, аҳмоқлардек яшаб ўтасан... Қишлоқ маза...

Кўтаринки ўйлар туйғуларни дарёдек тоширар, табиат дилига қувонч бахш этиб, қалбига илҳом соларди. Бу қандай яхши... Бугуноқ фурсатни қўлдан бермай, анчадан буён мўлжаллаб юрган — қишлоқи йигитнинг янглиш ўй-истаклар гирдобига тушиб, шаҳардаги илм даргоҳида ишга қолиши ва ниҳоят адашганини англаб, кўпгина андишаларни енгиб, ишини ташлаб, олим бўлмасдан (ахир, ўзидек ҳамма танишлари ҳам уни яқин-орада олим бўлади, деб ўйлардида), қишлоққа қайтиб келиши, ўзига ҳам, бошқаларга ҳам нафи кўпроқ тегадиган ишнинг бошини тутгани ҳақидаги ҳикоясини ёзиб ташлайди. Номини «Қайтиш» деб қўяди. Ўйлаганидек чиқара олса яхши ҳикоя бўлади. Ахир илм даргоҳига ўзидаги қизиқиш, талант, қобилият билан эмас, фақат фан номзоди бўлиш ниятида кириб қолганлар озмунчаними? Қўлларида илм қилиш келмаслигини улар билишадими, лекин орийатни қўлдан бергилари келмай, қанча умрларини беҳуда ўтказиб юборишади. Аслида эса ўшалар ҳам бошқа соҳаларда дурустгина мутахассис бўла олишади. Шунақаларга бир дастак бўларди-да!

Кеч бўлди. У овқатни апил-тапил еди-да, ўз хонасига чиқиб одатича эндигина иш столига ўтирганди, шун-

доккина дарвозалари рўпарасига оқ «Жигули» келиб тўхтади. Ундан синфдошлари Икром дароз ва Соли пуфак тушди.

Икром шифтдай узун, Соли унинг акси — пакана, хўппасемиз эди. Уларни бирга кўрган кишининг хаёлига Гоголнинг Иван Ивановичи билан Иван Никифоровичи келмасдан иложи йўқ эди. Соли — шофёр, Икром бўлса армиядан келгандан буён даштда гектарчилик қиладиган отасига қарашиб юрар, анча уриниб яқинда қишлоқ хўжалиги институтига сиртдан кириб олганди. «Жигули» ҳам уники эди.

Деразадан уларни кўрган ёш ёзувчи ҳовлини айланиб ўтиб уларга пешвоз чиқди. Икромнинг қўлтиғида катта бир қора тарвуз бор эди.

— Касалхонага борувдик, кеп қопсан. Тўғри бақа келовирдик, — деди Икром уйга киргач, оғзини тўлдириб. Кейин аҳвол сўраган бўлиб ҳазиллашди.

— Нима бало, шаҳарда жин-пин чалиб кеттими, ўзи?

— Бурга тепкандир-ов, — деди Соли ўз гапидан ўзи нашъа қилиб қулганича.

Шу кўйи суҳбат бошланиб кетди. Уйга киришди. Дастурхон ёзилиб чой ичишди. Сўнг қора тарвуз сўйилди. Шу маҳал Икром Солини туртди.

— Физ этиб чиқиб кел, шундай «багажник»ни очсанг...

Соли кўлида ароқ билан қайтди. Ёш ёзувчи бу ҳақда ўйламаганидан хижолат чекди. Ичишди. Докторларнинг ўгити ёдида бўлса-да, дўстларининг кўнгли учун у ҳам бир-икки хўплади. Ўртоқлари барибир «ўғил болага ўхшаб» ичмаганидан хафа бўлишди. Орадаги суҳбат кизиб борарди. Кўпроқ Икром билан Соли гапиришарди.

— Ўткан бозор зўр бўлди-да, зап омадим чопди, — деди Икром. — Омборда асраб қўйган қора тарвуздан элликтасини оборгандим. Донасини беш сўмдан пулладим. Қишда биласанми, ҳар бирини нақ ўн сўмданам индамай обкетовради. Ҳатто дориликка олишади... Ўзиям «пахан» сўзининг устидан чиқди-да. Армияга кетишимда: «Келсанг, машина обераман», деганди. Мана, икки йиллик тарвузнинг даромадига обердиям. Бу йил энди укамнинг ташвиши: мактабни битирипти.

— Унгаям машина обермоқчимиз отанг? — деди Соли Икромнинг тилини қичитиш учун.

— Э, қатта, одамлар гап қиворади... Уни ўқишга жойлаш керак. Ҳозир шунақа бўп кеткан. Бусиз қийин,

мана сен шахардасан, биздан кўпроқ биласан. — Икром кайфдан кизарган кўзларини ёш ёзувчига қадади. — Ҳозир зиғирча ҳақиқат қолмади, ўзи. Ё борми, бўлса айт-чи, қани, қаерда туради ўзи ўша ҳақиқат дегани?

Ёш ёзувчи жавоб қилишдан базўр ўзини тийди. Тезоблиги ўзига аён, Икром билан айтишиб қолса яхшимас. Улар минг қилса ҳам меҳмон... Ахир, уйингга келганга — уйдайд гапирма, дейишади.

— Ҳақиқат осмонда, — деди Соли пуфак ўзича биларфонлик қилиб.

— Осмонда бўлса узоқда экан! — деди Икром. Иккаласи узоқ қулишди.

Яна сафсата: пул ҳақида, пулнинг кучи ҳақида, ноҳақликнинг борлиги-ю, ҳақиқатнинг йўқлиги ҳақида сафсата; асаб бузишдан бошқасига ярамайдиган гаплар. Ёш ёзувчининг феъли айниди. Икромга нохуш қаради.

— Уканг ўз кучи билан киролмайдими?

— Э, қўйсанг-чи, — Икром унинг гапига бепарво қўл силтади, — ҳозир ҳамма нарса пул билан битади! — деди-да, олдидаги бўш пиёлага ароқ қуйди.

— Бу дейман, жа ҳалиги, ўқишинг чўзилиб кетдими?

— Битган. Ишляяпман.

— Битириб-а? Дипломни ювадигу. Иш қаерда?

— Бир илмий-текшириш институтида.

— Оббо сен-эй... Таниш излашданам кутулибмизда. — Икромнинг кўзлари чўғланди. — Институтда дегин...

— Бизники илмий-текшириш институти.

Икром бу гапга парво ҳам қилмади.

— Ойлик қанча? — суҳбатга қўшилди Соли.

— Юз эллик.

— Бўлганими? Беш йил ўқиб-а?

— Ха.

— «Лева»си борми?

— Йўқ.

— Э, «лева»си йўқ иш ишми? Мана мен оддий шофёрман, самосвал минаман. Хечам ойликка қараб ўтирмайман. Ишдан кейин йўқ деганда бир-икки кишининг хожатини чиқараман: бир машин тошми, шағалми келтириб бераман. Кунига беш-ўн сўм чойчақа тушиб туради. Ёмонмас...

— Хунар яхши, — Солининг гапини маъқуллади Икром. — Ўқиганларни кўряпмиз: ҳаммаси қуруқ...

Ёш ёзувчининг миясига зарба тушгандек кўз олди коронғилашиб кетди. Дўстларининг суҳбати эриш туюла бошлади. Аммо суҳбат ҳамон давом этарди.

— Кеча хотиним гап қайтарганди, бошлаб урдим: нақд бўлмаса биқинидан дарча очиб қўяёздим! Тагин фиди-биди қилганда уч талоқ қўйворардим. Отам ҳам бунақа жанжалкаш хотиннинг баҳридан ўт деяпти. Худонинг берган куни уйда жанжал, нима, ичсам ўғирлик қилиб ичяпманми, ўз пулимга ичяпман. Ўғил боланинг марди ичади. Қўйсам, отам яна онаси ўпмаган қизга уйлантириб қўймоқчи, — деди Соли. Кейин Икром гап бошлади:

— Шермат занғарни биласанлар-а, у шу ўзимизнинг яқин-орада жа ишини дўндириб юрганди. Байда унинг олдига тушадигани йўқ эди. Бургутдек олғир эди. Сибирга мол обориб қўлга тушибди. Э, ландавур-эй, қўлингдан келмас экан, нима қилардинг узокни кўзлаб... Бу ерда ҳаммаси ўзимизники эди: мелисалар ҳам таниш, ҳеч ким унинг мушугини пишт демасди... Фўрлик қиптида, болафақир...

— Қўшни қишлоқлик Зарип ака баҳорда чорвоғига кўкнори экипти. Ёзда «ўриб ташланг», деб колхоз вакили билан келган мелисани сўккан экан қамаб қўйишибди.

— Аммо Малик ишни кўзини биларкан, бошлади. Беш йил институтда ўлиб-тирилиб ўқиди. Келгач, мактабда икки йил маълимчилик қилди. Қараса, бўлмайдди — бош оғриғи иш. Шартта ташлади. Ҳозир қишлоқ магазинини гуллатяпти. У ишлагандан буён «подпиравка» бўлсаям: «95 чой», болгартабак, хуллас, кўп танқис нарсалар узилмай қолди. Менам шу дипломни бир амаллаб оволай, ўзим биламан, қандай яшашни...

— Полончининг хотини енгилтак чиқибди...

— Пистончининг қизи эрга тегмай туғиб қўйибди...

Ёш ёзувчининг вужуди қарахт бўлиб, ҳеч нарса қулоғига кирмай қолди. Аммо ҳамон дўстларининг лабилабига тегмас эди. Кетма-кет чекилаётган сигарета тутуни (ёш ёзувчи чекмасди), ароқнинг қўланса ҳиди, бурқсаб чиқаётган бемаъни сўзлар унинг нафасини бўғиб ташлади. Меҳмонларни ёлғиз қолдириб ташқарига чиқиб кетиш ҳам одобдан эмасди.

Нихоят тун ярмида улар қўзғалишди. Кўчага чиқишгач ҳам валақлашдан қолишмасди.

— Оғзингга сиққанини айт, ўрток, ўша Тошкентингга, институтга кириш қанча туради, ўзи? Нима қип бўса-

ям биззи укани бу йил жойламасак бўлмайди. Сен билан биззи давримизда ўқивосин. Бу ёғидан — «куруғидан» чўчима, — деди Икром чўнтагига шаппатлаб ураркан ёш ёзувчига қараб. — Оғзингга сикқанини айтавер!

— Эсингда бўлсин, яқинда Тошкентга бораман, — дея гап қотди Соли кўзлари сузилганча. — Бир айлантира-сан-да. Хечам бормаганман. Ҳалигидақа... бору... ойм-чалар... топасан-да, а? Бизам мундоқ бир одамга ўхшаб...

Хайрлашаётганда Икром гина килди:

— Ҳалиги, ёзиб-чизиб юардинг. Нимаиди? Шеър-миди, мақола-миди? Мундоқ бирорта ўқимадингман... бизам жа қишлоқи бўлсагам «тупой»масмиз, тушунамиз унча-мунча.

— Боришимни эсдан чиқарма, — Икромнинг ёнига ўтираркан гудурлади Соли. — Қандай ажойиб тун. Шундай тунда қани энди ёнингда кетворган бир жонон бўлса...

Улар кетди. Ёш ёзувчи кўча ўртасида маҳзун туриб қолди. Кеча, сутдек ойдин кеча Соли айтгандек ажойиб эди. Ой йўл четидаги терак шохлари орасидан келинчак-дек қиялаб мўраларди. Юлдузлар, осмонга сочилган бодрокқа ўхшаш юлдузлар тинмай жимирлашиб кўз қисишарди. Губорсиз, муздек ҳаво ёқимли эди. Тун бағрини тўлдириб турган бу гўзалликлар болаликдан гўзалликка ўч ёш ёзувчининг нозик қалбида капалакдек бир онгина меҳмон бўлиб ўтди, холос. У биринчи марта бу гўзалликларга узок махлиё бўлмасдан уй томон юрди. Дилида ҳам бор эди, кўнгил яраланган эди. Чучмал фалсафалардан кайфияти бузилганди. Ёш ёзувчи, турган гап, бу бақага ўхшаб валақлаб, бир ичса икки литрни ҳам қултиллаб ютиб юборадиган синфдошларига ўхшамасди. Буни ҳис қиларкан, унинг нозик кўнгли тобора эзиларди. Ҳар қаллада ҳар хаёл. Биров ўламан деса, биров куламан дейди. Ҳар кимнинг ўз ташвиши, дарди, ўз эътиқоди, мақсади бор. Кимдир пулга сиғиниб яшайди, кимнингдир кўнгли мол-мулкка мойил, яна бошқасининг хаёлида маишат, аёллар... Биров эса китобга ўч... Ҳар кимнинг ўз ҳақиқати бор. Ҳақиқати бор! Ҳақиқат... Улар эса ҳақиқатни йўқ дейишди. Нега?! Бир синфда ўқиган, бир хил ўқитувчилардан сабоқ олган синфдошлари-я... Қачон бунақа бўлиб қолишган улар?.. Шермат-чи?! Нега у енгил-елпи пул топиш йўлига кириб кетди?.. Ёки қуш уясида кўрганани қилади деганлари

ростмикан... Шермат у билан бир партада ўтирарди. Отаси магазинчи эди. Қўлидан пул тушмасди. Доим пулини кўз-кўз қилиб мақтаниб юрарди. Гоҳида отасига ёрдамлашиб «пул ишлашини» ҳам ундан яширмасди. Ҳайит ва байрам арафаларида болалар хар хил рангга бўяб пиширилган тухумларни уриштиришарди. Ўшанда ҳам Шермат ҳаммани ютиб оларди. Бир кун билиб қолишди — унинг бўялган рангдор тухуми ёғочдан экан. Демак, ўша пайтлардаёқ у... Икром-чи? Маҳаллада унинг отаси хақида «Шу Исомиддин ҳам умри бино бўлиб одамлардек бир ерда муқим ишламади-ишламадида, битта жонининг хузурини деб саёқ юргани юрган, ҳали у ерда «договор» қилиб ер экади, ҳали бу ерда, колхозда яшаб колхозга фойдаси тегмайди, ахир дарахт ҳам бир ерда кўкаради-ку, мана оқибат: ўғиллари ҳам ўзига тортяпти...» деган гапларни кўп эшитганди. Отасининг ўғли, пултопар отанинг ўғли! Пул билан оламни сотиб олмоқчи... Яна ҳаммани ўзига ўхшатгани-чи... Соли бўлса мактабдаёқ қизларга шилқимлик қилиб хат ёзавериб ҳаммани безор қилганди. Ахлоқини деб мактабдан ҳайдалишига ҳам сал қолган, хотинини ҳам ўлдим-куйдим деб олганди. Ҳамон ўша-ўша... Қизик. Нега у буларни энди-энди билипти... Балки қишлоқда қолса у ҳам аста-секин... У ўз фикрларидан қўрқиб кетди. Шошганча уйга кирди ва деразаларни очиб хонани шамоллатди. Дастурхонни йиғиштиргани кирган бувиси чиқиб кетаркан:

— Сира келмай юрган ўртоқларинг келибди. Кўча-кўйда мени минг марта кўришса ҳам, «қалай юрибди ўртоғимиз» деб бир оғиз сўрашга ярамасди икковиям. Қалай, бир худо ярлақиб эсга олишибди? — деб кўйди. У индамади. Ёлғиз қолгач, қалам ушлаганча қоғозга термилиб узок ўтирди, аммо боя бирпасда бошлаб ёзиб ташлайман, деб хаёл қилган ҳикоядан бир сатр ҳам битолмади. Кузнинг совуқ ва узун туни эса унга раҳми келгандек илтифотини аямас, деразадан мўралаётган ой энди очилиб-сочилиб ўз жамолини кўз-кўзлар, юлдузлар эса «кўз кисар» ўйинининг давоми билан овора. Ойдин кеча гўё эртақлардагидек гўзал, эртақлардагидек тароватли эди. Биргина илҳом париси ёш ёзувчига тутқич бермасди. Гўё илҳом париси ҳам бу кеча худди кўкдаги ою юлдузлардек дардқашу, улардек жуда-жуда йироқда эди. Бирдан ёзолмагани унга алам қилиб кетди. «Сен ҳали боласан! Ғўрсан: пишмаган хомаксан... Ёзувчилик-

ни даъво қилишинг аҳмоқликдан бошқа нарса эмас. Сен ҳеч қачон ёзувчи бўлмайсан! Сен бир хаёлпарастсан, холос. Бўлганинг шу. Ёзолмаяпсан, ёзолмайсан ҳам, ёзолмайсан ҳам, ёзолмайсан ҳам, ёзолмайсан ҳам...» Ёш ёзувчи қўлидаги қаламни зарда билан столга отди-да, чирокни ўчириб, ўзини ўринга ташлади. Боя деразадан мўралаб турган ой ҳам энди ундан ҳафсаласи пир бўлгандек қаёққадир кетиб қолган эди. Юлдузларгина ҳамон ишонч билан унга кўз тикиб турарди. У ҳеч нарсани кўрмаслик, сезмаслик учун кўзларини чирт юмганича бошини кўрпага буркаб олди. Бироқ унинг халоскори — уйку ҳадеганда келавермасди. Ёзиш — қийин, ёзиш — шу қийин дардларингни оқ қоғозга тўқиш, ёзолмаслик — азоб, ёзолмаслик — дардларингни айтолмаслик, дардни айтолмаслик эса ҳаммасидан оғир...

Эртасига у кечаги ва умуман анчадан буён беҳуда кетган вақтларининг аламини олмоқчи бўлиб қоронғи тушмасданоқ иш бошламоқчи эди, эшикдан бувиси кириб келди ва уни кўп куттирмай кўнглидаги гапларни айтиб-айтиб чиқиб кетди.

— Гапирсам тилим куяди, гапирмасам дилим. Фашинг келмасин, болам, мен айтмасам, ким айтади сенга. Мундоқ атрофга боқ, ўз танангда кенгаш: ҳамма ўртокларинг, сен тенгқурлар бола-чақалик, уйлик-жойлик. Олдида учта, йўғида битта бола. Сен бўлса ана-мана деб вақтни ўтказиб юрибсан. Олдин ўқишим дердинг, энди ишим дейсан. Бу дунёнинг ташвиши адоғ бўлармиди. Неча-неча яхши қизлар қўлдан чиқиб кетяпти. Оғзингни ховри, сен бир оғиз «хўп» десанг — олам гулистон. Биз айтганга кўнмасанг ёки ўзинг топмасанг. Қачонгача сўққабош юрасан? Умр кутиб турмайди, ёш ўтаверади. Даданг ҳам бу юришларингдан хафа. Ота рози — худо рози. Ахир ким бу дунёдан тоқ ўтибдики, сен тоқ ўтсанг...

Навоий илк муҳаббатни деб бир умр тоқ ўтди. Пушкин ўттиз уч ёшгача бўйдоқ юрди. Тургенев ва Бальзак қариганларида уйланди. Қалам аҳли ўзи шунақа бўлади, мени ҳам кўнам қисди-қафасга олавермай ўз ҳолимга қўйинглар, ҳамма нарсанинг ўз вақт-соати бор, демоқчи бўлди у. Бироқ айтолмади. Ахир бу гапларни бировга айтиб бўлармиди? Ойиси аччик, лекин ҳақ сўзларди. Уйланиш керак. Бироқ кимга?! Эҳ, Зумрад, Зумрад, ишқ ўтида куйдириб, қалбини доғлаб кетмаганда бу гаплар қаёқда эди...

Зумрад курсдоши эди. Оралари яхши эди. Хамма уларга «булар курсимизнинг Лайли-Мажнуни, узукнинг кўзидек бири-бирига мос», деб хавас билан қарашарди. Учинчи курс сўнгида ишнинг пачаваси чикди. Бир куни Зумраднинг дугонаси унга совчи келаётганини айтди. У шошиб қолди. Ота-онаси ҳали унинг шаҳарлик қизидан хабарсиз. Олдин ўқишни битириш керак. Шу пайтда уйланишга имкон йўқ: ўзи ётоқда туради, қиз эса шаҳарлик... Буларнинг барини дўштини ерга қўйиб бир ўйлаб олиш керак эди. Зумраднинг дугонасига шуларни айтди, тушунтирди. Қиз эса индамасдан лаб бурганча қайрилиб кетди. Шундан сўнг дунё остин-устун бўлди-қолди унинг назарида. Зумрад, у меҳр қўйган қиз унга гапирмай қўйди. Аммо гапирмай қўйишдан олдин баъзи нарсаларни айтди.

— Сиз мени севмайсиз, — деди сўнги учрашувда. — Чумчуқдан кўрққан тариқ экмайди.

Бошқа ҳеч нарса демади. Уни тингламади ҳам. Уйларида нима бўлаётганини ҳам айтмади. Кетиб қолди. Кейин унинг дугоналари ҳам ундан четлаб юрадиган бўлди. У дўзах азобида қийналиб, нима қилишини билмай юрган кунларнинг бирида тўсатдан тўй овозаси чикди. Аввалига ишонмади. Ёлғон деб ўйлади. Югурдилди, кизнинг йўлларини минг бор тўсиб ялинди, аммо у қайрилиб карамади. Бир ой ўтар-ўтмас тўй бўлди. У етим кўзидек бўзлаб қолаверди. Қиз узоқ бир қариндошига тегиб кетди. Шундагина унинг кўзи мошдек очилди. Ўзига ўзи ёмон кўришиб қолди. Ланжлик, лапашанглик қилганини эслаганда юраги кон бўлиб кетарди. Дарсларга қатнамай қўйди. Ўқишига ҳам, Тошкентига ҳам қўл силтаб, узоқ-узоқларга — ўзи биринчи курсда талаба қурилиш отряди билан борган Сибир томонларга кетвормокчи, ўша ердаги қурилишларда ишлаб дардини унутмокчи бўлди. «Ақлингни йиғ» деди ақлли курсдошлари. У оёғини тираб ўз гапида туриб олди. Туркистонлик дўсти Яхшибойнинг фиғони ошиб кетди. Энди билса, ақлли иш қилган экан. Уни бир четга тортиб «Ўғил бола бўл!» деб аччиқ-аччиқ гапирди. У-бу деяверганди, тумшуғига бошлаб бир тушириб хушини ўзига келтириб қўйди. У хафа бўлмади. Кўпчиликка, Яхшибойга таслим бўлди: кетмади. Энди бу ерда ўқий олмайман деганди, яна Яхшибой ўз «принципи»да туриб олди. Ўқиди. Мана, битирди ҳам... Севгисиз ўламан деганди, ўлмади, яшаяпти... Зумрад чиройли қиз эди. Ўзи шу чиройлига

ошиқ бўлишни ким чиқарган-а... Балки чиройли бўлмаганда шундай қилмасмиди. Унинг эсига бир куни поездда келаётганда қўқонлик проводник айтган гаплар тушди. «Уйланмаган бўлсангиз, ука, сизга битта акалик маслаҳатим бор, эшитинг: аёлнинг чиройи бўялган тухум пўчовидек бир гап, агар хотин ўзимники бўлсин десангиз чиройига учманг, гўзалларга кўнгил қўйманг, унақаларнинг ошиғи мингта бўлади». Айнан шундай деганди. Тағин «Бўялган тухум ва подшоҳ» хақидаги латифани ҳам илова қилиб айтганди. Балки ростдан ҳам у тўғридир... Зумраддан кўра кўпроқ ўзи айбдор бўлса ҳам ўша воқеадан сўнг унинг нафақат чиройли кизлардан, умуман киз зотидан кўнгли қолиб кетди: гўё юраги бир умр музга айланган — ҳеч кимга илимайди. Аммо Зумрадни эсласа ҳали-ҳали вужуди ёниб кетади. Тўйдан кейин ундан ўзини четга олиб юрди. Ўзганинг суюқлиси бўлган Зумрадни кўришга юраги дош беролмасди. Шунинг учун «органика» кафедрасини қўйиб «физкимё»га ўтиб кетди. Диплом темасини ҳам ўзгартирди. Барибир унутиш оғир дард экан... Лат еган хаёлот, лат еган кўнгил, лат еган муҳаббат ёмон экан. Нега ўшанда бўшанглик қилди? Йигит бўла туриб шунчалик ландавур, лапашанг, ҳардамхаёл эдими? Севгида чўрткесар, ўт-олов бўлиш керак экан... Ҳаммаси энди кўнгилда бир умрлик тузалмас ярага айланди. Нега ўшанда дангал уйланаман демади... У-ку, шунақа экан, лекин Зумраднинг қилмишлари-чи... хануз тушунолмайди... Бир ҳисобда эса яхши бўлди. Зумраднинг эрини рестораннинг директори дейишади. Шаҳарликлар унга ўхшаш куёвни ёқтиришмайди. Улар учун эр кишининг топармон-тутармон бўлгани афзал. Ким бўлса ҳам қўлида пул ўйнаса, пичовида ёғ. Ахир оилага ҳам энг кераги шу эмасми?.. У каби хаёлпарастдан нима наф... Баъзилар-ку бири бўлмаса бошқасига индамай, ортиқча шов-шувсиз уйланиб кетаверади. Нега у баъзиларга ўхшай олмайди? Унинг тупроғи оғир чиқди. Гўзаллик ва муҳаббат унинг нозик қалбини бир умрга эсдан чиқмайдиган қилиб жароҳатлади. Энди минг қилса ҳам синган кўнгил шишаси бутланмас. Ҳаёт эса бир жойда тўхтаб турмайди. Севгидан омади келмади, лекин олдинда нималарга қодир эканини кўрсатиб қўядиган улкан адабиёт майдони бор... Ҳа, ҳаёт олдинда, келажак ҳам... Ҳаёт! Бирдан унинг кўзи олдига поездда учратган марғилонлик киз — Ҳаёт келди. Кўзлари Зумрадникига ўхшайди: шаҳлолиги ҳам, тим-қоралиги ҳам. Чиройи

хам ундан кам эмас. (Яна чирой ҳақида ўйлайди-я, эҳ, сени қара-ю...) У ўзини ўзи койиди. Ҳаётни эсларкан, негадир вужуди бир сесканди, юрагида қачонлардан бўён совуқ ва бефарқ бўлиб қолган юрагида охиста ҳаяжон ўйнаб ўтди, танасига илиқлик югурди, юзлари қизаргандек бўлди. Бу нима?.. Наҳотки... Ҳаёт яхши қиз. Унга уйланса-чи? Бирданига-я? Нима кипти? Қизик... Зумрад билан шунча юриб бу ҳақда ўйламаган, ўйлаш керак бўлганда бўшанглик қилиб қўлидаги бахт қушини учириб юборганди, энди Ҳаётни бир-икки кўрибқоқ дарҳол... томдан тараша тушгандек... Ғалати. Ёки ҳаётнинг ўзи, инсоннинг ўзи азалдан ғалати қилиб яратилганмикан? Дангал-а... Зумрадни учратмасдан бурун қизлар ҳақида тасаввурлари бошқача эди. Бирорта гўзал қизни кўрса, у билан танишишни, хиёбонларда сайр қилиб юришни, қандай қилиб унга чиройли қиз эканлигани айтишни, севги ҳақида сўз очишни, ҳатто биринчи бўгани қай тарзда олишни ва ҳоказоларни ўйлар эди. Севги бошқача бўларкан. Зумрадни кўрди-ю, бу беҳуда гаплар тумандек ўз-ўзидан тарқаб кетди. Энди эса бирваракайига уйланишни ўйлапти. Ҳаёт ёқимли, истараси иссиқ қиз. Балки унинг олдига борар... Аммо кўзга яқин қизларнинг ошиғи кўп бўлади. Балки йигити бордир...

— Ўчир чироқни, ярим кеча бўлди. — Дераза ортидан эшитилган дадасининг дағал овози ойнага отилган тошдек ёш ёзувчининг ширин хаёлларини чил-чил қилди. — Туни билан чироқни ёққанинг ёққан. Менинг бир тийин ортиқча пулим йўқ электрга тўлашга. Ишинг бўлса кундузи қилмайсанми. Неча марта айтганман сенга шу ёзиш-чизишларингни ташла деб. Ҳозир чиқариш учун ҳам пул керак, таниш керак. Беҳудадан-беҳудага кўз нурунгни тўкиб... Чикадиган бўлса, шу пайтгача чиқарди. Барибир Абдулла Қодирий бўлолмайсан! Тинчгина химиянгни қилсанг-чи. Сенсиз ҳам тўлиб-тошиб ётибди адабиётчилар...

Чироқ ўчди. Ўчмаса бўлмасди. Орага бир оғиз сўз ҳам сиғмас эди. Отаси асабийлашганди. Умуман, сўнгги пайтларда «насихат қор қилмас» ўғлини кўрса ораларидан ола мушук ўтгандек зардаси қайнайидиган бўлиб қолганди. Шунинг учун қилдан қийиқ ахтарарди. Ўзи ўқитувчи бўлса ҳам, анча-мунча нарсаларни ён-веридагилардан кўпроқ тушунса ҳам ўғлини тушунишни истамас эди. Ўқишни битириб ёнимга қиради, пул топади, катта рўзғорнинг оғир-енгилига бакор келади, деб юрарди

тўнғичи ҳақида. Ўғли эса ҳа йўқ, бе йўқ шаҳарни танлади. Бу ҳам етмагандек ўқишни битириб ҳам уйланмайди. Ҳозирги ёшларга нима бўлган ўзи? Тагин бекорчи ёзувчизуварига ўласанми: дард устига чипкон. Ёзувчи бўлармиш... Пушкин бўлиш замонаси аллақачон ўтиб кетган!

Ёш ёзувчи зимистон уйда ўйга ботиб ётарди. Энди ширин хаёллар ҳам йўқ. Бу ерда ёзиш у ёқда турсин, хаёл суришга ҳам кўйишмайди. Агар кишлоқда қоладиган бўлса, Горькийдек шам ёруғида ёзишга тўғри келадими?.. Мана, у орзу қилган сокин кишлоқ. Икром ва Соли унинг самимий ва беғубор дўстлари! Ёзиши учун, буюк бўлиши учун барча шароитни мухайё қилиб берадиган ота-онасининг дарди эса уни уйлантириш. Бошқаси билан ишлари йўқ...

Туриб-туриб ёш ёзувчининг хўрлиги келди. Нега у кишлоққа келса ҳам буюк Толстойга ўхшаб ёзолмаяпти? Нега?! Нега?! Э, ахир Толстой граф бўлган-ку! Мабодо, у граф бўлиб қолса-чи... унга на мол-мулк, на ер-сув, на хизматкорлар керак, фақат ёзишига ҳеч ким халақит бермаса бўлгани. Умрини адабиётга бағишларди... Афсус, граф бўлишнинг бу замонда иложи йўқ...

Эртасига барвақт уйғонди. Стол устидаги ўзидан голиб чиққан оппоқ қоғозга, қаламга ёқимсиз қараб кўйди. Кейин мағлублигини тан олганча елкасига сочикни ташлаб тўғри Хўжаарик бўйига йўл олди. Ҳали ботишга улгурмаган тонг юлдузлари милт-милт қилганча зилол сувда чўмилиб юришарди. У сувга термилиб турган бўлса-да, на сувнинг зилоллигини, на юлдузларни пайқар, кечагина кўнгилда олам-олам мадҳиялар тўқиган табиатга бугун бепарво, хиссиз, хаяжонсиз боқарди. Унинг жигар-бағри афсус ва надомат ўтида кабобдек қоврилар, кеча ёзолмаганидан, умуман, анчадан буён ёзолмай, курук тўнкадек туйғусиз бўлиб қолганидан ўртаниб ёнарди. Гўё атрофда ҳукм суриб ётган хорғин ва ўлик табиат ҳам ундан кулмоқда. Яланғоч дарахтлар гўё жонсиз бир шаклга ўхшайди, ғуж-ғуж хазонлардан юзига парда тортиб имиллаб оқаётган анҳор суви гўё қўлмакдек беҳаракат туюлади. Унинг шу каби ўйлари ҳам куз табиатидек толиққан, рухиятида чарчоқлик ҳоким, тасавурида дилга таскин берадиган заррача учкун йўқ. Нима қилиш керак?.. Гўзал кишлоқда бирор-та гўзал нарса ёзолмади. Дўстларининг суҳбати зерикарли. Ота-онасининг дарди ҳам маълум... У эса шаҳарни

ташлаб келмоқчи... Ўпқасини кўлтиқлаб, қишлоқни ижод бўстони билиб. Хўш, келади ҳам. Бу ерда унга кимнинг кўзи учиб турибди. Келиши ўз кўнглига бир ором истаб, сокинлик истаб, илхом қидириб шаҳардан — кураш майдонидан чекиниш эмасми? Ҳозир нима деб ҳам келади?... Хўп, келгандан нима наф? Бу ерда ҳам бекор юриб бўлмайди: ишлаш керак. Қишлоқдаги шароит ҳам энди унга беш кўлдек аён. Яхшиямки келиши ҳақида ҳеч кимга оғиз очмагани... Мана энди кўп нарсаларни — адабиёт билан жиддийроқ шуғулланишни, бу соҳада бирор муваффақиятга эришмагунча иш жойини ўзгартиришнинг ҳожати йўқлигини, ёзувчилик хаёлпарастлик эмаслигини, акаларидан бири айтганидек қора меҳнат эканлигини, демак, у ҳам тинмай ишлаши кераклиги, адабиёт даргоҳига кирган одам ўзининг ташвишлари билан, майда-чуйда ўй-хаёллар гирдобиди ўралашиб қолиши ярамаслигини, ёзадиган одам булардан анчайин устун туришини, ёзиш учун эса шароит танлаб юрмасликни, қоғоз, қалам ва ақлни ҳамма жойда ишлатса бўлишини, ёзганларини бостириш учун ҳам ноширлар билан тинмай курашиш кераклигини тушуниб етди. Наҳотки, шу оддий кўринган нарсаларни тушуниш унга шунчалик қийин бўлди-я? Кўпига ўзи, феъли айбдор... Ростдан ҳам у пашшадан фил ясаб юрибди. Энди бошқача бўлади, бошқача иш тутади...

У албатта ёзувчи бўлади...

Йигит шаҳарни эслади. Кейин кўз олдида келишган, бўйдор, буғдойранг, зуваласи пишиқ, кўзлари катта-катта, лаблари бежирим, қорасоч бир йигит намоён бўлди. Йигитнинг катта кўзлари сўнгги пайтлар гоҳ ғамгин, гоҳ қувноқ порлаганини шундоққина айтиб турарди. Табас-сумга мойил хушбичим лаблари эса нимадандир хадик-сирагандек жиддий, қўлида катта бир попка. У ҳали унга бир олам ташвиш ва қувонч келтирадиган ҳикоялар билан лик тўла. Йигит редакция остоналарига энди хуркак охудек эмас, дадил қадам қўяди. Бу йигит унинг ўзи — ёш ёзувчи эди...

1979 йил, сентябр, Фаргона

АБИТУРИЕНТ

ҚИССА

I

Ойнабанд бино пештокида куёш нуридан ялтираб турган радиокарнайдан бирин-кетин фамилиялар ўқиладиган бошлади. Номи чиққанлар чехраси кундай очилиб, ўзларини ичкарига урди, қолганларнинг эса юз-кўзларида бетоқатлик авж олди. Радиокарнай овози тингач, салқиндаги ўриндик атрофида уймаллашиб турган қизлардан бири ўзини тутолмай пиқиллиб йиғлаб юборди, дарахт соясидаги аскар кийимидаги йигитларнинг ҳам хафсаласи пир бўлиб, рангларидан қон қочди, ҳатто биттаси ўзидан кетай деб дарахтга суяниб қолди. Кимдир сув келтириб, унинг юзига сепди, кимдир бояги қизга далда бера кетди, икки-уч ўсмир эса кираверишдаги эшик оғзида билакларига қизил латта боғлаб олган болаларга ёпишиб, ичкарига қўйворинлар, деб шовқин сола бошлади. Атроф норози ва аламзада овозларга тўлиб кетди.

— Ўтган йили ҳам мандатдан ўтказишмаганди-я!

— Ўзи ҳақиқат қолмапти бўтга!

— Энди кишлоққа қандай бораман, ахир?

— Шайга¹ кираман дедимми, барибир кираман! Бу йил олишмаса, кейинги йили олишади!

Баходир ҳам тарвузи қўлтиғидан тушгунча бу норозиликларга нимадир деб қўшилгиси келар, лекин нима дейишини билмай, дам-бадам радиокарнайга умидвор кўз ташлаб қўярди. Аммо соқов қолган карнай қайта тилга кирмади.

— Юра қол, энди!

Баходир бошини кўтариб, дадасини кўрди. Ҳатто ёнида дадаси борлигини ҳам унутмади. У унда-бунда латтадай бўшашиб турган абитуриентларга, эшик олдида ҳамон хира пашшадек уймалашаётган жанжалларга қарай-қарай дадасига эргашди. Дамин домла оғзига толқон солгандек чурқ этмай борарди: на бир оғиз далдали сўз айтарди, на таъна қиларди. Таъна қилишга эса

¹ Шу ерда

хаққи бор эди. Балки ичида «Мен сенга юз марта, минг марта айтдим, гапимга кирмадинг, ўз билганингдан қолмадинг, мана, оқибати нима бўлди? Бу кунингдан баттар бўл!» дея таъна қилаётгандир ҳам. Балки шу гапларни тилимга чиқармай деб атайин жим кетаётгандир? Лекин бир ҳисобда ҳозир шундай жим кетаётгани ҳам яхши. Ўзи бўлари бўлиб, сувга бўккан бўлкадек зўрға келяпти, тасалли ҳам таънадек қулоққа ёқмайди шу топда. Ундан кўра сўкса, урса... Омади келмади, бахт ундан юз ўгирди. Талабаликни, Тошкентда ўқишни қанчалик орзу қилганди-я! Неча тунлар бу орзусининг ушалишини ўйлаб, уйқусиз тонг оттирганди. Орзулари чилпарчин бўлди. Имтиҳонлардан йиқилмай ўтиб, келиб-келиб мандатдан ўтолмаса-я. Ҳаммаси тўрт бўлса ҳам олишмади. Охирги имтиҳондан кейин одам жуда оз қолди, киришига қаттиқ ишонганди. Дадасининг мандатга келишини эса сира кутмаганди. Орадаги шунча гап-сўзлардан кейин унинг келишини ким ўйлабди, ахир. Сахар пайти эшик тақиллади, очса — дадаси. Гина-кудуратлар ёзда тушган шабнамдек зумда тарқаб кетди.

— Қалайсан? — дадаси кулимсираганича унга қўл чўзди. — Мундоқ хабарламабсан, мандатни ҳамқишлоқлардан эшитиб қолдим.

— Овора бўпсиз-да.

— Овораси борми, келдим-да, баҳонада Тошкентни ҳам бир кўрай деб.

Мана, Тошкентни ҳам кўрди, ўглининг нимага қодирлигини ҳам билди. Ўзидан кўрсин. Дадаси «айт» деса, «байт» деди, институтни писанд қилмай, университетни мўлжаллади. Ҳали ҳам дадаси инсоф қилди, индамади. Унинг гапига кирганда балки барчаси бошқача бўлармиди...

Бекатга етгач Дамин домла тилга кирди.

— Сира гапга унамадинг-унамадинг-да... Ўзингдан ўтди.

— Юзимга солманг!

— Юзингга солаётганим йўқ. Қанақасан, сен ўзи?

— Қачон бўлсаям бир мартага барибир кираман! Шайга! — Баходирнинг хўрлиги келди, кўксига қандайдир бир яширин дард кўзғолди-ю, ўзи ҳам истамаган ҳолда кўз ёшга айланиб, қуюлиб кела бошлади.

— Ўғил болага ярашмайди... Қани, юр-чи! — Дамин домла уни бир четга етаклади. — Мен бир оз шаҳар айланиб, кечки поездда қайтаман. Сен бориб дамнингни ол!

Хужжатларингни олгач, кишлокка борарсан. Мактабда бирор иш топилар. — Сўнг дадаси коғозга ўралган бир нарсани унга узатди.

— Ма, чўнтагингга солиб қўй. Пул. Ишлатарсан.

* * *

У кун бўйи хонада чўзилиб ётадиган Султонни эслади-ю, ётоққа оёғи тортмай, талабалар шаҳарчасини ўйчан кезиб юрди.

...Ўқиш хусусида доим дадаси билан фикри айри чиқарди. Минг босиклик билан гап бошламасин, унинг қайсарлигидан дадаси бирдан тутақиб кетарди. «Намунча «Тошкент, Тошкент» дейсан?! Нима, Тошкентнинг ойи борми? Қўқоннинг нимаси ёмон? Туппа-тузук пединститути бор. Жуда яқинда ўқимайман десанг, ана, Фарғонага бор, у ерда танишлар ҳам топилади. Нима қиласан, узокни орзулаб? Узокда ўқишни ўзи бўлмайди: бир товукка ҳам дон керак, ҳам сув. Кейин билиб қўй: айда¹ талабгорлар сонмингта, ўнтадан, юзтадан биттани чертиб-чертиб, танлаб олади. Борсанг, боравер-ку, лекин кетингдан чошиб юришга менинг вақтим йўқ. Кирулма, юзинг шувут бўп қайтсанг, ўзингдан кўр!»

Ота минг қилса ҳам ота экан-да, шундай дейишга дегани билан барибир ўғлим деб келибди. У эса бутунлай бошқача ўйлаганди. Лекин йиқилгани чатоқ бўлди-да. Шу мандат деганни ким чиқарган экан-а? Айтмоқчи, мандатдан ўтмаганлардан бошқа факультетга олишармиш дейишаётувди. Э, чули-чули бўп юрадимми. Кейин ўзи бу йил ер ёрилиб абитуриент чикибди, чумолидай ҳамма ёқни босиб ётибди. Бошқа факультетда ўқиб ҳам нима қилди. Яхшиси, хужжатларини қайтариб олади. Хўш, кейин-чи? Кирулмадим, деб дадаси айтгандек, шимилдирини тортиб кишлокка борадимми? Одамлар кулади!..

Хаммадан ҳам асли ўқишининг мазаси йўқ, бирор жойга киришга ақли етмай ҳар кимларнинг гижгижи билан элдан бурун «колхозда қоламиз, кишлоғимизни обод қиламиз, гуллаб яшнатамиз», деб синфни бошига кўтарган ўпка синфдошларига калака бўлишини ўйласа баданини совуқ тер босади. Улар кишлокда қолганларига шунақа керилишадики, худди коинотни забт этган фазогир-

¹ У ерда

дай сезишади ўзларини. Гўё шу пайтгача мактабни битириб ҳеч ким қишлоқда қолмагандай. Кошки унақалар оз бўлса. Ана, юрибди ҳаммаси бир касбнинг бошини тутиб, уй-рўзгор, бола-чақа дегандай. Улар ҳам шуларга ўхшаган ўқувчилар бўлган бир вақтлар. Улар қолиб ўзгармаган қишлоқ энди булар қолиб бирпасда ўзгариб қолармиди? Ўзгарса-ку майли эди, қанча мактанишса ҳам. Тағин гуруҳвозлик қилиб ўқишга бораман деганларга «бузғунчилар» деб эгри қарашганлари ортиқча. Қизик: газеталарда ҳам шунақаларни мактаб ёзишгани ёзишган. Ахир ҳамманинг ҳам пешонасига «қишлоқда қоласан» деб ёзиб қўймаган-ку. Ҳар кимнинг кўнглида ҳар хил ўй, орзу. Улар бўлса одамни ҳам инкубатор жўжаларига ўхшатиб, ҳамманинг кўнглидан бир гап кидиради. Эҳ аттанг, киролмаганини эшитса, ана ўша қовоқмия синфдошлари тоза мириқишади-да, оғизларининг таноби қочиб...

II

Барибир Султон ётоқда экан.

— Нима бўлди? — деди у хонага кириб келган Баҳодирга. — Ўтдингизми?

Баҳодир жавоб ўрнига унга ёқимсиз қараб қўйди. Султоннинг қозоқбашара ясси юзлари, йигит кишига унчалик ярашмайдиган ўсиқ, бир-бирига тутшиб кетган қалин қошлари жуда хунук кўриниб кетди шу топда. Султон эса унинг эсанкираб туришидан ҳузурлангандек иршайди.

— Нима, бу дейман, бўримас, тулки бўлганга ўхшайди, а?

Баҳодирнинг баттар гаши келди. Султоннинг иржайганда ўрадек очилиб кетадиган оғзига ижирганиб тикилди: одамзоднинг ҳам оғзи шунақа беўхшов бўладими? Бу оғзи катта, пакана, маймунбашаранинг шу маҳалда тиржайишига бало борми? Иштони йўқ иштони йиртиққа қулибди! Бир бопласинми... Э, шу тепса-тебранмас тўнка билан тенглашадими? Ўзи бусиз ҳам ҳозир бўлари бўлиб турибди. Барибир бу бола икки дунёда ҳам унга эл бўлмайди.

— Ўтолмадим...

— Э, ана айтмадимми, ҳозир ўқишга кириш учун ё зўр таниш керак, ё «муллажиринг», — деди Султон. Кейин Баҳодир ҳар кунгидек гапини қайириб ташламаганини кўриб, дадиллашди. — Биламан, гапим кўпам

сизга ёкмади, лекин бари сиз айтгандекмас-да. Мен нега йиқилдим? Ўша имтихон олувчиларнинг таниши кўп, ўшанга биздакаларни биринчи имтихонданок қуритди. Мен-ку майли-я, сиз-чи? Кеча-кундуз бир минут китобдан бош кўтармадингиз, билимингиз зўр, барибир олишмабди. Хўш, айтинг-чи, кани байда ҳақиқат? Э, ҳақиқатнинг ўзи йўқ нарса.

Баҳодир ортик чидаб туролмади.

— Ҳақиқат бор! Киrolмадим, демак кирганлар мендан зўр экан.

— Ол-а! Биламан, шундай деяпсиз-у, ичингизни ит тирнапти.

Э, сенга нима? — Баҳодир сапчиб ўрнидан туриб, Султоннинг тепасига келди.

— Э, э, сенламанг, — деди Султон ранги ўчиб. — Айтдим-қўйдим-да. Рост-да, мандатдан ўтмайсиз-у, алам қилмайдими, ахир?

— Бахил! Илон!

— Ия, ия, аламни мендан олманг-да!

— Кобра! Захарли илон!

— Буни қабул қилмаганларга айтинг, мен — одамман. — Султоннинг кўзларида учкун ялтиради. — Мен ҳам сизга ўхшаган бир омадсиз абитуриентман.

— Сен билан менинг ўртамда ер билан осмонча фарк бор.

— Йиқилганнинг фарқи бўлмайди.

— Э, садқаи одам кет-е! — Баҳодир зарда билан қўл силтаганча чиқиб кетди.

У йўлакдаги очик дераза олдида борди. Ташқаридан жимир-жимир қилиб ёзнинг иссиқ ховури уриб турарди. Пастда ётоқхона ховлисидаги дарахтлар соясида абитуриентлар дарс қиларди.

...Келиб-келиб, яна шу Султон билан айтишдимиз? Кимлиги маълум-ку унинг. Қовоққалла! У билан тенглашиб, нима барака топди? Гапирмаса бўларди. Ахир Султон унинг шу кўйга тушишини истаб, шу кўйга тушганини ўз кўзи билан кўриш учун бу ерда ўралашиб юрибдику! Бўлмаса матфакнинг биринчи имтихонидан йиқилган одамга пишириб қўйибдими бу ерда. У кирса куяман, кирмаса куламан деб юрибди. Э, дунё қизиқ эканда: ўзи етолмаган бахтни бировга ҳам раво кўрмайдиганлар бўларкан. Ҳа, Султоннинг ўғри мушукдек уни пойлаб ётиши бежиз эмас. Кирганда у тўғри кишлоққа бориб, дадаси мактаб директори-да — амалдор, пули кўп,

пора бериб ўғлини ўқишга жойлаб қўйди, деб гап тарқатар эди. Энди эса, шундоқ амалдорнинг ўғли пул билан киролмади-ю, университетга киришга биздака «пешка»ларга йўл бўлсин, дейиши аниқ. Кейин, албатта, бир ўқитувчи мени четга тортиб, «мунча берасан», деб пул сўради, мен кўнмадим, шунинг учун қасддан йиқитишди, деб қўшимча ҳам қилади. Ахир бошқа нима ҳам важ қилсин. Шаҳарда шунча юриб, пича гап топиб бориш керак-да. Қишлоқдаги баъзи хайбаракалларига худди шуниси керак. Унинг бемаъни гапларини деб у билан канча тортишди, хатто бир-икки уришиб ҳам қолди... Шунда ҳам Султон йиқилиб келган куни ундан кўра кўпроқ хафа бўлганди. Султон бўлса айбни нуқул бошқаларга тўнқайди: ҳақиқат йўқ, замон бошқача... Тўғри, ноҳақлик ҳамма замонда ҳам бўлган. Лекин ўзинг билсанг, билимингга ишонсанг, имтиҳонни қайта топшириш мумкин-ку! Арзингга «қуйи»дагилар тушунмаса «юкори»дагилар тушунишади-ку!

Асли қишлоқ болалари ютқазиб юраркан-да. Қишлоқда-ку тенгқурлари орасида гапга қалпоқ кийгазишади, шаҳарга келгач, мум тишлаб, гунг бўлиб қолишади. Домлалар олдида титраб-қақшаб, унча-мунча билганларини ҳам тўкиб-сочиб айтишади. Начора, жавобига яраша баҳо. Шаҳарлик болалар бўлса йўқни йўндиришади, билса-билмаса донолик қилишади, минг мақомда турланишади, тусланишади, талашиб-тортишади. Кўриб абитуриент эмас, артист дейсиз!

Мана, энди у ҳам киролмади. Йиқилди. Бунга аввало ўзи айбдор. Филология факультетига адабиёт асосий фан эди, ёзмадан «тўрт» олди, оғзакидан ҳам бир оёғи оқсоқ домла «тўрт» қўйди. Ҳолбуки баҳоси нақд «беш» эди. У эса шу «беш»ни ўзиники қилиб ололмади. Мунозара қилишдан чўчиди. Аксига олиб кейинги имтиҳондан ҳам «тўрт» олди. Хуллас, киролмади. Ёзма-ку, майли-я, лекин ҳеч бўлмаса оғзакилардан «беш» олиши лозим эди. Ахир бир ўринга ўн киши тўғри келиб турган жойда «тўрт»лар билан узокқа бориб бўлмаслиги аён эди-ку, талашини, тортишини керак эди, у эса бўшлиқ килди, ўз ҳақини ажратиб ололмади. Қишлоқилиги, уятчанлиги, соддалиги панд берди.

— Баҳодир!

У ўгирилиб рўпарасида турган оққўрғонлик абитуриент киз Мавлудани кўрди.

— Қачон келдингиз? Ўтдингизми?

— Ўтолмадим, — деди Баҳодир бўшашиб.

— Юринг хонага, чой қўйгандим.

Чой сузаёғиб Мавлуда унга далда берди.

— Асли омад одамнинг ўзига боғлиқ деймиз-у, мана шунақа пайтларда омаднинг борлигига ишониб кетасан, одам. Баъзан бир ўринга бали тенг бўлса ҳам сени қўйиб, бошқани олишади. Нима ҳам дейсиз бунақа пайтда. Тушуниш қийин. Кўп куйинманг, келаси йили албатта кирасиз — билимингиз кучли. Сиз анави Султондек бахтимни бир синай — бўлса бўлар, бўлмаса йўқ, деб келмагансиз-ку. Кўнглингизни чўктирманг! Биламан, эртага мандатдан мен ҳам ўтолмайман. Юрфакни биласиз-ку, филфакдан ҳам қийин, бошида бир ўринга йигирмадан ҳам ортиқ эди. Қолганлар ичида медалистлар ҳам, стажлилар ҳам кўп.

— Нега унақа дейсиз, сиз ўтасиз.

— Э, ўзимни ўзим алдаб нима қиламан. Чет тилидан бекор тўрт олдим. Тарихда ҳам тортишиб ўтирмадим, бўлмаса беш олардим. Энди афсусланяпман. Уятчанлигу ортиқча камтарликка бало бормиди. Мандатга келиб кўзим очилди.

Хонага Ўғилой кириб келди. Баҳодирга кўзи тушиб, чехраси очилиб салом берди. Ўғилой — Мавлуданинг синфдоши, Тўқимачилик институтига топшириб, охириги имтиҳондан йиқилганди.

— Мана, патта ҳам қўлга тегди. — Ўғилой хужжат солинган «дело»ни каравотга ташлади. Кейин Баҳодирга юзланди. — Табрикласак бўладими?

— Бахтсизлар иккита бўлдик.

— Э, мен ўзимдан кўра сизнинг ўтишингизга ишонгандим.

— Ишонавер, Баҳодир келаси йили албатта кирасиз, — гап қўшди Мавлуда.

— Илоё, кирсин! Сен ҳам кир, Мавлу!

— Сен-чи?

— Отам бошқа кўнмайди. Ўзи бу йил зўрға жўнатганди.

Яна узоқ суҳбатлашиб ўтиришди. Қизларнинг далдасидан Баҳодир пича ўзини энгил сизди. Султон билан бўлган бояғи дилхиралиги ҳам бир оз тарқалди. Мавлуданинг маъноли гапларини қайта-қайта эслаб, унга, унинг қоп-қора кўзларига тикилиб ўтирди. Ажойиб қиз! Ҳамма нарсага тўппа-тўғри, қандай бўлса шундайлигича

қарайди. Реалист! Унга ўхшаб хаёлпараст эмас. Эртага йиқилишдан ҳам чўчимайди, бошқалардек чикмаган жондан умид, деб омадга ҳам кўз тикиб ўтирмайди. Унинг ўқишга киролмаганига ҳам ачинди, ҳам янаги йили киришига ишонишини айтди. Султон сингари омадсизликни аллақаердаги нарсаларга олиб бориб тақамайди. Ўғилой — чиройли қиз. Отаси уни бошқа Тошкентга келишга қўймас экан. Кўп куюнди бечора. Ахир орзунинг бир умр орзу бўлиб, қўнгил тубида тошдек чўкиб ётиши ёмон-да. Армон — висолсиз муҳаббатдек бир умр юракни ўртайди. Ҳеч бўлмаса, Ўғилой кирганда яхши бўларди. У билан Мавлуданинг йўриғи бошқа — янаги йили албатта келишади.

Хонада Султон қаёққадир тараддудланиб турган экан.

— Валижон акамларникига кетяпман, борсангиз юринг, — деди у Баходир кириши билан. Сўнг жавоб ҳам кутмай жўнаб қолди.

Баходир ёлғиз қолгач, ўзини каравотга ташлади-да, хонага кўз югуртирди. Жавон тўла китоб, ҳаммаси биологияга оид — хайвонлару ўсимликлар ҳақида. Деворнинг икки томонида Дарвин ва Павловнинг портрети, дараза раҳи эса гултувакка тўла. Бу биолог-талаба Нажмиддин акасининг хонаси. У Султонга ота томонидан, унга эса она томонидан қариндош. Иккови ҳам уни қора тортиб келишган. Нажмиддин акалари ҳам қўлидан келганча мурувватини килди, иккисини хонага жойлаб, омад тилай-тилай практикага жўнаб кетди. Унинг кетганидан Султон хафа бўлди. Кейин қишлоқ хўжалиги бўйича фан номзоди, шаҳарликка уйланиб Тошкентда қолиб кетган Валижон акасиникига бўзчининг моксидек қатнай бошлади. Унинг уйи ётоққа яқин — университет орқасидаги маҳаллада эди. Бу орада оғзи полвон отаси Тўйчи бакироқ ҳам белига бир даста пулни тугиб шаҳарга — жияниникига келди. Аммо нимагадир жиянидан аразлаб кетди. Султон эса ўйлай-ўйлай, одам камроқ, деб математика факультетига ҳужжат топширди. Биринчи имтиҳонданок кулади. Кейин дунёда авж олган адолатсизликдан, ноҳақликдан роса ёзғирди. Лекин ойна олиб, ўзига қарашни хаёлига ҳам келтирмади. Мана, ҳозир ҳам унинг «ўтолмагани» ҳақидаги хабарни қўлтиқлаб, Валижон акасиникига чопди. Уни қистаганичи... Ўзи-ку ёз пайти борсам, бирор илтимос билан келибди, дейишидан андиша қилиб бормагани. Энди ни-

ма деб боради? Бировга ўз дардингни сўзлашдан огири йўк.

Бу ёғига нима қилади? Қишлоққа қайтса, барчага кулги бўлади, таъна остида қолади. Ахир ҳар кимнинг ҳам ўзига яраша дўсту душмани бор. Дуч келган «нима бўлди», деб сўраши тайин. «Ўл-а, киролмабсан», демай-дими? Ўзи шундоқ ҳам ич-этини еб юргани етар. Шаҳарда қолиб, ишга жойлашиб, тайёрланса-чи? Мустақил яшашни ўрганади. Дадаси мактабдан иш топиб қўяман, деди. Ўн йил ўқитган домлаларининг кўзига қандай қарайди? Яхшиси, бормагани дуруст. Буни дадаси ҳам сезди чоғи, пул ташлаб кетди. Унинг орият қилишини билган. Ёки ўғлим ўқишга киролмай боргандан бормагани тузук деганимикан бу? Йўк, унда иш ҳақида гапирмасди.

Баходир аста ўрнидан турди. Бугунги омадсизлиги ҳақида, ҳозирги ўйлаганлари ҳақида кимгадир айтгиси, ким биландир дардлашгиси келди. Лекин бу ерда кими бор? Ҳамма ўзига ўхшаган абитуриент, ҳар кимнинг дарди ўзи билан. Ошно бўлиб қолган бир-икки тенгқурлари бор-у, бироқ улар нима ҳам дерди? Мавлудаларникига қайта кириш ноқулай. У эртага бўладиган мандат ташвишида. Ҳеч бўлмаса Нажмиддин акаси шу ерда бўлганда эди, жўялироқ маслаҳат берармиди...

Ш

Нажмиддин акаси келди. У ҳам Баходирнинг ўзига ташлади. Қолсангиз, пропискани тўғриласак, ишга киришингизда ёрдамлашаман, деди. Ҳаш-паш дегунча ордан бир ой ўтиб кетди. На прописканинг, на ишнинг тайини бўлди. У шу кўйи ҳардамхаёл юрганида дадасидан телеграмма келиб қолди. «Ишларинг нима бўлди? Келсанг, тезроқ кел. Штат омонат».

Баходирни яна ўй босди. Борсамми, бормасамми? Бу ерда вақт беҳуда ўтяпти. Йил ҳам физиллаб ўтиб кетади. Ишламаса, стаж бўлмайди, қабулда эса энг аввал меҳнат дафтарчасини суриштиришади. Тезроқ ишга кирганда хаёлини бир жойга тўплаб, ўқишга тайёрланишни ҳам бошлаб юборарди.

Дарвоқе, қишлоққа боришдан нега чўчийди? Киролмаганига андиша қилибми? Кулги бўлишдан қўрқибми? Киролмаганини тан олиш керак. Шунга андиша қилиб, бу ерда сарсон-саргардон юравериш шартми? Келаси йи-

ли албатта киради, ўшанда кулганлар ҳам, гапирганлар ҳам уялиб қолади. Майли, нима бўлса-да, йигит номи бор, мард бўлиш керак. Қишлоққа қайтиб боргани бўлсин!

IV

Баходир поезддан тушганда қуёш уфқ ортидан мўра-лаб қолганди. Қишлоқ томон йўл оларкан, назарида чамадони оғирлашиб, қўлини узиб юборгудек хис қилди, бу ҳам етмагандай у кўзига жуда беўхшов ва хунук кўриниб кетди. Ҳовлиларига кираверишда велосипедини етаклаб кўча эшикдан чиқиб келаётган дадасига дуч келди.

— Келдингми? — Дамин домла унга совуққина қўл чўзди. — Чой-пой ич-да мактабга ўт!

Уйда бувиси уни йиғлаб бағрига босди.

— Шунча қоп кетадими мусофир юртларда, болам? Соғинтирвординг-ку!

Укалари «акам келди, акам келди», деб баравар бўйнига осилишди. Биргалашиб чой ичишди. Чойдан кейин у дадасининг гагини эслади. Лекин қандай боради? Ўзи ўқимаган мактаб бўлса ҳам майли эди. Кечагина мактабимиз фахри, ишончи деб юрган, унинг йўлига умид билан кўз тикиб қолган ўқитувчиларига шу ахволда қандай кўринади...

Оёғи торتماди. Кунни кўчага чиқмай ўтказди. Молларга, қўйларга қаради, ховлини тартибга келтирди. Ўйинқароқ ўғлининг бу қадар сариштали бўлиб қайтганидан Сайдиниса опа аввалига хурсанд бўлди. Кейин ўйлаб қолди. «Нимагадир ўғлим бошқача... ўртоқларини эсламайди ҳам, суриштирмайди ҳам. Ўртоқлари-ку уни сўроқлайвериш эслари кетганди-я. Ўқишга олмаганларидан шашти паст. Ҳа, хафа бўлса бўлгудай, мактабнинг олди боласи эди, ўқишга бораман деб туну кун китобдан бир зум бошини кўтармасди. Айниқса, ўнинчига ўтганда фикру дарди ўқишга ўтиш бўлиб қолганди. Шундайларни олишмаса кимни оларкан? Дадаси айтгандек, Тошкентда роса элакдан ўтказишармиш. Барибир Баходир ўтиши керак эди. Нима бўлдийкан-а? Ўқишга киролмаганини эшитиб куйганди, ҳа деганда Тошкентдан келавермагач, устига устак бўлди. Мана, келди ҳам, лекин бунақа шашти пастлиги нимаси, болагинамни. Намунча куйинмаса-я, жа ўқимаганларнинг ови юришмай, қорни тўймай қоптими? Жуда ўқиганларнинг ҳаммаси-

нинг ҳам ошиғи олчи бўп кетаётгани йўқ-ку! Ҳали ёш, ўқир ҳам. Асли орияти кучли-да, отасининг боласи, қўчагаям чиқмаяпти. Ҳа, майли, ҳар хил кўз, ҳар турли оғиз бор. Бир-икки кун ўтсин, ўзига келиб қолар...»

Кечқурун дадаси уйга ковоғидан қор ёғиб кириб келди.

— Сенга нима девдим? — деди у Баҳодирга ўшқириб.

— Боргим келмади.

— Нимага?

— ...

— Мен сенга буйруқ чиқариб қўйиб, кутиб ўтирибман-а! Э, Олимжон бойнинг ўғли! Қачон гапга кирасан? Ахир ўқийдиган бўлсанг, бундан қулай иш борми? Кимёдан лаборантлик қиласан, алоҳида хона, тажрибага нарсаларни тайёрлаб қўйиб китобингни ўқийверасан. Сенга бундан ортиқ яна нима керак?.. Эртадан бориб ишга туш! Тушундингми?

Баҳодирнинг боши қотди. Дадасининг гапида ҳам жон бор. Андишанинг оти қўрқок. Уйкатакликдан кимга наф? Мактабда лаборантлик қилса, ростдан бўш вақти кўп бўлади — китобини ўқийверади. Бирок, ўзига кимёдан дарс берган Тўйчиевнинг олдига қай юз билан бориб, ўқишдан йиқилиб келдим, энди бирга ишлаймиз, дейди. Уят! Дадасининг эса бу томони билан иши йўқ.

Эрталаб Дамин домла Баҳодирни ўзи туртиб уйғотди.

— Тур, чойингни ич, мактабга бирга кетамиз.

Мактабда дадаси уни Тўйчиевга топширди. Тўйчиев кимё хонаси ёнидаги ихчамгина тажрибахонага битта стол ва стул қўйиб, унга алоҳида иш жойи қилиб берди. Кейин хонани тартибга солишни айтиб чиқиб кетганча, шу куни қайта қорасини кўрсатмади. Баҳодир эса кун бўйи хонадан чиқмади.

Шу тариха ҳафта ўтди. Минг ўзини яширгани, минг паналагани билан у барибир ҳамма ўқитувчиларига дуч келиб бўлди. Уни ҳижолат чекмасин дебми, ҳеч бири ўқиши ҳақида суриштиришмас, тасодифан гап очилиб қолганда ҳам далда берарди, холос. Айниқса, Тўйчиев унинг қўнглини кўп кўтарарди. Баъзан Тўйчиевнинг тасаллилари ҳам унга эриш туюлар, нимагадир бу гаплар замирида ўқишга киролмай дадасининг қаноти остидан паноҳ тониб юрганига пинҳоний ишора бордек туюларарди.

Секин-аста кўникди, одамларга элика бошлади, бора-бора мактаб буфетига ҳам бемалол кириб-чиқадиган бўлди. Аммо ўқитувчилар тушлик қиладиган меҳмонхонага кам борар, айниқса у ерда дадаси бўлса сира кирмасди. Талаба бўлиш орзуси эса кун сайин авж оларди. Мактабда ҳам, уйда ҳам алламаҳалгача дарс қиларди. Адабиёт дарслигини, адабий китобларни қайта-қайта ўқирди. Иншоларни қотириб ёзарди, ўн икки варақли дафтарни сўнгги саҳифасигача ҳеч бир қийналмай тўлдириб ташларди. Иншо режаларини ҳам китоблардаги қотма режаларга ўхшатмай ўзича бошлаб тузарди. Гоҳо миясига келган шеър, ҳикояларни ҳам билганича қоғозга тушириб қўярди.

Баъзан берилиб дарс қилаётган пайтларида дадаси кириб унинг кайфиятини бузиб чиқиб кетарди.

— Ҳадеб ўқийвермай мундоқ уй ишларига ҳам қараш-да. Тоқайгача мол-ҳолнинг тагига мен ёки бувинг кириб юрамиз. Ўжарлик қилмай Фарғонагами, Қўқонгами борганинга ҳозир талаба бўп юрардинг. Бунақа кечалари кўзингнинг нуруни тўкиб ўтирмасдинг! Чирокда кўп ўқима, ҳали кўз кўп керак бўлади.

Бу гаплардан сўнг, табиий, унинг кўнглини ғашлик кемирарди. Дадасининг Тошкентни эслатгани, киролмаганига писанда қилгани унга оғир ботарди. Шунда энди-энди кўника бошлаган бу ердаги ҳаёти ўзига ғоят бачкана, туссиз кўриниб кетарди. Шартта Тошкентга кетиб қолсам-чи, деган ҳаёлга борарди. Асли келиб, хато қилган эканман, деб пушаймон бўларди.

V

Аксига олиб киш ҳам эрта тушди. Ноябрь ўрталарида кўзгалган Қўқон шамоли дарахтларда дилдираб турган сўнгги япроқларни ҳам юлқиб, учириб кетди. Ҳаво совиб, эртасига қалин қор ёғди. Ер музлади, челақлардаги сув музлади, тарновларда сумалақлар пайдо бўлди.

Худди шу оқшом Баҳодирларниқига унинг икки аммаси ва Иброҳим амакиси келди. Улар дадаси ва буви-сига қўшилиб, ниманидир узок муҳокама қилишди. Баҳодир эса бу пайта одатдагидек дарсхонада эди. Бир вақт катта уйдан уқаси Ғолиб чиқиб қолди.

— Ака, ўлдинг! — деди у остонадан ўтар-ўтмас ҳовлиқиб.

— Нимага?

— Сенга хотин оберишаркан, — дея Ғолиб қикирлаб кулди.

— Жим бўл! — Баходир уни уришган бўлди, сўнг юмшаб сўради. — Нима дейишяпти ўзи улар?

Шу пайт эшиқдан синглиси мўралади.

— Ака, дадам чақиряпти.

Хонадаги сандалнинг тўрт томони банд эди: икки амма икки ёнда, пойгакда бувиси, девор томонда эса ёстиққа суянганча Иброҳим амакиси ўтирарди. Дадаси эса хона бурчагидаги сим каравотда оёғини осилтириб ўтирибди. Баходир сандалнинг бир четига суқилди. Катта аммаси «бошлайверайми» дегандек дадасига бир қараб олди-да, бидирлай кетди:

— Мана, Баходиржон, сен ҳам кап-катта йигит бўп қолдинг. Фарзанднинг бўйи чўзилиб, кўзга ташландими, ота-онанинг ташвиши ортади. Биз бир хайрли ишга қўл ураёпмиз, жияним, ниятимиз бошингни иккита қилиб қўйиш. Мўлжалимиз Қоракўлдаги Одил биргатти қизи. Сожидахонни биласан — синфдошинг, бўйи баста келишган, бир чиройли қиз. Шунга нима дейсан?

— Уйланмайман, — деди ҳалитдан буён ғижиниб ўтирган Баходир. — Ўқийман.

— Вой, ким сени ўқима деяпти? — аммаси унинг йўлини кесиб чиқди. — Ўқийверасан, бизга ҳозир бир оғиз «хўп» десанг, бас. Тўй кейин сен айтган фурсатда бўлади.

— Ҳа, ҳозирча унаштириб қўямиз, — дея кичик аммаси гапга қўшилди. — Яхши қизларнинг харидори кўп бўлади; эгалик бўп кетмасин деймиз-да. Уйга келин келса бувингнинг оғирини ҳам енгил қилади.

— Уйланмайман ҳозир.

— Нима?! — Дамин домла сапчиб ўрнидан туриб кетди. Сим каравотнинг симлари силкинганча узок ғичирлади. — Айтдим-ку мен сизларга, бу — одаммас! Ўлганда бировнинг гапига қиради. Менга қара, тошқулок, мен қизнинг отаси билан ваъдалашиб қўйганман, қани, гапимни иккита қилиб кўр-чи!

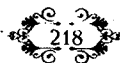
— Қўйинг, ака! — Аммалари баравар чуғурлашди.

— Гапим — гап! — Баходир шартта туриб, уйдан чиқиб кетди. Ортидан Иброҳим амакисининг овози эшитилди.

— Ака, нима қиласиз қистаб?

— Э, сен нимани биласан, боланинг қўнглига қараб...

— Қараш керак-да!

Баходир дарсхонасига кирган эди, ортидан бўрондек бостириб дадаси келди.

— Сен ўзи қайда ўсгансан?

— Нима қиппан?

— Нега бўладиган ишни йўқ қиласан?

— Ҳозир уйланмайман.

— Қачон уйланасан? Гапир! Ўзбошимчалик қилиб, ўқишга киролмай эл-юрт олдида юзимни шувут қилдинг, энди яна бурдимни кетказмоқчимисан? Ўқишни эпломмадингми, энди уйланасан! Сен билан пачакилашиб ўтиришга вақтим йўқ. Билиб қўй: бу уйда менинг айтганим бўлади. Ҳаммасини келишиб қўйганман.

Дадаси эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди. Баходирнинг ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборай деди. «Ота деган ҳам шунанга бўладими? Зўмбир! Зуғум қилади-я! Уйланиб бўпман! Ҳозирдан оёқ-қўлимни боғлаб қўймоқчи. Уйлантиргач, Тошкентга борғизмайди. Бу ҳам майли, ахир қандай қилиб севмасдан уйланади? Бу билан иши йўқ. Яна ўқитувчи эмиш. Сожида — яхши қиз, эсли-хушли. Чиройда бошқалардан олдин. Баъзи болалар унга хушомад қилиб ўларди. Лекин орада севги бўлмаса, у билан қандай қилиб оила қуради? Ҳаммасига сабаб — ўқишга киролмаганим. Бўлмаса, бу гафолар қайда эди. Тинчгина ўқишни ўқиб юрардим. Йўқ, мажбурлай олишмайди, мажбурлашса Тошкентга қочиб кетаман! Битта қорнимни тўйгазиб, битта бошимни эплаб оларман. Уйланасан, деб дўқлагани-чи, ўқишга киролмаганимни юзимга солиб... ўз отам элдан бурун юзимга солди-я... Ўқишга аввал кирмасам ҳам энди кираман, ўша — йиқилиб келган филфакка! Ёзгача ҳамма фанларни ёд қилиб ташлайман!»

Томоқ қириб бувиси қириб келди.

— Хафа бўлма, болам. Ўжарлик сенга ярашмайди, оғзингни ховири-я, бир оғиз «хўп» де, сендан нима кетди.

— Сиз ҳам уларга бўлишманг, буви.

— Дадангга тик гапириб яхши қилмадинг-да.

— Ўзи-чи?

— Биз сенга ёмонлик тилабмизми? Ким ўз фарзандига ёмонликни раво қўради? Ахир, уйланиш ҳар йигитнинг бошида бор савдо.

Эртасига тушга якин дадаси уни чақиртирди. Баходир истамайгина директор хонасига кириб борди. Дадаси стол устидаги учма-уч тугилган қийиқчага ишора қилди.

— Шуни уйга обориб бер, Сероводан¹ хашлаб келдим, қанд-курс, булочка-мулочкалар. Бугун амманглар Қоракўлга боради.

— Керакмас! — Баходир тугунни олмай ортига қайрилди. Дамин домланинг фиғони фалакка етди.

— Ярамас! Ҳали уйга боргин сен!

Баходир лаборантлик хонасини қулфлаб, калитни Тўйчиевга берди-да, мактабдан чиқиб кетди. Уйга оёғи тортмай, қорни «ғичир-ғичир» қилиб босганча сўқмоқдан юриб тўғри канал бўйига борди. Совукда канал сувидан буғ кўтариларди. Канал бўйи унинг болаликдан энг севимли жойи. Кунда дарсдан сўнг шу ерда болалар билан мол-қўй боқишарди. Шу баҳонада кечгача ҳар хил ўйинлар ўйнашарди, эртақлар айтишар, кўрган-билганларига лоф қўшиб, бир-бирларига мактанишарди. Бу ердаги ҳаёт ҳам гўё ўзича бир мактаб эди. Фақат тергаб турадиган ўқитувчи бўлмасди. Болалар ҳам ҳар турли эди: бири зўр, бири қўрқоқ, бири тортинчоқ, яна бири чарс. Табиатнинг қонуни ҳамма жойда бор экан — қўрқоқлар зўрлардан чўчирди, тортинчоқлар шаддоқларга бой берарди. Лекин у ўшанда ҳам на чўчишни биларди, на бировларга бош эгишни, ҳатто ўзидан катталардан ҳам тап тортмаган пайтлари бўларди. Катта — катта-да! Кейин азобини тортарди. Айникса «пошшо-вазир» ўйнаганларида шундай бўларди. «Пошшо» буйруқ берарди, «вазир» елиб-югуриб уни бажо келтирарди, «кетмончи»га жазо йўқ, «ўғри»нинг холига вой эди.

— Пошшойи-олам, «ўғри» тутдим, неча калтак? — дерди «вазир» виқор билан керилиб. «Пошшо» қўкка қараб «ўй» сурарди-да, сўнг вазирга юзланиб:

— Нима гуноҳ кипти? — деб сўрарди.

«Вазир» оғзига келган «гуноҳ» ни айтарди. Бундан дарғазаб бўлган «пошшо» одамига қараб жазо белгиларди. Жазонинг энг оғири «негов» эди. Орқага ҳам мушт-

¹ Бағдод тумани марказининг эски номи.

лаб, ҳам тирсаклагани биттага ўтарди. «Ўғри» «вазир»га ёкмайдиган бўлса роса таъзирини ерди. Бирок, начора, ҳар нарсанинг ўзига яраша қонун-қоидаси бўлади — ўғри тушдингми чидаш керак, ўйинда йиғлаган «кал» бўлади. Эҳ-хе, «пошшо»нинг мол-қўйини узоқдан қайтариб келиш, ит бўлиб хуриш, ҳўкиз бўлиб бўкириш, мушукдек миёвлаш, эшак бўлиб ханграш, лабни буратиб «картошка ейман» дейиш, икки қўлни мушт қилиб «ёғли сомса» туширишлар, сочни бармоқ билан орқага тарашу пешонага чертишлар «негов» олдида ҳеч гап эмасди. Қўрқсалар «қайтар дунё» деб «пошшо»ликни ҳам уддасидан чиқа олишмасди: «Ўғри» ни дарров кечириб қўя қолишарди. Ўзлари «Ўғри» тушганда эса калтакдан кўра икки чақиримдан бировнинг молини қайтариб келишни афзал кўришарди.

...Бир гал Мамажон ўпка «пошшо» бўлиб қолди. Мамажон улардан уч-тўрт ёш катта, ўзи ўлгудай бераҳм эди. Ҳеч кимни аямасди. Аммо хушомад унга мойдай ёқарди. Ҳамма ундан чўчирди, айтганини сўзсиз бажарарди. Баходир ўшанда ўғри тушиб қолди.

— Пошшойи-олам ўғри тутдим, неча калтак? — «вазир» бўлмиш Сиддиқ сўпоқ Мамажон ўпкага қараб иржайди.

— Нима гуноҳ кипти? — Мамажон ўпка керилиб сўради.

— Колхознинг қовунпоясидан қовун ўғирлабди.

— Ҳа майли, бу гал кечдим — калтакни қўй!

Ҳамма ажабланиб Мамажон ўпкага тикилди.

— Нечун подшоҳим? — деди сўпоқ хайрон бўлиб.

— Менинг молимни топиб, қайтариб кела қолсин!

Ўшанда ҳам мана шундай киш, ҳаммаёқ қалин қор эди, боз устига туман ҳам бор эди. Мамажон ўпканинг моли ҳам ўзига ўхшарди, олдидан борсанг сузади, ортидан борсанг тепади. Шундай аёзда иссиқ гулханни тарк этиб овора-ю сарсон бўлиб, ўпканинг бадфеъл молини кидирадими?

— Бормайман! — деди у шартта.

— И-я, бормайсанми? — Мамажон ўпка қовоғини уйди. — Мамасиддиқ, элликта негов! Ёғлисидан! Аямасдан ур! Колхознинг қовунига тушибдими, аяма! Бошқа тушмайидиган бўлсин, ахир, бу домланинг арзандаси.

Сиддиқнинг қўзлари чакнади, енг шимариб ишга киришди. Зарбалардан Баходирнинг суяклари қирсиллаб, қўзлари жикқа ёшга тўлди. Лекин охиригача чидади,

хўнграб юборишдан ўзини тийиб, оёққа турди. Барибир алам қилди.

— Шошмай тур, ўпка! — деди Мамажонни «сен»лаб. Кейин молига ҳам қарамай, қишлоққа кетиб қолди. Лекин воқеани ҳеч кимга айтмади. Ўша кунни Мамажон ўпканинг гапини икки қилиб, у ғолиб чиққан эди. Энди тенгқурлари унга бошқача қарай бошлаган эди.

Калтак-ку аллақачон эсдан чиқиб кетди. Бирок кўнгил яраси-чи... Болалик ҳам, ўйину эрмаклар ҳам — бари ортда қолди. Энди ҳаётнинг ҳақиқий зарбаларига, синовларига дуч келди. Нима қилсин? Ўша ўйиндаги кўрқоқлардай иш тутсинми? Бу осон — дадасининг гапига киради-қўяди. Уйланса, егани олдида, емагани кетида, отасининг даврида ўйнаб-кулиб юради, ёшлик гаштини суради. Ўқишни ҳам сиртдан битириб олади. Йўқ, бу дегани ўз кўнглига қарши бориш, орзуларидан кечиш-ку. Ахир бир марта орзусига етиб талаба бўлмаса, севиб уйланмаса, бу дунёда нима қилиб юрибди? Қийналса ҳам, ёлғизланиб қолса ҳам майли, чидайди. Дадасининг дағдағалари ҳам жонга тегди. Кетади! Бу ерда унга кун йўқ экан. Тошкентдаги мулойим муомаласига ишониб келибди-я. Уни тушунмаган, писанд қилмаган, кўнгли билан ҳисоблашмаган одам билан ишлаб, фижиллашиб юрадими? Барибир унинг гапини инобатга олмаскан. Бўлмаса кеча бор гапни айтди-ку! Бугун эса яна... Кетганим бўлсин! Акс ҳолда яна уйланасан деб кистайди. Ўзи шу Фарғонанинг баъзи одатлари ҳам ғалати-да — болаларни тез уйлантиришади. Мундоқ одамни ўз холига қўйиб, қачон кўнглига қараркан булар...

Кечқурун уйга кирса тарадуд катта: тандирдан янги узилган, ховри чиқиб турган иссиқ патирларнинг хиди димоқни ёради, козонда доғлаб пиширилган қатламалар саватга ёйилган, аммалари дастурхон тузаш билан банд эди. Кечагидек ҳамма уни кўтарди. Фақат бугун улар орасида Иброҳим амакиси кўринмасди. Унинг ўрнига дадаси билан бирга ишловчи қариндошлари Эргаш домла қизил «Жигули»сини дарвоза олдига келтириб қўйибди. Хуллас, совчиликка боришга Баҳодирнинг розилигидан бошқа барча нарса тахт эди. Ҳаммалари бири олиб бири қўйиб роса аврашди. Барибир у унамади.

— Кечаги гапим — гап, — деди Баҳодир яна.

Азбаройи жаҳлдан Дамин домла Баҳодирнинг қулоғи тагига шапалоқ тортиб юборди.

— Йўқол! Кўзимга кўринма! Бўлмаса хозир уриб аб-
жафингни чиқараман!

— Хайдамасангиз ҳам кетаман!

— Йўқолиб кет!

— Нега урасиз, болани? — Сайдиниса опа чидаб ту-
ролмади. — Дийдасини қотириб.

— Сен туғиб, катта қилган боланг, кўриб қўй —
ўзбошимчани! — Дамин домла энди захрини хотинига
сочди.

— Уйланмаса уйланмас, шунга шунчаликми? Вақти-
соати келиб уйланар. Хотиннинг уруғи Ҳиротдан келган-
мас. Тенгқурлари бўлмаса, ёшроғи. Намунча, ўша бри-
гатти қизига ёпишиб олмасангиз? Дунёда бошқа қиз
қуриб кетибдими?

— Бўпти, керагида ўзинг уйлаб оласан, мен бу ишга
бошқа аралашмайман.

— Нега аралашмаскансиз, аралашасиз, отасиз.

— Отанинг гапига кирмаганга оталик қилмайман!

— Қиласиз! Жаҳл чиққанда ақл кетади! Гап деб ҳар
нарсани гапираверасизми!

— Бўлди! Кўп валдираверма!

— Кўйинг, ака, бу дунёда битмаган иш борми? Би-
тар! — гапга аралашди катта аммаси.

— Дунё шошганники! — кичик аммаси оловга ёғ
сепди.

Дамин домла қизариб-бўзарганча муштумини туғиб,
уйдан чиқиб кетди. Орқасидан чиққан Эргашвойга
махзун қараб:

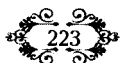
— Бўлмайди энди, ука, — деди.

VII

Кетди. Биров йўлига ғов бўлмади.

«Ноловой» курсларга аллақачон қабул тугабди. Ба-
рибир унга кириш учун ҳам йўлланма, стаж керак дейи-
шади. Пуллик курсларда ўқийман деб иш қидирди. Яна
прописка масаласи панд берди. Ётоғи бор заводдагилар,
у соддачилик қилиб ёзда ўқишга кирмоқчилигини айт-
гач, бош чайқашди. Нажмиддин акаси ҳам уриниб, бир
иш чақара олмади. Январнинг бошида эса қишлоқдан
бир ойга малака оширишга дадаси келиб қолди. У аҳвол-
ни кўриб:

— Яхшиси уйга бора қол, — деди. — Келишимда

бувингнинг мазаси йўқ эди. Совуқда укаларинг билан кийнаlishмасин.

Бувисининг касаллигини эшитиб, ноилож яна Тошкентдан Фарғонага қайтди. Дадаси келгач, аввалига унга кўпда парво қилмай юрди, кейин-кейин тажанг бўлиб қолди. Хатто бир куни пул сўрагани учун уришиб берди.

— Бола деган ҳам шунақа инжиқ бўладими? Ерга урса, осмонга сапчийсан. «Тошкент» деб у ерда бир ишни удалолмай, иккала қўлингни бурнингга тикиб қайтинг. Қўқонни, Фарғонани назарга илмадинг. Тайёр ишдан ҳам айрилдинг. На оилага фойданг тегади, на ўзингга. Уйлан деса, бунга ҳам кўнмайсан. Фирт дардисар чиқдинг-ку!

Тагин бир куни мактабдан қайтишда қишлоқ магазинига кирди-ю, у ердан таъби тирриқ бўлиб чиқди. Каттадан кичикка ип ўлчаб юрадиган магазинчи Аҳмадкул чўлок магазин тўла одам ичида оғзига куч берди:

— Ўғлингни сендек домулло бўлгани Тошкентга кетти дейишса ишонибман. Энди бир қарасам байда, бир қарасам айда. Қанақа ўқиш ўзи, у?

Шундай дея у барчанинг олдида масхараомуз тиржайиб кулди. Олтмишга бориб қолса ҳам қуюлмайдия. Ҳамма кулса ҳам у кулмаса бўларди. Уруш йиллари ҳали ҳеч кимнинг хаёлидан кўтарилган эмас. Йигит борки бирин-сирин чақириқ қоғози олиб харбийга жўнади. У Эрон чегарасида отлик аскар бўлиб хизмат қилди. У пайтлар чегарада ҳам осон эмасди. Урушдан кейин ҳам тўрт йил чегарада қолиб кетди. Ниҳоят, қайтиб келди. Аҳмадкул эса ҳеч нарса бўлмагандай, магазин очиб олибди. Бир оёғини сал оқсаб, одимини айлантириб босаяпти. Кўплар уни атайин ўзини майиб қилиб олди дейди. Шу боис энди у оддий Аҳмадкул эмас, Аҳмадкул чўлок. Урушга ҳам бормабди. Ҳеч ким ҳозир буларни унинг юзига очиқ-ойдин солмайди. Лекин йўғон тортилган, ингичка узилган у кунларни ким унутади? Унга урушдан гапирилса мум тишлайди-ю, яна сувюкмас бўлиб, пасон кийиниб, юзидан мой томиб юрибди. Энди келиб-келиб Баҳодирга кулмаса бўларди. Аввал ўзингга бок, кейин ноғора қок...

Дамин домлага барибир алам қилди. Магазиндан тўғри темирчининг олдига ўтди. Уйга асабий қайтди-да, Баҳодирни сўроқлади. Баҳодир уйга кирди-ю, қовоғи солиқ дадасига кўзи тушиб, кўнгли ғашланди.

- Нима қип юрибсан?
- Ҳеч нима...
- Ҳеч нима? Ишсиз, алимсиз-а?
- Ўқияпман.

— Ўқияпман! Энди ўқиб шаҳар оберармидинг? Минг марта айтганман сенга одамга ўхшаб гапга кир деб. Кирмадинг. Ношукурчилик қилиб тайёр ишни ҳам расво қилдинг. Ҳозир биров сенга бир тийинни бекорга берадими? Кўрнамак!

— Пулингиз керакмас! Мен сиздан пул сўраяпманми?

— Чучварани хом санама! Ҳали пул кўп керак бўлади сенга. Пул-ку майли-я, стаж-чи? Эртага бир жойга борсанг, стаж сўрайди. Бу ёғини ўйлаяпсанми?

— Ишлайман.

— Ишлайсан-да! Ўтирасанми сўкимдек боқиманда бўп. Темирчига кетмон буюриб қўйдим — эртага далага чиқ! Қани, бир белинг оғриб нон еб кўр сен ҳам. Уқдингми?

Дарсхонаси коронғи эди. Баходир чирокни ҳам ёкмай бурчакдаги каравотга ўзини ташлади. «Мактабда ишлаб, тинчгина дарс қилиб юришига дағдага қилавериб ўзи қўймади-ку! Ҳалиям икки гапнинг бирида киролмаганини, уйланмайман деганини юзига солади. Гапга кирмайсан дейди. Ўзича ўйлашга, ўзича иш кўришга қўймайди. Нима, у кичкина боламиди? Мендан нима ис-тайди ўзи? У чизган чизикдан чиқмаса, Тошкентга бор-маса-да. Ана энди эртадан кетмонни елкасига ташлаб далага чиқади, ҳаммага кулги бўлади. Ишдан қочмайди-ю, лекин одамларнинг ўқишга ўтолмаганнинг ахволини кўр, деган таъналарига қандай чидайди? Айниқса, бу Қўқон депаранинг одамлари жуда аскиявоз. Бригададаги Соли дев, тракторчи Тошқўзи полвонларнинг роса жағига худо беради-да. Мактабдан кейин далага чиққанда қанчалик эрмаклашарди-ю. Ҳозир ҳам дуч келди дегунча «Ҳа студент», деб кесатишади. Нима қилсин, бунисиям пешонада бор экан-да! Дала бўлса дала-да!

VIII

Эрталаб кетмон кўтариб қип-кизарганча шийпонга кириб борди. Қишин-ёзин чопон кийиб юрадиган Раҳмон бригадир унга ҳайрон тикилди.

— Ке, қайси шамол учирди?

— Ишлагани, — деди Баходир секин.

— Ҳа яхши, — бригадир унга синчков каради. — Унда Булоқбошига бора қол, кишилар зовур қовлашяпти.

Булоқбошида ҳаммадан бурун унга Соли девнинг кўзи тушди.

— Ўв-в, қаранглар ким келяпти: домланинг ўғли, ўзимизнинг «студент-ку». Практикагами? Дарров-а! Кел, кела қол, шогирдга зормиз.

Ҳамма ишни қўйиб, Баходирга ҳазиллаша кетди.

— Умрим зовур қавлаш билан ўтсин десанг, Соли девга шогирд бўласан, — деди Абдусалом ака.

— Нима, сенга шогирд бўп нос чекишни ўрганармиди? — деди Соли дев унга қараб. Қолганлар ҳам жим турмай уни ўзларича эрмаклашди. Ўз ёғига ўзи қовурилиб юрган Баходирнинг бўлар-бўлмас гаплардан жажли чиқди; шартта кетмонни улоқтириб кетворай деди-ю ҳар ёғини ўйлади. Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас. Кулса кулишар, эрмаклашса эрмаклашар...

У биринчи кунданок бўш вақтда ўқийман деб газетага ўраб тўр халтага солиб келган дарсликларни тут каллагига илди-да, зовурчилар қаторида иш бошлади. Зовурга ҳар кетмон урганда зах балчик ҳиди димоғига урилар, у бировга билдирмай бурнини жийириб қўярди. Тушлиқдан кейинги ҳордиқ чоғида тут каллагигадаги китобларига кўзининг қири билан қараб қўйди. Йўқ, ҳозир олиб ўқиса яна кулги бўлади. Майли, бугун ўқимаса эртага ўқийди. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Шу куни даладан шалвираб қайтди. Кечқурун телевизор ҳам қўрмади, дарс ҳам қилмади. Бели, оёқ-қўллари зирқираб оғрирди. Каравотга чўзилиб, бугунги кунни ўйлади. Негадир даладагилар ичида Сайдулло ака ортиқча гап қилмади, ҳазиллашмади ҳам.

Сайдулло қўшнилари Баҳри холанинг ёлғиз ўғли. У уйланганда, улар иккинчидами-учинчидами ўқишарди, тўйида роса ўйнашганди. Келин одобли, хушрўй эди. Бир йилдан сўнг гулдай қизалоқ туғиб берди. Лекин шундай келинни Баҳри хола чиқишгирмади. Келин кетиб қолди-да, бошқа эр қилиб кетди. Сайдулло эса онасига ўчакишиб кўп йиллар ҳар ерларда ишлаб юрди. Энди кампир ҳаммага ўғлидан ёзғирарди. Сайдулло қолхозга аралашди, лекин қайта уйланмади.

Соли дев-чи... даштда ишлади, чўлда ишлади, хуллас куч-қуввати борида яхшигина доромад топиб юрди. Эллиқдан ошиб, узоқнинг донидан яқиннинг сомонини аф-

зал кўриб, бригадага аралашди. Ахир болалари улғайди, оила кенгайди, бошида фарзандларини уйли-жойли қилиш таъвиши...

Абдусалом ва Исоқжон акаларнинг ҳаёти оддийгина: харбий хизмат, уйланиш, колхозда сувчилик...

Хуллас ҳар хил тақдирлар. Ҳаёт шунақа экан-да. Ахир уни ҳам мактабни битириб далага чиқади, деб ким ўйлабди?

IX

Баҳор келиб, экиш ташвиши авж олди. Раҳмон бригадир Баҳодир билан Сотволдини Соли девга қўшиб, тракторчи Тошқўзи полвон ихтиёрига бериб қўйди: ўзидан ҳам тили полвон Тошқўзига унча-мунча одам гапда бас келолмайди. У Баҳодирга ҳам тегишавериб тоза жонига теккан эди. Лекин бригадир айтгач, бирга ишламай иложи қанча. Қишлоқда киш бўйи уюлиб қолган гўнгни Тошқўзининг тракторига уланган прицепага солиб далага ташиш керак эди. Совуқ тушиб, кузда хайдовдан қолиб кетган ерларни ўғитлаш лозим.

Ўша куни кун ботгунча ишлашди. Аммо на иш боши Соли дев, на полвон ишни тугатиш ҳақида чурқ этмасди. Баҳодир ҳам, Сотволди ҳам чарчашган, қоринлари ҳам роса очкаган эди. Кейин Баҳодирнинг ҳаёли бугун телевизорда бериладиган «Пахтакор»нинг ўйинида эди. Охири унинг сабри тугади.

— Бўлар энди, Соли ака! — деди галдаги прицеппи гўнгдан бўшатишгач.

— Яна борамиз. Хали яна уч рейс қиламиз. Боя Раҳмон бувангнинг гапини эшитмадингми, эртага бу ерлар хайдаларкан.

— Кеч бўлди-ку!

— Кечинг нимаси.

— Шунақа экан, раисдан погрузчик сўрамайдими, ўзи юклар, ўзи туширарди.

— Погрузчикка қарайдиган бўлсак иш кечикади.

Баҳодир секин бориб Сотволдини туртди.

— Кетамиз, фақат сен бошлайсан, — деди Сотволди.

Шартта бешликни¹ гўнгга санчиб кетворса-чи. Лекин бу тили узунларга бир умрга гап топилади-да. Кейин йи-

¹ Паншаха.

гитчиликка ҳам ярашмайди. Чарчагани, очкагани бир нав-а, футболдан қолгани-чи... Тузукрок бир ишни деб шу кўйга тушса ҳам майли эди. Келиб-келиб, шу сассик гўнгни деб... Бригадир ҳам уни атайин шунақа ишларга рўпара қилади-я. Сотволди-ку «колхозда қоламиз», деб мактабда жар солган «герой»лардан. Ўшанга сен бошла деяпти.

Баходир ярим кечада оёғини зўрға судраб уйга келди. Ҳамма ёғидан қўланса гўнг хиди анқирди. Этигинни, уст кийимларини ечиб уйга кирди. Уй ҳам бирпасда бадбўй хидга тўлди. Стол устидаги чикиллаб турган соат уч бўлибди. Соат ёнидаги сопол косадаги овқат аллақачон совиб қолган. Печкадаги кўмир кулга айланибди. У овқатга қараб, негадир ўзида бояги очликни туймади. Ён-верини хидлаб, пешонаси тиришди. Овқат ейиш ҳам, ариққа чиқиб совуқ сувда ювиниб келиш ҳам жуда малол келди, ўзини таппа каравотга ташлади-ю, чирокни ҳам ўчирмай, донг қотиб ухлаб қолди.

Эрталаб бувиси уйғотганда у қовоқларини очолмай, уйқусиради.

— Нима?!

— Тур деяпман, ишга кечикасан.

— Хозир.

— Мунчавало¹ этикларинг, кийимларинг ифлос, ҳаммаёқ хид...

— Гўнг ташидик.

— Ярим кечагача-я! Келавермадинг, кута-кута ухлаб қопман. Овқатни емабсан-ку! Атайин сен яхши кўрасан деб угра қилгандим. Тур, сув иситиб кўйдим, ювиниб ол. Чарчаган бўлсанг, бугун бормай кўя қол. Жа сенсиз колхознинг иши тўхтаб қолмас.

Ювинди, овқатланди, кийимларини тозалади, сўнг мудраганча ўйга чўмди. Чикмай кўя қолса-чи. Чарчаган, ҳам бугун якшанба. Айтмоқчи, бу колхозда дам олиш кунининг ўзи борми? Ишдан қолсанг радиога тушасан. «Сабабсиз «прогуль» қилгани учун умумий мажлис қарорига асосан фалон бригададаги Фалончиевнинг иш хақидан фалон сўм чегирилсин!» Ажаб... ҳаммаси қонунлаштириб қўйилган. Ҳамма жойда бор дам олиш кунни бу ерда йўқ. Ойда бир қолишга ҳам бригадирнинг қош-қовоғига қарайсан. У истаса «хўп» дейди, бўлмаса

¹ Нима бало.

«ҳозир задайна пайти» деб икки оёғини бир этикка тикиб олади. Ўзи бу дала иши қачон беқистов бўлган? Кўкламда колхозчининг уйи ҳам дала, ўйи ҳам. Ёз — ғўзага ишлов пайти. Ғўза ҳам боладек нозик нарса, бир кун бепарво бўлсанг, шунча меҳнатинг чиппакка чиқади. Вақтида сув бериш керак, ўтдан тозалаб, остини чошиб юмшатиш керак, ўғитлаш, яганалаш, чеканкалаш керак. Турли зараркунандалардан химоя қилинмаса яна бўлмайди. Ёз ёруғида атрофида парвона бўлиб бу ишлар қилинмаса кузда ҳосилга кўз тикма. Шундай бўлгач, Раҳмон биргатдан бир соатга жавоб олиб кўр-чи.

У-ку вақтинча ишляпти, ўлмаган аёлларнинг жони — йил ўн икки ой далада-ю, бир оғиз миқ этиб зорланганини кўрмайсан. Берухсат ишдан қолмайди. Кирини ҳам ярим кечада ювади, нонини ҳам ой ёруғида ёпади. У ҳам бувисининг жонига кўп оро кирган. Уйқудан қолиб, кир қозонда сув иситарди, тандирга ўт ёқарди, сигирга бузоғини қўйиб берарди. Бувиси даладан чарчаб келса ҳам ҳаммасига улгурарди, тағин азонлаб далага югурарди. Қишдагина сал тиним топиб, у билан укаларини бағрига босиб ўтирарди. Мана шу кишининг бир ойи, нари борса икки ойи улар учун ҳам курорт, ҳам санатория. Бошқа нарса уларнинг етти ухлаб тушига кирмайди. Яна шунча ташвиш устига қурт мавсумида қурт боқишади. Бир ой на кечаси халоват бўлади, на кундузи. Эрта сахар туриб дадасининг велосипедига мингашади-да, далага боради. Дадаси барг кесади, у уйқусираганча кесилган новдаларни тўплайди. Уйга қайтиб, бир пиёла чой ичиб-ичмай мактабга ошиқади, уйқуга тўймаган кўзларини ишқалаб, уйқуга тўйишни орзулаб. Ўқитувчилар ҳам бундай кунларда кечиккан-у дарсда ухлаб қолганларга индамайди.

У ҳар баҳор бувисига ялинади:

— Буви, бу йил қурт тутмай қўя қолайлик!

Бувисининг эса жавоби битта:

— Бир ой қийинчилик нима деган гап, ўғлим, кўз очиб юмгунча ўтади-кетади. Ахир ҳаммасидан ҳам ўтинчўпини айт: кесмалдак¹ бўлмаса, қишда нима ёкамиз? Фонги² молга ўт, чикиндиси ерга озиқ.

Кейин у дадасига зорланади.

— Дада, ҳеч бўлмаса бир йил тутмайлик.

¹ Тут навдасининг барги путаб қуртга солинмайдиган қисми.

² Қурт боқиладиган сўкичакка солинадиган уч қисми.

— Э, мен ҳам шуни айтаман-да, барг етмай барг излаб изғиш жонимга теккан. Бу ёқда сенларга азоб. Лекин бувинг кўпдан қолмайлик дегани деган.

— Элга келган тўй, — бувиси гапга аралашади. — Тутмасак уят! Барибир қуртбургат¹ Зиятали қистайди, сизларникини кимга бераман дейди. Унга ҳам қийин, қурт мавсуми бошланди, кўзи жовдираб, уйма-уй ялиниб юради. Йилдан-йил тутмайман деганлар кўпайиб кетяпти. Тагин одамлар ҳам гап қилади: эри директор бўп, булар жа бошқача бўп қопти деб. Қўйинглар шу жанжални.

Яна ҳар йилгидек барча оғирлиги ўзига тушса ҳам бувиси ғолиб бўлади.

Кўп ўтмай ёз келади, августга бориб қуртнинг пули чиқади. Бувиси килосига палон сўмдан тушди, деб олиб келган пулни дадасига беради. Дадаси пулни қайта-қайта санайди, кейин Армиядан қайтишда олиб келган қора чарм папкага солиб, шкафга беркитади. Бувиси секин тилга қиради.

— Чоршанба куни Қўқонга бориб, болаларга у-бу қип кесангиз. Ҳа демай қиш.

Бувиси айтса-айтмаса, албатта, дадаси ҳар йилги ода-ти — қуртнинг пули қўлига тегди дегунча уни етаклаб Қўқонга — чоршанба бозорига олиб боради. Унга, укаларига қишга қийим олади, хуллас нима олмоқчи бўлса, гўё катта одамдек, аввал унга кўрсатиб сўрайди.

— Укангга, синглингга этик, ёқадими сенга?

— Ўзингиз биласиз, — дейди у. Барибир дадаси нима олса, яна сўрашини қўймайди. Гўё, бу сен билан бувингнинг, укаларингнинг пешона терларингга келган пул, демоқчи бўлади. Бувисига эса, албатта, бир тоза матодан қўйлақлик олади. Бувисини-ку укаларига олинган нарсаларни кўрибоқ кўнгли тўлади-қолади. Мақтаб-мақтаб ҳаммасига бир-бир қийғизиб чиқади, сўнг хафсала билан тахлаб қўяди. «Қишга-да, қишга, қишда қийиб маза қилиб, иссиқ бўп юрасизлар!» Охирида дадаси олиб келган матони атайин қўлга олади, сидирға бўлса ҳам узоқ айлантириб кўради.

— Бу кимга? — дейди ўзини гўлликка солиб.

— Қўйлақ, сенга, — дейди дадаси хурсанд.

— Э, нима қилардингиз пул кетказиб, болаларга опсиз, бўпти-да.

¹ Курт бригадири.

— Тикдириб, кийиб ол, бўхча қилиб тахламай, — да-
даси жиддийлашади.

— Хўп! — дейди бувиси кўзлари нурланиб. Лекин бу
кўйлакни тикдиришга ҳам, кийишга ҳам вақт қайда.
Ана-мана деб йил ўтиб кетади.

Ўзи бу қишлоқ аёли жуда ғалати халқ бўларкан.
Билгани меҳнат, кўргани меҳнат, болам дейди, уйим дей-
ди, сира ўзини ўйламайди...

Эркаклар-ку қишда меҳмонхонада «гап» еб ўзла-
рига келиб, илигини мойга тўлатиб олишади. Аёллар-
чи? Уларни ҳеч ким ўйламайди. Ҳеч ким уларга
хафтада бир, ҳеч бўлмаса ўн кунда бир «дам олинг-
лар» демайди. Тоқайгача улар бригадирнинг оғзини
пойлаб юришади, ойда бир қолишса ҳам таъна-мало-
мат эшитишиб. Эҳ, бир ўқишга кириб олсайди, мана
шулар ҳақида ёзарди. Ёзиш керак! Унга ўхшаб қиш-
лоқда ўсган, ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган, жаб-
рини тортганлар ёзмаса, ким ёзади!. Ҳозир ёзса-чи?
Э, унинг гапига ким қулоқ соларди. Ўзи — омади
юришмаган бир абитуриент бўлса. Лекин бугунги кун
учун, гўннга ботиб, оч-наҳор ярим кечагача ишла-
гани учун, албатта, ўқишга киради. Ақли ҳуши бут,
зехни ўткир бир йигит Раҳмон бригадир нима деса
«лаббай» деб, гўнг ташиб юриши яхшими?..

...Ўтган йилги дастлабки имтиҳон — адабиёт оғзаки-
сида кўнгли бўшлиқ, тортинчоқлик қилиб, оксоқ Турсу-
новга осонликча бой бериб қўйди. У Турсуновга жавоб
бераётганда хонада хали у, хали бу домланинг олдига ке-
либ нималарнидир уқдириб юрган барваста киши уларга
яқинлашди.

— Қалай? — деди у Турсуновга қараб.

— Дуруст, — жавоб қилди Турсунов.

— Фарғоналикмисан? — барваста киши унинг боши-
даги қалампирнусха Қўкон дўпига кўз югуртирди.

— Ҳа.

— Хмм, — барваста киши пича хаёлга толди, сўнг
Турсуновга тайинлади. — Фарғоналиклардан тузукрок
сўрайверинг, жуда талабгорлар кўп.

У Турсуновнинг барча қўшимча саволларига ҳам ту-
тилмай жавоб қилди. Лекин негадир Турсуновнинг
қовоғи очилмасди.

— Сизга «тўрт» баҳо, йигитча, — деди у қўлига
унинг имтиҳон варақасини оларкан.

— Яна сўранг, — деди у шошиб. «Беш»га билдим-ку,

нега «тўрт» кўясиз?» дейишга эса тили бормади. Аслида шу гапни айтиши керак эди.

— Бояги одам хайъат раиси — Тошхўжаев, «беш» кўйсам, у ҳам сўрайди, билмай қолсангиз, ёмон бўлади.

Баҳодир нима дейишни билмай қолди. Барваста кишининг совуқ гапини эслаб, бадани музлади. Қасдлашса, барибир йикитади.

Турсунов имтихон варақасини ушлаганча хаёл сурди, негадир айтган баҳосини кўя олмади, кейин оксаб-оксаб уни эргаштириб раис олдига борди.

— «Тўрт»га кўнгиси йўқ, сўрайсизми?

Тошхўжаев жавоб ўрнига Баҳодирга ғалати қаради.

— «Тўрт» ҳам яхши баҳо, йигитча, қолганларини ҳам яхши топширсангиз, сизни албатта оламиз. Ҳозирдан бунақа инжиқ бўлманг!

Баҳодир бўшашиб қолди. Раис Турсуновга буюрди:

— Кўяверинг!

Турсунов шартта баҳони кўйди, сўнг имзо чекиб, варақани раисга узатди, у ҳам кўл кўйди ва:

— Манг, қолганларидан ҳам омад тилайман, — деди.

— Ҳа, ғайрат қилинг! — Турсунов раисни қувватлади.

Мана, энди алам қияпти. Жавобда бир офиз қоқилмади, баҳоси нақд «беш» эди. Бўшлиқ қилди, талашмади-тортишмади, барваста кишининг қасдлашиб, йикитиб юборишидан кўрқди. Нега «беш» эмас, «тўрт» кўясанлар, деб ҳақиқатни очиқ-ойдин талаб қилолмади. Раиснинг салобати-ю, совуқ гапларидан чўчидими? Ғалати одам экан. Бўлмаса, имтихон топшираётган абитуриентнинг тепасига бориб «бундан қаттиқроқ олинг» дейдими? «Ҳозирдан бунақа инжиқ бўлманг», дегани-чи. Қасдлашса, барибир баҳосини наслатишга баҳона топиларди. У эса сўраб ўтиришни ҳам ўзига лозим топмади. Турсунов эса унинг ёнини олмади. Балки раис аралашмаганда иккиланмай «беш» кўйиб берармиди. Раис ўзи нега аралашди, нега у гапларни айтди? Бешариқлик абитуриент Қосим кейинчалик Тошхўжаевнинг ўн йил Фарғонадаги қайсидир институтда декан бўлиб ишлаганини, ишқал чиқариб у ердан жуфтани ростлаб қолганини гапирганди. Қосим бўш эди, аммо Тошхўжаев раислик қилган имтихондан «беш» олди. Ундан ҳам Турсунов сўрабди. «Анвар акам отамнинг эски кадрдони, Фарғонада ишлаганда тез-тез уйимизга келиб турарди», деб мактанганди Қосим кейин. Қосимнинг отаси колхоз раиси экан. Бал-

ки Тошхўжаев ўшанақа эски танишларининг болаларини деб унга ўхшаганлардан қаттиқроқ олинглар, дегандир. Лекин нима бўлганда ҳам бир чети айб ўзидаям бор — ҳақини дурустроқ талаб қилолмади. Шундайку-я, ўша пайтда бир абитуриент нима ҳам қила оларди. Унинг таллашиб-торишгани қаерга борарди? Аввало, домлаларнинг ўзига инсоф берсин! Хуллас, омади юришмади-да.

Баходир оёғи тортмай шийпонга борди. Ҳамма жам эди. Уни кўриб Тошқўзи тегишди.

— Бугун келмайсан девдик. Аммо кеча кетвормадинг, қойил!

— «Студент»га гўнг ташишдан биринчи разряд берсак бўларкан, — деди Соли дев хахолаб.

— Олий денг, — Тошқўзи девни тузатган бўлди. — Ҳали шаҳарга борса, бу кунларни қўмсаб юради.

— Соли аканга қўшилсанг, шунақа ярим кечагача гўнгга ботиб юрасан, — деди Исоқ ака. Ҳамма қотиб-қотиб қолди.

Х

Апрелда экиш бошланади. Баходир дам шийпондаги ивигилган чигитларни қоғоз қошларга солиб, далага элтувчиларга қарашар, дам бир вақтгача чигит экаётганларга қўшилиб, далада қолиб кетарди. Уйга келгач, қаттиқ чарчаганиданми, ёки баҳорги «илик узилди» таъсириданми, китоб ўқишга ҳам унчалик ҳоли келмасди.

Шундай кунларнинг бирида ишдан қайтишда Сотволди уни Абдурахмоннинг тўйига борамиз, деб қисдиқафасга олди.

— Қанақа одамсан ўзи, уйда тухум босавермай, мундоқ болаларга қўшилсанг-чи. Биз кечқурунлари магазин олдида роса гурунглашамиз, чиқмайсан ҳам. Хеч бўлмаса, тўйга бор!

Баходир ўйлаб қолди. Кеча атайин Абдурахмоннинг ўзи келиб куёвнавқарга айтиб кетди. Синфдошлари ичида биринчи бўлиб у уйланыпти. Ўзининг ҳам биринчи марта куёвнавқарга айтилиши. Энди у ҳам ёш бола эмас, қап-қатта йигит. Илгари куёвнавқарларга хаваси келиб юрарди, мана, ўзи ҳам шу кунларга етди. Абдурахмон тузук бола, ғийбатчи, ҳасадгўй эмас. Борса-ю, кўпчилик олдида бирови унинг ўқишга қиролмагани ёки ҳозирги юришини пеш қилиб қолса-чи? Бировнинг эрмаклаганига чидолмайди, уришиб кетиши тайин. Улар атайин

китиғига тегиши мумкин. Кейин дадасидан тағин балога қолади. Шуларни деб кўчага ҳам кам чиқади, гурунгларга кўшилмайди. Бормаса, Абдурахмон хафа бўлади. Яна хадемай ўқишга кириб кетса, кишлоқ тўйини мундоқ йигит бўлиб стол атрофида ўтириб кўриш қайда! Ўзи шу кунларда тоза чарчаган, пича дам олгани қолади.

Ховлидаги валиш¹ остига стол тузалибди. Тўй қизиган бир паллада ўртакашлик қилаётган адабиёт ўқитувчиси Аҳад домла унга гапирасан, деб қолди. Баҳодир эътироз билдиргунча бўлмай домла нари кетди. Нима дейди? Сира бунақа давраларда гапириб ўрганмаган. Ҳамма айтадиган сийқа гапларни такрорлайдими? Хижолат чекиб секин ёнидаги Сотволдини туртди.

— Нима дей?

— Мановини олиб ташла! — Сотволди пиёлада ароқ узатди. — Ол, жа қизлардек ноз қилавермай. Ичсанг, гап ўзи келади.

Баҳодир сира ичмаганди. Дадил бўлиш учун пиёлани шартта кўтариб юборди. Ён-веридаги уни кистаб ичирилмаганлар унга ажабланиб қараб кўйишди. Аччиқ, ўткир таъмдан томоғи куйгандек бўлди, димоғи ёқимсиз хидга тўлди. Сал ўтмай юзу кўзлари қизарди. Сўз берилгач, барча қатори куёв-келиндга бахт, узок умр тилади. Кўнглидаги бир-икки «теша тегмаган» гапларни айтишга эса ийманди. Ахир ўзи омадсиз бир абитуриент бўлса, жимжимага бало борми?

Тонготарга яқин тўй тугади. Сотволди билан етаклашиб кўчага чиқди.

— Канал бўйидан кетайлик, — деди Сотволди.

— Айланиш-ку!

— Юравер, тоза ҳаво.

Канал бўйида мусаффо хаводан тўйиб-тўйиб нафас олишди. Кишлоқ уйкуда. Ахён-ахёнда итнинг хуриши-ю хўрознинг бемаҳал қичқириғи кулоққа чалинади. Кўприкка келгач, кишлоққа бурилишди. Сигарет чекиб доврираганча қадам ташлаб келаётган Сотволди учайлишга етганда такка тўхтади.

— Бирпас шошма, — деди-ю қаёққадир ғойиб бўлди. Баҳодир йўл четидаги катта супатошга ўтириб, анча кутди. Бир пайт Сотволди ҳаллослаганча югуриб келди.

— Қочдик!

¹ Ишком, ток.

— Нега?

— Кейин...

Аллақаердандир хотин кишининг баққирганими, қарғишими эшитилди. Хайрлаша туриб Сотволди уни тўхтатди.

— Туя кўрдингми, йўк-а?

Баходир эрталабки шовқиндан уйғониб кетди. Ховлида бир хотин бувиси билан айтишиб турарди.

— Болангни тийиб олсанг бўлмайдими? Кечаси қизимнинг бошига кирди. Хотинсираган бўлса, уйлантир — бечакки юрмайди.

— Нималар деяпсиз ўзи, вой-тавба, — бувиси ёқасини ушлади. — Оғзингизга қараб гапиринг! Ўғлим қўй оғзидан чўп олмайди-ю қизингизнинг бошида нима қилади?

— Ёлғон айтсам, ана, кўрганлар бор. Менга зарил кептими ўз қизимни ёмонотлиқ қилиб. Ўғил ўстиргандан кейин тийиб ол-да!

— Сенламай гапиринг!

Баходир ҳеч нарсага тушунмади. Аёл қўшни маҳаллалик синфдошлари Кариманинг бувиси Шаҳри шақилдоқ эди.

— Ҳали отаси чўлдан келсин, ўғлингга кўрсатиб қўяди бировнинг бошига боришни, — деди-да тагин бир қанча бўлмағур гапларни ҳам қўшиб, Шаҳри шақилдоқ кўча эшигини тарс ёпиб чикиб кетди. Бувиси ранги ўчган қўйи мунғайиб туриб қолди. Баходир ховлига чиқди.

— Жувармаг, нималар қип юрибсан? — Сайдиниса опа ўғлини кўриб аламини унга сочди. Сўнг йиғлаб юборди. — Мен сендан шуни кутувдимми? Келтирган раҳматингми бу? Кечалари саёк юриб...

— Тўйга бордим, холос.

— Тўйга? Эшитдингми шақилдоқ эрталабдан келиб нималар деяпти?

— Эшитдим. Тухмат!

— Тўйга ким билан борувдинг?

— Сотволди билан.

— Яна ўшанга қўшилдингми? Қачон унга қўшилиб раҳмат олувдинг. Ҳали бу гапларни даданг эшитса, нақд иккаламизни ҳам ўлдиради.

Баходир бирдан ҳаммасини тушунди. Гап бу ёқда экан-да.

— Одамларнинг маломатига қандай чидайман энди?!

— Ёлгон дедим-ку, буви! — Баходир шу гапни айтди-ю хуноби ошиб чой ҳам ичмай, кетмонини кўтариб, далага жўнади. Ёмон гапнинг қаноти бор экан. «Баходир Шаҳри шақилдоқнинг қизининг бошига кирибди» деган гап аллақчон овоза бўлибди. Тошқўзи полвон шунга шама қилса, Соли дев очик-ойдин пичинг қилди.

— Ха, хўроз, ишқинг шақилдоқнинг қизига тушибди-да, а!

Баходир муштини тукканча Сотволдини кутди, кун бўйи ҳеч ким билан гаплашмади. Лекин Сотволди ишга чиқмади. Кечқурун уйларига борди - йўқ экан. Магазин олдидан ҳам топмади. Қайтага болалар уни кўриб, ширага ёпишган аридек ўртага олишди.

— Нима бўлди ўзи, а?

— Шу гаплар ростми?

— Йигитчиликда бўлади-да, энди.

Баходир индамай уйга кайтди. Ўчоқдаги чойдишга ўтин қалаётган бувиси уни кўриб «келдингми» ҳам демади.

— Нега хафа бўласиз, буви?

— Нимагаям хурсанд бўлай? Қанча айтганман сенга бемахалда саёқ юрма деб. Мана, оқибат тухматга қолиб ўтирибсан. Тўй ўлгурдан эртароқ қайтавермайсанми? Сотволдиларникига борсам йўқ экан, сени шу балоларга гирифтор қилиб, қаёққадир гумдон бўлибди. Шаҳри шақилдоқ уларникига ҳам борибди. Унинг бувиси ҳам ўз ёғига ўзи коврилиб ўтирибди.

Шу куни дадаси кеч келди. Хайриятки, ҳеч гапдан хабари йўқ экан.

Баходир кечки овқатдан кейин дарсхонасига кирди-ю, аммо китобга қараш кўнглига сиғмади. Қозонга яқин юрсанг қораси, ёмонга яқин юрсанг балоси юқар. Асли шу Соттига бекор қўшилди. Қилғиликни қилиб қочворибди. Балки қасддан қилгандир? Ахир азалдан ит-мушук-ку у билан. Бир пайтлар оралари яхши эди. Дарсдан кейин биргаланиб мол боқишарди. Бора-бора Сотволдида манманлик пайдо бўлди, нукул ўзиникини маъқуллайди. У Хўжаарик бўйида мол боқамиз деса, Сотволди кўприк остини танлайди. Хуллас, шу тариқа ораларига совуқчилик тушди. Дадаси ҳам бир-икки Сотволдини яшириниб сигарета чекаётганида тутиб олиб, роса уришди. Шундан кейин Сотволди унга ошқора тиш қайрайдиган бўлди.

Саккизинчи синфдалиқ пайтларида пахтага чиқиш-

ганда Сотволди ошпаз эди. Шундоқ ҳам аталадан фарқ қилмайдиган макарон шўрвадан унга қаторасига уч кун шилдираган сувидан сузиб берди: на гўшт, на картошка, на макарони бор. Ортидан яна «бопладимми» дегандай мийиғида кулиб қўйди. Ҳеч кимнинг иззат-нафси ерда қолмаган. Охири унинг чапараста жаҳли чиқди. Овқат учунмас, Сотволди уни ажратгани, камситгани алам қилди. Шунда ҳам шайтонга хай берди. Тўртинчи кун яна шу хол. У овқат тўла ту-нука қосани бир ёнига ирғитди-да, Сотволдининг ёқасидан тортиб башарасига бир мушт туширди. Мушт зарбидан Сотволдининг қўлидаги чўмич бир ёнга учиб кетди, ўзи эса гандираклаганча биқирлаб қайнаб турган қозонга тушиб «жизза» бўлишига оз қолди. Навбатда турганлар кий-чув қилиб юборди. Сотволди ўзига келиб, чўғдек қизарганча унга ташланди. Бўлди тўполон, бўлди жанжал. Қайдандир пайдо бўлган Абдуғаффор домла орага тушиб иккаласини ёнғоқни икки палласидек икки ёнга айирди-да, ҳар икковининг кулоқ-чаккаси аралаш биттадан тарсаки туширди.

— Ҳе, одам бўлмай ўлларинг, орсизлар, уятсизлар! Энангнинг молини талашяпсанларми?

— Ўзи бошлади, — деди Сотволди бурнидан оқаётган қонни кафти билан тўсганча унга еб қўйгудек қараб.

— Сен-а? — деди Абдуғаффор домла унга. — Нима бўлди ўзи?

— Ҳеч нима.

— Уялмайсанми? Директорнинг боласисан!

Баҳодир ўзини оқлаб ўтирмади. Шу воқеадан сўнг Сотволди унга ҳам овқатни тузатиб қуядиган бўлди. Бўлар-бўлмас хезланаверишини ташлади.

У пайтлар-ку болалик эди. Энди-чи? Яна кўзига чўп сукди: кишлоқда гапга қўйди. Атайин қилган. Бўлмаса, қилғиликни қилиб қўйиб ўзи сувга чўккан тошдек йўқолиб кетмасди. Ҳалиям кўнглида кири бор экан-да. Қуруқ тухматга қолдириб кетди-я... Асли тўйга бекор борибди. Бормаса, жа ундан биров ўпкалаб ётувдими? Хўп, боришга борди, шу Соттига қўшилмаса бўлмас-миди?..

Шанба куни эди. Улар ишлаётган жойга сўқмоқ оралаб кимдир ҳаллослаганча яқинлашиб келарди. Соли дев маъноли томоқ кириб қўйди. Келаётган Шаҳри шақил-докнинг эри Назар қора эди. У тўғри келиб Баҳодирга ёпишди.

— Қани юр, олдимга туш!

— Нега?

— Негалигини борганда биласан? — Назар қора унга ёмон ўқрайиб қараганча жаҳл билан билагидан тутди-да, бирдан энгашиб бир қўлини этиги қўнжигга тикди. Қиндан суғурилган пўлат пичоқ совуқ ялтираб кетди. Назар қора важоҳат билан пичоқни Баҳодирнинг бўйнига тақади.

— Каллангни сапчадек узворайми! Э, ўша кечалари бировниқига кирадиган...

Баҳодирнинг бадани музлаб кетди. Ранги оқариб, тили калимага келмай қолди. Бошқаларнинг ҳам дами ичига тушиб кетган эди. Ниҳоят, Соли дев ўзига келди.

— Назар, ўзингни бос! Ҳаммаси уйдирма. Баҳодир унақа болаларданмас.

— Ёнини олма, бу хумпарни!

— Бўлмағур гап деяпман-ку! Одамларни билмайсанми?

— Қани юр, сен билан ўша муллавачча отангнинг олдида гаплашаман.

Йўлда Баҳодирнинг бир қўнгли Назар қоранинг тумшуғига бошлаб туширсаммикан дерди. Кучи етади. Ахир ўн етти — ўн саккиз ёшдаги бўз йигитга Назар қора бас кела олармиди? Лекин бундай қилса, ёлғон чинга айланиши ҳеч гап эмас.

Дадаси уларни қўриб, анграйиб қолди.

— Домла, бир иш билан келовдик, — деди Назар қора Баҳодирнинг билагини бўшатиб. — Қанча болага билим берасс?

— Нимайди?

— Олдин манавини тарбиялаб олсангиз бўларди.

— Хўш, бу нима деганинг? — Дамин домла сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Мана, турибди, ўғлингиздан сўранг.

— Бари ёлғон, — деди Баҳодир дадасига қараб.

— Дехқонбой ўғлининг тўйи куни кечаси мана бу уятсиз ўғлингиз қизимнинг бошига кирибди. Бугун

чўлдан қайтиб, шу гапни эшиттим-у, бошимни қайга уришни билмай қолдим, домулло!

— Тўйга борганидан хабарим бор, лекин бу ёғини энди эшитишим. Гапир, ростми шу гаплар?

— Ростмас.

— Унда бу гап қайдан чикди?

— Тўйдан қайтишда уларнинг кўчасидан ўтгандик.

— Ким билан эдинг?

— Сотволди билан.

Баходир Сотволди уни арилишда ёлғиз қўйиб, анча вақт йўқолиб кетганини айтмади, айтганда хаммаси кундай равшан бўларди. Майли, бировни гумонга қўйиш йигитликка ярашмайди. Балки Сотволди ҳам атайин қилмагандир. Қайфи бор эди. Кейин Карима билан севишамиз, бир оғиз йўталсам чиқади, деб тўйда ҳам мақтаниб ўтирганди.

— Эшитдинг гапларини, — Дамин домла Назар қорага юзланди. — Одам деган салга ловулламай иш қилиши керак. Айниқса, қиз боланинг шаъни қийин. Ёмонотлиқ қилиш осон, аммо уни ювиш қийин. Ҳозир одамлар оғзи билан юрадиган бўлиб кетишган.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди, домулло!

— Айби бўлса, исботла! Кейин билганингни қил!

— Кўрганлар бор экан.

— Бўлса, юзлаштир.

— Керак бўлса юзлаштираман ҳам. Лекин, домулло, билиб қўйинг, ўғлингиз қадамини билиб боссин, йўқса оёғини синдираман!

— Э... енгилтаклик ҳам эви билан-да.

— Енгилтак мен эмас, арзандангиз. Бунақа кечалари дайди иттай санқитмай уйлантириб қўйинг! Ё кучингиз етмайдими? — Назар қора яна нималардир деб тўнғиллай-тўнғиллай чиқиб кетди. Чўғдай қизариб кетган Дамин домла Баходирга ўшқирди.

— Қачонгача юзимни ерга қаратасан, галварс? Сира одам бўлмадинг-бўлмадинг-да. Энди шу Назар қорадан гап эшитишим қолувди.

— Мен кирганим йўқ. Лекин Сотти тўйдан қайтишда учайлишда «кутиб тур» деб анча йўқолиб кетганди.

— Нега шуни боя айтмадинг?

— Қора тўғри гапга тушунардими. Қизи ўзи Сотти билан гаплашиб юради.

— Бор! Бундан буён кадамингни билиб бос! Ортикча гап-сўзга менинг тоқатим йўқ. Уқдингни?

У мактаб ҳовлисига чиққанда танаффус пайти эди. Боя уни Назар қора етаклаб келганини деразадан кўрган ва уч-тўрт кундан буён қишлоқ оралаб юрган миш-мишлардан хабардор болалар унга — яқиндагина бу ерда пўрим кийиниб лаборантлик қилган, ҳозир эса бесўнақай кирза этигу далалик уст-бошдаги Баҳодирга ҳайрон қарашарди. Шу топда у Назар қорани бўғизлаб ташлагиси келди. Ярамас! Шартта пичоғини олиб, унинг ўзига тикқанда нима бўларди? Йўғ-е! Бургага аччиқ қилиб... Наҳотки, ҳаётда диёнат билан жиноятнинг ораси шунчалик яқин бўлса...

XII

Вақт ўтиб, баъзи бир тенгқурларининг ҳар замонда ҳазиллашиб туришини демаса, бўлиб ўтган шов-шувларнинг ҳоври пасайди. Лекин беҳуда гап-сўзлар ҳар нарсага болаларча самимий нигоҳ билан, ишонч билан қарайдиган Баҳодирга қаттиқ таъсир қилди. Энди у Сотволди ва унга ўхшаганлардан узоқроқ юрадиган, Назар қорадек оқ-қорани фарқламайдиган пайтавақулоқлардан нафратланадиган бўлди. Тухмат қанчалик ёмонлигини, озгина ўйламай ташланган қадам киши умрига доғ бўлиб тушиши, покиза туйғулари-ю орзуларини абадул-абадга маҳв қилиб қўйиши мумкинлигини англади.

Бу воқеалардан кейин дадаси билан оралари янада ёмонлашди. Дадаси энди уни бўлар-бўлмасга тергар, ишдан келибоқ қаердалигини суриштирарди. Бу қисди-қафаслардан унинг юраги сиқиларди. Охири дадаси билан бир уйда телевизор ҳам кўрмайдиган бўлди. Оқшомлари эса сира кўчага чиқмас, аламини китобдан оларди, дарсликлар ўқиб толиққанда бадий китоб ўқиб хордик чикарарди.

Бир кун дадаси мактабдан хуноби ошиб қайтди. Ҳовлига кирди-ю бувисидан уни сўради.

— Нима дейсиз? — Баҳодир дарсхонадан остонага чиқди. Дадаси қўлидаги чарм папкани титкилаб ундан бир конверт олди.

— Бу нима қилиқ? — деди конвертгни ҳавода ўйнатганча унга кўрсатаркан. — Ким ўзи — Мавлуда? — Баҳодирнинг жавобсиз туришидан баттар тутоқди. — Сендан сўраяпман?

-- Абитуриентликда бир ётоқда тургандик.

-- Мана кўрдингми? — дадаси бувисига юзланди. — Биз буни ўқишга кетди десак, у кизлар билан дон олишиб юрган экан-ку. Ўшан-чун Тошкентдан пешонаси так этиб тошга тегиб қайтган-да. Уйланишга унамайсан, саёк юриб гапга қўясан, энди хатвозлик қилишинга бало борми?

-- Нима, хат ёзиш айбми?

-- Олдин бир ишни қотир, кейин ойимчаларга мухабатнома тўқийсан!

-- Бу унақа хатмас.

-- Қанақа бўлмаса? Э, ўргилдим ёзинмаларингдан. Юнус чўлоқ хиринглаб «улингизга» деб қўлимга тутқазса, уятдан ер ёрилмади, ерга кириб кетмадим. Йиғиштир, бунақа дostonчиликни! — Дамин домла аччиғига чидолмай хатни парча-парча қилиб йиртиб ташлади. Ҳавода капалакдек пирпираб ҳовли бўйлаб сочилиб кетаётган хат парчаларига қараб, Баходирнинг қалбида бир ғалаён уйғонди. Оддий инсонлик ҳуқуқи, кадр-қиймати шу бўлдими ҳали? Токайгача хўрланади? Токайгача хўрлашади? У бошини азот кўтариб, кўзини дадасига қадади.

-- Жоҳил! Тағин директормиш... — деди-ю, югуриб кўчага чиқиб кетди. Ўғлидан илк марта бундай тик гап эшитган Дамин домла бўзрайиб қолаверди.

Баходир туни билан миужжа қоқмади. Ота эмиш... Гапига киргизолмаганига энди нуқул қилдан қийиқ ахтаради. Дуч келди — захрини сочади. Бўлмаса унинг кимга хат ёзиб, кимдан хат олиши билан иши нима? Унга оғирлиги тушяптими? Ҳадеб киролмаганини пеш қилади. Тошкентдан кўнглини совутмоқчидир-да. Хатни ўқишга киролмаганига нима алоқаси бор? Баҳона-да! Мактабдан иш бериб ташлаб кетишга-ку ўзи мажбурлаган. Энди бўлса шу оддий хат учун ҳам ҳақорат. Бунақада бу уйда яшаб бўладими? Мабода бу йил киролмасам ариза ёзиб Армияга кетаман. Бу ерда шунча камситилганим етар!

Мавлуда... Мандатдан йиқилган кун келаси йил кирасиз деб кўнглини кўтарганди у. Ўғилой ҳам унинг йиқилганига роса ачинганди. Ўзининг киролмагани учун ўксиб айтган гаплари-чи. Ота-бола ғавғоси ҳамма жойда бор экан-да. У ўғил бола бўлатуриб қанча нари берига боряпти. Қиз болага қийин-да: отасига тик гапиролмаса, ҳатто кези келганда кўнглидагини айтолмаса... Мавлуда олдинги хатида Ўғилой ҳақида кўп нарсаларни ёзганди.

«Ўғилойнинг қайсар отаси уни мажбурлаб куёвга бермоқчи. Дугонам йиғлаб-сиқтаб дардини менга айтди. Отасининг қайсарлиги эса оламни тутади: на бизнинг, на кизининг гапига қулоқ солади. Ўғилой сизни кўп эслайди, ҳатто хат ҳам ёзмоқчи эди. У институтга кириб ўқишни, ўзи севган йигитга турмушга чиқишни қанчалик истарди...»

Бечора Ўғилой, нима қилсин? Ўғил болага осон, бунақада шартта елкасига чопонини ташлаб, уйдан чиқади-кетади. Нахотки, унинг барча умид-орзулари қалбида пинҳон қолиб кетаверса... Мавлудани-ку ишлари зўр экан. Яна ҳуқуқшуносликка топширмоқчи. Район прокуратурасида ишлаётган экан, бу йил йўлланма ҳам тайин унга. Бу хатида Мавлуда нималарни ёзди экан-а?

Асли хатни ўз қўлимга беринг, деб Юнус чўлоққа тайинлаб қўйса бўларкан. Шунда бу ортикча ғалвалар бўлмасди. Лекин бу чўлоқ ҳам бир гўр-да, почтальон бўлиб қоғозни хазондан фарқламайди. Эшагига миниб, ёлғиз оёғини осилтириб олганча хатни ҳам, газета-журналларни ҳам кўча эшикдан отиб кетаверади. Ернинг куруқ-хўлига ҳам, шамол-шовқинга ҳам қарамайди. Кўпинча келган хат-хабарлар, газета-журналлар ёмғирда лойга беланиб ётади, шамолда ҳар томонга учиб кетади. Одамлар қанча гапирди, барибир ўша-ўша, ҳатто кўча эшигида почта қутиси борларда ҳам аҳвол шу. Жанжал чиқса фронтовиклигини пеш қилиб, менга ақл ўргатма, деб бақириб беради. Фронтда ганг бўлган, бир оёғидан айрилган, унга ортикча гапириб ҳам бўлмайди, ҳамма ундан чўчийди. Лекин дадаси, ҳеч бўлмаса мактабнинг газета-журналларини вақтида ташла, деб яқинда у билан ади-бадига бориб қолганди. Чўлоқ гапга қулоқ солавермагач, дадаси туман алоқа бўлими бошлиғига телефон қилганди. Бошлиқ бошлиқ-да, чўлоқни сал инсофга келтириб қўйибди. Аммо шундан буён у дадасидан хафа. Бошлиққа «жалоба» қипсиз, деб кўнгли ўксиб юрибди. Юнус чўлоқ бу гал хатни дадасига атайин берган. Илгари газета орасига солиб индамай ташлаб кетаверарди. Бошлиғидан эшитган сўкиш эвазига дадасининг қитиғига тегиб бир хуморидан чиқмоқчи бўлган-да...

ХШ

Май ойининг бошлари эди. Баходир бригадирдан рухсат олиб ўртоғи, хўжалик ҳисобчисининг ўғли Абдуқахор билан районга «Бинокор» ўйинини кўришга борди. Вилоят биринчилигида қатнашаётган туман футбол жамоаси шу кунларда оғизга тушган эди.

Стадионда жинси шим, фикон қўйлак кийиб, магнитофонни варанглатганча уч-тўрт оғайниси билан етаклашиб юрган Султонни учратиб қолди. Султон тиржайганча сўрашаркан:

— Тайёрланаяпсизми? Яна Тошкентгами? — дея бош ирғади.

— Ха, — деди Баходир, сўнг ўсмоқчилади. — Сизчи?

— Биззи мўлжал ҳам Тошкентга, ўша гап — гап! Бу йил пишиқроқ бўламиз. Яқинда пахан «белни маҳкам қилиб» Вали акамларникига бориб келди. «Сельхоз»нинг агрофагига топширадиган бўлдим. Битирсақ, колхозда «шеф» бўп юрамиз. Ўзиям пахан Вали акамга қаттиқ-қаттиқ гапирибди. «Бу йил кирмаса, сендек жияним йўқ, — депти. — Бир тушган иш, қандай қип бўсам тўғирлайсан. Битта жиянингга фойданг тегмаса, шунча йилдан буён Тошкентда нима қип юрибсан!» Вали акам кўнибди. Отамни етаклаб бир оғайнисиникига оборибди. У ўғлингиз ёзда келаверсин депти.

— Ўтган йили математик бўмоқчийдингиз?

— Э, кечаги гап бугунга тўғри келмайди-ю. Қайга бўлсам ҳозир гап киришда.

— Тайёрланаяпсизми?

— Э, раз гаплашгач, каллани қотириб нима қиламан. Ўзи ўтган йили пахан Вали акам билан тортишмаса бўларди. Эсиз, бир йил умр... Айтмоқчи, ҳалиги қизлар борибди-ю, оққўрғонликмиди-ей, отлари нима эди? Ҳеч эслолмаяпман. Сиз билан жа қалин эди-ку улар.

— Мавлуда, Ўғилой.

— Ҳалиги чиройлиси ... ха, ха, ўша, Ўғилойининг адресини берсангиз. Жа кетворган эди-да, ўзиям!

— Мавлуданики бор, холос.

— Э, уни қўйинг, ичи тўла ғуж-ғуж ақл, каллани қоқиб қўлга берарди. Очиғи, унисиникиниям биласиз-у айтгингиз йўр-а?

— Ростдан билмайман, — деди Баходир ғижиниб.

— Чиройли эди қурмағур, — Султон бир ютиниб қўйди. — Сизнинг ҳам жигарингиздан урганми дейман, қизғаняпсиз. Майли, айтмасангиз айтманг. Адресини билганимда хат ёзардим, ёзда қўришайлик деб.

Футбол бошланди. Султон шериклари ёнига кетди.

— Ким у? — деди Абдуқаҳхор.

— Айтовдим-ку, абитуриентликда бирга яшаганмиз, қариндошимиз деб, қўшни колхоздан.

— Фирт ўпка-ку!

— Жуда! Футболга ҳам кизиқмасди, билмадим, байда нимага ўралашиб қопти.

«Бинокор» ютди. Икки дўст хурсанд қайтишди. Бағдодликлар бешариқликлар дарвозасига бир эмас, учта жавобсиз тўп киритди. Улар қувонмай ким қувонсин!

— Аммо-лекин «гол»лар ҳам бир-биридан чиройли бўлди-да, — деди Баходир.

— Ютук зўр-у, бироқ «лекин»и бор-да.

— Қанақа «лекин»и?

— Ўйинчиларнинг кўпи келгинди. Ҳаммаси бирор колхозга ёки ташкилотга бириктириб қўйилган, ўша ердан ойлик олишади. Отам айтди. Бизнинг колхозга ҳам иккитасини беришган экан, аввалига раис унамабди, кейин шахсан ҳокимнинг ўзи аралашибди: «Туманнинг обрўсини кўтариш, донғини таратиш учун керак!» депти. Отам кулади: уларни фақат ойликка келганда кўрамиз, деб.

— Бунинг нимаси ёмон?

— Э, нимаси яхши. Ҳозирча зўр-у кейин чатоғи чиқади-да, четдан келган ўйинчилар барибир кетиб қолади. Ахир шундоқ «Пахтакор»да бу усул нима берди? Жамоанинг ҳозирги ахволини кўр. Келганларнинг кўпи «Нефтчи»дан экан, тренери билан чиқишолмай, жамоани ташлаб кетган футболчилар. Отам Фарғонага борганда ўз қулоғи билан эшитибди. Ўйнатаман деса, ўзимизда ҳам зўр болалар кўп.

— Шунақа дегин. Ишқилиб нима бўлса ҳам «Бинокор» га кўз тегмасин. Бу йил вилоят чемпиони бўлса, келаси йили республика биринчилигида қатнашади. Кейин иккинчи лигага чиқса ҳам ажабмас.

Уйга келгач, Баходир беихтиёр Султонни эслади. Ҳамон ўша-ўша чучмал фалсафасини сўқиб юрибди-я. Энди агроном бўлмоқчи. Отасининг, Вали акасининг паноҳида. Вали акасининг оғайнилари эса алланималар

илинжида ёз бўйи бу «омадли» абитуриентга кўшилиб, чопиб юради. Султон ўқишга кирса, кишлоқда Султонбек бўлиб гердаяди. «Биринчи имтихондан шундоқ билетни олдим-у, ўтирмай жавоб қилдим. Беш олдим! Қолганларини ҳам қотирдим. Мана, бу ёғига энди талабамиз! Йўлини билган одамга ўқишга кириш ҳам чўт эмас экан. Қойилмисанлар?» Қойилман демаганнинг уриб бошини ёради. Унча-мунча одамни менсимайди. Хуллас, бир амаллаб дипломлик ҳам бўлади, сўнг ўзидан амали кичикларни оёқ учида кўрсатиб, катталарга сажда қилиб агрономлик қилади. Мўлжали эса, раислик! Ахир, орзуга айб йўқ. Дунёда раисликни орзу қилмаган бир одам пайдо бўлса, бунинг нимаси ёмон. Бировнинг енгидан кириб, ёқасидан чиқади. Керакли одамни кичик бўлса ҳам ака, эчкини така дейди. Бир кун орзусига эришади: Султонбек — раис! Атрофида одамлар соясига салом бериб, айланиб-ўргилишади, куллик қилиб бир оғиз сўзига маҳтал туришади, бу ёғига унинг айтгани айтган, дегани деган бўлади. Кейин режа ва ўз обрўси учун кураш бошланади. Одамлар, тақдирлар иккинчи даражали бир нарса бўлиб қолади. Эҳ, Султон, қаёққа қараб кетяпсан-а? Ахир раислар, ёмон раислар, халқни алдаб кўшиб ёзадиган раислар сенга ўхшаганлардан чикмаса, осмондан тушиб қолмайди-ку!

Ўғилойни ҳам унутмабди. Бунақалар чиройлиларни кўздан қочирмайди. Ётоқда Ўғилойга бир-икки шилқимлик қилганда Мавлуда уни ғазаб билан силтаб ташлаганди.

XIV

Ёз келди. Баҳодир кетадиган куни бувиси ҳафсала билан девзирадан ош дамлади. Ошни дамлаб қўйиб, ўчоқбошига Баҳодирни чакириб, пича ўпкалади.

— Болам, шу яқин орада ўқисанг бўлмайдимми?

— Йиқилган жойимга кирман!

— Сира шу қайсарлигинг қолмади-қолмади-да. Майли, илоё киргин-да!

Ошдан кейин дастурхонга фотиҳа тортилди. Баҳодир соатга қаради-да:

— Майли, мен борай, — деди. Шунда дадасига қараб, бувисининг жаҳли чиқди.

— Намунча мум тишлайсиз? Бирор нарса денг!

— Нима дей? Яхши бор! Омон бўл! Ана, шкафда пул бор — керагини ол! Қараб ишлат! Яна қайтараман: Тошкентда ўнтадан, юзтадан битгани олади, оғзингни очиб, лалайиб юрмай, яхшилаб тайёрлан!

Баходир уйдан пул олмади. Ўзига даладан чиққан пулларни йиғиб юрган эди. Дарслик тўла чамадонини кўтариб, вокзалга келди. Ҳар кетувчининг атрофида уч-тўрт кузатувчини кўриб, хиёл кўнгли ўксиди. Ха, майли, халитдан иззатталаб бўлиб нима қилдим. Кетишини ўзи ҳеч кимга айтмаганди. Тантанага не ҳожат. Ўтган йили эса кетар куни уйларига дўсти Абдуқаххор, яна икки-уч синфдоши келган, биргалашиб ош еб, вокзалгача кузатиб чиқишган эди....

XV

Поезддан тушди-ю, аввалига абитуриентликдаги таниши — бешариқлик Қосимни эслади. Ҳозир у талаба. Бир томондан Қосим унга юртдош, иккинчидан кўнгли очик йигит, анча-мунча оёғайни бўлиб қолишган. Тошхўжаевнинг отасига танишлиги бор эканини ҳам ундан яширмаганди. Тошхўжаев... унинг бир йилига зомин бўлди-я! Барини Қосимга ўхшаганларни деб қилганда! Қишда келганида ҳам Қосим: «Ёзда келсанг, Анвар акам билан бир гаплашиб кўрамиз, бу йил ҳам «приём»да ишласа керак», деб мақтанганди. Борса, шунга келибди, демасмикин? Яхшиси, Нажмиддин акасининг олдига боргани дуруст.

Нажмиддин акасини ётоқнинг таъмирига бош-кош бўласиз деб деканат практикадан олиб қолибди. Ана энди бу йил сизга ҳам ўзим кўз-қулоқ бўлиб тураман, деб уни хурсанд кутиб олди. Эртасига хужжатларни топшириб келгач:

— Баходир, шу ерда турсангиз ҳам менга халақит бермайсиз, лекин биласиз, ётоқ тўполон, хали таъмирлаш бошланса, шовқин-суронни кўрасиз. Шунга кўнглингизга бошқа гап келмасин-у, бир маслаҳат бор эди, — деб қолди.

— Тортинмай айтаверинг, — деди у.

— Ёнимиздаги маҳаллада практикага кетган бир курсдошимнинг квартираси бор: соя-салқин, кенг ховли. Яқинда унинг укаси ҳам ўқишга келди. Биргалашиб дарс киласизлар. Тайёрланишга ўша ер дуруст.

Баходир жон деб рози бўлди. Ётоқнинг тўс-тўполони-ни ўтган йили кўрган. Салкин ховлида хаёлини сочмай тайёрланганга нима етсин. Абитуриентга энг кераги ҳам шу-ку! Ётоқда бўлса, ёш эмасми, барибир хаёл сочилади.

Ўша ерда туриб тайёргарлик машғулотларига катнай бошлади. Бир куни факультетда Қосимни учратиб қолди.

— Нега тўғри менинг олдимга келавермадинг? — ўпкаланди Қосим.

— Ташвишланма, жой топдим.

— Лекин ишлар чаток, — деди Қосим. — Сенга ваъдани бериб қўйиб.

— Нега? — сўради қувлик билан у.

— Анвар акамнинг ўтган йилги «приём»даги ишларидан ишқал топишибди. Роса факультетда текшир-текшир бўлди. Устидан ёзишибди-да. Текширувчилар мени ҳам чақирди. «Уйида бўлганмисан? Қанақа танишсизлар?» — деб роса тергашди. Яхшиямки, Анвар акам огоҳлантириб қўйганди, танишмасмиз, деб битта гапда туриб олдим. Э, хуллас Анвар акам бу ердан кетиб кутулди.

— Ҳақиқат бор экан-ку!

— Ия, бу нима деганинг? Мен сен деб...

— Раҳмат, ўртоқ! Билсанг, ўша Тошхўжаев менга ўтган йили атайлабдан «тўрт» қўйдирган эди, «беш»га билсам ҳам.

— Йўғ-е, шу Анвар акам-а?

— Ҳа! — Баходир «сенга ўхшаган танишларини деб шунақа қилгандир» демоқчи бўлди-ю негандир ўзига яхшилиқ қилмоқчи бўлган Қосимга бу гапни айтолмади. Одамнинг юзи иссиқ!

Лекин Тошхўжаевнинг думини тугиб, боплашибди, энди бу ердаги муҳит тозаланади. Ким билади унинг мушугини пишт дейишмаганда бу йил тағин қандай хунарлар кўрсатарди. Бир йил-ку, бекор ўтмади-я: яхши-ёмонни кўрди, оқ-қорани тузукроқ ажратадиган бўлди. Тошхўжаев унинг фарғоналиклигини билиб атайин алашган экан-да. Ишидан ишқал чиқибдики, кўлга тиргак бўлган. Бирига отаси билан оғайнилиги учун, бирига ким билади, нима эвазига... Балки пора олгандир! Порахўрлар ҳақидаги гаплар ҳам бекорга тўқилмаскан-да. Аммо ёшлар мактаб партасидан пок-покиза туйғулар би-

лан, орзулар билан келадиган олий даргоҳга қандай қилиб Тошхўжаевга ўхшаганлар ин қуриб оларкан-а? Яна худди ўшалар бугун таниш-билишлик қилиб, пора олиб, эртага худди мана шу болаларнинг ўзига замон ҳақида, макон ҳақида, ҳақу ноҳақлик, илму нодонлик, э, борингики, бу қайноқ ва жўшқин ҳаёт ҳақида берилиб лекция ўқийди. Тили бошқа, дили бошқа одамлар! Буларга ўхшаганларни деб Султондек гупирмачиларнинг куни туғади: ўқишга киришда адолат йўқ, ё таниш, ё пул!.. Лекин Қосимга тўғриси айтиб хафа қилиб қўйдим-да. Э, қачонгача ҳамма гапни ичида сақлаб юради. Ҳақиқат аччиқ, лекин вақтида айтиш керак! Тағин ҳам аяди, киришда ўрнимиз алмашган, деса нима бўларди. Асли ўшанда ё Турсуновнинг, ё Тошхўжаевнинг шартта ёқасидан олса бўларкан. Ҳа майли, энди бу ёғига пишиқ бўлади...

XVI

Биринчи имтихон яна адабиёт оғзақисидан бўлди. Кираверишдаги столда ўтирган қотма киши унинг имтихон варақасидаги расмга узоқ тикилди, сўнг:

- Олинг, — деди столдаги билетларга ишора қилиб. Баҳодир олган билетига қараб ғалати бўлиб кетди.
- Нечанчи?
- Ўн уч.
- Мана қоғоз, бориб тайёрланинг.

Баҳодир саволларга тезда жавоб ҳозирлади. Бояги ҳолатини эслаб, кулгиси қистади: «13» рақами-я! Кейин аста имтихон олаётганларга қаради. Шунда чапроқдаги стол рўпарасида ўтирган пастаккина чолни таниб қолди. Ия, Турсунов-ку! Тошхўжаевнинг думи! Унга жин ҳам урмабди-да. Яна бир қур у билан юзма-юз бўлиш пешонада бор экан-да. Ёки бошқа домлага топширсинми? Йўқ, унга, айнан унга топширади, танисин, ўтган йилги қилмишини эсласин!

Баҳодирнинг хаёлчан ўтирганини кўриб, бояги — билет олишга ундаган киши олдига келди.

- Саволлар тушунарлими, сизга?
- Ҳа.
- Унда нега ёзмаяпсиз?
- Ёзиб қўйдим: тайёрман!
- Э-ха!

Сал ўтмай бир домла бўшади.

— Қани, ким тайёр? — қотма киши ўтирганларга қаради ва кўзлари Баҳодирда тўхтади. — Бормайсизми?

— Мен Турсунов домлага топширсам дегандим.

Ҳамма унга хайрон тикилди. Ҳамма унинг гапини ўзича тушунди. Бу хайронликларга аниқлик истаб, қотма киши сўради:

— Нега?! Нима фарқи бор? — деганча ёнидаги стулда ўтирган имтихон хайъати раисига маъноли қараб қўйди.

— Ўтган йили ҳам у киши мендан имтихон олганди. Ҳамма энди ялт этиб Турсуновга қаради.

— Ҳмм, — деди қотма киши, — унда ... ихтиёрингиз.

Турсунов олдидаги абитуриент тургач, Баҳодирга «келинг» деди. Баҳодир келиб, қаршисига ўтиргач, ниманидир эслади чоғи, бир хўрсиниб қўйди. Баҳодир Турсуновнинг бошланг дейишини ҳам кутмай, аввал саволни ўқиб, кейин шахдам жавоб бера бошлади. Турсунов фақат ҳар саволга жавоб тутаганда «иккинчисига ўтинг», «учинчисига ўтинг», деб турарди, холос. Бир офиз гапини ҳам бўлмади, қўшимча савол ҳам бермади. Охирида эса:

— Сизни танидим, ўғлим, — деб қўйди.

— Хотиранингиз яхши экан, — деди Баҳодир.

— Фарғоналик эдингиз, чамаси?

— Ҳа, — бош ирғиб тасдиқлади Баҳодир, сўнг тил учида турган гапни ушлаб қололмади. — Айтмоқчи, домла Тошхўжаев кўринмайдилар?

— Э, уни қўйинг, болам, — деди Турсунов хиёл қизариб. Сўнг ёнидаги ёш домлага юзланди. — Саволингиз бўлса, беринг!

Ёш домланинг икки саволига ҳам Баҳодир тутилмай жавоб қилди.

— Қойил! — деди ёш домла. — Бу дейман, адабиётни сув қилиб ичворганмисиз? Дадиллигингизда жон бор экан.

— Фарғоналиклар зўр бўлади, — деди Турсунов. — Баҳоингиз «беш», йигитча, «аъло!» — Кейин имтихон варақасини олиб раисга қўл қўйдиргани оқсаб-оқсаб ўзи борди ва Баҳодирни мактади. — Бунақа талантлар кам учрайди.

— Эшитдим жавобларини, — ўрта ёшлардаги раис жилмайиб қўйди. — Ўғил бола деган шунақа бўлса.

Турсунов қайтиб жойига ўтирди, имтихон варақасига аввал ўзи, сўнг ёш домла қўл қўйгач, унга узатди.

— Бошқа фанлардан ҳам омад тилайман. Сиз, албатта, кирасиз.

— Ўтган йили ҳам шунақа дегандингиз, домла!

— Бу йил.... — Турсунов дудуқланди. — Бу йил, албатта, кирасиз!

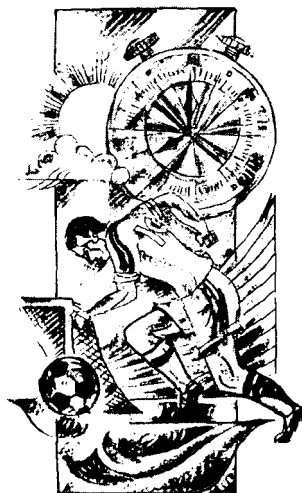
Ёш домла ва хайъат раиси ҳамон унга кулимсираб қараб туришарди.

Баходир имтиҳондан хурсанд чиқди. «Қизик! Ҳаёт жуда ҳам қизик, — дея ўйларди у. — Турсуновга топшириб, боладим-да. Таниб ранги ўзгариб кетди. Ҳатто юрак ютиб, қўшимча савол ҳам беролмади. Раисга мактагани-чи. Раис ҳам бир оғиз «шундай талантни ўтган йили нега пайқамагансиз? демади-да. Ўтган йили у Тошхўжаевнинг ногорасига ўйнаганди. Хамелион! Оғма-чи! Зўрга қараб оғади! Тарозининг лапанглаган палласига ўхшаб... Ўтган йили Тошхўжаев кучли эди, энди эса ҳақиқат кучли... Дарров мослашиб ҳам олибди....»

*1986 октябр — 1987 феврал,
Ташкент*

ФУТБОЛЧИ

ҚИССА

*Футболчи бўлиш орзусида ўтган бола-
лигимга, футболни жон дилдан севган бо-
лаларга ва 1979 йили 11 августда фожиа-
ли ҳалок бўлган «Пахтакор» футболчила-
ри хотирасига бағишлайман.*

I

Қўнғироқ чалинди-ю, ҳаммадан бурун Шавкат та-
раддудга тушиб қолди: ҳовлиққанча китоб-дафтарлари-
ни йиғиштириб парта остига тикди-да, қачон чиқиб кетар
экан, деганча Саксоновга тикилди. Симёғочдек узун,
озгин, ёноқлари бўртиқ, кўзлари чуқур-чуқур Саксонов
хамон пинак бузмай гапида давом этарди. Шавкат мате-
матикага алоқадор барча одамларни негадир унга ўхшат-
гиси келарди. Саксоновнинг одати ҳаммага маълум:
чиқиб кетишдан олдин ҳам эринмасдан синфга бирров
кўз югуртириб олади, битта-яримтага танбех беради.
Дарс охирида танбех эшитиш кимнинг қулоғига дори?
Лекин баъзи билангонлар на қўнғироққа, на бошқалар-
нинг бетоқатланганига парвосиз қўлларини олабайроқ
килиб кўтаришди. Буни кўриб Шавкатнинг жаҳли
чикди. «Вой, математиклар-ей! Яна савол бор»миш...
ўзларича гўё олим... Ахир қўнғироқ нега чалинди: та-
наффус килинглар, калла бирпас дам олсин деб-да! Ахир
бу бечора бош Саксонов оғзидан қўймай мактайдиган
«ЭХМ» ёки «РОБОТ» эмаски, кнопкасини боссанг бети-
ним вараглаб ишлайверса. Ўша темир-терсаклардан би-
но бўлган «ЭХМ» ва «РОБОТ»ларга ҳам вақти-соати
билан дам берилади. Эзма Саксонов шундоқ ҳам дарсни
сира вақтида тугатмаган, пахса қўллар эса унга тап-тай-
ёр бахона, завқи келиб дарсни истаганча чўзаверади.

Шавкатнинг қовоғидан қор ёға бошлади. Ана, шун-
доққина синф деразасидан кўриниб турган кафтдек те-
кис мактаб стадионида болалар тўпланишяпти. Ҳозир
футбол бошланади. Яқинда туман спартакиадаси... зўр
тайёрланишлари керак, ўтган йилги голибликни бу йил
хам сақлаб қолишлари лозим. Биринчи бўлиш эса ҳам-
ша қийин, кўп меҳнат, кўп машаққат талаб қилади. Ҳам-

масидан ҳам жамоа ахил бўлиши шарт! Уларнинг асосий рақиблари — туман марказидаги саккиз йиллик интернат жамоаси ҳам анойи эмас.

— Домла, кўнғироқ! — деди Шавкат ортиқ чидаб туролмай.

— Эшитдим, кармасман! — Саксонов чуқур-чуқур кўзларини унга қадаганча бир ўкрайиб қўйди. Кейин қўл кўтариб турганларга юзланди. — Туширинглар, майли хозирча тугатайлик, саволлар хусусида янаги дарсда бафуржа гаплашамиз, — деди-да, қўлига дарсликни олиб варақлашга тушди.

Вазифа бериш ҳам беш минут вақтни олади. Шавкат шартга чиқиб кетай деди-ю, базўр ўзини босди. Аммо рус тили ўқитувчиси Фарид Исломовга етадигани йўқда, кўнғироққача ҳаммасига улгуради, гоҳида уч-тўрт минут олдин ҳам чиқиб кетади. Ўқитувчи деган шунақа бўлса. Саксонов эса... тагин ўчакишгандек, нуқул катта танаффусдан олдин унинг дарси. Ҳисобдан ўкитади-ю, қирқ беш минутнинг ҳисобини тўғри қилолмайди. Дарс пайтида худа-бехудага насихат ўқийвермаса-ю шунақа бўлмайди-я. Вазифани айтишни ҳам, ҳар доим кўнғироқдан кейин эслайди. Математикани мактагани мактаган. «Математика — барча фанларнинг отаси, онаси, худоси! У — барча билимларимизнинг калитидир. Математика кириб бормаган бирор соҳа ҳам, хонадон ҳам йўқ».

Қизик. У шу зерикарли фан ҳақида намуноча берилиб гапирмаса... Алгебра, геометрия, плюс, минус, синус, косинус... квадрат илдиз остида Х, А шаҳардан Б шаҳарга қараб бир вақтда йўлга чиққан икки одам (поезд ва яна алланималар), э, бари каллани ачитиб юборади. Саксонов бўлса, шу нарсалар ҳақида бир қон тилло топиб олгандек сўзлайди, гуё дунёда у сўзлаганлардан гўзал, у айтганлардан муқаддас нарсалар йўқдек. Ёки ростдан ҳам мўъжиза рўй бериб, анови қўл кўтаришдан эринмайдиганлардан Эвклид, Гераклит, Пифагор ёки Қори Ниёзий чиқармикан? Нима бўлганда ҳам кўнғироқ чалинганча, тезроқ тугатса-да! Жуда кўнгли тўлмаса кейинги дарс бор! Ахир болалар, география домласи айтган иссиқсевар қушлар эмаски, янаги дарсгача жанубга учиб кетишса. Ўзи-ку сира ҳақини қўймайди: болалар футбол ўйнаб озгина кечикдими, тамом, дунёни остин-устун қилади, доска олдига турғазиб помидордек қизартиради...

Умуман, бу Саксонов танаффус завкини биларми-кан? У ҳам бола бўлган, мактабда ўқиган-ку, ахир. Йўк, билмайди, билса бунақа қилмасди. Танаффус, эҳ, беш минутми, ўн минутми ҳар кимнинг эрки, ихтиёри ўзида, домлалар кўзларини лўк қилиб, ҳар бир ҳаракатингни кузатиб ўтирмайди, ҳар нарсага жиғибийрон бўлиб, дашном беравермайди. Айниқса, катта танаффуснинг завқи бўлакча-да. Биров мирикиб сув ичгани кранга чопади, биров буфетда бемалол тамадди қилади. Алига ўхшаганларга бўлса кун туғади — навбатчининг «хона шамолла-син», деб хай-хайлашига ҳам қулоқ солмай, партага бағрини берганча мизғишга тушади. Абдулла сўтак бўлса бирдан йўқолиб қолади. Кейин оғзидан папиросними-ей, яна нима балоларнинг ҳидини анқитиб келади. Вали пу-фак эса сумкасига уйдан ғамлаб келган бир дунё егу-ликларига ҳужум бошлайди. Сўнг дарсда «эшикка чиқиб келай» деб ўқитувчиларга ялиниб ўтиради. Қизларга гап сотишу хаёлчан кашта тикиш бўлса бас... Лекин, гапнинг сирасини айтганда, буларнинг бари футболнинг олдидан ўтаверсин. Футбол — футбол-да! Майдонга тушиб, рақиблар билан берилиб тўп суришганда ҳамма нарсани унутасан...

Нихоят Саксонов инсофга келди. Вазифа бериб бўлгач, синф журнали ва китоб-дафтарларини қўлтиқла-ганича, эшик томон юрди. Сал нарига бориб яна тўхта-ди. Унинг ортидан эшикни мўлжаллаб ўқдек учишга шайланиб турган Шавкатнинг хафсаласи пир бўлди. Э, бу Саксоновнинг мана шунақа бўлмағур одатлари ҳам бор: кетар чоғида муҳим гапни айтиш ёдига тушиб қола-ди. Бу муҳим гап эса кўпинча кимгадир нохушлик кел-тиради. Болалар Саксоновнинг оғзини пойлашади.

— Ҳамдамов, дарсдан сўнг менга учрашгин, — деди у айнан Шавкатга қараб. — Мен хонамда бўламан.

Синфдошлари ялт этиб Шавкатга тикилишди. Ни-гоҳларда «нима гуноҳ қилган эдинг», деган маъно бор эди. Саксонов синф раҳбари, дарсларга бепарқ қарай бошлаган, сабабсиз «прогул», ёки кўча-кўйда «ўқув-чи шаънига номуносиб қилиқлар» қилган ўқувчига у ҳозиргидек муомалада бўлар эди. Буни болалар Саксо-новни дарсдан кейинги «кўшимча сабоғи ёки якка прё-ми» дейишарди, кимки бу «шарафга» муяссар бўлса, ундан саксон хил насихат эшитар, баъзи шўхрок болалар хатто туртки еб ҳам қоларди. Айбдорларнинг қилмиши ҳақида уйдагиларга ҳам хабар бериларди. Шавкатнинг

ён-беридан шичинглар эшитилди. Айниқса, у билан хамиша ит-мушук бўлиб юрадиган Алига худо берди!

— Шавкатвой, бизга жа таъма қилиб юрардилар, — деди атайин «сиз»лаб ачитганча. — Бу дейман ўзлари ҳам «қўшимча сабоқ» боп бўп қоптилар-да, а? Гуноҳлари нима эди?..

Шавкат ортига ўгирилиб Алига хўмрайди. «Тўнка! Тилини бир қарич қилишини... Бировни устидан кулишга сенга бало борми?» Кейин:

— Олдин ўзинга бок, кейин ноғора қок! — деганча синфдан чошиб чиқиб кетди.

Али авваллари аълочи эди. Бировга ҳасад қилмасди, бировни ёмон ҳам кўрмасди. Ҳатто тўртинчида синфком бўлган. Бешинчига ўтди-ю, айниди-қолди. Бадиий китобларга ишқи тушиб, бу тахлит китобларни ўқишга шунчалик ўч бўлдики, секин-аста нафақат адабиёт дарсида, бошқа дарсларда ҳам парта остига яшириб ўқийдиган одат чиқарди. Баҳолари барча фанлардан пасайиб кетди, унга дакки бермаган ўқитувчи қолмади. Саксонов ҳам олдинига кўп насихат қилди, жуда бўлавермагач, «тўнка» деб уришадиган бўлди. Шундан сўнг Саксоновни, кейинроқ танбеҳ берган бошқа домлаларни ёмон кўриб қолди. Куздаги синф мажлисидан кейин эса...

Мажлисда унинг ялқовлигини, билимлари пастваб кетганлигини, қилган тўполонларини роса юзига солишди. Али бир туки ҳам ўзгармай эшитди. У нима бўлганда ҳам йиғинда директор қатнашмаётганидан хурсанд эди. Кутилмаганда Шавкат сўз олиб қолди: «Илгарилари Алига кўпларнинг хаваси келарди, бешинчигача туппа-тузук ўқирди. Энди-чи?.. Сабаби бадиий китобга, саргузаштларга ортиқча ўчлиги. Майли, ўқисин, ҳамма ҳам ўқийди, лекин олдин бу ёқдаги дарсларни қотириб қўйсин-да! У синфимизга доғ туширяпти. «А» синф олдиди бизни уялтиряпти.»

Бу гаплар Алининг юрагига найзадек ботди. «Вой, насихатгўй-ей! Кўрамиз, аъло ўқиб сен киму, мундоқроқ ўқиб мен ким бўларканман. Сен тўп тегишингни бил!» Шундан бери Шавкатни ҳам жини суймай қўйди. Кейин унга ҳасад қила бошлади. Уни қўп уришадиган директор ҳам шу Шавкатнинг дадаси. Бадиий китоб ўқиб қўлга тўшганда ўқитувчилар қанча марта директорнинг хонасига судраб киришган. Бир гал арзимаган айби — синф ойнасини синдириб қўйгани учун мактабдан ҳайдаб юбораёзганди. Отасининг аламини боласидан олай деб фут-

болда Шавкатнинг оёғига тепмоқчи, чалиб, йиқитмоқчи бўлади. Лекин ўлган-тирилганига қарамай ўйнайдиган Шавкатга қани югуриб етса. Тўкнаш келганда эса чаламан деб қайтага ўзи йиқилади, ошкора қўполлик қила олмайди -- орада ҳакам бор. Ҳакам — домла, у ҳам кўпроқ Шавкатга ён босади, директорнинг ўғли-да! Тағин ўчакишгандай дарсда домлалар бошқа аълочиларга кўшиб шу Шавкатни ҳам унга ибрат қилиб кўрсатишади. Келиб-келиб ундан ўртак олармиш...

Шавкат билан бир партада ўтирадиган Раҳима ҳамон Алининг жағи тинмаётганини кўриб аччиқланди:

— Нима қиласан, подадан бурун чанг чиқариб! Домланинг бирор иши бордир-да.

— Домланинг иши... — Али иршайди. — Тарафқашлик қилмай кўяқол. Биламиз, Саксоновнинг дарсдан кейин қанақа иши бўлишини!

— Билсанг, яхши бўпти, сени қара-ю, — Раҳима ҳам кўл силтаганча эшик томон юрди.

Бугдойранг, кулча юзли, чиройлиқкина бу киз ўзини Шавкатга яқин олиб юради. Шавкатнинг хаёлида эса фақат тўп дарди. Бола деган ҳам шунақа бўладими? Алининг нимасидан кўрқади? Бошлаб жавоб қилмайдими? Тўп жинниси бўлиш ҳам йўли билан-да. Унингча, ҳар ким бир нарсанинг жинниси бўлармиш. Яна донолик қилиб «Қиз бола бўлсанг ҳам одамни тушунасан, сир сақлашни биласан», деб уни мактаб ҳам кўяди. Футболчи бўлармиш: «Пахтакор»да ўйнармиш. Бир ҳисобдан орзуга айб йўқ. Унга далда бўлишни ҳам, эътироз билдиришни ҳам билмай, нима деса индамай эшитаверади. Шавкат футболни суймаганларни хушламайди-да. Футбол ҳақида гап кетганда, айниқса «Пахтакор» ютганда унинг кўзлари ёниб кетади, гўё. Нақ ўзини кўярга жой тополмай қолади. «Пахтакор» — «Пахтакор»да, акаси, бизники», деб кўкрагига уриб кўяди. Шундай бўлгач, унинг олдида футболни ёмонлаб бўладими? Мана, ўзи врач бўлмоқчи, биров врачликни ёмон десин-чи... Балки Шавкат ҳам ўзинча тўғридир. Бир гал унга кўнглидагини айтганда, «Ўзимизнинг «Пахтакор»га доктор қилиб олардигу, бироқ жароҳатланган футболчига ёрдам кўрсатиш аёлларга тўғри келармикан?» деб ҳазиллашганди. Ҳар гапни футболга олиб келиб такайди ўзи бу — Шавкат.

Шу куни қолган дарсларда Шавкатнинг хаёли сочилиб, қулоғига ҳеч нарса кирмади. Саксоновнинг унда нима иши бор экан? «Якка приём»га лойиқ нима айб қилиб қўйди? Ёки... Тунов куни катта танаффусдан кейин адабиёт дарсига ўн минутча кечикиб кирганини Клара Тожиевна чакқанми? Йўқ, опайларининг бунақа одати йўқ. Унда нимага чақирди экан? Ёки ўтган ҳафтадаги воқеани...

Ўша куни ҳам мактабдан қайтгач, одатдагидек шошилиб овқатланди-ю тўпни қучоқлаганча кўчага отилди. Бувиси¹ ортидан қўл силтаганча ҳай-ҳайлаб қолаверди. Пакка — Хошимбой буванинг ноки таги, тўп ўйнашга қулай бир жой. Кенггина, кўча юзи. Кейин, Хошимбой бува ҳам яхши одам, болажон, юввош. Ўзи уйда кам бўлади. Тонг сахар хуржунига иккита қопни тикиб, белбоғига битта нонни ўраб боғлайди-да, эшагига миниб даштга чиқиб кетади. Даштда эккан сабзи-пиёзига андармон бўлиб, эшагига ўт юклаб уйига кеч қайтади. Гоҳида ойдин оқшомлар ўйин ярим кечагача чўзилиб кетар, лекин шунда ҳам чол сира уларни койимас, фақат: «Бас энди, чирокларим, қоронғи тушди-ку, уйлариңга боринглар», ёки болалар гапига қулоқ солавермаса, «Ҳай шайтонвойлар-ей», деб койиған бўларди. Тўп девор ошиб унинг ховлисигами, чорбоғигами тушса, ҳеч ким тап тортмай бемалол эшикдан кириб олиб чиқаверади. Аммо шу кўчанинғ нариги юзида турадиган Роҳат холанинғ феълини сира тушуниб бўлмайди. Бир қарасанг ажабтовур, болалар билан иши йўқ, бир қарасанг худди ялмоғиз бўлиб кетади-да. Ҳайхотдек ховлида бир ўзи туради. Биттаю битта ўғли ҳам узоқда ишлайди, уйига кам келади. Шунисиям тузук, бўлмаса кампир ўғлига айтиб, болаларни тўп ўйнатмай қўярдими. Ховли девори баланд. Гоҳо тўп шу баланд деворни ҳам писанд қилмай ошиб кетади. Агар шу пайтда кампирнинг феъли айниб турган бўлсами, нақ қиёмат қилади, тўпни ёриб ташлайди. Мактаб стадиони беғалва-ю, лекин узоқ — қўшни қишлоқда, икки чақиримча йўлдан бориб келишнинг ўзи бўладими. Қолаверса, ўқитувчиларнинг кўзи тушиб, «дарсингни қил, отонангга ёрдам бер» деб ҳайдаб юборишади. Хуллас, шу кампирни демаса, «пакка»ларидан зўр жой йўқ!

¹ Ойиси.

Кампирдан энг кўп қарғишни у эшитади; чунки тўп баланд деворни писанд қилмай ошиб ҳовлига тушганда уни олиб чиқиш Шавкатнинг бўйнида. Кампир эшикдан қўймайди. Бошқаларга-ку бари бир, аммо у ўйин давом этиши учун девор-ку девор, тоғни ошиб ўтишга ҳам хамиша тайёр.

«Пакка»да Шавкатнинг тенгқурлари кўринмасди. Майдароқ болалар Саиднинг тўпини теппишаётган экан. Шавкат тўпини бир четга қўйди-да, бир оз ўйинга қараб турди, охири сабри чидамади, шартта қўлини кўтарганча ўртага тушди.

— Тўхтанглар! Мен ҳам қўшиламан.

Бир-икки бола норози бўлиб лабини чўччайтирди.

— Сиз каттасиз-у, — деди бири юрак ютиб. Шавкат уларнинг гапига қулоқ солмай бориб бир томонга кўшилди.

— Силар кучли бўп кеттиларинг, — деди ракиб томондагилар. — Ахир сиз мактаб термасида ўйнайсиз, бизга яна бир киши ўтсин!

— Вой, мишқилар-ей, ҳозирдан фойда-зарарни била-санлар-а, хўп сен ўта қол, — деди Шавкат пачақроқ бир болага. Боланинг юзлари тундлашиб нариги томонга ўтди.

— Аммо-лейкин қаттиқ теппайсиз, — деди Саид ҳам унинг қўшилганини унчалик хушламай. — Роҳат хола уйда.

— Вой-бўй, намуноча кўркасан, биламан бу ер «Пахтакор» стадиони эмас. Секин-секин ўйнаймиз.

— Шунақа дейсиз-у, нукул сиз...

— Бўлди, бўлди, тўпингга жин урмайди. Қани, бошладик.

Ўйин кизиб кетди. Бир ўйинчи кам бўлишига қарамай, Шавкат томондагиларнинг шашти баланд, уст-устига ҳужум қилишяпти. Ўйинга берилиб кетган Шавкат кетма-кет химоячиларни алдаб ўтар, «жамоадош»лари бўлса: «Яшанг, Шавкат ака, бўш кеманг!» деб шовқин солишарди. Голлар ва қийқириқлардан у яна рухланиб, ўзини телевизорда кўп кўрган мохир пахтакорчи Абдураимовдек сезар ва чаққонлик билан дарвозага тўп устига тўп урарди. Бир вақт рақиблардан бири Шавкатни чалиб юборди. У гандираклаб, юзтубан йиқилишига оз қолди. Бироқ тезда ўзини ўнглаб олди-да, қоидабузарнинг адабини бермоқчи бўлди. Лекин ўзини босди... тўғри кел-

майди, футбол — бу спорт! Спортнинг ўзига яраша конун-қоидалари бор. Шартта ўйинни тўхтатаб «жарима» белгилади. Хакам ҳам, тепадиган ҳам ўзи. У тўпни ўрнаштириб қўйди-да, ён-веридагиларни қўли билан четлаб, яна ўша Абдураимовдек ёнлаб югуриб келди-да, зарб билан тепди. Тўп хаволаб кетди, кейин у кутган болаларнинг «Ура, гол!» деган кийқириғи ўрнига ойнанинг жаранглаб сингани эшитилди. Болалар жаладан қочгандай тумтарақай бўлиб кетишди. Кўча ўртасида Шавкат ва ёнида минғирлаганча Саид қолди. Ҳаял ўтмай Роҳат холанинг шанғи овози эшитилди. Шавкатнинг юраги орқага тортиб кетди. Ана энди кампирдан балога қолади... Саид рангидан қони қочганча унга қараб йиғламсиради:

— Эгтиму каттиқ тепшанг, деб. Энди Роҳат хола ёради.

— Ваҳма қилма!

— Ўзингиз оберас...

— Хўп-хўп. Обераман. Қўрқаверма! Ёрса меникини оласан.

— Ўзимники яхши.

Роҳат хола бўлса қишлоқни бошига кўтаргудек бўларди:

— Вой, яшшамагурлар-ей, неча марта хайдайман бу қулоксизларни, бошқа жой қуриб кетгандай нукул менинг пешонамга келиб ўйнайди. Бола эмас булар, худонинг балоси.

Аста кўча эшиги очилиб, комати ёйдек эгик, муштдеккина кампир қўринди. Эгилиб юрганидан эгнидаги чит қўйлагининг этаги ер супуриб келарди. Унинг бир қўлида тўп, иккинчисида узун ошпичоқ бор эди. Кўча ўртасида шумшайиб турган Шавкат билан Саидга кўзи тушиб, баттар фигони ошди.

— Хув ойнамни синдирмай оёққинанг сингурлар! Ўйинингга ўт тушкурлар! Қайси биринг қилган бўлсанг ҳам шу бугуноқ тузатиб берма-чи, нима қилар эканман, ха! Иккалангни ҳам таъзирингни бердирмасам Роҳат отимни бошқа қўяман!

— Тўпни беринг, хола, — деди Шавкат айбини бўйнига олгандек аста кампирга яқинлашиб. — Бошқа ўйнамаймиз!

— Беринг, бошқа ўйнамаймиз, — дея секин уни қувватлади Саид орқадан.

— Вой, қасамхўрлар-ей, минг марта айтгансанлар бу гапларни. Энди сенларнинг лабзингга ишониб бўпман. Сенларда лабз борми? Кўзинг бойўғлиникига ўхшамай ўлгур Саид, тўп сеники экан-да, а? Энди сен ҳам шу хўкиздай Шавкатга қўшилиб олибсанда, а? Кани, айт, ойнамни қайси биринг синдирдинг? Йўкса хозир... — кампир тўпга пичоқ қадади.

— Ёрманг... — ранги боягидан бешбаттар оқариб кетган Саид кўзларига ёш олиб кампирга ялинди. Роҳат хола бир қўлини чаққон бўшатиб, унинг қулоғидан ушлаб олди ва қаттиқ чўзди. Саид ростакамига йиғлаб юборди.

— Айт! Бўлмаса нақ узиб оламан!

— Вой, қулоғим! Қўйворинг!

— Айтасанми-йўқми?

— Оғрияпти...

— Жонинг ширин бўлса, айт тезроқ!

— Шавкат акам...

Кампир қўлини бўшатди. «Мен» дейишга боядан бери юраги дов бермай турган Шавкат пича ўзини енгил сизди. Саид эса Шавкатнинг «сотқин» дейишидан қўрқиб, чўзилган қулоғини ишқалаганча унга чўчиб қараб турар эди. Кампир энди Шавкатнинг устига бостириб кела бошлади. У ортига тисарилди.

— Сен шумтакага қачон ақл киради? Дастингдан ўлиб бўлдим-ку! Экишга тайёр томорқамни тепкилайвериб асфальт қилдиларинг. Узумимни гулидаёқ тўкиб битказасанлар. Иккунда бир ойнамни солиб бер, деб ҳар кимларга ялинавериб жинни бўп кетдим, эсимдан эс қолмади. Энди ўзинг тузатасан! Бўлмаса...

— Хўп! Тузатиб бераман!

— Тузатасан-да, тузатмаям кўр-чи!.. Нима, мени сандикка босиб қўйган бир қоп пулим бормиди?

— Тўпни беринг! — қизариб кетган қулоғини ишқалаганча Саид орага гап сукди. Кампир унинг қулоғини чўзиб пича ҳовуридан тушди чоғи, тўпни ёриш фикридан ҳам қайтгандек эди.

— Бу ерда яна қорангни кўрсатасанми? — деди у Саидга ўгирилиб.

— Йук!

— Йўқ эмиш, ёлғондан ҳам кўркмайди булар. Ол, зормандангни, — кампир тўпни Саиднинг башарасига қараб отиб юборди. — Лейкигин манави ярамас Шавкат-

ники бўганда кийма-кийма қилиб ташлардим. Аммо-лейкигин, охирги пайтларда сен ҳам байда жа кўп ўралашиб қолдинг, бу ёнига иккала қулоғинг билан ҳам эшитиб ол: сеникиям қайта қўлимга тушса, облоху акбар, билдингми?

— Билдим.

— Бор, йўқол! Турқингни кўрмай.

Саид бехос юзига тегиб, анча нарида думалаб кетаётган тўп орқасидан чопиб кетди. Кампир Шавкатнинг бувисини юзхотир қилди шекилли, энди сал юмшаб гапирди:

— Уялмайсанми-а, шу уканг тенги болаларга қўшилиб кўча чангитгани? Бувинг бўлса доим сени мактаб юради. Уят, уят, кап-катта йигит. Лейкигин қандай қилсанг ҳам ойнамни шу бугунок тузат!

Шавкат ўша куниёк ўртоқлари билан Абдуғаффор устаникидан олмос, ойна, зирамих келтириб, ҳаммасини қойиллатди, кампирнинг алами босилсин, деб ҳатто кечки ўйинни иккинчи «пакка»ларига — Абдурахмон касирнинг уйи олдига кўчирди. Бу ер тинч эди-ю, бироқ тангрок, бунинг устига бир ёнида ариқ ҳам бор, тўп сувга тушавериб безор қилади. Асли шу Роҳат хола бирор ёққа кўчиб кетганда зўр бўларди-да: кўча ўзлариники бўлиб қоларди, хоҳлаганча маза қилиб ўйнашарди.

Сирасини айтганда, тўп ўйнагани киш яхши — «стадион» кўпаяди. Мол-қўйларини далага қўйиб юбориб, фўзапоядан бўшаган бўлакларда¹, бедапояларда тўп тешишга нима етсин! Ҳеч кимнинг ойнаси ҳам синмайди, девор ҳам ошилмайди, қулоқлари ҳам тинч бўлади.

Демак, шу воқеа Саксоновнинг қулоғига бориб етибди-да. Ким етказдийкин унга? Ё Роҳат холанинг ўзи келиб арз қилдимикан?..

— Турмайсанми?

Шавкат чўчиб тушди. Туртган Раҳима эди. Қараса, ҳамма ўрнидан турган, тарих ўқитувчиси синфдан чиқиб борарди. Охирги соат бўлгани учун бирин-сирин йиғиштирилиб болалар ҳам жўнади. Унинг болаларга хаваси келди, аммо... Гўё буни сезгандек Али ёнидан эрмаклаб кўз қисиб ўтди. Яна баъзилар ҳам ачингандек унга қараб-қараб чиқиб кетди. Шавкат сумкасини олиб хушламайгина математика хонаси томон йўналди. Кўп ўтмай

¹ Дала пайкал.

у Саксоновнинг олдидан кувониб чикди. Боягина ковоқ-тумшуғи осилиб математика хонасига ўғри мушукдек пу-сиб кириб боргани қаёқда-ю, у ердан гул-гул очилиб чикқани қаёқда!

У сумкасини ҳавода айлантирганча мактаб ҳовлиси-даги катта толга суяб қўйилган велосипеди рулига уни илиб, эгарга енгил қўнди-да, стадионга ўтди. Баҳор таф-ти уриб ажриқлари яшил тусга кира бошлаган майдонни велосипедда гир айланаркан, хаёлида Саксонов айтган гаплар чарх урар эди.

— Кеча РайОНО дан хабар келди: баҳорги таътил кунлари вилоятдан «Фарғоналик ёш сайёҳлар» поезди республика бўйлаб сафарга чиқаркан. Бизнинг мактаб-дан ўқитувчилар сени мўлжаллашди. Чет тили ўқитув-чинг ҳам, жисмоний тарбия ўқитувчиси Расул ҳам, ада-биёт ўқитувчинг Клара Тожиевна ҳам. Мен ҳам уларни қувватладим. Математикага озроқ ялқовлигингни айтиб ўтирмадим. Бир Гулливер бўп ке-чи, кейин бу ёғини ҳам тузатарсан-а? Даданг олдинига унамади, кўплашиб базўр кўндирдик. Энди гап сенда қолди. Борасанми?

— Бораман!

— Унда тайёргарликни кўравер! Таътилга ҳам бир хафта қолди.

— Домла, қаерларга обориларкан?

— Самарқандга, Бухорога, Урганчга, Хивага...

— Тошкентга-чи?

— Тошкентга ҳам. Нима эди?

— Ўзим, шундай...

Шавкат катта кўчага чикди-ю велосипедини елдай учириб кетди. Тошкентга борилса зўр экан. «Пахтакор» стадионини ўз кўзи билан кўради. Олий лига ўйинлари ҳам аллақачон бошланган. Бахтига ўйин куни тўғри ке-либ қолса, бир мириқиб «Пахтакор»га «балет» қилади. Неча марта катта болаларга қўшилиб атайин Фарғона шаҳрига бориб «Нефтчи»нинг ўйинини кўрган. Гол бўлганда ишқибозларнинг бақиришлари оламини бузаман дейди. Хамма бараварига туриб кетади, ким дўпписини осмонга отган, ким танимаса ҳам ёнидаги одамни қучиб ўпган... «Пахтакор»да бундан ҳам зўр бўлади, телеви-зорда кўрган...

Дадасининг унагани зўр бўпти. Энди иссиғида режа-ларини тузиб олиши керак. Хозирок, уйга бориб, ўтган йили «Ўзбекистон физкультурачиси»дан келган хатни то-

пади. Унда ёш футболчилар тайёрлайдиган Герман Титов номидаги махсус спорт мактаби хақида ёзилган. У, албатта, ўша ерга бориб ўқийди, футболчи бўлади, «Пахтакор»да ўйнайди. Бу ерда эса ҳеч ким унга хайрихоҳ эмас. Футбол — эрмакка чиқарилган тўп ўйин эмиш. Дадаси ҳам, бувиси ҳам, бошқа насихатгўйлар ҳам бир гапни топиб олишган: оёғинг синади, майиб бўласан, ёшинг ўтгандан кейин футбол сенга нон бермайди... Агар ҳамма улар ўйлаганчалик нон топиш дардида касб танласа, ўз соғлигини, ўз тинчини кўзласа, унда адабиёт опайлари кўп тилга оладиган Чапаев, Кочубей, Павел Корчагин, Абдулла Набиев, Тўйчи Эрийгитов, Мамадали Топиволдиев, Зоя Космодемьянская ва «Ёш гвардия»чилар қаҳрамонлик кўрсатардими? Ахир Юрий Гагарин ҳам илк бор фазога учганда ўзини ўйламаган-ку! Тўғри, футболчи бўлиш қаҳрамонлик ҳам, космонавт ҳам бўлиш эмас, лекин ҳамма ўз оёғини, жонининг тинчини кўзлайверса унда футболнинг, ўзбек футболининг холи не кечадиди? Хўш, булар ҳақда ким ўйлайди, ким бош қотиради? Ахир футбол юлдузи қилиб Пелени оламга танитган, Лев Яшинни, Эсебиони, Круиффни, Жоирзиньо, Ривелино, Марадона, Россияларни дунёга машҳур қилган ҳам шу футбол эмасми? Ўзларидаги Красницкий, Абдураимов, Пшеничников, Раҳматуллаевларнинг номларини Ўзбекистонда ким билмайди? Ҳатто чет элларда ҳам билишадими-ку. Ўтган йили — олтинчини битиргандаёқ Тошкентга — спорт мактабига бормоқчи эди. Аввалига дадаси «йўқ» деди, директор-да, хужжатларини бермади... Кейин бошқа ўқитувчилар ҳам бошида унинг ёнини олишган бўлди-ю, охирида айнишди. Ҳатто физрук — Расул домла ҳам фақат гапда бор экан. «Спортни севинглар, болалар! Спорт унақа, спорт бунақа...» Ё дадаси бир нима деб қулоғига шипшиб кўйганми, ўшандан буён Шавкатга нукул футболни ёмонлаб гапиради... Шартта Ломоносовга ўхшаб уйдан қочиб ҳам кетарди-ю, хужжатларини ололмади-да. Энди «Тошкент» сўзини эшитса юраги жизиллайди, кетаётганларга эргашиб жўнаворгиси келади. Дадаси эса бора-бора футбол сўзи оғзидан чиқарчиқмас ёқасига ёпиштирадиган бўлиб қолди.

... Бир гал колхоз машина бермади. Йўлкира қилишиб, етмиш-саксон чақирим йўл босишиб, кўпчилик бўлиб Фарғонага «Нефтчи»нинг ўйинини томошасига боришди. Қайтишда йўловчи машина кутиб, кеч қолиш-

ди. Шунда тўп деса дунёнинг нариги чеккасига ҳам боришдан тоймайдиган Саминжон «колсак-чи», деб таклиф қилди. Саминжон Шавкатдан уч-турт ёш катта, тўп теппишда энг мохирлардан. Бир томони Шавкатларга қариндош.

— Уйдагилар илҳақ бўлади-да, айтмаганмиз, — деди бошқалар эътироз билдириб.

— Дадам уришади, — деди Шавкат ҳам ташвишланиб. — Бу ёққа келганимни билмайди.

— Йўлини топамиз, — деди Саминжон.

Хуллас, чойхонада тунаб қолишди. Саминжон бирпасда аллақерга бориб, қишлоққа «сим қоқиш»га ҳам улгурди. Эртасига шаҳар айланиб юриб-юриб, уйга қош қорайгандагина кириб келишди. Дадаси Шавкатни оморборхонага камаб обдон савалади. Бу ҳам етмагандай оморборхона эшигини кулфлаб кўйди. Шу ерда ётган иккита эски яшиқни устма-уст кўйиб, қорақуяга беланганича энди мўридан бошини чиқариб томга ўтмоқчи эди, дадаси кўриб қолиб, кўлига илинган нарсани унга қарата отди. Кўркқанидан ўзини пастга ташлаб юбориб бадани моматалоқ бўлди. Дадасидан еган калтаклари-ю йиқилиб тушгани бир бўлиб анча кунгача дарсга боролмай юрди. Шу футболни деб у ҳаммасига чидаб келган, бундан кейин ҳам чидайдди. Лекин вақт ўтяпти, футболчи бўлиш учун эса хозирдан — суяк қотмасдан ҳаракат қилиш керак. Баъзилар, олдин мактабингни битир, футбол қочиб кетмас, деб унга далда бермоқчи бўлади. Йўқ, кейин кеч бўлади. Уларнинг фикрича, футболчиликка ўқишнинг ўзи ғирт аҳмоқлик эмиш. Гапларининг бемаънилигини... Демак, унинг учун бирдан-бир йўл — Тошкентга борганида ҳаммасини ўзи ҳал қилиб келиши қолган. Худди эртақлардаги қахрамонлардек ўз орзуси, ўз тақдири учун ўзи курашади. Бўлмаса, орзусига етолмайди, ҳақиқий футболчилар киядиган футболкани киёлмайди, севимли командаси «Пахтакор»да бир умр ўйнамайди. Йўқ, у футболчи бўлиши учун қўлидан келган ҳамма нарсани қилишга тайёр, қандай тўсик бўлмасин, барини енгиб ўтади. Футбол — унинг ҳаёти, келажаги. Нега буни ҳеч ким тушунишни истамайди? Нега?! Бир оғиз «Борақол, жуда футболчи бўлгинг келаётган бўлса, бориб ўша ерда ўқи, бахтингни синаб кўр», дейишса-ку, олам гулистон-ку! Дадаси ҳам ғалати-да, ҳамма нарсани тушунган ўқитувчи бўла туриб футболга келганда тўнини

тескари кийиб олади. Ўзлари-ку телевизорда футбол бўлса, телевизорнинг тагига ётиб олади. Аслида шу футболга ишқибозлик ҳам дадасидан юққан-ку!

Бувисининг айтишича, дадаси армиядан келгач, колхоз марказидаги мактабда болаларни «раз-два»дан ўқитиб юраркан. Бувиси ҳам дадасини далада ишлаб юрганда мактабга «жин араваси»ни миниб қатнаган кезлари кўрган экан. Нукул уларнинг рўпарасига келганда велосипед ё занжир ташларкан, ё «бузилиб» қоларкан... Эсини таний бошлаган дамлардан дадаси «оппоқ йигит, ширин йигит, қора майиз йигит» деб эркалатганларини у ҳамон эслайди. Кейин-кейин дадаси ўша армиядан қайтган йили Ленинободдан миниб келган «ХТЗ» велосипедига (бувиси айтган «жин арава»га) миндириб, уни ҳам мактабига олиб борарди. У стадионнинг бир четида ўтирганча болаларнинг ҳансираб чопишларини, турникка осилишларини, тўп ўйнашларини томоша қиларди. Айниқса, ўгил болаларнинг икки тараф бўлиб тўп тешишлари унга жудаям ёқарди. Дилида футболга кизикиш ўшанда пайдо бўлган бўлса ҳам ажаб эмас; дадаси ҳам унинг кўнглига қараб қишлоқда ўша пайтларда ҳали ҳеч кимда йўқ чарм тўп (бошқа болаларда тикан кирса тешилиб, дами чиқиб кетадиган резина тўп бўлар эди) олиб берди. Болалар унинг чарм тўпини ўйнашга ишқибоз эди: «Бор, Шавкатжон, тўпингни олиб чиққин», деб унга ялинишарди. Гоҳ олиб чиқарди, гоҳ йўқ. Агар ялинганлар орасида ўзи ёқтирмайдиган битта-яримта бола бўлса, олиб чиқмасди. Катта-катта болалар тўп эгаси бўлгани учун кичкиналардан ҳеч кимни ўйинга қўшишмаса ҳам уни қўшишар эди. Митти бўлсаям чиранчоқ эди. Уйларининг рўпарасидаги кинотеатр ўрни илгари ажриқзор эди, кўпроқ ўша ерда ўйнашарди. Ҳатто ойдинда ҳам алламаҳалгача қишлоқ оромини бузиб тўп ўйинни тўхтатай демас эдилар. Уйлари яқин бўлганидан Неъмат ўпка уларни сўқар, Йўлчи бақироқнинг жағи очилиб қоларди. Болалар парво қилишмасди. Гоҳида қоронғироқ бурчакка пилдираб кетган тўпини ярим соатлаб излаб эслари кетарди. Баъзиларнинг оналари жиғибийрони чиққанча келиб, бақириб-чақириб, қулоғидан чўзиб, олдига солиб ҳайдаб кетарди. Мана шундан буён футбол унинг жону дили. Бўш вақтини тўпдан бир қадам нарида ўтказмайди. Лекин мактабларига дадаси келди-ю, ишнинг пачаваси чиқди. Ҳамма ун-

га директорнинг ўғли деб айрича ҳурмат билан қарайдиган бўлиб қолди; бу билан унинг заррача иши йўқ, лекин дадасининг келишини унга фойдасидан кўра зиёни кўпроқ эди. Баҳолари сал пастласа, ёки озгина шўхлик қилса — тамом, ҳамма қатори домлалардан сўкиш эшитгани етмай, уйга борганда дадасидан балога қолади. Алига ёки Абдулла сўтакка ўхшаганлар билан гижиллашиб, ёқалашиб қолса ҳам дадаси уни уришаверади. Ҳақ-ноҳақ дакки-дашном еявергандан кейин алам қилади-да, одамга! Нима, Али атайлабдан унинг оёғига тепса ҳам индамайсанми?

Авваллари футболчи бўламан, деганда дадаси: «Ҳа, сендан Абдураимов ёки Красницкий чиқади», деб кўнглини кўтарарди. Энди эса «тўнини тескари кийиб» олган. «Мундоқ зехн кўйиброқ ўқи, математик бўласан, пединститутга кириб ўқийсан» эмиш. Э, ундан икки дунёда ҳам Саксонов чиқмас! Ўзи қизиқмаса, юраги жиз этмаса, қандай математик бўлсин! Дадаси ҳам ғалати-да, юрагидаги дардини билатуриб шунақа дейди. Унинг нияти битта: «Пахтакор»да ўйнаш, хужумчи бўлиш, вассалом. У ҳали шундай тўплар урсинки, худди 1966 йилда Австрия терма жамоаси дарвозасига Бишовец «бошидан ошириб» урган тўпдан ҳам чиройли бўлсин, ишқибозлар бир умр эслаб юрсин. Дадасидан бошқа директор бўлганда аллақачон ҳужжатларини бир амаллаб олиб, Тошкентга кетворарди...

Шавкат шу ўйлар билан ховлиларига кириб келди-да, велосипедини йўлак деворига суяб қўйиб, сумкасини кўтарганча нарвондан дарвоза тепасидаги болаҳонага кўтарилди. Бу ер унинг дарсхонаси, ҳеч ким халакит бермайди; бувиси чиқишга ҳафсала қилмайди, дадаси ўзидан ортиб бир ойда бир чикса чиқади, бўлмаса йўқ. Укаларини ўзи йўлатмайди. Хонада бир стол ва бир стулдан ташқари китоб тўла этажерка, мактаб термаси билан у ёқ-бу ёққа футбол ўйнагани борганда киядиган бир сидра яп-янги футбол формаси-ю, ўтган йили Тошкентдаги физкультура институтида ўқийдигани ҳамқишлоқлари Фозил курашчи келтириб берган олачипор тўпи бор. Бу тўп дадаси олиб берганидан ҳам зўр. Яна аллақанча «Ўзбекистон физкультурачиси», «Советский спорт» газеталари, «Спортивные игры» журналари, турли йилларда турли нашриётлар чиқарган футбол маълумотномалари, машҳур футболчиларнинг суратлари жамлан-

ган иккита альбом ва «Пахтакор» командаси тўғрисида, унинг ўтган йиллардаги ўйинлари ҳақидаги қайдларга, жадвалларга тўла қалин-қалин дафтарлари ҳам бор. Дафтарлардаги ёзувларни у ёд биларди. Билафонлигидан болалар орасидаги футбол баҳсида доим ғолиб чиқарди. Деворларга эса қайсидир журналлардан қирқиб олинган, дадаси ҳар кўрганда «йиғиштир», деб уришадиган Пеле, Круифф, Бэст, Лев Яшин, Абдураимов, Красницкий, Пушкин (улар Пшеничниковни шундай аташарди), Стрельцов ва яна бошқа қатор машҳур футболчиларнинг ўйин пайтидаги рангли, рангсиз суратлари ёпиштириб ташланган. Китоблар орасида эса Азиз Несиннинг «Футбол қироли» китоби ҳам бор. Хуллас, пастаккина, чоғрок бу хонада у ўзини улкан бир футбол дунёсида юргандек ҳис қиларди.

Шавкат сумкасини столга қўйди-да, девордаги расмларга узоқ тикилиб қолди. Одатдагидек, суратлар унинг хаёлини олис-олисларга олиб қочди... У секин «Футбол қироли»га қўл чўзди. Китоб қатида Шавкат тез-тез ўқиб турадиган, ҳар ўқиганда дили ёришиб кетадиган, ёлғиз тасаллиси, умиду ишончи, ҳамдарди — Тошкентдан келган мактуб сақланарди. Хозир жуда-жуда уни ўқигиси келди.

III

«Ҳурматли Шавкатжон Ҳамдамов, — деб бошланарди машинкада ёзилган ўша хат. — Сиз таҳририятимизга йўллаган мактубни ўқиб чиқдик. Истагингиз футболчи бўлиш экан, бу жуда яхши. Республикамиз, яъни Ватанимиз футбол шарафини химоя қилиш учун ҳамиша талантли ёшлар керак. Бундай талантлар сиз каби ўтюррак, бир сўзли ёшлар орасидан отилиб чиқиши бизни доим қувонтиради. Барча соҳадаги сингари яхши футболчи бўлиш учун кишида хохиш-истакдан ташқари талант ҳам бўлиши керак, сезишимизча, у сизда борга ўхшайди. Талантни эса ёшликдан эҳтиётлаб ўстириб бориш керак. Вақтнинг фарқига бормай кўча-қўйда уззукун тўп тепавериш билан мақсадга эришиш қийин. Сиз бунини вақтида тушунибсиз: спорт мактабида ўқишга чоғланиб оқилона хулосага келибсиз, шогирднинг устоз кўргани яхши, мактаб кўргани яхши. Футбол — улкан спорт, ўзига хос катта бир санъат. Шунинг учун Шавкат-

жон, сизга буларни эслатарканмиз, аҳдингиз ҳақида яна бир бор пухтароқ ўйлаб кўринг, деймиз. Футболга қизиқишингиз ўткинчи бир ҳавас эмасми?.. Кўпинча болаликда одам ўт-олов бўлади, сахродаги сароб чанкаган кишига улкан дарё янглиғ кўринганидек, гоҳида хаёлий шон-шуҳрат ҳаваси одамни алдаб қўяди. Агар қизиқишингиз ўткинчи бир ҳавас эмаслигига қатъий ишонсангиз, астойдил ҳаракат қилинг, албатта, ниятингизга етасиз, бунинг учун бизда ҳамма шароит бор.

Ҳозир ҳар бир вилоят марказида, ҳатто баъзи туманларда ҳам махсус спорт мактаб-интернатлари мавжуд, табиийки, уларда футбол бўлимлари ҳам бор. Пойтахтимиздаги Герман Титов номли махсус спорт мактаб-интернатида ёш футболчилар ҳам таҳсил олишади: улар малакали устозлар ёрдамида мамлакатимиз ҳамда чет эл футболларида эришилган ютуқлар асосида футбол сирларини, техникаси ва тактикасини ўрганишиб, етарлича жисмоний тайёргарликдан ўтишади. Ўз устида кунт билан ишлаган, машгулотларда ўзини кўрсатган иқтидорли ёшлар мактабни тугатгач, республикамизнинг олий лигадаги асосий жамоалари сафида тўп суришади. Бу мактабни тугатган таниқли ўйинчилардан Тўлаган Исоқов, Олим Ашуров, Владимир Фёдоров, Михаил Ан, Шуҳрат Эшбўтаев, Вячеслав Бектошевлар турли йилларда «Пахтакор» шарафини мардонавор ҳимоя қилишганидан хабарингиз бўлса керак...

Шавкатжон, биз ҳам сизни кунт билан футбол сирларини ўрганишингизга, келгусида мамлакатимизнинг етук футболчиси бўлиб етишишингизга тилакдошимиз!»

... Улкан «Пахтакор» стадиони томошабинларга лик тўла. Шавкат ҳам пахтакорчилар сафида ўйнапти. Ана, тўп унга оширилди, унинг оёғига тўп тегар-тегмас ишкибозлар жонланиб, ҳамма ўрнидан туриб кетди. У кетма-кет рақиб ўйинчиларини алдаб ўтиб, гол урди. Бўлди қарсак, бўлди олқиш. Таблода ёш ҳужумчи Шавкат Ҳамдамов фамилияси ёнди. У қувончдан ўзини қўярга жой тополмас эди. Ишкибозлар тинмай олқишлашарди. Диктор унинг исмини тилга олиб, тўп урганни таъкидлади, яна шовкин кўтарилди. Теварак-атрофдаги даврахтлардан қушлар осмонга учди...

Хат гўё сеҳрли денгиз эди. Ҳар гал ўқиганда у бу сеҳрли денгиз тўлқинларига миниб чексиз олисликлар сари сузиб кетарди. Эҳ-хе, Шавкат не-не қадам етмас

кирфоқларга, сирли оролларга бориб келмади. Айникса, хатни илк бор ўқигандаги қувончу шодликларини таърифлашга тил ожиз. Хатни олиб ўқигач, уни аввал Раҳимага кўрсатганди. Уйга келгач эса бувисига суюнчилаганди. Унинг тўп ўйин машмашаларидан безори жон бўлиб юрган Ҳайринисо опа тушликдан кейин далага шошиб турган бўлса ҳам, ўғлининг гапларини олдинига индамай эшитди. Бироқ Шавкат хатни сўзма-сўз ўқиб, тушунтириб бергач, далага кетаётганини ҳам унутди, ранги ўзгариб, ўғлини ёнига ўтказди.

— Қишлоғимизда ҳар бири тиллога тенг касблардан кўпи йўқ. Қара, Худойназар домланинг доктор ўғли Анваржонга, ҳамманинг дардига даво топиб, эл дуосини олади. Биров ўқитувчи — болаларнинг саводини чиқаради. Биров уста — иморат қуради, биров колхозчи — ҳеч кимдан кам жойи йўқ. Кўргин, бу касб-ҳунарларнинг нимаси ёмон? Ҳамманинг ҳаваси келади. Билмадим, сенга нима жин теккан: келиб-келиб ишқинг шу — оти-жўни йўқ касб — тўп ўйинига тушганини... Аслида барига دادанг сабабчи, кичкиналигингдан «қора майиз ўғлим, асал ўғлим, тилло ўғлим, ширин ўғлим» деб эркалатиб, талтайтириб юборди. Бошида тийиб олиш ўрнига кўнглингга қараб қатор-қатор тўп олиб берди. Энди жазосини тортаверсин! Кап-катта одам яқин-яқингача болаларни чоптириб, афандидек ўзи ҳам қўшилиб югуриб юрарди. Кўрган аёллар гапиришса номусдан ўлай дердим. Айтсанг, «физкультурачиман», дейди. Даданг, энди ақли кириб физкультурасини ташлаганда, сенинг тўп ўйининг бормиди? Даданг билади, мен билмайман, уни куйдирсанг бошинг оққан ёкқа кетавер, Тошканми, Масковми, Парижми, ўзинг биласан.

Бувиси кетмонини елкага ташлаб далага жўнади. Шавкатнинг роса боши қотди. Барибир кечқурун дадаси ишдан қайтгач, юрак ютиб хатни унга кўрсатди.

— Яна шу гапми? — Дамин ака тутокиб кетди, кўзларига қон югурди. — Сенга неча марта айтганман, футболчи бўлмайсан деб. — У хатни очмасданоқ улоқтириб юборди. — Қўл-оёғинг синиб, бир умрга майиб-мажрух бўлмоқчимисан? Бунақа бўлмагур ўйларни каллангдан чиқариб ташла!

- Барибир кетаман!
- Қаёққа?
- Футболчилар мактабига.

— Ўзбошимча! — Дамин ака Шавкатнинг юзига тарсаки тортиб юборди. — Кулоқсиз! Бор, йўқол! Кетсанг, хозирок кет!

Шавкатнинг юзлари чўғдек ёнди. Аммо негадир бу гал кўзларига ёш келмади. Бунга кейинчалик ҳам у кўп хайрон бўлиб юрди. Илгарилари дадаси урса, сўкса кўзларидан дувиллаб ёш тўкиларди. Чунки у вақтлар бирор айби учун сўкиш эшитарди, калтак ерди. Ҳозирчи? Ахир ўз кўнглингдагини айтиш айб эмаску. Шундай бўлгач, тўғриси айтди-қўйди-да. Тўғри гапга калтак еди-я! Олдин кетмаса ҳам энди кетади... У бошини мағрур кўтарди, ерда ётган конвертни олиб, алам тўла кўзлари билан дадасига илк бор тик қаради. Сўнг ҳеч нарса демасдан шартта орқасига ўгирилди-да, югурганча кўчага чиқиб кетди. Оқшом туша бошлаган эди. Қоронғилашаётган кўчаларда одам кам. Унга шуниси маъқул. Тўғри сўқмоқдан дала томон юрди. Илгарилари чўчиб ўтадиган паскам жойлардан хозир кўркмай ўтди. Хўжаарик бўйига келиб кўрқинчли, чуқур жарликда йилтиллаб оқаётган сувга тикилганча ажриқ устига ўтирди. Ўтирди-ю, бирдан ўпкаси тўлиб хўнграб юборди. «Ота эмиш, золим... Орзуларимга ғов бўлгани-бўлган. Барибир кетаман!» Шавкат секин кўз ёшларини артди. Йўқ, у қадригамас, дадасидан еган тарсаки учун эмас, балки ўзи ҳам англай олмайдиган қандайдир хаяжонга дош беролмаганидан йиғларди. Бу хаяжонни у илк марта хис этмоқда эди, дадаси билан бўлиб ўтган тўқнашув эса унинг юрагида бошланган ғалаёнга бир баҳона бўлган эди. Қоронғида сал-пал оқариб кўринаётган муқаддас Хўжаарик сувига қараб у «Албатта футболчи бўлман!» дея дунёдаги барча муқаддас нарсаларни тилга олиб онт ичди. Энди дадасининг калтаклари, сўкишлари унда нафрат қўзғатарди, холос. Бироқ ишни нимадан бошлаш керак! Кимга бориб арз қилсин! Булар хозирча жумбок. Лекин энди бир нарса аниқ: дадасидан асло бу йўлда рўшнолик кўрмайди; дадасига тарафкаш ўқитувчилардан қўлини ювиб қўлтиққа урди. Унинг орзулар у ёқда турсин, ўзи ҳам улар учун бир пул экан-ку. Фақат бувисинигина юраги ачинаркан, холос. Боя қизишиб гапирганда ҳам унга бўлишгиси келиб турди. Бор гапни бувисига айтди-ю кетди. Бувиси уни барибир тушунади. Дарвоқе, уни жуда ҳам ҳурмат қиладиган Раҳимага ҳам айтади.

Орзуси йўлида бу ерда уни бошқалар суямас экан, у хам бошқалар билан ҳисоблашиб ўтирмайди. Мақсади футболчи бўлишми, бу йўлда оёғи синаркану, хатто жонидан айрилса ҳам чекинмайди. Бу ердагиларнинг барининг тили бир, ўйи бир, футболчини хатто ярим тунда ҳам айиқдек ағанаб, мижжа қоқмай хузур қилиб телевизорда томоша қилишни билишади-ю футболчи бўламан деганни кўришолмайди. «Пахтакор»ми, «Нефтчи»ми ёмон ўйнаса буралиб сўкишади. Яхши ўйинчилар, яхши жамоа қаердан пайдо бўлади, бу ёғи билан заррача ишлари йўқ. Уларга сўкиниш бўлса бас. Шу ерда ҳам футболчи бўлиш мумкин эмиш. Физкультура домласи футбол техникасини ўргатиш у ёқда турсин, тўп тепаман деб ағанаб тушади-ю... Ақалли Физкультура институтида ўқиганда шу камчилигини тузатарди, у эса пединститутнинг тарихида сиртдан ўқиган. Дарс бергач, шу соҳада ўқимайдими? Мактаб, РайОНО раҳбарлари ҳам физкультурани менсимай, дуч келган одамга топширишаверади. Дарсда нуқул ўғил болаларни икки қатор қилиб, орага тўп ташлаб кўяди: биланларингча талашаверинглар! Қизларга бир умр волейбол ўйнатади. Бунақада бу яқин-орада тузукроқ спортчи чиқармиди. Ахир футбол — юмалоқ тўпнинг орқасидан бир гала бўлиб чопиш эмас-ку! Шунанга, спортни менсимайди, панжа орасидан қарашади, э, шу физкультура ҳам бир дарс-да, болалар ўқий-вериб зерикиб кетмаслиги учун чиқарилган-да, деб ўйлашса керак-да. Шундай бўлгач, уни ким ўқитгани билан ишлари нима. Хўш, агар футбол ҳам улар ўйлаганчалик жўнгина бир тўп ўйин бўлса, юз боладан тўксон тўққизтаси футболчи бўлишни орзу қилади, аслида шулардан мингдан бири футболга чинакам лаёқатли бўлиб чиқади. Бунга нима деркин улар?..

Кимдир секин томоқ қирди. Шавкат чўчиб тушди. Елкаси оша қайрилиб, гира-ширада ўзи томон келаётган бувисига кўзи тушди.

— Шавкатжон, сенмисан? — деди Хайринисо опа яқинлашиб, сўнг ўғлининг елкасига юмшоқ қўлларини оҳиста кўйди. Шавкат секин бош кўтарди. Тун гира-ширасида бувисининг офтобда қорайган юзини, ҳадик тўла кўзларини базўр илғади.

— Даладан кеч қайтдик. Бир этак ўтни ховлига ташлаб, нон тугунни сўрига қўйдиму укаларингдан бўлган

гапни эшитиб, сени излашга тушдим. Хеч жойда йўксан — кўркиб кетдим. Шунақаям бўладими бола деган? Кўнглим қайларга бориб келмади. Зимистонда бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Кўркмаганингни... Юр уйга.

— Бормайман!

— Нега?

— Ўша бор уйга бормайман.

— Кўй, унақа дема... Даданг яхши одам, сени ёмон бўлсин дермиди. Биласан, асли тезоб. Бир ловиллайди-ю, ўчади.

— Бормайман дедимми, бормайман.

-- Юр, юра қол, болам, тур ўрнингдан, мени кўп қийнама, — Хайринисо опа Шавкатнинг бошини бағрига босганича йиғлаб юборди. — Сени бу ердан топгунимча юзта Шавкат туғвордим. Юра қол, ўзим болахонангга жой солиб бераман, ўзим ҳам сен билан ўша ерда бирга ухлайман. Кўй, сал гапга хафа бўлаверма, биласанку, даданг ўзи шунақа. Бир кун келиб, сени ҳам тушуниб қолар.

— Гапирманг уни... Тушунийам керакмас! Сиз йиғламанг, сиз тушунсангиз бўлди.

— Мана, хўп, мен йиғламадим: кул десанг хозирок куламан, фақат сен юра қолгин энди. Сени мен тушунмай ўлибманми? Қайси она ўғлини тушунмайди, ахир? Қаерда юрсанг ҳам бошинг омон бўлса бас, бизни унутиб юбормасанг бўлди. Узокда бўлсанг соғинаманда — кўргим келади... — Майли, юр энди. Кетдикми?

Шавкат ўрнидан турди. Хайринисо опа уни излаб не хаёлларга боргандаги ваҳимадан хануз ўзига келолмай, ўғлини кучоғига олиб йўл бошлади. Ўғли маст кишилардек оёғини судраб босарди. Онаизор унинг бир оғиз гапига махтал эди шу топда. Шавкат эса ҳамон ўша оғир хаёллар гирдобидан чиқолгани йўқ. Сени хеч ким тушунмай, ёлғизланиб қолишинг қанчалик дахшат... лекин шундай пайтда ҳам уни ҳамиша тушунадиган бувиси бор экан; бувиси сира уни ёлғизлатаб кўймайди, хеч ким унга бувисичалик меҳрибон эмас. Даладан келибди-ю, овқатланиш ҳам эсига келмай, ҳатто иш кийимларини алмаштирмай унинг ташвишида зир югурибди. Ана, бувисидан ажиб бир хид — хеч нарсага қиёслаб бўлмайдиган, таърифга сиғмас она хиди димоғига уриляпти. Олдинлари бу табаррук хидни бунчалик теран илғамаганди,

энди қаерда бўлса ҳам кўнглида туйиб юради...

Хайринисо опа гуё маҳрум бўлиб қолишдан кўрқаётгандек чурқ этмай келаётган ўғлини елкасидан маҳкамроқ қучди. Ўғли унинг бағрини ҳувиллатиб кетмоқчи... Бир сўзлиги фирт отасининг ўзи-я, бир туки ўзгасмас. Бу бола бир кунмас бир кун айтганини қилади, уни ҳам, бу кенг даргоҳни ҳам ташлаб, ўша ўзи айтиб юрадиган тўп тепадиганлар мактабига, Тошкентга кетади. Отасининг қилиқларидан боланинг аллақачон уйдан кўнгли совиган. Отаси ҳам бундоқ ўз танида ўйласа бўларди. Энди Шавкатига сира ҳам қаттиқ гапирмагани бўлсин, отасидан топмаган меҳрни ундан топсин...

Онанинг кўзлари ёшланди. Ўғлига билдирмаслик учун тескари қараб кўйлагининг енги билан ёшини артиб олди. Шавкат эса ҳамон жим борарди...

IV

Кимдир чақирди, Шавкат хаёли бўлинганича «хозир» дея қуёшга тескарилигидан кундузлари ҳам нимқоронғи бўладиган болаҳонанинг кўчага қараган деразасини очди. Пастда қизил гулли чит кўйлак устидан қора бахмал нимча кийиб олган, қирқ кокил қилиб майда ўрилган сочлари ёйилганча Раҳима турар эди. Улар тушдан кейин кўпинча биргаллашиб далага — ойиларининг ёнига боришарди.

— Бормайсанми? Кийимларингни ҳам шу маҳалгача алмаштирамансан, — деди у Шавкатга қараб.

— Бормайман.

— Нега?

— Бугун колхоз командаси вилоят биринчилиги учун ўйнайди.

— Сениям кўшишадими?

— Ҳали кичкинаман-ку, томошага борамиз, болалар билан.

— Айтмоқчи, тинчликми? Саксонов нима деди?

— Тинчлик ҳам гапми, хушхабар.

— Вой ростданми?

— Бир ҳафтадан кейин саёҳатга кетяпман. «Фарғоналик ёш саёҳатчилар» поездида. Тошкентда ҳам бўларканми, — деди Шавкат ва Саксоновнинг айтганларини сўзлаб берди.

-Ўх-ху, ишлар беш-ку! Мен бўлсам...

- Ўзим ҳам кутмагандим... Дадам кўнибди.
- Ниятингга етибсан-да. Табриклайман!
- Раҳмат!

У Раҳиманинг ортидан узок тикилиб қолди. Оддий кийимлар ҳам қишлоқ қизларига зап ярашади-да... Деразадан кириб келаётган баҳор шабадаси этини жунжиктирса-да, Шавкат парво қилмай олисларга кўз тикди: узокдан тоғ чўққиларидаги қорлар товланиб кўринар эди; кўм-кўк осмонда унда-бунда бесаранжом булутлар кезиб юрар, қирларда, толу терак новдаларида яшиллик туси уриб қолибди. Ана Раҳима, худди мана шу ям-яшилликлар орасида учиб бораётган фариштага ўхшайди... Баҳор! Айниқса, бу баҳор унга жўяли келяпти. Саксоновнинг жон куйдириб жаврашларида ҳам жон бор экан...

Ўтган йили Клара Тожиевна: «Футбол ҳам ўз йўлига, адабиётга тузуксан, тўгаракка қатнашиб олимпиадага тайёрлансанг» деганида Шавкат аввалига кўнгиси келмади. Кейин опайларини жуда ҳурмат қилгани, дарсни ҳам қизиқарли қилиб ўтгани учун гапини икки қилмай рози бўлди. Дарсдан сўнг хаёли кўпроқ футболга чопса ҳам, ҳафтада икки марта «Ёш адабиётчилар» тўгарагига қатнаб турди. Дадаси ҳам хурсанд эди. Тўғри, адабиёт математика эмас, лекин ҳар ҳолда ўғли шу адабиётни деб зора тўпдан узоклашса. Район олимпиадасида ғолиб чиқди, вилоятда иккинчи ўринни олди. Клара Тожиевна «менинг шогирдим», деб роса хурсанд бўлди. Район ва вилоят маорифидан фахрий ёрлиқлар беришди.

Спартакиададаги жонбозлиги ҳам бекор кетмабди — Расул домла ҳам унинг тарафини олибди. Инглиз тилини қотириб ўқиши ҳам қўл келибди. Мана яхши ўқишнинг самараси, у Тошкентга боради. Тошкент — орзуларига бешик бўладиган, уни сеҳрли футбол дунёсига олиб кирадиган шаҳар. Умуман, яхши ўқимаганда, адабиёт олимпиадасида ғолиб чиқмаганда, спартакиадада ёш бўлса ҳам футболни жон куйдириб ўйнамаганда бу гаплар қаёқда эди. Ана энди Али ҳам гердайиб гапирган гаплари учун уялиб қолади...

Шавкатга бир хафта роса имиллаб ўтгандек туюлди. Нихоят баҳорги таътилга чиқиш кунини синфда учинчи чорак якуни ўқиб эшиттирилди, кейин мактаб ховлисида йиғин бўлди. Саксонов йиғинда Шавкатнинг саёхатга боришини ҳам айтиб ўтди.

— Ҳамдамов бу шарафга, — деди у шу жойида овозини кўтариб, — аъло ўқиши, намунали хулқи, адабиёт олимпиадасидаги ютуғи ва спортдаги жонбозликлари учун эришди...

Саксонов яна кўп гапирди. Шавкатга унинг спортни тилга олгани ёқди, бундан ғурурланди. Лекин шодлигига путур етди. Уларнинг районидан борадиган қирқ нафар ўқувчига Сулаймон вожатий бошчилик қиларкан.

Сулаймон кўшни қишлоқдан қатнаб ишлайди. Ўтган йили ҳарбийдан қайтгач, яп-янги ҳарбий кийимда Шавкатларникига келиб, дадасидан иш сўраган эди. Эски пионервожатий, ўқишга кетиб, ўрни бўшаганди. Шу-шу у мактабда бош пионервожатий. Ўзи кўпол, болаларга сира юмшоқ гапирмайди: сал тўполонгаям жаҳонга жар солиб бақиради, ховлиқма; йўлакда тезроқ юриб ёки каттарок, қадам ташлаб қўйишса ҳам «югурма» деб сўқади; эрталаб беш минут кечикишса сўроққа тутгани «Пионерлар хонаси»га судрайди. Бир минут учун бир соат койийди. Ўта расмиятчи! Бир кун галстук тақиш ё унга салом бериш эсларидан чикса (ахир одам ўзи ҳурмат қиладиган кишига салом беради-да), дарҳол тутундек бурқсийди. Булар-ку майли-я, аммо футболнинг «ф» ҳарфига тушунмагани ёмон, дунёда тўпга қизиқмаган битта йигит бўлса, у ҳам шу Сулаймон. Йигит одам шунақа бўладими? Футбол орқасидан болаларга кўз очирмайди. Катта танаффусларда ҳам баъзан ҳозир дарсга қўнғироқ бўлади, деб беш минут олдин ўйинбузуқилик қилади. Дарсдан сўнг тўп тепгудек бўлишса, стадиондан қувгани ортиқча. Бошқа ўқитувчилар уларга қўшилиб футбол ўйнайди, у бўлса... Бирор мактабга футбол ўйнагани борадиган кун охириги соатдан кетишларига синф раҳбари ҳам, физрук ҳам қаршилиқ қилмайди-ю, бироқ, шу Сулаймон каттачилик қилади. «Дарсни ташлаб кетишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ!» Ахир футбол олдидан қулоққа дарс кирадими? Келиб-келиб шундай одамни уларга бошлиқ қилишадими-я. Бу кимдан чиққан фикр экан-а?..

Йиғин тугагач, синфдошлари бирин-сирин табрик-лаб, унга оқ йўл тилашди. Бошқа синфдагилар эса «ана-ви футболчи бола саёхатга боради-да», деб бир-бирлари-га уни кўрсатишарди. Аммо синфни орқага тортувчи Али билан Абдулла сўтакка бу гаплар ёкмади.

— Қоч, қоч, йўл бўшат, машхур сайёх келяпти, — деди Али Абдуллага синф эшиги олдида.

— Шуни айт, нима бўлсаям директорнинг боласи-да, — сўтак уни қувватлади.

Шавкат бир депсинди-ю, жахлини ичига ютди. Кўнгли эгрининг гапи ҳам эгри экан-да! Алининг оғзи полвонлиги учун бир марта мактабнинг орқасидаги сайхонликда яккама-якка жангда бошлаб таъзирини берган эди. Синф болалари иккига бўлиниб роса жангни томоша қилган, Алининг башарасига мушт тушганда ўзининг тарафкашлари мириқиб кулишганди. Шундан буён Алининг анчайин ақли кириб, понуги пасайиб қолган эди. Занғар, хаммасини унутибди-да, бир эслатиб хотарасини янгилаб қўйсамикан? Лекин ҳозир мавриди эмас-да, бир гап бўлса физиллаб Саксоновнинг қулоғига етади, сўнг дадаси эшитилади, касрига саёхатдан қолиши мумкин. Балки бунни билиб, улар атайин жанжал чиқариш учун жиғига тегишаётгандир. Чучварани хом санашибди. Майли, жойи келганда тузлайди уларни. Али-ю очик рақиб-а, лекин анови Абдулла-чи? Ўзи-ку тўнғиздек кўпол: на ўқишда, на футболда бор, жим турган тўпни тепаман деб кулаб тушади. Синфдаги ўн етти боланинг ичида энг овсари, ҳатто Алидан ҳам ёмон ўйнайди. Дом физкультура дарсида навбатчиликни таллашиб синфга қоровул бўлиб олади. Дарсларда пишиллаб ухлаб қолади. Аммо физика ўқитувчиси Ҳайдаров котириб унинг таъзирини беради-да. Дарсини сўраса миқ этмай тураверади. Шунда Ҳайдаров қулоқ-чаккасига бир шапалок қўяди-да: «Ўтир, уч, — дейди. — Сениям, мениям ҳақимиз колмади, ора очик». Абдулла сўтак юзлари шолғом бўлиб жойига ўтиради. Болаларга бу хўп томоша-да. Ҳамма ўқитувчилар ундан куйган, «аммамнинг бузоғи», деб қойишгани қойишган... Шавкатнинг саёхатга бориши уларга ёкмаётган бўлса ўзларига қийин, алам қиларкан, яхшироқ ўқимайсанларми...

Шу кунни район болалари марказга йиғилишиб, Сулаймон вожатий бошчилигида автобусга ўтиришиб Фарғонага жўнашди. У ерда ҳам катта йиғин бўлди.

Кечга томон Марғилондан поездга ўтиришди. Ҳар бир район болалари ўзларига ажратилган вагонларга жойлашишди. Шавкат боя иш билан Фарғонада қолган ва ҳозиргина бу ерга етиб келган дадаси билан хайрлашди-да, вагонга чиқди, пастда эса дадаси Сулаймон вожатийни бир четга тортиб нималарнидир уқтирарди...

VI

Поезд йўлга тушганда болалар аллақачон ўз холлари-ча купеларга жойлашиб олишганди. Бу Сулаймонга ёқмади, ҳаммани қайта бўлиб, ҳар бир купега биттадан бўйи тикроқ болани бошлиқ қилиб тайинлади. Қолганлар шу боланинг гапига кираркан. Шавкат боя ўтган йилги спартакиадада танишиб қолган район марказидаги саккиз йиллик мактаб-интернат футболчиси Акрам билан бир купега жойлашиб, ёнларига кириб-чиқиб юрган икки болага ҳам эътибор қилмай, ўтган йилги финал ўйини ҳақида қизгин суҳбатлашиб ўтиришарди.

...Спартакиаданинг саккиз йиллик мактаблар орасидаги финалида уларнинг жамоалари учрашган эди. Ўшанда Акрам еттинчида, Шавкат эса олтинчида ўқир, жамоадошлари ичида энг кичиги эди. Аслида мактаб термасига саккизда, қолаверса еттида ўқийдиган болалар олинарди. Шавкат яхши ўйнагани учун жамоага ёзиб қўйилгани билан ҳали кичкинасан деб, доим «запас»да олиб юришар, гоҳо ўйин охиралаганда «замена»га тушарди. Бу унга алам қиларди. Лекин у футболда ҳамиша чакқон, тез югуради, тўпни лаҳзада қабул қилиб, аниқ узатади, зарбаси ҳам чаккимас, дарвозани ҳам беҳато нишонга олади; кейин жон-дили билан берилиб ўйнади; ютуқдан бир ҳафта қувониб, мағлубиятдан бир ой хафа бўлиб юрарди. Бу таъсирчанлик, бу куюнчаклик ёш футболчи учун омад. Буларни Расул домла билар, шунинг учун йил бошида сира иккиланмасдан уни жамоага қабул қилган эди.

Ўшанда финал ўйинигача кўпчиликнинг оёғи жароҳатланиб, Шавкат илк марта майдонга ўйин бошидан тушди, одатдагидек чап қанот ҳужумчиси бўлиб ўйнади. Ўйин кескин бошланди, интернатчилар кетма-кет ҳужум қиларди. Чунки улар бир неча йилдан буён сурункасига саккиз йиллик мактаблар орасида район чемпиони, унча-мунча рақибни осонликча ютишарди, лекин сўнгги йил-

ларда Шавкатларнинг мактаби уларга жиддий ракиб бўлаётган эди. Аввалги йилги финал учрашувда асосий вақтда ҳам, қўшимча вақтда ҳам ҳисоб очилмай, ўн бир метрдан тўп тегишида интернат ўйинчилари усталик қилиб қолиб чиқишганди.

Ҳозир эса ўйин қизиқ борарди, иккала жамоа ҳам бир-биридан қолишмасди. Ҳакамлар ҳам, аксарият ишқибозлар ҳам, томошабинлик қилаётган РайОНО мудиригача интернатчиларга мадад бериб ўтирарди. Чунки улар анча йилчардан буён вилоятда район шарафини ҳимоя қилиб юрар, қайсидир бир йили ҳатто Тошкентга — республика биринчилигига ҳам борган эди-да. Бироқ Шавкатлар ҳам бўш келмади. Ҳар бир ўйинчи Расул домланинг интернат ўйинчиларининг кучсиз томонлари ҳақида айтган кўрсатмаларига амал қилиб тўп сурарди. Иложи борича ҳеч ким ўйин қондасини бузмас, ҳакамларнинг иши ҳам кўп йиллик тажрибадан маълум, бу ҳақда ҳам Расул домла қулоқларига қуйиб қўйган. Биринчи бўлим охирлаган сайин кўпларнинг фикри ўзгара бошлади: «Қишлоқ болалари ҳам чаккимас!» Ўйинчиларидаги дастлабки чўчинқираш ва ҳаяжон ортга чекиниб, ўзларига ишончлари ортиб борарди. Шу пайтгача интернатчилар тўп ура олишмадими, бу ёнига яна ҳам дадилроқ ҳаракат қилиш керак!

Лекин ўйиндан ташвишланаётганлар ҳам йўқ эмасди. Айниқса, ҳар йили район спартакиадасини ўтказишда фаол ташкилотчи — интернат физруги, ҳаммага таниқли Шухрат Турсунович бетоқат. Унга қолса, интернатнинг ғалабасини таъминлайдиган битта гол учун тортишиб Халқаро футбол федерациясига боришдан ҳам тоймас эди. Асли ўйинга ўзи ҳакамлик қилмоқчи бўлди, лекин Расул домла орага тушди: «Ия, Шухрат Турсунович, бу ёғи қандай бўларкан, бир томон ўз жамоангиз бўлса... Эшитган қулоққа яхшимас!» Хуллас, ҳакамликдан воз кечишга тўғри келди. Мана энди бир жойда ўтиролмапти. Қани бир мўъжиза юз бериб, бир зум чол Ибн Хаттоб бўлиб қолса-ю, бу қишлоқилар дарвозасига унинг ўйинчилари кетма-кет тўп уриб ташласа...

Шухрат Турсунович дам майдон бўйлаб зир югурар, дам у ўйинчини, дам бу ўйинчини чақириб уришарди. Бош ҳакам унга дакки беришга мажбур бўлди. Барибир танаффусгача ҳисоб очилмади.

Танаффусда ҳар ким ўз ўйинчиларига керакли мас-лаҳат берди. Шавкат Расул домланинг куйиниб гапиришига қулоқ солиб бир четда ўнг қўлини футболкасига ўраб ўтирар, иккинчи қўли билан уни устидан босиб олган эди. Хаёли рақиб дарвозасига тўп уриш-да...

Иккинчи бўлим бошидаёқ арзимаган тўкнашувни деб ҳакам уларнинг дарвозаси томон ўн бир метрлик жарима белгилади. Қоида бузилмаганди, интернат хужумчиси жарима майдонида бир химоячи билан тўкнашиб йиқилиб тушган эди холос. Тўполон кўтарилди. Расул домла югуриб келди, барибир ҳакам қароридан қайтмади. Тўпни мана шу Акрам урган эди. Шухрат Турсуновичнинг юзларига қизиллик югурди, аста жойига бориб ўтирди.

Ҳамма ўртоқларидек, ноҳақ жаримадан Шавкатнинг ҳам кайфияти бузилди, лекин руҳи тушмади. Битта гол нима деган гап, ҳали олдинда қанча вақт бор. У ўнг қўлининг бош бармоғини аста силади, оғриқ баттар кучайди. Боя ўйин бошида йиқилганда ўнг қўли билан тираниб қоламан деганда бош бармоғи қирсиллаб кетган, шундан буён оғрийди, айниқса югурганда кучаяди. Бунга у танаффусда ҳам ҳеч кимга билдирмади, энди охиригача чидайди. Танаффусда унга кўпроқ ярим химояда ўйнаш тайинланган бўлса ҳам, на Расул домланинг рангининг ўзгаришига, на жамоа сардорининг бақирғига қарамай майдон бўйлаб ҳамма жойда бирдай жон куйдириб ўйнай бошлади. Хужум чизигида ўлган-тирилганига қарамай тўп сурди. Ниҳоят унинг жонкуярлиги иш берди, майдон марказидан тўпни эгаллаб жаҳл билан олдинга ташланди, икки химоячини кетма-кет алдаб ўтиб, жарима майдонига ёриб кирди-да, тезлик билан яқинлашаётган барваста химоячи тўпга ташланмай туриб, тўпни зарб билан тепди. Олдинга чиқиб қолган, на у томон югуришни, на дарвозага қайтишни билолмай иккиланиб турган дарвозабон доғда қолди. Тўп дарвозанинг юқори бурчагига урилиб, тўрда силкиниб турарди. Ҳамма бу кичик хужумчига тан берди. Шухрат Турсунович нималардир деб ҳакамга қичқирди. Ҳакам энди унга қўл силтади. Сафдошлари катта футболчилардек уни кучиб табриклашди. Расул домла ҳам қувониб майдонга чиқиб кетди. Қўл оғриғи ҳам негадир босилди. Ўйиннинг сўнгги дақиқаларида мўъжиза юз берди: омад тағин Шавкатга кулиб боқди. Бурчакдан тепилган тўпга ёнида-

ги барваста химоячидан кандай қилиб баланд сакраб калла қўйганини ўзи ҳам билмай қолди. Тўпни боши билан урди-ю, ўша барваста химоячининг оёғи остига йиқилиб тушди. Йиқилаётиб бояги қўлини бехос ерга тираб олди-ю, инграб юборди. Лекин овозини ҳеч ким эшитмади. Майдонни «гол» деган хайқириклар босиб кетди. Хакам ўйин тугаганини билдириб хуштак чалди. Бўлди қарсак, бўлди хайқирик. У буларни ётган ерида эшитди. Уни икки шериги майдондан етаклаб чиқди. Унинг кўзларида ёш қалқди, бу ёш севинч ёши, ғалабанинг муқаддас нашидаси эди. Синган-чиққандан унчамунча хабари бор Расул домла Шавкатнинг қўлини кўрди. «Чиқибди!» Кун бўйи бекор турган «Тез ёрдам» уни зудлик билан касалхонага олиб кетди...

Ўша ўйин тафсилотини эслаб, ширин суҳбат куриб ўтиришаркан, Акрам Шавкатга қойил қолди.

— Яшавор-ей, чидамингга балли! Лекин сира тушунолмаяпман, нега ундоқ қилгансан-а? Ҳеч бўлмаса та-наффусда айтмайсанми?

— Шундоқ ҳам доим «запас»да юришу, «замен»га тушишлар жонга текканди. Ўша куни биринчи марта бошидан ўйнагандим.

— Хўш, шунга нима бўпти? Аввало соғлиқ керак!

— Билишса, ўйнатишмасди. Тағин бошқа сабаб ҳам бор эди.

— Қандай?

— Ўйинни директоримиз ҳам кўриб ўтирган эди.

— Ўзингни кўрсатиб қўяй дебсан-да.

— Директор — дадам. Доим: «Футбол ўйнама, қўлинг, оёғинг синади», деб уришарди. Қўлим лат еганини дадамга билдирмоқчи эмасдим.

— Оббо, сен-ей. Оғригандир...

— Чиқади-ю оғримайдими.

— Эшитиб хайрон қолдим ўшанда. Хамма сени гапирди. Аммо ўйинни ҳам қотирдинг-да. Сен охирги голни урмаганингда дуранг бўларди, ўн бир метрлик масофадан тепишда аввалги йилгидек биз ютардик. Дарвозабонимиз кучли эди...

Эшик очилиб бояги икки бола билан купега Сулаймон вожатий кириб келди. Қўлида дафтар-қалам.

— Ҳа, қоракўз, шўттамисан, — деди у Шавкатга қараб. — Нарсаларингни кўтариб биринчи купега ўт, бирга кетамиз.

У индамади. Кейин Акрамга маънодор қараб қўйди. Демак, дадаси бекатда вожатийга бекорга пичирламаган экан-да. Қўз-қулоқ бўлиб бирга олиб юр, деган. Нима, у гўдакмиди?.. Шу жини суймас Сулаймоннинг қошу ковоғига қараб бир купеда унга шатак бўлиб борадими? Ундан кўра Акрам билан футбол ҳақида мириқиб сўзлашиб кетгани яхши эмасми? Шу ердаям унга ҳукмини ўтказмоқчимиз?

— Шу ер яхши, — деди Шавкат. — Бу ерда Акрам бор — дўстим.

— Унда бирга ўтинглар, у ердагиларни бу ёкка чиқараман.

— Очиғи, хафа бўлмангу сиз билан кетгим йўқ.

Сулаймон олдинга анграйиб қолди, кейин дув кизарди. Вазиятни юмшатиш учун зўраки қулди.

— Вой, қоракўз-ей, сени қара-ю, шунақа дегин. Унда билиб қўй: шўхлик қилмасдан, группадан ажрамасдан юринглар. Бекатларда бечакки тушманглар, — дея у иккаласининг исм ва фамилияларини ёзиб, бояғи кирган болаларнинг тикроғини уларга бошлиқ қилиб чиқиб кетди.

— Нега у сени «қоракўз» дейди? — Акрам қизиксиниб Шавкатдан сўради.

— Буниям тарихи бор, — деди Шавкат жилмайиб, сўнг бу ҳақда гапириб берди.

...Ўша кун и велосипеди панд берди, мактабга боргунча занжир ташлайвериб хунобин и чиқарди. Дарсга кечикди. Эшик олдида билагига лента тақиб олган, ундан бир синф юқорида ўқийдиган киз йўлини тўсди. Шавкат бошқа кишлоқлик бу кизнинг исмини билмас эди.

— Фамилиянг билан синфингни айтиб кет, — деди киз қўрслик қилиб, гердайганча йўлини тўсиб. Шавкат уни четлаб ўтиб кетмоқчи эди, қиз ҳам бўш келмади.

— Шошма, олдин айт...

Кечиккани ўзига ҳам алам қилиб турган Шавкат кизга бўйсунгиси келмади.

— Қоч, йўлдан, — деди сенлаб. — Керак бўлса ўзинг билиб ол!

Қиз бир сакраб унга етиб олди-да, портфелига тармашди.

— Айтмасанг, қўйвормайман.

— Қўйвор, хирапашша!

— Нима? Ким хирапашша? Сени шохинг бормиди, гердаясан. Директорнинг ўғли бўлсанг ўзингга. Кечикдингми, айт-да! Қонун ҳаммага бир.

Шавкат жаҳл билан бир силтаб портфелини бўшатди-да, синф томон юрди.

— Эй, олакўз, қайт орқангга, бўлмаса синфинггача кираман.

— Нима дединг? — Шавкат қизнинг рўпарасига қайтиб келди. — Ким олакўз?

— Сен!

Шавкат портфели билан қизни бир туширди. Шу жанжалнинг устига бехосдан Сулаймон вожатий келиб қолди.

— Нима гап, Ҳадича? — деди у навбатчи қизга қараб.

— Кеч қолди. Фамилияси билан синфини сўрасам айтмаяпти. Тагин уради-я. Безори!

— Вой зумраша-ей, ҳали шунақами, қани бу ёққа юрчи.

Вожатий уни ўз хонасига олиб кириб роса гап билан тузлади. Шавкат айбдор эди, бошини эгиб, сўзини бўлмаё эшитди. Айбини юмшатиш учун баҳона қидирди.

— Ўзиям тилини тийсин-да.

— Нима деди?

— Олакўз деди.

Ковоғи солиқ вожатий бирдан кулиб юборди.

— Шунгаям урасанми? Қиз болага қўл кўтариш — уят! Умуман, олакўз дегани ёмон гапмас — кўзлари катта-катта, донатор дегани, шахло кўз деганга яқин. Шахло кўз қанақалигини биларсан? Бор энди, дарсингга кир. Бошқа бунақа кўполлик қилма! Кечикишни ҳам ташла. Айтмоқчи, кетишингда навбатчи қиздан кечирим сўра.

Шавкат кечирим сўрамади, лекин қизга энг кераги — фамилияси билан синфини дадил айтиб кетди. Ҳафта охиридаги «линейка»да Сулаймон вожатий ахлоқдан ваъз ўқиди, тилга олинганлар қатори уни ҳам ўртага чиқариб ҳамманинг олдида ўсал қилди. Шавкатга Сулаймон ўша кунни ўзига роса гапириб, тагин шу гапларни барчанинг олдида дoston қилиб юргани ёқмади. Сулаймондан батамом ихлоси қайтди. Сулаймон эса ўшандан буён уни негадир «коракўз» деб чақирадиган бўлди.

VII

Саёҳат Самарқанддан бошланди. Бу ерга эрталаб етиб келишди. Не-не сир-асрорларга гувоҳ бу қадимий шаҳарнинг кўхна миноралари, юлдузлар илмини ўрганувчи Улуғбек расадхонаси, Темур ва темурийлар яратган яна кўпгина обидалар Шавкатнинг ақлини шоширди. Ўтмишдаги ўзбек маданиятига қойил қолди. Тағинам у даврларда салтанат талаш бўлиб, маданият ривожига салбий таъсир қилган, бўлмаса Самарқанд ҳозиргидан ҳам зўр бўларкан-да. Бу ердаги ҳамма нарса улкан бир тарих-а, ҳатто минораларнинг ҳар битта гишти ҳам ўтмишдан сўзлайди...

Кечга томон йўлга чиқишди. Енгилгина шабада эсар, баҳор ёмғири майдалаб ёғиб турарди. Диллар хушнуд эди. Йўл ёқасидаги кўм-кўк қирлар ёмғирда янада яшнаб кетганди. Қирлар... баланд-паст қирлар. Қизик. Самарқанд ҳам мана шу қирлардек паст-баланд экан. Шавкат Қўқонни, Фарғонани кўриб, ҳамма шаҳарлар ҳам текисликда жойлашган деб ўйларди. Анави йўл бўйларидаги пастак, лой томли уйларнинг томларидан тизза бўйи ўтлар ўсиб чиқибди — гўё томга зангори гилам тўшалгандай. Самарқанд баҳори ҳам ўзига хос экан.

Бухоронинг Лабиховузи, Чор минори, Исмоил Сомоний макбараси, Минораи Калони уни мафтун этди. Айникса, Ситораи моҳосанинг турфа гуллари, амир Олимхон Арки, боғда юрган — думларига қулоч етмас тустовуқлар худди эртақлардаги Эрам боғларини эслатарди.

Кейинги манзил Хоразм эди. Урганчга яқинлашиб қолганларида Акрам ховлиққанча гап топиб келди.

- Шавкат, формаларинг ўзингдами?
- Албатта.
- Ҳайрият, меникиям ўзимда, — Акрамнинг қувончи ичига сиғмасди.
- Урганчда футбол ўйнарканмиз.
- Ким билан?
- Бир мактаб билан. Поездда «Ёш фарғоналиклар» командаси тузиляпти экан.
- Ким айтди?
- Биринчи вагондаги қўқонлик болалар. Уларнинг бошлиғи физрук экан, ўша айтибди.
- Зўр-у, лекин бизни қўшармикан?

— Кўшар, айтиб кўрамиз.

Талабгорлар кўп бўлди, бироқ ҳамма ҳам саёҳатга спорт формасини олмаган эди. Борларидан команда тузилди. Акрам ҳам, Шавкат ҳам ўйнайдиган бўлди.

Урганч бекатида уларни Хоразм ўқувчилари барабан, горн чалиб, гулдасталар билан кутиб олишди. Қизиқарли учрашувлар бошланиб кетди. Шавкатнинг хаёли хоразмликлар билан бўладиган футболда эди. Ниҳоят тушдан кейин футбол ўйналадиган 3-ўрта мактабга боришди. Олдин йиғин бўлди, сўнг урганчлик ўқувчилар концерт кўрсатишди. Футболни ўйлаб бетоқат ўтирган Шавкат шундагина сал ўзини босиб олди. Хоразмликлар кўшиқ-куйга, ўйинга уста экан. Қандайдир ўзига хос, ёқимли, ширин тилда айтилаётган кўшиқларни тинглаб, Хоразм қизларининг шўх-шўх рақсларини кўриб ҳузур қилди. Айниқса, Гулнора деган ўз тенги қизнинг ашуласи роса ёқди. Кўшиқ тугагач, Шавкат кўлидаги гулдастани қизга тақдим қилди. Концертдан кейин футбол бошланди. Футболни кўмсаб қолишган экан, гарчи Шавкатлар кичик ҳисобда (иккига бир) ютказган бўлсалар-да, роса оёқларининг чигали ёзилди. Ўйин тугагач, Шавкатнинг ёнига ўзи тенги икки қиз ва бир бола келиб салом берди. Формадаги бола хоразмликлар жамоасининг ўйинчиси эди.

— Яхши ўйнаркансиз, — деди қизлардан бири. Шавкат таниди — бояги кўшиқ айтган ва ўзи гулдаста берган қиз.

— Сиз ҳам ишқибозмисиз? — деди Шавкат унга караб.

— Ховва, — қиз хиёл жилмайди, сўнг ёнидагиларни таништирди. — Булар синфдошларим, сиз билан дўстлашмоқчимиз. Менинг исмим Гулнора, дугонам — Ширин, бу — Ортик, кўрдингиз у ҳам футболчи.

— Мен Шавкатман, — деди у ва шу пайт ёнига келган дўстини кўрсатди. — Бу Акрам.

Янги танишлари билан суҳбат қизиётганда Сулаймон келиб қистовга олди.

— Бўлинглар, автобус кутиб қолди.

Шавкат янги дўстларини окшом чоғи вагон-уйларига боришга таклиф қилиб хайрлашди.

Айтилган пайтда улар келди. Мириқиб гурун қилишди. Хайрлашиш олдидан бир-бирларининг манзилларини ёзиб олишди. Дўст орттирганларидан ҳаммалари хурсанд эди.

Эртасига Хивага боришди. Март куёши кулиб турсада, Хоразм хавоси совукроқ экан. Плашларини кийиб олишга тўғри келди.

Узун деворлар билан ўралган Хива қалъасидаги хар битта ҳовлининг ўзи бир музей эди. Бу ҳовлиларда ҳозир ҳам одамлар яшашига Шавкат ажабланди. Кечга томон поезд ортга қайтиб Тошкентга йўл олди. Тошкент! Шавкат бутун вужуди билан орзиқиб кутаётган, куну тун хаёлини ўғирлаб, кўнглига ғалаён солаётган шаҳар у. Унинг учун сеҳрли футбол дунёсининг дарвозаси... Шавкат ўринга чўзиларкан, амалга оширмақчи бўлган режасини тагин бир карра хаёлида пиширди...

VIII

Тошкентга эрталаб етиб келишди. Раҳбарлар болаларни шаҳарни сайр қилдиргани олиб кетиша бошлади. Тўсатдан Шавкатнинг қорни оғриб ётиб қолди. Бунни эшитиб Сулаймон югуриб келди.

— Нима бўлди, қоракўз? — вожатийнинг кўзлари ташвишли эди.

— Қорним... — Шавкат ётган жойида қорнини ушлади. — Оғрияпти... Кўнглим ғалати бўлиб, бошим айланяпти.

— Иситманг йўқми?

— Билмадим, — деди у гапирган сайин дарди кучаяётгандай афтини буриштириб.

Сулаймон докторни чақиртириб келди. Доктор аёл Шавкатнинг иситмасини ўлчади, пешонасини ушлаб, қўкракларини фонондескопда тинглаб кўрди, кейин қорнининг икки-уч жойини босиб, «оғрияптими» деб сўради. Ниҳоят, дори қутисидан бир неча таблетка ажратиб, қачон ичишни тайинлагач, вожатийга қараб «ҳечқиси йўқ, эртагача отдай бўлиб кетади», деб ўрнидан турди. Сулаймон унга қимирламай дам олиб ётишни уқтириб, болаларни бошлаб жўнади. Шавкат нонуштага вагон-ресторанга ҳам бормади. Акрам улушини келтириб берди. Кейин дўстининг аҳволини кўриб вагонда қолди. Ҳамма шаҳарга жўнаб кетгач, Акрам Шавкатга кўз қисиб кулиб юборди.

— Артист бўп кет-э, аҳволингни кўриб рostaкамига касалсан, деб қўриб кетдим.

Шавкат жилмайганча ўрнидан турди, ўриндик тагидаги сумкасини титкилаб спорт формаларини ажратди, қаердандир буклоғли қоғоз олиб чўнтагига солди.

— Нима у? — Акрам ҳайрон бўлди.

— Манзил. Кетдикми?

— Вагон кузатувчига нима деймиз? Кейин доктор ҳам йўқлаб қолиши мумкин.

— Юравер, гап топамиз.

Вагондан тушишди-ю, пастда турган вагон кузатувчига дуч келишди. Шоп мўйлов, эллик ёшлардаги киши Шавкатдан ахвол сўради.

— Қалайсан, тойчоқ?

— Бир оз яхши.

— Қайга? — болаларга синчков тикилди у.

— Анайга, вокзални кўргани, рўпарадаги магазинларга ҳам кирамиз, — деди Шавкат.

— Айга бўлса майли, фақат узаб кетманглар. Галстук тақиб юрадиган домлаларинг тайинлаб кетган-а.

Вақтни тежаш учун таксига ўтиришди. Шофёр уларга ишончсиз қараб:

— Хўш, — деди салмоқланиб. — Йўл бўлсин, шоввозлар?

Шавкат кўлидаги манзилни узатди.

— Чилонзордаги спорт мактабигами? — шофёр саволига жавоб кутмай машинага газ берди.

Етиб келишгач, суриштириб директор хонасини топишди. Новча, бакувват, елкадор, кўркам киши ийманибгина кириб келган болаларни ўтиришга таклиф қилди.

— Биз... — Шавкат гап бошлади-ю, лекин нимагадир тўхтаб қолди.

— Уялмай гапираверинг, — директор далда берди унга.

— Мен...

— У футболчи бўлмоқчи, — деди Акрам гапни чўрт кесиб. Шавкат қизариб кетди.

— Ростданми? — директор Шавкатга ўгирилди. — Қани, қани, қулоғим сизларда.

Шавкат директорнинг ҳамдардлигини кўриб дадиллашди. Секин-аста бу ерга келиш сабабини, футболни жон-дилдан севишини, қишлоқларидаги, мактаб ва уйларидаги шароитни, ўтган йили келмоқчи бўлганда дадаси ҳужжатларини бермаганини, ҳозир ҳам бу ерга яширин-

ча келганларини сўзлаб берди. Агар қабул қилсаларинг, албатта келаман, деди. Охирида газетадан борган хатни директорга узатди.

Директор аввалига тортинчоқ кўринган бу боланинг футболга қизиқиши ҳақидаги сўзларини эшитиб қувониб кетди. Қани энди спорт мактабига доим мана шунақа болалар келса: ҳам мактабнинг, ҳам ўзбек футболининг довуғи ошарди. Афсуски, кўпинча адашганлар ҳам ўқиб юради, битиради-ю спортни тарк этади. Баҳона кўп: ё отаси қўймайди, ё онаси норози, ё ўзининг фикри ўзгариб қолади. Бу бола ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кўринади. Ҳақиқий талантли футболчилар мана шунақалардан чиқади. Бундай болаларга ёрдам бериш керак!

— Яхши, — деди директор хатни ўқиб бўлиб, чеҳраси янада очилиб. — Айни бизнинг мактабдоп экансиз, қани юринглар-чи.

Директор уларни бошлаб бориб бир хонага олиб кирди. Хонадаги стол тўрида ўрта бўйли қорачадан келган бир киши ёзув-чизув қилиб ўтирар эди. Директор унга тайинлади:

— Бу йигитчалар Фарғонадан экан, мана буниси футболчиликка талабгор, — дея у Шавкатга ишора қилди. — Тошкентга сайёҳ бўп келишибди, вақтлари зиқ, Марк Борисовични топиб, биргалашиб синаб кўринглар, маъқул келса бирийўла шифокорлар кўригидан ҳам ўтказаверинглар, мен хонамда бўламан.

Қорача киши бир зумда оқ-сарикдан келган кишини бошлаб келди. Марк Борисович дегани шу экан. Биргалашиб машқ залига ўтишди. Шавкат формаларини кийди-да, айтилган, кўрсатилган машқларни бажара бошлади. Акрам эса унинг кийимларини ушлаганча бир четда кузатиб турар эди. Залдаги машқлар адо бўлгач, стадионга чиқишди. У ерда Шавкатга тўп олиб юриш, мўлжалга аниқ тепиш, тўпни қабул қилиш, узатиш, хуллас, футбол майдонида қўл келадиган машқларни бажартириб кўришди. Қорача киши — Карим Жабборович экан. У Марк Борисович билан ўзаро сўзлашиб, унинг машқларини кузатиб ўтирди. Марк Борисович Шавкатни майдон бўйлаб югуртириб кўргач, нафас олиши ва томир уришини текширди, сўнг:

— Сизлар залга кираверинглар, мен врачни айтиб юбораман, — деди Карим Жабборовичга қараб. Улар

залга ўтгач оркаларидан оқ халат кийган ўттиз ёшлардаги қотмагина киши ҳам етиб келди.

— Формадагисидир-а, — деди дам Шавкатга, дам Карим Жабборовичга қараб. Кейин қўшиб қўйди: — Пишиқкина қўринади.

Доктор уни саволларга қўмиб ташлади. «Қаерда тувилгансан? Ота-онанг ким? Ёшлигингда оғир касал бўлмаганмисан, масалан, чечак, сарик, тиф...» Қишлоқ боласи эмасми, саволлардан Шавкатнинг бир оз жаҳли чиқди, шундай бўлса-да, уларга қисқа-қисқа жавоб қилди. Доктор уни обдон текшириб бўлгач, хулосала-ди:

— Бўлади. Ҳаммаси жойида, лекин бир «но»си бор экан.

Шавкат чўчиб кетди. Ҳаммаси яхши бўлса, яна қанақа «но»си бўлиши мумкин... Нахотки футболга ярамайсан деса. Йўқ, ярайди, у сонпа-соғ. Аста докторнинг оғзини пойлади. Карим Жабборович ҳам докторга саволмуз тикилди.

— Ангинаси бор экан, — деди доктор. — Машқлардан кейин сувга тушганда қўзғалиши мумкин. Карим Жабборович, ўзингизга маълум, ўтган йилги қабул қилинганлардан нечтаси шунақа бўлди. Шунга бу йил...

Шавкатнинг ранги оқариб кетди.

— Бу унчалик ташвишли эмас, олдиради-қўяди, — деди Карим Жабборович. — Ҳозир кўклам, айни пайти, хали кунлар исиганча йўқ. Ёзгача бемалол улгуради.

Барибир Шавкатнинг қўнглига чигил тушди. Карим Жабборович билан директорнинг хонасига қайтишди.

— Машқлари дуруст, тўп билан ишлаш техникаси ҳам, югуриши ҳам жойида, тиришқок, ҳаракатчан, хуллас, таланти бор. Марк Борисовичга ҳам маъқул келди. Аммо... бу йигитчанинг ҳам ангинаси бор экан, — деди Карим Жабборович ахборот бергандек.

— Мухими, таланти борлиги... бунақаларни қўллаш керак, — директор Шавкатга қаради. — Ангинани эса олдирасиз.

— Хўп, олдираман, — деди Шавкат шошиб, директорнинг гапидан қувониб.

Директор Шавкатдан райони, мактаби, синфи, исм-фамилияси ҳақида сўраб-суриштириб ёзиб олди. Нималарнидир эслаб мийиғида кулиб қўйди.

— Шундай қилиб, директорнинг ўғлиман денг, — деди дафтгарчасини ёпиб. — Ташвишланманг, ҳужжатла-

рингизни бу йил албатта беришади, ёзда келасиз, сентябрдан шу ерда ўқийсиз. Агар иложи бўлса ангинани ўзларингда бир ёкли қилинг, жуда бўлмаса кузда шу ерда олдирасиз, фақат бу ерда машғулотлардан орқада қолиб кетиш хавфи бор.

Икки дўст спорт мактабидан хурсанд чиқишди.

IX

Поездга қайтиб келишганда вагон кузатувчи ёндош вагонлардаги ҳамкасбларини тўплаб ўз купесида чақ-чақлашиб ўтирарди. Болаларга унчалик эътибор бермади. Улар купега кириб, бир оз хордиқ чиқариш учун чўзилишди. Шавкат ҳамон врачнинг гапларини эсдан чиқара олмасди.

Йўқ, докторнинг важи унинг йўлига тўғаноқ бўлолмайди. Хеч қачон! Лекин директорнинг дангал гаплари ёқди. Ахир ҳозир ангинани олдириш нима деган гап, енгилгина бир жаррохликда. Қишлоққа боргач, иккиланиб ўтирмасдан шартта олдиради-қўяди. Мактабларидан қанча бола ангинасини олдиргани бориб, касалхонада бир ҳафта ётиб-ётмай тузалиб чиқяпти-ку. Бу соғлиғига ҳам яхши, спортга ҳам. Ахён-ахён хуруж қилиб турадиган томоқ оғриғидан ҳам қутилади. Айниқса, бундай кунларда иситмаси кўтарилгани ёмон. Муҳими, уни тушунишди, келинг дейишди-ку. Энди уларнинг айтганини ҳам қилиш керак-да. Умуман, одамлар бир-бирларини ҳамини тез ва осон тушунсалар қандай яхши! Энди жон дилидан севган футбол мактабида ўқийди. Келажакда кўкрагида оппоқ пахтанинг расми туширилган футболкада машхур ўйинчилар Абдураимов, Красницкий, Рахматуллаевлар тўп сурган «Пахтакор» стадионида ўйнайди. Кўриб мактабдошлари, синфдошлари, ўқитувчилари хайрон қолади. У урган голлар ўша интернат дарвозасига урган тўпдек узоқ эслаб юрадиган голлар бўлади. Ҳамқишлоқлари «қишлоғимизнинг бўз боласи эди», деб у билан фахрланишади. Аммо Али-ю Абдулла сўтакларнинг оғизлари очилиб қолади. Қизик, Хошимбой бува нима деркин?.. «Асли ўзи бу бола тўпдек учқур эди, охири уста тўпурар бўпти-да», дейиши аниқ. Роҳат хола-чи? «Минг бор айтганман унинг қўлидан бошқа иш келмайди деб. Шу тўп тегишни ҳам ҳунар санаб, уларга ойлик тўлаганларга қойил эмасман-да, эсиз умр, ёш-

гина умр. Хайринисо ўглини не-не орзу-умидда катта килганди-я», деса керак.

Ҳали саёҳатдан қайтгач, Клара Тожиевна уни адабиёт тўғарагига судрайди. Кундалик тутиб юргани шунда асқотади. Лекин уларга Тошкентдаги яширин саргузаштларидан бир оғиз ҳам гапирмайди. Фақат Раҳимага айтиши мумкин. Бошқаларга Самарқанду Бухоро ҳақида сўзласа кифоя.

Саёҳат — роҳат, деганларича бор экан. Одам дунё таниркан, дўст орттираркан. Тағинам хаёли Тошкенту футболда бўлганидан кўп нарсаларга унча эътибор бермади. Кўрганларига ҳам қўшиб-чатиб айтса болалар калла кўтаришмай эшитишади. Фақат саргузаштга ўч, Жюль Верн китобларини ёд қилиб юборган Акбаргина қоникмаслиги мумкин. Ахир бошқалар қишлоғу туман маркази Бағдоддан ўзга қаерни кўрибди?..

Қани энди, шунақа саёҳатга синфинг билан чиқсанг... зўр бўларди-да. Лекин бунга имкон қаёқда? Самарқанду Бухоро у ёқда турсин, икки қадам наридаги Қўқонга — Худоёрхоннинг ўрда-музейига олиб боришмайди-ку. Ахир Қўқон ҳам тарихий шаҳар, кўп ҳукмдорларни кўрган, кўп юртларга бош бўлган, Фурқат, Муқимий, Завкий, Нодира каби буюк шоиру шоиралари бор. Оборамиз деганда ё машина бўлмайди, ё бензин, булар бут бўлса домлаларнинг вақти тўғри келмай қолади.

Ўтган йили ёзда бир саёҳатни орзулаб тоза панд еган эди: даштда очилган «колхоз оромгоҳи»га ишкибозлик билан борди-ю, зерикиб кетди. На кино бор, на кутубхона, ёлғиз телевизор ҳам бузук, яхши кўрсатмайди. Тартиб ҳам йўқ. Вожатийлар хўжалик боғидан ўрик тергизавериб, ёнларидаги пайкалга пиёз ўтоққа олиб чиқавериб тоза хуноб қилди. Бир ҳафта ўтяптики кўрганлари даштнинг тоши-ю оромгоҳ биноси (бино ҳам асли дала шийпони), Сарқўрғондан келган оқсувга тўлиб турадиган ҳовузда чўмилишга ҳам вақт йўқ. Ахир тошдан-тошга урилиб келган оқ сувда чўмилиш танга даво-ку! Болалар ҳам анойи эмас, охири жанжал кўтаришди. «Нима, биз бу ерга фақат пиёз ўтоққа ёки колхознинг ўрик режасини бажаришга келганмизми? Ишлатадиган бўлса, уйимиздаги бувимиз ҳам ҳеч бир вожатийдан қолишмайди. Қани, мактабларда рўйхат олишда берган ваъдаларинг: ун-

доқ дам оласизлар, бундоқ хордик чикарасизлар». Бирлашса болалар ҳам бало бўларкан. Вожатийларгина эмас, оромгоҳ директориғача кўрқиб кетди. Шу кун и тушдан кейин ишни қўйиб, тошлокқа экскурсияга олиб чиқишиб ола-була тошлар тергизишди. Бу тошлок сафари экскурсия-ю, жазирамада ола-була тош териш мактабларнинг география хонасига коллекция йиғиш эмиш. Уларни ёш бола деб аврашларидан Шавкатнинг ҳам аччиғи келди. Ишлатганлари майли-я, улар қишлоқ боласи — ишдан қочишмайди, лекин ҳамма нарса ҳам эви билан-да, ҳеч бўлмаса шароитни тузатиб қўймайдими? «Ором» дея чиройли ном қўйиб, чиройли гапирган билан иш битармиди. Биринчи кун роса осмондан келишганди. «Болалар, бу ерда жуда яхши дам оласизлар, бунинг учун барча шароит муҳайё. Хали Қўқонга, Суху Сарқўрғонга, Чўнғирабува, Шохимардон, Ўш, Арслонбобларга саёҳат қиласизлар...» Лофни қарангу! Яна қандайдир учрашувлар, мусобақалар, ансамбллар ҳақида ҳам гап бўлган эди. Локал дурустроқ стадион йўқ, футболни ҳам тошлокда икки томонга тошлардан «дарвоза» қўйиб ўйнашди, бўлмаса стадионбоп текис ерлар тўлиб ётибди, биров бошқариб, бир кун вақт сарфлашса, ўйин майдони тайёр бўлади. Йиқилганда баданларига тош ботавериб моматалоқ бўп кетди. Яна кечалари чивин чакқани-чи... «Оромгоҳ» ҳам шунақа бўладими? Уни шунақа ташкил қилишадими? Нима, тўртта дарахт орасига каравот қўйиб, устига чойшаб тўшаб, болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб, уларга вожатийлар тайинлаб қўйса, шу жой оромгоҳ бўп қолармиди? Директори бўлса, гуё Америка очган одамдек ховуз бўйидаги сўрини кун бўйи бўшатмайди. Бригадирлару боғбонлар атрофида парвона. Райондан келган текширувчиларни ҳам шу чинор тагидаги сўрида кутиб олади. Болалар билан заррача иши йўқ. Иккинчи ҳафтада ҳамма болалар гапни бир жойга қўйиб, жуфтакни ростлашди; колхознинг ўн икки қишлоғига қалдирғочнинг болаларидек ёйилиб кетишди. Дадасининг охириғача бўл, деб тайинлаганига қарамай Шавкат ҳам жўнаворди. Нима, оромгоҳ турмамиди, муддат кутадиған? Ёқмағач, кетади-да. Ҳамма кетиб, у қолса балога қолади. Вожатийлару директор ўртага олади. «Ким бошлади? Кимдан чиқди бу

фикр? Нега кетишди?» Гўё шу оддий ҳақиқатни билишмагандек. Шунақада, «Э, акалар, биз ҳам Артек ҳақида биламиз, бошқа оромгоҳлар ҳақида эшитганимиз бор, кўрганимиз бор, сизлар яхшиси, чинор сояси-дан жилиб азоб чекманглар», деб бир бошласангда.

Бунақа жойда, колхознинг бригадирларига яши кўринишдан бошқасига ярамайдиган кишилар қўлида дам олгандан кўра қишлоқда толқўчани чангитиб тўп тепгани ёки каналда чўмилиб, сув бўйида кумга беланганича офтобда тобланиб юргани афзал эмасми?

Ўшанда ортларидан вожатийлар келиб роса эланишганди, барибир биров қайтиб бормади. Кейинги навбатдагилар эса улардан ҳам ўтказиб юборишди, ёзилганлар ҳам бормади; борганлари икки кун турмай қочиб қолди. Учинчи навбатда раҳбарлар янгиланди...

Саёҳат завқи Шавкатга энди ўзгача туюла бошлади. Кўрган жойларини, янги таниш-билишларини эслаб қувончи ортарди:

- Шавкат, ухляяпсанми?
- Йўқ, – секин Акрамга ўгирилди.
- Қорин дўмбира чаляпти-ку, ахир.
- Э, кара-я, эсимга келмабди. Тур, овқатланамизми

унда.

– Кейин бирор ёққа борсак. Ахир Тошкентга вагонда ётишга келмаганмиз-ку.

– Юр, бўлмаса.

Купеда ҳамон суҳбат авжида эди. Қия очиқ эшикдан ёш касбдошлари даврасида хангома бериб ўтирган вагон кузатувчиси уларни кўриб қолди.

– Тағин қаёққа?

– Овқатлангани.

– Тўхта. Саҳардан буён сени деб доктор безовта, бўйнига галстук такқан домланг безовта, сенлар бўлса эрталабдан тинмайсанлар, боя тез келамиз, деб қаёққа йўқолиб кеттиларинг? Энди бўлса... касал одам жимгина ётмайдами?

– Ахир қорин...

У болаларнинг юзидаги қатъиятни пайқадими ёки ўзи шунчаки гапириб қўйдими, ҳар қалай тез юмшади.

– Боринглар, лекин узаб кетманглар, вокзалда ҳам қатор-қатор буфет бор.

Қорин тўйгач, ўзларини қушдай эркин сезишди.

– Қаёққа борамиз?

— Қаёққа бўларди, «Пахтакор» стадионига-да! Йўл-йўлакай шаҳарни томоша қилиб кетамиз, — дея Акрамга жавоб қилди Шавкат.

Қўл ушлашиб йўлга тушишди. Сўраб-сўраб стадионни топиб келишди. Улкан, кўм-кўк майдон бўм-бўш эди. Бир-бир юриб стадионни айланиб чиқишди. Шавкатнинг майдонга тушгиси келарди. Охири табло ёнидаги ўриндикка ўтиришди.

— Сенинг келажагинг, — деди Акрам яшил майдонга ишора қилиб. Шавкатнинг кўзлари чакнади.

— Тезроқ катта бўп, «Пахтакор»да ўйнай қолсам эди, — деди у. Сўнг Акрамдан сўради: — Сен ким бўлмоқчисан?

— Учувчи.

— Учувчи?!

— Ҳа, биласанми, бирор учувчи кийимидаги одамни кўрсам орқасидан эргашиб кетворгим келаверади. Учиб бораётган самолётдан кўз узолмай қоламан. Бу йил саккизни тугатиб, авиация билим юртига бормоқчиман. Кейин яхши битирсам фазогир ҳам бўлишим мумкин.

— Мен нимагадир сениям футболчи бўлади деб ўйлайман.

— Футболниям ташламайман.

— Ташлама. Мен ўзимча футболни яхши ўйнаган бола, албатта, ўз орзусига етишади, деб ўйлайман. Нега шунақа ўйлашимни ўзим ҳам билмайман... Уйингдагилар розими?

— Билишади, — отам ҳам, ойим ҳам. Ихтиёр ўзингда дейишади. Лекин ойим доим учувчиликка нозикроқсан дейди.

— Сенга яхши... — Шавкат ўйга толди.

— Э, қўйсанг-чи, сеникиям яхши бўп кетади.

— Ҳали уйда қанча машмашалар бор... Барибир келаман. Лекин ҳамма нарсани яхшиликча битгани дурустда. Нега мени дадам сеникига ўхшамайди-а?..

— Ҳамма бир-бирига ўхшаса ҳаёт қизиқ бўлмайдида. Сен ўз орзуингга курашиб етишасан, бунинг нимаси ёмон, қайтага фахрлансанг арзийди.

— Жуда ақллисан-да, Акрам. Одамни сўз билан авраб ташлайсан-а.

Иккаласи ўзларини ортик тутиб туrolмай яшил майдонга тушиб ўт устида думалашди. Кўм-кўк майсалар устида ётганларича осмонга тикилиб хаёл суришди. Анчадан сўнг жимликни Шавкат бузди.

- Акрам, учинчи синфнинг ашула китобидаги футболчи кўшиғи эсингдами?
- Бўлмаса-чи.
- Кел, шуни бир айтайлик.
- Бўпти, бошладик:

*Бўлганда футбол,
«Яна битта гол»,
Деб ишқибозлар
Силкишарди қўл.*

*Ўшанда мен ҳам
Қувнатиб кўпни
Рақиблар томон
Тепдим-ку тўпни.*

*Ҳар ёқдан бирдан
Чалишар ҳуштак,
Боқсам, тўп учган
Тепада қушдек.*

*Шиддат-ла тагин
Киргандим жангга
Оҳ, бу галгисин
Тўсди штанга.*

Қайтиб боришганда группа вагонда экан. Пастда йўл кузатувчи ёнида кўзлари олайиб Сулаймон вожатий турар эди. Уларни кўриб тепа сочи тикка бўлди.

— Дайдилар. Қаерда юрибсанлар? Бу тагин касал эмиш, — дея у бақирганча Шавкатга бармоқ ўқталди. — Биламан, ҳаммасини сен бошлагансан! Нима, сенларга бу ер катта холангни уйимиди, ўзбошимчалик қилиб хоҳлаган ёққа кетаверадиган. Тошкент катта шаҳар бўлса... Шу ерда ҳам одамни беҳижил юргизмайсанлар-а. Ҳали қараб тур, қайтгач дадангга айтай, ўшанда алдаш қанақалигини биласан! Қани, қаерга бордиларинг?

— Стадионга, — деди Шавкат.

— Бало бормиди, у ёқда? Касалман, деб ҳаммани алдаб...

— Бирпасда келамиз дейишганди, мен аҳмоқ ишонибман, — вагон кузатувчиси бошини сарак-сарак қилиб орага гап қўшиди.

— Бу ярамасларнинг лабзига ишониш керак эмас. Ёлғончилар! Тагин булар пионер эмиш... Ўзбошимчалар!

— Сизлар таълим берган болалар-да, — вагон кузатувчиси Сулаймоннинг жон жойидан ушлади.

— Э, амаки, биз буларга ёмон бўл, ёлғончи бўл демаймиз. Бугун сиз билан мени алдайди бу ярамаслар, эртага кимни алдаркин. — Сулаймон болаларга қараб ўшқирди. — Бор, иккаланг ҳам жойингга чиқ, туркиларингни кўрмай, тутуриқсизлар!

— Унга парво қилма, — деди Шавкат купега киришгач, — ўзи шунақа ўпка, псих. Ростини айтсак, икки дунёда ҳам группадан бир қадам нарига жилдирмасди. Мактабда ҳам шунақа — салга дуч келган болага «лекция» ўқийверади, ҳамма ундан безор. Комсомол!

— Э, майли, уни кўй, мухими, ишинг битди-ку.

— Шуни айт.

Х

Шавкатнинг саёхатдан қайтганини кўриб энг кўп қувонганлардан бири Раҳима бўлса, кейингиси Клара Тожиевна эди. Келган қуниёқ Раҳимага ҳамма гапни айтиб берди. Опайи билан эса мактабда учрашди. Эртасига адабиёт тўғарагидаги йиғин байрам бўлиб кетди. Саёхату саргузашт ҳақида эшитишга ишқибозлар кўп эди. Хонада хатто ўтиришга жой қолмади. Тўғарақда сира қорасини кўрсатмайдиганлар ҳам Клара Тожиевнадан рухсат олиб кириб ўтиришди. Шавкат доска олдига чиқиб эндигина гап бошлаган эди, хона эшигини қиялатиб икки-уч бор кимдир мўралади, охири опай сабри чидамай бориб эшикни очди.

— Қирсак майлими? — Алининг овози эшитилди.

— Киришлар.

Синфга бирин-кетин Али, Абдулла сўтак, катта портфелини қўлтиқлаб олган Вали пуфаклар кириб келишди..

«Қизик, — ўйлади Шавкат. — Буларга нима жин тегди экан. Дарсдан кейин мактабда бир минут ҳам қолишмасди. Сўнгги қўнғироқ улар учун тўйдайдир бир гап эди. Бугун эса... Қуёш қайси томондан чиқди экан-а?»

— Давом этавер! — Опайнинг гапидан Шавкат ўзига келди. Бир оз ўтмай гапга шунчалик берилиб кетди.

ки, ҳатто спорт мактабига борганларини ҳам айтиб юборай деди. Лекин сир очилиб, дадасининг қулоғига етса ишнинг чигаллашишини ўйлаб тилини тийди. Сулаймон вожатий ҳозирча бир одамгарчилик қилиб, ўтган гапларни қўзғамай турибди, шунисига ҳам шукур.

Йиғин сўнгида дўлдай ёвилган саволларга Шавкат қўлидан келганича жавоб қилди.

Кунлар физиллаб ўта бошлади. Шавкат тагин аслига қайтди: саёҳатнинг завқли-шавқли хотираларидан кўра кўпроқ футболни ўйлар, спорт мактабидаги учрашувни, директорнинг гапларини эслганда танаси яйраб кетарди, иложи бўлса ёзни ҳам кутмай шу топдаёқ Тошкентга қуш бўлиб учсам дерди. Врачнинг гаплари ҳам ҳамон ёдида. Ангинани олдириш керак. Лекин қандай қилиб... Раҳимага маслаҳат солди. Акрам билан бир-икки кўришганда ҳар хил режалар тузишди, бироқ ўйлаган на у ўй, на бу ўй тўғри келарди. Шартта бориб касалхонага ётиб олай деса, ҳе йўқ, бе йўқ, бўндай қилишига дадаси йўл қўймаслиги аниқ. Жиддийроқ баҳона эса ҳадеганда топилавермасди. Зора томоғим оғриса, деб совутгич музхонасидан муз кўчириб ерди. Томоғи қизариб оғриди, бир оз иситмалади ҳам. Қишлоқ фельдшери дори берди, укол қилди. Олдиришга йўлланма беринг, деганига бепарво қўл силтаб «касаллик пайтида мумкин эмас, умуман бунақа хроник тонзилит кўп болаларда бор, сен ташвишланаверма, жуда безовта қилаверса, кейинроқ олдирасан», деди.

Шу хаёллар билан юрганда бахтли тасодиф юз берди: дадаси Тошкентга — ўқитувчилар малакасини ошириш институтига бир ойга кетадиган бўлиб қолди. Бундан у роса қувонди.

Дадаси кетди-ю, ўз ихтиёри ўзида бўлди-қолди. Бувиси эрталаб далага кетганича тушликка ҳам гоҳида келар, гоҳида келмасди. Сурункасига тагин уч кун бувисидан яширинча муз еди. Охири қилмиши ўз кучини кўрсатди. Томоғи қайта оғриб, овози ғиппа бўғилди. Ангинаси бўртиб, шишиб кетди. Шу кунни тунда иссиғи кўтарилди, томоғи қичишиб тинмай йўталди. Бувиси туни билан мижжа қоқмай, пешонасига ҳўл латта босиб чиқди, икки-уч бор мажбурлаб қайноқ сут ичирди. Эрталаб колхоз касалхонасига олиб борди. Доктор узоқ кўриб, бош чайқади ва туман марказий касалхонасига ётишга йўлланма ёзиб берди.

Касалхонада бир хафтада тузалиб қолди. Даволовчи врач — ўрта яшар, чехраси очик чирой, ширинсухан Карима опа уни кўриб:

— Мана, тузалиб қолдинг, эртага сенга жавоб бераман, — деди.

— Кетмайман!

— Ие, нега! Ёки яна бирор жойинг оғрияптими?

— Йўқ.

— Унда нега кетмайсан?!

— Ангинамни олиб ташланг. Жуда кўп касал бўлман. Оғриганда нукул иситмалаб, икки-уч кунлаб ётаман. Ахир тунов куни ўзингиз ҳам бир боланинг отасига «Вактида олдиргани яхши, кейин томоғи оғримайди, сурункали тонзилит ревматизмга олиб келади, кейин эса юракка таъсир ўтказади», дегандингиз-ку.

— Вой, сен-ей, балосан-ку. Мен-ку розиман-а, ҳатто кеча бу ҳақда ойингга айтгандим, дадаси Тошкентда, келгач унга маслаҳат солинг, деди. Шунча тушунтирсам ҳам кўндирилмадим.

— Кўнади, бувимга ўзим айтаман.

Бувиси келганда Шавкат роса авради. У деса бу деди, бу деса у деди. Бувиси аччиғланиб, бор-е, билганингни кил, деб кетвормоқчи эди, Шавкат маҳкам ёпишиб олди.

— Кириб Карима опага ўзингиз айтинг. Дадаси ҳам олдирса яхши бўлади, дерди денг, жон буви. Кеча боланинг жони оғришини ўйлаб, кўнмагандим денг. Барибир олдиришим керак, бўлмаса асорати ёмон бўларкан...

— Бир нарса бўлса, дадангга нима дейман? Ундан балога қолайми?

— Хеч нарса бўлмайди.

— Сен айтаверасан-да.

— Жон буви... ишонмасангиз доктордан сўранг, ангинанинг фойдасидан зиёни кўп.

— Уф, сен боланинг фаввосидан қутулмадим-қутулмадим-да.

Бувиси Карима опанинг хонасига кириб кетди. Чикқач, иршайиб турган Шавкатга қовоғини солди.

— Нима бало, доктор опанг билан келишиб олганмисан? Бирам тушунтирадики... Доктор сиз, касалнинг фойда-зарарини биладиган ҳам сиз, шу боламиз кўп озор емай тезроқ тузалиб кетса, майли, деб чиқдим.

— Вой, бувижонимдан-ей, раҳмат! Сиз хеч ташвиш-

ланманг. Палатамиздаги иккита бола ҳам ангинасини олдириб, эртасигаёк, тузалиб кетди.

— Шунақа дейсану... Ишкилиб, ўзингни эҳтиёт қил!

Минг қилса ҳам операция куни чўчиб уйғонди. Операцияда болаларнинг бақириси ёдига тушди. Ҳар кунгидек эрта билан ҳовлига чиқиб айланиш ҳам ёкмади. Ўқиётган китобини ҳам қўлга олмади. Шифтга қараб ўй суриб ётаверди. Ҳамшира кизлар келиб, фикрини чалғитиш учун ҳазиллашишди, лекин улар чиқиб кетиши билан яна операцияни эслайверди. Бир вақт оппоқ халатли, бошидаги оқ қалпоғи ҳам ўзига ярашиб турган Карима опа кулиб кириб келди.

— Ия, ия, Шавкатжон, бу нима ётиш. Салом қани?

— Салом-м.

— Қани юр-чи, бир кўриб қўяй-чи...

«Кўриб қўяй-чи» эмиш. Чалғитяпти...

«Жарроҳлик хонаси»да ҳамшира қиз унинг кўйлагини ечиб олди. Оёқларига оқ мато кийгазди. Сартарошларнинг айланма стулига ўхшаш хайбатли стулга ўтқазгач, қўлларини стулга боғлаб қўйди. У олдин роса кўрқди. Пешонасига ялтироқ доирасимон кўзгуни тақиб Карима опа унга яқинлашди-да, «а-а-а» дегизиб оғзини очириб гапга сола бошлади. Гап орасида томоғига укол қилди. Кейин асбоблари ёрдамида нималарнидир юлиб ола бошлади. Ҳар юлганда унинг аъзойи-бадани оғриб кетар, бу оғриқ бирпасда миясига чошиб, жон аччиғида «о-о-о» деб бақириб юборарди. Томоғига тикилган тифдан кўнгли айниб, кетма-кет ўқчирди, ҳар ўқчиганда эса оғзидан отилган қондан Карима опанинг оппоқ халати қизилга бўяларди, ҳатто баъзан томчилар юзларига сачраса ҳам унинг жаҳли чикмай, уни овутарди.

— Мана ҳозир бўлади, пича сабр қилгин, сен ўзи жуда яхши боласан-ку, жоним... мана, мана, бўлди-бўлди, сени эсинг кўп-ку, мард йигитсан-ку...

Шавкат зарб билан бир қўлини бўшатди-да, докторнинг қўлларини бир неча бор силтаб, итариб юборди. Карима опа шунда ҳам индамади. Бир оз ўтгач, аста қўлидаги асбобларни столга қўйди. У азоб тугади, деб ўйлаган эди, лекин Карима опа энди томоғининг ўнг томонига укол қилди, яна оғзини боягидек беркитиб бўлмайдиган қилиб қўйгач, бу ёнидан ҳам алланималарнидир шитирлатиб ажратиб ола бошлади. Унинг кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Мана бўлди, — деди Карима опа қонга беланган идишдаги майда-чуйда, қип-қизил ипсимон томирчаларни унга кўрсатиб. — Ангинанг шу!

У секин ўзига келди. Ҳамшира қиз етаклаб палатага олиб кириб ётқизиб қўйди. Хиёл ўтмай янги халат кийган Карима опа хабар олгани кирди.

— Мана, ҳаммаси ўтиб кетди. Бир-икки кунда тузалиб кетасан.

— Сув... — деди Шавкат ва гапирганда томоғида қаттиқ оғриқ сезди, кейин ҳатто чуқурроқ нафас олганда ҳам ҳаво томоғини оғритиб ўтаётганини хис қилди.

— Ҳозир мумкин эмас, бир кун сабр қил, эрталаб сут беришади.

Бир томчи сув унга ҳамма нарсадан азиз кўриниб кетди шу топда. Лекин шу бир томчи нарса унга мумкин эмас. Нега?! Ахир у чанқаяпти, юраги куяяпти-ку. Лоқақал бир қултум беришса-чи... мунча сувни қизганишади-я... Бувиси бошқача: бир томчи сув сўраса унга дарёни беришга тайёр. Булар эса... У бувисини жуда-жуда кўргиси келди. Узоқ кўрмагандек соғинди. Қани энди кела қолса-ю, сув берса унга.

Бувиси шу ерда экан. Ҳовлида гир айланиб юрган экан, руҳсат берилгач кирди. Шавкатга овқат олиб келибди. Унинг аҳволини кўриб, кўзига ёш олганча икки юзидан чўпиллатиб ўпди, кейин овутиди. Бувисининг гапларини эшитиб, сув сўрашни ҳам унутиб ухлаб қолибди. Шу ухлаганча окшом уйғонди. Чанқоғи ҳамон босилмабди. Бувиси кетибди, қолишига докторлар унамабди. Кечга томон амакиси келди. Нуқул унга тегишиб юрадиган ҳазилкаш Иброҳим амакиси.

— Эй шайтон, бу нима қилиқ, ҳеч кимга айтмай, маслаҳат солмай...

Амакиси кулдира-кулдира кўнглини кўтариб кетди. Эртасига Акрам, Раҳима келди. Шавкат аста тузала бошлади. Иккинчи куни ўрнидан туриб хонада юрди, кейинги куни эса ташқарига ҳам чиқди...

Касалхонадан чиқишидан бир кун олдин ўзи тенги болаларга қўшилиб ҳовлида айланиб юрган эди, Карима опа чақириб, уни кўргани Шамсиддинов келганини айтиб қолди.

— Уларни танимайман, — деди Шавкат хайрон бўлиб. — Ким у?

— РайОНО мудири Тоживой ака-чи.

Палатага кирди-ю, тўладан келган, ҳамиша шляпа кийиб юрадиган кишини кўриб таниди: мактабларига тез-тез бориб турадиган киши. У келадиган куни эрта-лабданоқ тартиб-интизом кучаяр, ўқитувчилар оёқларини қўлга олиб ҳар томонга чопиб қолишар, болаларни ҳам шу куни қаттиқ назорат қилишарди. Бир-икки дадаси билан уйларига ҳам борган. Дадаси у тўғрида: «Қаттиққўл, тўғрисўз, ҳақиқатни деб Маккагача тортишиб борадиган одам, шунинг учун РайОНО мудирлигида йигирма йилдан буён қилт этмай ишлаб келяпти», деганини Шавкат эшитган эди. Уни ўтган йили спартакиада пайтида ҳам кўрганди, кўп ўйинларни томоша қилиб ўтирганди. Футболга ишқибозлигини билиб ўтган йили дадаси ҳужжатларини бермаганда бир кўнгли ёрдам сўраб унинг олдига бормоқчи ҳам бўлган, лекин бир томондан дадасининг «мени устимдан кимларга арз қилиб юрибсан», деб уришишидан чўчиган, бир томондан даданинг таниши бўлгач, унга ён босади-да, деб фикридан қайтган эди. Ҳозир бу қап-қатта, амалдор одамни нима учун келганини тушуна олмади, кейин буни дадаси билан танишлигига йўйиб қўя қолди.

— Ассалому алайкум!

— Салом, салом! Ия, ия, кел, Шавкатжон, қалайсан, оппоқ бўп қолдингми? — Шамсиддинов қатта кишилар билан кўришгандек, ўрнидан туриб у билан қўл олиб сўрашди, пешонасидан ўпди. Кейин у ёқ-бу ёқдан гапириб ўтириб бирдан:

— Шунақа қилиб футболчи бўламан дегин, — деб қолди.

— Сиз қаердан биласиз? — Шавкат таажжубланди.

— Вой муғамбир-ей, мен ҳаммасидан хабардорман.

Шавкат Шамсиддиновга ғалати қаради. Ҳа, футболчи бўлмоқчи, лекин бу кишига нима. У ҳам футболчилик ярамайди, деб насихат қилмоқчимми? Шунга келган экан-да. Дадасининг таниши-да. Лекин РайОНО мудир-ку, ҳаммага тенг қараши керак, ўқувчини тушуниши керак! Балки очигини айтса уни тушунар, ёнини олар, кейин дадасига ҳам гапи ўтади, уларнинг каттаси-ку, ахир.

— Ҳа, футболчи бўлмоқчиман, — деди у.

— Яхши, яхши, билсанг, менинг ўзим ҳам тўпга ишқибозман. «Пахтакор» ўйнаганда ютқазиб қўймасин, деб жонимни ховучлаб ўтираман. Ўтган йилги спартакиададаги ўйининг ҳам эсимда, «молодец», — Шамсидди-

нов унинг елкасига қоқиб қўйди. — Билсанг, сени суюн-тиргани келдим. — Шавкат ялт этиб унга каради. — Ўтган куни Тошкентдан хат олдим, кимдан дегин, ўша сен бориб учрашган спорт мактабининг директори Аброр Ахроровичдан. У билан армияда бирга хизмат қилганмиз. Сен ҳақингда ёзибди. Оббо сен — Ҳамдамовнинг ўғли-ей, отанг билан фикринг бир жойдан чиқмабди-да, а? Отангни йўқлигидан фойдаланиб ангинани ҳам олдирибсан-да. Пухтасан. Энди бу ёғига масала хал бўлди. Тошкентга боришингга ёрдамлашаман, тезроқ тузалиб ол-да, ўқишларни бўшаштирмай ўқийвер. Даданг келгач, ўзим гаплашаман. Оббо шоввоз-ей, шунақа қилиб, бизнинг Бағдоддан ҳам катта футболчи чиқадиган бўпти-да. Хўп. Бу ёғига бўшашма! Хайр!

Шамсиддинов кетгач, Шавкатнинг вужудини ширин бир ҳаяжон қамраб олди. Спорт мактабининг директори-га учрашиб зўр иш қилган экан...

Дадаси Тошкентдан қайтгач, Шавкат ўзбошимчалик билан операция қилдирганидан бир хуноби ошди. Шамсиддиновнинг олдига бориб келиб баттар дарғазаб бўлди. Шавкат дадаси билан бувиси ўртасидаги гапларни эшитиб қолди.

— Ўзингдан чиққан балога қайга борай давога.

— Ҳа, яна пичинг?

— Шавкатингни машмашаси Шамсиддиновга ҳам етиб борибди.

— У киши бир нима дедими?

— Деди, жўнатинг, деди. Бунақа қилиш яхшимас, деди.

— Қаерга?

— Қаерга бўларди, биласану унга теккан касални...

— Нима дедингиз?

— Нима дердим. Йўқ, десам бошқача тушуниши мумкин.

— Ўзи сиз ҳам мундоқ ота бўлиб, бошидан шу боланинг кўнглига қарамадингиз. Тўпга ўргатган ҳам ўзингиз. Энди уни бу йўлдан қайтараман, деб қайтага қайсар қилиб қўйдингиз. Ҳалиям бўлса кўнглига қаранг! Болангиз ахир!

— Жинни чикди ўзи бу бола. Саёхатга борганда ҳам Тошкентда группадан ажраб спорт мактабига борибди. Кўз-қулоқ бўлиб юргин, деб Сулаймонга қанча тайинлагандим-а! Сўтак!

— Вой, нима қипти у ёқда?

— Нима қиларди, спорт мактаби раҳбарларига учрашибди-да, сизларга келмоқчиман, лекин отам қўймапти, деган. Директори Шамсиддиновга хат йўллабди. Шамсиддинов ҳам йўлига тўғаноқ бўлманг, дея роса гапирди. Уф-ф, энди жўнатмасам, номимни бутун Ўзбекистонга овоза қилади шекилли.

Бу суҳбат хақида на бувиси, на дадаси Шавкатга оғиз очишди. Орада ўқишлар тугаб, таътил бошланди. Бир куни кун қайтар дамда уйларига қўшни қишлоқлик Замзам доктор катта сумка кўтариб кириб қолди. Тошкентга кетаётган экан. Дадаси Шавкатни чақирди.

— Тез бўл, мана хужжатларинг, Замзам аканг билан бориб топшириб келасан. Лекин, ўғлим, бир нарса ни билиб қўй, бу ишни мен ўз ихтиёрим билан қилмаяпман. Бор, ўқи, ўрган, уддаласанг футболчи бўл: «Пахтакор»да ўйна. Лекин кейинчалик бир ишқал чикса дадам мени ўз вақтида бу йўлдан қайтармаган экан, деб мендан домангир бўлиб юрма! Сени бу йўлдан қайтармоқчи бўлиб кўп уриндим, ўзинг кўнмадинг...

Дадаси зарда билан гапирса ҳам унинг кўнгли чўкмади. Секин Замзам акага эргашди. Шунда кўз олдида улкан «Пахтакор» стадиони намоён бўлди, қулоғи остида стадион тўла ишқибозлар қийқириғи янгради. У мана шу ишқибозлар ҳайқириқларига, қийқириғига тўла яшил майдонда мохир ва машҳур футболчи Шавкат Ҳамдамов бўлиб тўп суриш учун ошиқарди. Шу топда Акрам билан «Пахтакор» стадионида айтган кўшиғини жуда-жуда айтгиси келарди...

1984 йил, август, Ирғоли

СЎНГГИ СЕВГИ
ТАРИХИ

ҚИССА

I

Университетни тугатгач, барча курсдошларим ўз ризқини териш ташвишига тушган полапонлардек ҳар томонга тарқалиб кетганига ҳам икки йилдан ошди. Би-тириш кечамизга бағишланган ресторандаги ўтириш ҳамон эсимда: ичкиликдан бир оз сархуш бўлиб олган курсдошлар бир-биримизни кучганча «Эй дўстим, ҳеч бўлмаса, ойда бир кўришиб турамиз-а», деган гаплар-нинг қанчалик хомхаёл эканлигига ҳам кўникиб қолдим. Бу ўтган икки йил ичида кўп нарсалар ўзгарди, курс-дошларимнинг кўпчилиги ишга жойлашгач, бирин-кетин оила қуришди. Лекин мен ҳамон ўша-ўша йўнилмаган таёқдек хунук бўйдоқман. Йигирма тўртга кирдим. Очиғи, ўзим асли кимё факультетида ўқиган бўлсам-да, романтиклик «дард»ига йўлиқиб, ёзувчилик орзусида қишлоққа қайтмай, Тошкентда қолганман. Ўзим талаба-ликда яшаган ётоқхона коменданти билан келишиб, одамтурмас, аслида турли асбоб-ускуналарга мўлжал-ланган тўртинчи қават йўлаги охиридаги каталакдек хо-нада тураман, кўпчилик «бакаушка»¹ дейди уни.

Эсимда, хўжандлик ҳамкурсим Соҳиб учинчи курсда «аълочилар стипендианти» бўлиб олгач, биздан икки марта кўп стипендия олгани учунми ёки қизлар билан холи гаплашиш учунми (бундай ишларга суяғи йўқ эди унинг), ёки бошқа сабабданми, ётоқхонанинг икки-уч ки-шилиқ хоналарига сифмай қолиб, худди шунақа каталак-дай «бакаушка»да туришни истаб қолганди. Бухоролик бўйи теракдек узун Нурмуҳаммад ҳам факультет талаба-лар қасаба уюшма қўмитасига бош бўлди-ю, комендант-нинг бош-кўзини айлантириб ўзига битта шунақа хонача-ни «хатлаб» олганди. Улар-ку бу ишларни тўқликка шўхлик деб қилишган бўлса, мен мажбурликдан, бошқа

¹ Русча «бок» – «бикин» сўздан олинган бўлиб, бу хона ётоқхона биноси-нинг ҳар икки учи, яъни бикинида бўлади

ерда бировнинг кош-қовоғига қараб юришга хошишим ва иложим йўқлигидан (нархи чўнтакка тўғри келмаслигидан), энг асосийси беш йил талабаликда умрим ўтган мана шу ётоққа ўрганиб қолганимдан, ихтиёр этгандим. Ўшанда ҳам комендантга ойига нақ ўн сўм бериб туриш эвазига эришгандим бу «бахт»га. Лениннинг расми бор қизил ўн сўмлик... Катта пул эди ўшанда. Кўплар давлат хазинаси бойлиги — олтинлар, мана шу ўн сўмликларнинг муомаладаги қиймати билан ҳисобланади дейишарди. Хай майли, лекин мен айтмоқчи гап бутунлай бошқа, сал мавзудан четлаб кетганим учун узр.

Ўша «бакаушка»га аранг битта каравот сиғади. Бош томонимдаги қўлбола этажеркада бир дунё китоб. Ўзим кимёгар бўлсам-да, уларнинг кўпи адабий асарлар. Дераза раҳи — ҳам овқат ейдиган, ҳам чой ичадиган жой, вақти келса «ёзув столи» вазифасини ҳам ўтайди. На илож, бир томони мусофирчилик, яна бир томони бойнинг ўғли бўлиб туғилмаганим-да; йўқса, ўқишни битиргач, бу каталакда ўралашиб юрмай, аллақачон хоразмлик дўқондорнинг ўғли Райимбойдек уй сотиб олган ва бу ерларни елкамнинг чуқури кўрмасин деб данғиллама ховлида бемалол оёқни узатиб ётган бўлардим.

Гоҳида ёзувчилик ҳақидаги бўлар-бўлмас орзуларимни бир четга суриб қўйиб, бош қашиганча шу пайтгача бирорта кизни астойдил севмаганимдан ғалати бўлиб кетаман ўзимча. Аҳволим шу экан-у, лекин учинчи курсдалигимда «қахрамонлик қилиб» фалсафа фани домласи бурни қизил Ҳикматов берган эркин мавзу — «Муҳаббат муаммоси»да барчани оғзимга қаратиб, маъруза қилишимга бало бормиди? Ўшанда барча ҳамкурсларимнинг севги-муҳаббат борасидаги бир олам фикрларини икр-чикиригача жамлаб ваъзхонлик қилибман-а. Мавзу шунақа қизикмиди, билмадим, бошқа курслардан, ҳатто бошқа факультетлардан ҳам талабалар келганди тинглашга. Факультетдаги энг катта 220-аудиторияга одам сиғмайди, кўпчилик орқада тик туриб олаган. Бурни қизил Ҳикматов маърузамни мактаб мени имтиҳондан озод қилиб, ҳали сессия бошланмасдан ўн кун илгари синов дафтарчамга фалсафадан «5» қўйиб берганди. Кейинроқ билдим — бу баҳонинг «хосияти»ни. Менинг маърузам домланинг қўлидаги бир аспирантнинг номзодлик ишидаги бир бобга тиркалибди...

Қизик-а! Мана шу «нозик» мавзуда «беш» олган йигит, яъни мен ҳамон бўйдоқман, бирор қизга астойдил

кўнгил қўя олмай, итнинг кейинги оёғи бўлиб барчага хунук кўриниб юрибман. Энди «бу кунингдан ўл, файласуф» дейдиган одам ҳам, ҳазилқароқ курсдошларим ҳам йўқ. Ҳатто фалсафадан «икки» олиб қайта имтиҳон топширган сўтаклар ҳам аллақачон уйланиб олишган. Туриб-туриб алам қилиб кетади менга...

Ҳаммасидан ёмони — қишлоққа бордим дегунча уйдагилар ва уларга қўшилиб амма-холаларим ширага ёпишган пашшадек мени — бечора «тошбўйдоқ»ни ўртага олишади. Мавзу — мен бечоранинг бошимни иккита, оёғимни тўртта қилиш. Тенгқурларимнинг боши иккита, ҳатто уч-тўртта бўлганини, аллақачон оёқлари ҳам бошига мос кўпайиб кетганини қулоғимга кўрғошиндай қуйишгани-қуйишган. Ҳар гал зиммамга туманнинг турли бурчакларидан дадам ўз обрў-эътиборига яраша топган (у мактаб директори эди) оилаларнинг қизларини бориб кўриш вазифаси юкланади. Мабода қизларнинг бирортаси ёкса, дархол «ҳа» дейишим ва шу бир оғиз жавобим билан орзу-ҳавас қила-қила чарчаган ота-онамни қувонтиришим керак. Бу — йигитликнинг бўйнимдаги энг оғир юки эди. Мен эса туман марказига бориб, бир-иккита ўзимга ўхшаган уйбезори ўртоқларим билан гурунглашиб, отам топган ўша «гўзалларнинг гўзали»ни астойдил суриштирган бўламан ва уйдагиларга мудом уларнинг юрагини олиб қўйган бир хил «бўлмайти» деган жавобни айтаману жуфтакни ростлаб қоламан. Сабабини ижикилаб сўраган ота-онамга ўзим кўрмаган ўша соҳибжамоллардан бирининг кўзи кўк экан дейман, бирини ориқ, бирини семиз дейман, яна бирининг бурни меникидан ҳам катта экан-ку, дейман, бошқасининг сочидан, яна биттасининг оғзидан қийиқ ахтараман, кўзи ғилайроқми-ей, дейман. (Ёлғонларимни энди Худо кечирсин, ишқилиб...) Жуда қисти-қафасга олаверишса, қулоғини кўринг эди, ғирт супранинг астари-ку, деган жойларим ҳам бўлган. Жўғибийрони чиққан дадам «бировдан мин¹ топгунча аввал кўлингга ойна олгин-да, ўзингга боқ, кейин ноғара қоқ» деб бақирганча қулоқчаккамга қўйворишига ҳам бир баҳя қолган пайтлар бўлган, кўлига косов олиб, ҳовлини гир айлантириб қувган ҳам. «Э, одам ажратмай ўл! Хотин деганнинг иккита кўзи, иккита қулоғи, иккитадан кўл-оёғи бўлса

¹ Нуқсон, камчилик.

бўлди-да! Бу ярамас эса...» Эҳ, ўша сарвинозлардан бирортасини ҳеч бўлмаса узоқдан кўрмаганимни улар билишмайди ҳам. Ўша кизлардан ҳам энди ўзим расмана кечирим сўрайман. (Ҳозирда бир этак болаларига бош бўлган «қизгиналар» кечириниш у ёқда турсин, мени — ўзлари кўрмаган Ошиқ Фарибни аллақачонлар унутиб ҳам юборгандирлар. Ахир бўйини бир кўрсатмай дараксиз кетган, кишлоқдан чиққан мен каби шахарлик олифтани эслаб юришга уларга зарил келибдими...) Энди очигини айта қолай — бизнинг Бағдод қизларининг гаплари сал тўпорироқ бўлса-да, ўзлари ғоятда хушахлоқ, меҳнатқаш; чиройда ҳам бошқалардан ўтса ўтадики, асло қолишмайди.

Менинг бу йўлни тутишимнинг сабаби эса, боя айтганимдек, битта — ёзувчи бўлиш, холос. Борди-ю, уйлансам, китобларда ёзилгандек, оила ташвишларига ўралашиб қоламан. Унда Бағдоддан ким зўр ёзувчи бўлиб чиқади? Ижод аро йўлда қолсинми?.. Бу ўйлаганларим қанчалик тўғри-нотўғрилигини ўзим ҳам хануз билмайман. Лекин ўша вақтларда мен учун дунёдаги энг тўғри йўл шу бўлгани рост. Ахир бировнинг қизини олгач, олиб шахарга эргаштири-и-б келгач, унинг ҳам орзу ҳавасига қараш, кейин боқиш ҳам керак-ку! Истайсизми-йўқми никоҳ ўқиган мулла буни бўйнингизга ўз розилигиниз билан илиб қўйган бўлади. Мусулмончиликнинг ҳам, шариатнинг ҳам қонун-қоидалари шунақа. Мана шунини айтишади «бўйинга тўрва-халтанинг осилиши» деб. Агар бу ишлар юз берса, бир вақтлар талантилари қатағонларга учраган ўзбекнинг яна битта талантили ижодкори шу дорилмон қунларда ҳам тириклайин ўлмасин дейман-да.

Ойим дардчил уф тортганча қолади. Барибир дилидаги заҳар тилига отилиб чиқади: «бола эмас бу — бир бало, лекин бу гал бўлмаса, албатта, келаси гал инсофга келар, унинг дилига ҳам худойим иймон битар». Дадам эса, боя айтганимдек, мендан-да баттар қайсар одам — алифдек буруксиб сўкинади, шу алпозда тутиб олса, бўрсиқнинг боласидай дўшпослашдан ҳам тоймайди. Лекин мен бу гапларни сал узоқроқдан туриб эшитаман. Шунинг учунми ёки бошқа андишаси борми, бу директор одамга нимадир тутиб олишига, дўшпослашни бошлашига халақит беради. Кейин ўша халақит берган «нимадир» тағин жағига қуч беради. Ўқишни битириб кишлоққа қайтмаганим бир дард, ўзим осмондаги ой бўлмаганим

икки дард, у кўзлаган таг-тугли оилаларнинг сарвидан сулув кизларининг бирортасига «ха» демаганим яна бир дардлигини айтиб, олий маълумотли бўлсам-да, уйга — катта бир жўжабирдай рўзфорга сариқ чақалик фойдам тегмаётганини қўшиб жавраб, фиғони фалакка чиқади. «Бу бола — дардгина эмас, дард устига чипқон! Чипқоннинг ҳам энг ёмони: ёрилмаган яра! Потос!» Жа, унчаликмас-ов! Сал бўлмаса, кечалари ухламай ижод киладиган, келажакда албатта катта ёзувчи бўладиган мендек талантли ўғлини «оқ» қилиб юборишига бир бахя қолади. Хайриятки, ўнг елкада шайтонга хай бериб турадиган фаришталар бор. Ҳатто мен — қулоғига гапқирмасни шунчалик хушламай қолганки, баъзан келганимдан кетгунимча чурқ этмайди. Аслида айб мендами? Миямга шаҳар фалсафаси урган-да. Ахир суймаган қизга ҳам уйланадими одам? Нима, қиз бола бир кўриб оли-иб кетавериладиган дўкондаги молмиди?.. Лекин бу аҳволдан гоҳида ўзим ҳам хижолатдан ташвишга тушаман: умр ўтапти, бу кетишда тошбўйдоқнинг тош кўнгли ростданам тошга айланиб қолмасмикан? Бироқ, ноумид — шайтон. Бизга деган онаси ўпмагани ҳам бир жойларда тургандир, қошларига ўсма кўйиб, кўзларига сурма суртиб, деб ўзимни-ўзим овутаман ҳам. Аслида бирор қизга чин дилдан кўнгил қўя олмаганимга китобийлигим, хаёлпарастлигим сабабмикан?..

...Рости учинчи курсдаги лола сайлида тоғ чўққисига лола излаб қўл ушлашганча етаклашиб чиққан Санамгулга бир боғ тоғ лоласини узатаётиб шоша-пиша севги изҳор қилиб, қизгинадан бир оғиз жавобини ҳам кутмай, бир кучиб ўпганим, бироқ у санамнинг жавоб ўрнига кўзлари тўла нафрат билан сўзсиз қараб юзимга туширган тарсақисига эга бўлганим ва бу ишқ достонига нукта қўйганим сира эсимдан чикмайди... Талабалар қурилиш отрядига қўшилиб Россияга борганимда ўрисчани яхши билмаганим учун танишганим ўзбекчани тушунадиган чиройли бошқирд қизи Гулноранинг ишқида расмана девона бўлишимга оз қолгани-чи. Поезд жўнаяти-ю кўзларим намчил, дилим дардчил, чамадонимни ерга қўйиб, гўзал Гулноранинг икки кўлидан маҳкам ушлаб олганман, сира айрилгим келмайди, шу ерда — совуқлар макони Сибиргинада қоламан дейман.

Шунда бир дўстим чамадонимни танбурга отиб, ўзимни поездга судраб олиб чиқди. Шунга Тошкентга етиб келгунча у билан «пом» бўлдим. Қизик, булар ни-

ма эди ўзи? Қандай туйғулар эди-а?.. Лекин Гулнора билан кўришмасак-да, ўқишни тугатгунча хатвозлик қилганим, унутолмаганим, ҳар эслаганда кўзларимдан ёш чиққудек бўлиб қўмсаганларим-чи... Гўё бутун Ўзбекистонда менга қиз куриб кетгандек... Ростдан ҳам куриб кетганмикан...

Кейин эса сирдарёлик курсдошим Рахиманинг олди-га тез-тез келиб турадиган чет тиллари институтида ўқийдиган гўзал ва барно — сарвқомат Хонзоданинг ишқида телба бўлиб юрганларим ҳам бор. Чет тиллари институтида ўша вақтларда чет элликлар ҳам ўқишарди. Хонзода йўлнинг нариги томонидаги беш қаватли ётоқхонада турса-да, бизнинг ўтиришларимизга тез-тез келиб турарди. У бизнинг курсдаги қизларга сира ўхшамасди. Қурмағур, истарали, офатижон, новчагина «модний» киз эди-да, ўзиям. Фикрини ҳам бизга ўхшаб ўраб-чимдаб ўтирмай, чет элликларчасига очиқ айтарди-қўярди. У менга ёқарди, мен доим у билан қўлимни белидан ўтказиб олиб ҳамиша чиройига махлиё бўлганча минг ҳаяжонда ўрисчасига танца тушардим. Ҳатто лабларим бўйнига тегиб кетганда ҳам у сесканмас ва кўзлари кулганча сўзсиз жилмайиб қўярди, холос. Аммо унга дангал кўнгил очолмай, дил изҳоримни дилимда пишириб, рози бўлса уйланишимни айтмоқчи бўлиб юрган кунларимнинг бирида уни талабалар шаҳарчасидаги сокин хиёбонда кубалик лаблари дўрдок, шалпангқулок негрсифат қорамтир талаба йигит билан ошқора кучоклашиб турганини кўриб қолдим... Хуллас, талабалиқда менга насиб этган севги афсоналари шу бўлди. Кейин мундоқ дўппини ерга қўйиб, яхшилаб бошни қашиб ўйлаб қарасам, бу дуруст ҳам бўлган экан: бизнинг Фарғонада ҳеч ким ўзи тенги қизга уйланмайди. Ойим ҳам дадамдан етти-саккиз ёш кичик. Бошқа қариндошларимизда ҳам шунақа. Бегоналарда ҳам... Майли, ўтган ишга салавот. Лекин чин муҳаббат орзуси ҳам соғинтираркан кўнгилни. Гоҳида эса, ота-онанинг бўлар-бўлмас қистовларидан кейин хаёлан соғиниб юрганинг — севгининг борлигига ҳам ишонмай қоларкансан. Бироқ кул ичида қолган чўғдек юракнинг қат-қатидаги пинхоний умид сўнмаскан одамзодда. Бу ўзим учун алдовми, тасаллими, билмайман. Ахир мен истаган томондан ҳам бир кун куёш чиқар...

Қиссани шу тахлит эзмачилик ва йиғлоқилик билан бошлаганим учун уэр. Барчамиз ҳам кўнгил кўчаларидан

Ўтганда, туйғулардан, ёшлик йилларидаги қалб катида қолиб кетган ҳеч ким билмас дардлардан сўз очилганда йиғлоқироқ бўлиб қоламиз шекилли. Айниқса, очилмаган бахт, чопмаган омад, етишолмаган муҳаббат ҳамиша кўзларни тоғ жилғасига, кўнгилни қайнарбулоққа айлан-тириб қўяркан... Эҳ, менинг жоним-е, деб юборасан бе-ихтиёр.

Шунинг учун энди ширин хаёллардан аччиқ ҳақиқат-ни устун қўяман. Катта шаҳар шунга ўргатаркан: бу ер-да бир орзу, бир ният билан қолдингми, унга эришиш, кўпнинг орасидан ёриб чиқиш керак! Сен енгмасанг, се-ни енгшади. Аммо мендек қишлоқи бир йигитнинг илхоми ҳам кўпинча тўрт томони бетон ёки ғишт билан ўралган деворлар орасида эмас, кўркам табиат қўйнида келади. Шунга, бўш қолдим дегунча уйга — ташвишлар макони Фарғонага эмас, атрофи қиру тоғлар билан ўрал-ган Ангренга чопаман. У ерда ўша — Сибирда мени «Гулнорадан айирган» ва Тошкентга қайтарган жона-жон дўстим Баҳодир оиласи билан яшайди. Хотини Ўлмасхон ҳам курсдошим, яна бир томондан юртдо-шим — қўқонлик. Улар мени тушунишади. Бордимми, уч хонали уйнинг бир хонаси меники бўлади, хатто ёзиш-чизишимга деб стол-стулларни ҳозирлашиб, стол чироғигача қўйиб беришади. Тошкентда чолғу асбоби-нинг ғилофидек тор хонада турадиган мендек бечорага бундан-да ортиқ яна нима керак? Тағин уларга ёзган-чиз-ган чала-чулпа хикояларимни ўкиб берсам, индамай эшитишади, ёзувчи бўлиш ниятимга етишишимга ич-ич-ларидан ишонишмасалар ҳам ҳар ҳолда юзаки бўлса-да, далда беришади. Бошловчи қаламкашга бундай самимий далдалар зарур эканлигини кейинчалик хўп тушундим. Ҳаётда эса доим акси бўлади. Шундай пайтларда оддий тасаллилар ҳам бир олам қувонч келтиради, худди сен ёзган ва хали ҳеч қаерда эълон қилинмаган асарларинг-га Нобель мукофоти беришганидек...

Хуллас, ўша борганимда декабр ойининг ўргалари бўлиб, киш қаттиқ келган йил эди. Ангрен тоғолди шаҳри эмасми, қор ҳам Тошкентдагидан кўп ёғади, со-вуғи ҳам кучлироқ. Ишхонамдан таътилдан қолган бир ҳафталик ҳордиғимни олгандим. Баҳодир ва Ўлмасхон билан талабаликдаги эсламаган гапларимиз, телба-теска-ри қилиқларимиз қолмади. Албатта ўша — мен дўнди-риб маъруза қилган «муҳаббат мавзуси» ҳам тилга олин-ди — тили ўткир Ўлмасхон томонидан.

— Нима, Сиз халигачаям сўппайиб юрибсизми? Ўшанда жа ҳаммага ақл бўлгандингиз! Ё осмондаги ойни оласизми? Шу пайтгачаям-а...

— Ахир барча гўзал ва ақлли кизлар сизга ўхшаб эр қуригандек элдан бурун эрга тегиб олишган бўлса... Мен бечора нима қилай?

— Э, бечора бўлмай ўлинг-е! Ҳазилингиз курсин! Ҳалиям ўша бемазачиликларингиз қолмабди-қолмабдида!

Уни ҳазил билан енган бўлсам-да, туриб-туриб бу дунёда фақат менинг ўзим сўккабош юргандек тағин алам қилиб кетади...

II

Эртасига шанба куни эди. Уйғонгач, стол устида турган Баҳодирнинг докторларникидан-да хунук илонизи хатига кўзим тушди. Зўрга ўқидим. «Биз ишга кетдик. Нима бало, тунги билан хикоянавислик қилиб ухламадинг чамаси, хонангда чирок ўчмади. Шунинг учун эрталаб уйғотгим келмади, тўйиб ухлаб ол! Турсанг, газда чойнак, ошхонадаги музлатгичда ҳамма нарса бор, хуллас, ўз уйингдагидек, бемалол... Мен ишдан вақтлироқ келишга ҳаракат қиламан. Бирор гап бўлса, кўнғироқ қиларсан».

Талабалиқдан қолган эски касалим -- эрталаб томоқдан ҳеч нарса ўтмайди. Секин ишга ўтирдим ва яқинда катта бир газетанинг адабий ходими кўриб у ербу ерига қалам уриб чиқиб «мен айтган жойларини тўзатиб, қисқартириб келсангиз, албатта, босамиз», деган хажвиямни қўлга олдим. Бир пайт телефон жиринглаб қолди. Гўшакни кўтардим.

— Ало-о, бу Ўлмасхон опамларникими? — деди кимдир. Овоз киз боланики эди. У мендан тасдиқ жавобини эшитгач, «ҳозир» деди овози қалтираганча. Кейин индамай қолди, сўнг элас-элас шўх кулги эшитилди ва алоқа узилиб қолди. Аммо бир оз ўтиб телефон яна жиринглади. Овоз бояги қизники эди.

— Ўлмасхон опам уйдадилар?

— Йўқ, ишда эди.

— Сиз Баҳодир акамисиз?

— Йўқ. Ўртоғиман.

— Ия, меҳмонман денг.

— Ҳа. Тошкентдан келганман, — дедим гапни чўзиб

у қиз билан пича гаплашиш умидида. — Сиз шу ерлик-мисиз?

— Нима эди?

— Ангренликларнинг одати қизиқ экан: мен меҳмонга келсаму улар мени уйга қамаб кетипса, — дедим гапни айлантириб.

— Зерикапсизми? — сўради қиз. — Мен зерикам китоб ўқийман.

— Сиз ҳам шундай қилинг демоқчимисиз?

— Ҳа-да! Айтмоқчи, ҳозир нима қияпсиз?

— Сиз билан телефонда гаплашяпман.

— Ундан олдин-чи, демоқчийдим.

— Ростини айтайми? — дедим. Тўғриси нотаниш қизга бир мақтангим келиб кетди.

— Айтинг!

— Мақтончоқ деб ўйламасангиз...

— Ўйламайман.

— Ёзган ҳикоямни тузатяпман.

— Ия, зўру, ҳали ёзувчиман денг. Чинданми? Чиққанми ҳикояларингиз?

— Ҳа, ёшлар газетасида, бир-иккитаси босилган.

— Берсангиз ўқирдик, — деди у. Кейин дабдурустдан сўраб қолди. Ёшингиз неччида? — Мен аввалига ростини айтгим келмади ва қаердадир қизлар ҳақида айтилган гаплар эсимга тушиб ҳалиллашдим:

— Биласизми, ўғил болалардан бешта нарсани сўралмайди. Биттаси — ёшини, — дедим жиддийлашиб. Кейин изоҳ бердим: — Баҳодир ва Ўлмасхон опангиз билан тенгдошман.

Гўшакдан ёқимли кикирлаш эшитилди.

— Тўғриси, мен уларни танймайман. — Бу гапга ҳайрон бўлиб тургандим, қиз шоша-пиша, «Кечирасиз, врач келяпти, уришади. Кейинроқ...» — деди-ю, гўшакни қўйиб қўйди.

Нимагадир шу куни нотаниш қизнинг гаплари таъсириданми паришонлигим ошиб, ишга унчалик қўлим бормади. Тузатган сайин бечора қўлэмалар янада бузилаётгандек олабўжи бўларди. Негадир ҳаёлим ҳали ўзини кўрмаган майин овоз эгасида эди. Ким бўлди экан у қиз? Баҳодирларни танимаса, нега уларникига қўнғироқ қилди? Нега врач келаяпти деди? Демак, поликлиникадан ёки шифохонадан қўнғироқ қилган. «Кейинроқ» дегани нимаси, яна қўнғироқ қиламан деганими, унда нега телефон ҳамон жим...

Оқшом залда дўстим билан телевизор кўриб ўтирган эдик, Ўлмасхон маъноли кулимсираб кириб келди.

— Ёмонсиз, — деди менга қараб. Сўнг тагин жилмайиб гапига изох берди: — Телефон жиринглагани, олсам ёшгина қизнинг овози, «Салом, ёзувчимисиз?» деса бўладими. Гапирсам, индамай гўшакни қўйиб қўйди. Нима бало, дархол бизнинг Ангренда бирортасининг бош-кўзини айлантириб олдингизми дейман?

— Дўстим Ангренга куёв бўлса арзимайдими? — Баходир орага гап сукди. — Ёки энди ўзингиз ангренлик бўлиб олиб, Ангрен қизларини қизганяпсизми?

Кулишдик. Лекин уларга ҳеч нарса демадим. Хали ўзим ҳам тузик-қуруқ билмаган қиз ҳақида нима ҳам дейишим мумкин? Шундоқ ҳам улар менинг қизлар масаласида омадсизлигимни яхши билишади. Ёзувчилар фақат қоғоздагина яхши кўришади, деб ҳазиллашишлари ҳам шундан.

Ўлмасхон ҳамшаҳрим эмасми, гарчи ўқишга киргач, Тошкентда танишган бўлсак-да, жуда иноқ эдик. Уни курсимиздаги кўп йигитлар ёқтирарди. Лекин ҳеч бири юрак ютиб унга кўнгил очишга ботина олмасди. У самимий ва жиддий, шахлокўз, бўйчангина, ақлли ва андишали, истараси иссиқ қиз эди. У менга ҳам ёқарди, лекин бу ёқтириш хавас ва мухаббатдан кўра нимагадир бошқа нарсага — ака-сингилнинг бир-бирига бўлган хурмату севгисига ўхшарди чамаси, энди билсам. Аммо бир марта Баходир мендан ҳам уни рашк қилиб, мен билан очикчасига гаплашиб қўйиш учун ётоқхона рўпарасидаги футбол майдонига етаклаб чиққани ҳамон эсимда. Ўшанда иккинчи курсни битириб, қурилиш отрядига кетишга тайёрланаётган пайтимиз эди. Ётоқхонада кимнингдир туғилган кунини ўтказаетгандик. Билмадим, кайф аралаш Ўлмасхон билан қаторасига бир-икки танца тушганимиздан бўлса керак, унинг аччиғи келди ва бир оз ўтгач, қулоғимга пичирлади:

— Дўстим, юр ташқарига чиқиб келамиз. Сенда гапим бор.

Стадионга чиққач анчагача гап бошлолмай турди, охири жаҳлим кўзиб ўзим сўрадим:

— Нима гапинг бор эди?

— Сендан бир нарсани сўрамоқчийдим.

— Сўрайвер.

— Хафа бўлмайсанми? — у менга ғалати тикилди.

Унинг қотмадан келган чўзиқ юзлари қизариб кетган, бит кўзларида аллақандай қатъият бор эди.

— Сен Ўлмасхонни яхши кўрасан-а? — деди у даб-дурустан. Мен ҳеч қачон ҳаёлимга келмаган бу саволдан гангиб қолдим. Кейин ўзимни ўнглаб, синаш учун:

— Шунақа бўлса-чи? — дедим атайин. Жавобимдан Баходирнинг ранги қув ўчди, кўзларига қалқиб чиққан ошқора нафрат билан менга еб юборгудек қаради, аммо ҳеч нарса демади.

— Сен-чи? — дедим унинг жавобини яхши билсам-да. — Севасанми, уни?

У индамади. Ўз гапим ўзимга ноқулай туюлиб вазиятни юмшатдим.

— Мен уни дўстларча ҳурмат қиламан.

— Мен ўйлабман... — у сал ўзига келди, юзларига қон югурди.

— Агар ўйлаганинг тўғри чиққанда-чи?..

— Ўқишни ташлаб кетардим.

— Бошинг оққан томонгами? — гапни ҳазилга бурдим. — Ниятингнинг бемаънилигини қара-ю, — деганча секин ундан узоқлаша бошладим.

— Тўхта! — Баходир бир сакраб йўлимни тўсди. — Кўзимга тик қараб ростини айт: жон дўстим, ёлғон гапирмаяпсанми?

— Қўй-е, эзвординг-ку одамни, — йўлимни тўсганидан аччиқланиб уни қўлим билан итариб нари кетарканман, қўшиб қўйдим: — Агар очигини билмоқчи бўлсанг, билиб қўй — у сени севади...

— Қаердан билдинг? — унинг кўзларида ўт чакнади. Тугилган мушлари ёзилди.

— Сезганман!

* * *

Шуларни эсларканман, диванда қизчасини қўлидан қўймай телевизор кўриб ўтирган Баходирга «у-бу нарсаларимни тузатаман» дедим-да, ўз хонамга чиқдим. Иш-лаш қаёқда. Ҳаёлим телефонда... бир пайт телефон жиринглаб қолди, чопиб чиқиб гўшакни кўтарганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Ўлмасхон ҳам кўнғирок овозини эшитиб келган экан, қаршимда кулимсираб қараб турарди. Кейин аста нари кетди. У томондан ҳадеганда овоз бўлмади. «Ало-о» дедим секин. Нариги томондан «хайрият-ей, сиз экансиз» деган жавоб эшитилди. Ўша ёқимли ва майин овоз эгаси эди у.

— Боя ҳам қўнғироқ қилганмидингиз?

— ...

— Нега трубкини қўйиб қўйдингиз?

— Қўрқиб кетдим. Мен сиз оласиз деб ўйлабман. Лекин сизни сўрашга уялдим. Ўлмас опам «бу қанақа қиз экан» деб ўйламасин деб...

— Чўчиманг! У яхши аёл, истасангиз таништириб қўяман.

— Кейин...

— Боя шифохонадан қўнғироқ қилгандингизми?

— Вой, қаердан билдингиз?

Хуллас, шу куни у билан анча гаплашдик, телефонда бўлса-да, оз-моз танишиб олдик. Исми Махбуба экан. Бу йил мактабни битириб Ангрэн педагогика институтининг филология факультетининг инглиз тили гуруҳига ўқишга кирибди. Пахтага чиқишганда тўсатдан касал бўлиб қолибди. Шундан буён шифохонада экан. Шеърятга, адабиётга меҳри бор экан. Телефонда шеър ҳам ўқиб берди. Кейин «сиз ҳам шеър биласизми» деб сўради.

— Бир қатор биламан, холос, — дедим ҳазиллашиб.

— Айтинг-чи.

— «Мен қўрқаман севиб қолишдан», — дедим шоир мисрасини такрорлаб.

— Ёмон бола экансиз, — у жимиб қолди.

Шартта юрак ютиб таваккалига кўчдим.

— Олдингизга борсам майлими?

У анчагача жавоб қилмади. Кейин аста гапирди: — Биринчи шаҳар касалхонаси, тўртинчи қават, жарроҳлик бўлими, — деди-ю трубкини қўйиб қўйди.

Секин залга кирдим. Ўлмасхон яна гап ташлади.

— Ўшами?..

— Ўша... — дедим негадир юрагим бир энтикиб.

— Роса айлантирдингизми? Ё у сизни айлантирдими?

Бизнинг номерни қаердан билишти?

— Билмадим. Шифохонадан қўнғироқ қилибди. Тасодифан тушиб қолганми?

— Э, хўжайиннинг поччасининг синглиси Жамила у ерда практикада-ку. Биринчиданми? Жамила айтган. Унинг шунақа одати бор, кимга бўлса айтиб қўнғироқ қилдираверади, кейин ўзи гаплашади.

— Ҳамшира қизлар шўҳ бўлади. Шунга бир мисол айтайми? — суҳбатга Баҳодир аралашди. — Бир аёлнинг эрини қизлар телефонда кечаси икки-уч бор сўрашибди. Шўринг қурғур эр қўй оғзидан чўп олмаган юв-

вош одам экан. Уларни танитайман деб минг айтсам ҳам рашкчи хотини ишонмасмиш. Охир қўшнисига воқеани айтиб, агар бизга телефон қилса, сизга айтаман, дарҳол шаҳар АТС дан қайси номер билан гаплашаётганимизни сўранг, депти. Аниқлашса, қизлар касалхона навбатчилари — ҳамшира қизлар экан. Эртасига бориб ҳаммасининг роса адабини берибди. Ҳатто бош врачдан огоҳлантириш олиб берган экан...

Баҳодир кулди. «Ажаб қипти», дея Ўлмасхон ҳам жилмайди. Мен ҳам зўраки илжайдим.

Ўша куни Махбубани ўйлай-ўйлай уйкуга кетдим. Уйкуга кетиш олдидан эса эртага албатта унинг олдига бораман, дея ният қилиб қўйдим. Хаёлан уни тасаввур этаман: заъфаронмикан, касалликдан ўзини олдириб қўйган, кўзлари чуқур-чуқур ботганмикан, балки чиройлидир, балки... хунукдир. Кўнглимда ҳар хил шубҳа — гумонлар ўрмалайди... Балки у мени алдагандир, лақиллатгандир, зерикиб ўтирганда телефон бир эрмак бўлгандир ва у кўнглига келган гапларни гапиргандир... балки овози майин кап-катта бир хотиндир, мени масҳара қилаётгандир. Балки ҳозир барча ҳамхоналарига, «эртага менинг олдимга бир йигит келади, эсимдан чиқмайдиган қилиб болаймиз-да», деб тайинлаб ўтиргандир. Ахир бунақа воқеалар ҳаётда сон-мингта-ку! Э Худо, бировларнинг олдида кулги бўлишдан ўзинг сақла! Ахир бу дунёда энг ёмон кўрганим ҳам шу — бировларга кулги бўлиш... Лекин ўзи касал бўлса, алдаб нима қилади, бировни алдашдан унга не наф? Овози ҳам катта аёлларникига ўхшамайди-ку!

Эртасига тушга яқин кўчага чиқдим. Қалин қор кўрпаси оёқ остида ғалати ғичирлайди, қор ҳамон майдалаб ёғяпти, кўчаларда мактабдан келаётган болакайлар шовқини оламни бузаман дейди, бири бирига қор отган, қувлашган, сирпанган, йиқилган... Хаёл билан касалхона рўпарасига келиб қолибман. Дарвоза олдида киришни ҳам, кирмасликни ҳам билмай узоқ туриб қолдим. Балки, ҳув анави тўртинчи қават деразасидан ўша аёл мени масҳара қилиб қараб тургандир... Калламга келган бу фикрни ўзимдан нари қуволмай шитоб ортимга қайтдим. Гўё кимдир шу асно мени бу ердан калтак олиб қувлаётгандек бўлаверди. Аммо ҳамон юрагим не умидда бетоқат урар, алдаётганига ишонгим келмасди. Кечгача Ангрэн кўчаларини, хиёбонларини, бозорларини беҳафсала кезиб юрдим. Охири дўстимникига қайтдим.

— Намунча, шаштингиз паст? — дея қарши олди Ўлмасхон. — Ёки тобингиз йўқми?

— Кўча совук экан.

— Шу совукда бало бормиди ўзи сизга кўчада. Ундан кўра бирор нарса ёзмайсизми? Ёки мавзу қидириб...

— Ҳа, топдингиз. Барча талантсиз ёзувчилар ёзаверадилар-ёзаверадилар...

Баходир кечроқ келди.

— Табрикласак бўладими? — деди у эшикдан кирар-кирмас.

— Нима билан?

— Нима билан бўларди. Кеча ёзмокчи бўлган янги хикоянг билан-да.

— Ҳикоядан қисса чиқармоқчиман. Шунга қалам уриб мавзунни бузгим келмади, — дедим зўраки илжайиб. Ёзолмаган ҳар бир куним ўзимга ҳам алам қиларди.

— Қалам ҳақи каттароқ бўлади дегин. Аммо бугун шу ёзилмаган, аммо ёзилажак қиссанг учун юз-юз отмасак бўлмайди. Жуда совқотиб қайтдим.

— Бизнинг «чол»га қилча бахона бўлса бўлди, — Ўлмасхон Баходирга қараб пичинг қилди.

— Майли, биринчи қадахни сизнинг соғлигингиз учун ичамиз, — дея шўхчан жавоб берди Баходир.

— Ўлақолинг, дарров «подход» қилмай.

Ўша оқшом роса валақлашиб ўтирдик. Бир вақт хонамга кирганда стол устида ўқиётган китобим ҳам очик-сочик ётганига кўзим тушди, ишлаётган хикоям ҳам столнинг бир бурчагида икки кундан буён ўз тақдирига махтал бўлиб ётарди. Менинг хаёлим эса ҳамон телефонда эди. Аммо у бугун жим эди...

III

Кейинги кунни ҳам хаёлим сочилиб, ҳеч нарса ёза олмадим. Ниҳоят, тушдан кейин нима бўлса бўлар, деди-му шартга йўлга тушдим. Бугун қор ёғмаётган бўлса-да, изғирин кечагидан баттар эди. Касалхонага совукдан қалтираб кириб бордим. Айтилган бўлимни осонгина топдим ва тўртинчи қаватдаги ёпиқ эшик туйнугидан биринчи учраган оқ халатли паканароқ қизни чақириб сўрадим.

— Синглим, бир минутга, кечирасиз, Жамилани танийсизми?

Қиз менга аввалига синчков қаради, кейин «хозир

чиқаман» деганча шитоб юриб кетди-да, сал нари боргач, қайрилиб деди:

— Эшик очик, кираверинг, «дежурка»да кутиб тура-сиз, ҳеч ким йўқ.

Хаял ўтмай ўзидек оқ халат кийган, бошида оқ қалпоғи ҳам бор, кўзлари қуралай, лўппи юзли, ўзидан бир оз тикроқ қизни бошлаб келди. У мени кўриб таажжубини яширмади, елка қисиб, кўзларини катта-катта очганча саломлашгач:

— Мени сўрадингизми? — деди чўзиб.

— Ҳа. Яхшимисиз? Нима десам экан. Баходирларни-кига келгандим, ўртоғиман. Бир оз шамоллабман, бошим ҳам оғрияпти. Шунга дори-пори бўлса...

Иккала қиз бирдан шарақлаб кулиб юборишди. Уларнинг телефон воқеасидан хабардор эканликларини дарҳол тушундим. «Ана, айтмадимми, ҳақиқий шармандалик бошланди».

Пакана қиз ҳиринглаганча оғзини қўли билан ёпиб чиқиб кетди. Бўлар иш бўлди, дедиму минг хижолатда қизариб Жамиладан сўрадим.

— Сизларда Маҳбуба деган касал қиз борми?

— Бор. И-я, сизмидингиз у куни гаплашган? — У ҳеч нарса билмагандек жавоб қилди. — Менинг ишим кўп эди. Ўлмас опамда бир гапим бор эди, шунга, қўнғироқ қил-чи, уйдамикан, деб унга айтгандим. Ҳозир ўзини чақираман.

Жамила чиқиб кетди-да, тезда қайтиб келди.

— Келганингизни айтдим. Аммо бу ерга келгани уяляпти, — деди жилмайиб. Нима дейишимни билмай ноқулай ахволда қолдим. Сўнг:

— Маҳбуба талабами? — деб сўрадим, чўчибгина.

— Ҳа, бу йил ўқишга кирган.

Сал кўнглим жойига тушди. Ҳар холда кулги бўлишдан қутулдим. Ахир ёш қизнинг орқасидан келиб кулги бўлсанг алам қилмайди. Пича дадиллашдим.

— Бўлмаса, мен кета қолай.

— Бу ерга келмайди, у жуда уятчан. Ҳув анави жойда — коридор охиридан ўннга қайрилсангиз, ўша ерда зина бор, бир-иккита стул ҳам бор, у ердан одам кам юради — захира йўл. Мен бориб унга айтаман.

Айтилган жойга бориб кута бошладим. Хаёлга берилиб кетибман. Бир вақт Жамиланинг овози эшитилди.

— Келинг! Келаверинг!

Қизниш, сарикка мойил гулли қалин ва узун халат

кийган, юзлари чўғдек ёниб турган, уялганидан нима дейишини билмай, кўллари билан Жамиланинг халатини маҳкам тортқилаб, гўё унинг ортига беркинишга ҳаракат қилганча ўн етти ёшлардаги гўзал бир қиз рўпарамда ерга қараб турарди. У Махбуба эди. Бир карра кўзларимиз тўқнашди. Хаяжондан юрагим қинидан чиқиб кетай деди. Бекорга уни ўйламаётган эканман. Кўнглим сезганди гўзал ва ажойиб қизлигини. У яна уялиб ерга қараб олди.

— Яхшимисиз? — дедим мен базўр тилга кириб.

У бош ирғади. Кейин Жамиланинг паналаб хиёл кулимсираганча ер остидан шундай чиройли — тасвишлаб бўлмайдиган даражада самимий ва беғубор бир қараш қилдики... Гўё вужудимни аланга олгандай бўлди.

Жамила бир нарсани баҳона қилиб бизни ёлғиз қолдирганча қайтиб кетди. Махбубанинг дона-дона тим қора кўзлари билан яна кўзларим тўқнашди. Иккимиз ҳам нима дейишни билмасдик. У мендан баттар бесаранжом. Унга зимдан тикиламан. Бир-бирига пайваста қалин кошлар, оқ рўмол билан танғиб ўралган бўлса-да, пешонаси чаккасидан чиқиб турган тутам-тутам қора сочлари унинг бир хуснига ўн хусн қўшиб турарди. Ё товба, қиз деган ҳам шунақа сулув бўладими? Мен аҳмоқ бўлсам не хаёлларга бориб юрибман-а? Кеча эса келишга ваъда бериб, қўрқоқлик қилиб киролмай кетганим-чи? Ахир мен кутган ва мен бир умр излаган қиз шу эмасми? Гўё ҳаммаси тушимда бўлаётгандек. Ҳамон унинг гўзаллиги олдида довдираб, тилим калимага келмай анграйиб турардим.

— Ўтиринг, — дедим охири ўзимга келиб, стулга ишора қилиб.

— Қандайдир ноқулай, ҳамма бизга қараётгандек... Яхшиси мен кета қолай!

Чўчиб тушдим.

— Ия, ҳали гаплашмасимиздан зериктириб қўйдимми? Телефонда гаплашиш осон экан.

— Шуни айтинг. Тоза бу қанақа қиз экан, деб ўйлаётгандирсиз, — деди у ҳамон кўзлари билан ер чизиб. — Умримда телефонда бегона одам билан унақа гаплашмагандим.

— Мен тасодифдан ҳам, телефонни чиқарганлардан ҳам хурсандман.

— Нимага?! — у ўсмоқчилаб сўради.

— Чунки сиз билан танишдим.

— Қўйинг бунақа гапларни...

Махбубанинг юзлари янада чўғланди, гапимдан норози бўлгандек киприклари пирпиради. Унинг киприклари ҳам узун-узун эди. Секин-аста гапимиз қовуша бошлади. Мен болалигим, талабалик йилларимдаги қизиқ-қизиқ воқеалардан тўлиб-тошиб сўзлай кетдим, у эса эндигина бошланаётган талабалигининг қувонч-ташвишларидан оҳиста гапириб қўярди. Хуллас, биз бир-биримизга нимадан гапирсак ҳаммаси иккимизга ҳам қизиқ туюлар, секин-аста иккимиз ҳам қаерда эканлигимизни унутгандек, гўё бу мавжуд оламда эмас, арши-аълога чикиб суҳбат кураётгандек сезардик ўзимизни. Гўё ўзимиздан бошқа дунёни унутгандек эдик. У ҳамон бошини куйи эгиб ўтирган бўлса-да, боягидек энди ўзини ноқулай сезмас, гапларимни индамай эшитар, аммо ўзи ҳақида кам сўзларди.

— Кеча келмоқчи бўлдимۇ қўрқдим, — дедим гап орасида.

— Еб қўяди деб ўйладингизми? — у беихтиёр кулиб юборди.

— Йўғ-э.

— «Ёлғончи» деб ўйладим.

— Ўхшайманми?

— Қайдам.

— Ростини айтайми? Очиғи, катгароқ бир хотин бўлса-чи, деб кулгига қолишдан чўчидим.

У яна бир чиройли хандон отиб кулди. Унинг садаф-дек оппоқ тишлари ярқираб кетди.

— Бугун-чи? Қўрқмадингизми?

— Таваккал қилдим — бир бошга бир ўлим.

— Таваккал қилишдан қўрқмайсизми?

— Баъзан. Алдамаганингизга ишонгандим.

— Ҳеч ёлғон гапиролмайман. Ёлғонласам, ўзим биринчи бўлиб кулвораман.

— Айтмоқчи, телефонда ўқиган шеърингиз ажойиб экан...

— Қўйинг, — у гинали қаради. — Хадеб телефонни эслатаверманг. Мен сизни умуман кўрмайман деб ўйлагандим-да. Барисига Жамила опам сабабчи, телефон қилдирган. Кейин ўзини доктор чақириб қолди. Мен эса сизга тушиб қолдим. Айтмоқчи, халиги айтган бешта нарсангизнинг қолганлари нима эди?

— Айтмайман, — ҳазиллашдим мен, гарчи ўзим ҳам

буларни билмасам-да. — Ҳали ёшсиз, бунақа нарсаларни билишингиз шарт эмас.

— Ҳо, икки ҳафтадан кейин Янги йил, январ ўтиб феврал келса ўн саккизга кираман.

— Унда ўшандан кейин айтаман.

— Ростданми? Сиз билан гаплашиш хавfli экан.

— Нима учун?

У жимиб қолди. У гапирганда ҳам, жимиб қолганда ҳам жуда жозибали эди.

Биз яна узоқ суҳбатлашдик. Гап орасида баъзан бир-биримизга унсиз тикилиб қолардик. Қўзларимиз тўқнашганда ғалати бўлиб кетардим. Гоҳида бу тўқнашув жуда қисқа бўлса-да, мени тобора аланга ичига отарди. Ичимга чўғ киргандек бўларди...

— Вой ўлмасам, кеч бўп қошти, укол олиш вақти ҳам бўпти, — деди Маҳбуба бир пайт қўлидаги соатига қараб.

— Мунча вақт тез ўтмаса, — деб юбордим беихтиёр.

— Майли, мен борай, — деди у.

— Шошманг!

— Хайр! — деди Маҳбуба гапимга қулмсираб.

— Эртага келсам майлими? — унга маъноли тикилганча сўрадим.

— Буни ўзингиздан сўранг...

— Унда қутинг! Албатта, келаман! Хайр!

У сўнгги бор ёқимли жилмайиш ҳадя қилганча мени кузатиб қолди.

Ташқарида совуқ кучайган, кўчаларда ёнган оқшом чироқлари нурида қалин қор кўрпаси ажиб бир жилоланиб кўринар, очиқ осмондаги чароғон юлдузлар эса гўё менга жимир-жимир қилиб, кўз қисиб сиригни биламан деяётгандек туюларди. Мен совуқни ҳам сезмасдим, ҳамма нарсага меҳр билан қарардим ва йўл-йўлакай учраган одамларни тўхтагиб, қор ҳақида, ажойиб қиш ҳақида, бахт ва муҳаббат ҳақида тўлиб-тошиб сўзлагим келарди. Гўё мен ўз ғалабасидан эсанкираб қолган ёш бола каби шодликдан телба бўлгандек эдим. Ўзимни худди ерда эмас, осмонда — ойу юлдузлар ёнида учиб юргандек ҳис қилардим.

— Қаерларда дайдиб юрибсан? Илҳақ бўлиб ўлдик-ку! — Бу мен учун эшик очган Баҳодирнинг овози эди. — Қорнинг ҳам тоза очгандир. Соат ўн бирдан ошди.

Унинг гапларига тузукроқ жавоб бермадим ҳам. Фақат у қизчасини ухлатгани кириб кетган Ўлмасхон

чарчаб ухлаб қолганини айтиб, ўзи овқат келтиргани эсимда.

— Мунча ширин овқатинг?

— Кайфинг борми? — Баҳодир менга астойдил тикилди. — Совуқдан юзларинг, бурнинг қизариб кетибди. Гапларимга жавоб қилмайсан?

— Нима? — дедим унинг гапларини эшитсам ҳам ташунмай.

— Оббў, хаёлпараст жинни-ей! Халиям хаёлпарастлигинг қолмабди-да. Бу хаёл сурганда маст нима-ю жинни нима, гаплашиб ҳам бўлмайди...

IV

Ўша оқшом ҳам қоғозларга қўл урмадим. Хаёлим бугунги учрашув завқу шавқида эди. Ботаётган куёшни кўп кузатганман: ҳаво очиқ кунлари ғарб осмони қизариб оловланади, лоладек чўғланади, кўкда узоқ-узоқларга сафарга чиққан булутлар қизил-кўнғир тусда чиройли товланиб сузади. Лекин бу нурлар қанчалик жозибали ва борлиқни товлантирувчи, кўзларни қувонтириб, дилтортар бўлса-да, унинг тафти-оташи суст бўлади. Менинг ҳам муҳаббатни орзу қила-қила чарчаган қалбимда самимий туйғуларга — ишқ деб аталмиш кўнғил дардлари борлигига ўзимда ҳам ишонч сўна бошлаганди. Шунча вақт кесакдек ҳиссиз яшадим, энди севолмасам керак, деб ўйлагандим. Маҳбубанинг гул-гул очилиб кулиб турган чехрасини эсларканман, вужудимни аллақандай кўтаринки бир кайфият эгаллайди. Эсимда, ўша «Муҳаббат муаммоси»да бир кўришда севиб қолиш мумкинми, деган савол ҳам бор эди. Маҳбубани ўйларканман, уни кўргач, бу саволнинг тасдиғига ўрин қолмаганини сездим. Бугунги кун мен учун бахтли тасодиф, менга бахт ва қувонч, қалбимга муҳаббат олиб келган ажойиб кун эди. У жуда чиройли. Менинг шоирона қалбимнинг истаги ҳам мана шу — гўзаллик эмасмиди? Ахир шунга, мана шундай гўзалликка хаёлан интилиб яшамаганмидим, бир кунмас — бир кун Маҳбубадек соҳибжамол кизни учратишни орзу қилмаганмидим?..

Тушимда ҳам уни кўрдим. Яна талаба эмишман. Ётоқхонамиз олдида бир тўп ёшлар йиғилиб, ўйин-кулги қилаётганмиш. Мен ҳам шовқинни эшитиб ташқарига югуриб чиқдим. Даврада қўлларига, билакларига, бўйнига ҳар хил тилла тақинчоқлар таққан, калта атлас

кўйлагу жиякли лозим кийган киз ўртада минг мақомда нозланиб ўйнар, бир барваста, мўйлабли йигит бўлса, калласини у ён-бу ёнга силкитганча берилиб тор чертиб ашула айтарди. Бундоқ қарасам, ўйнаётган киз — Махбуба эди. Югуриб бориб унинг қўлидан ушлаб ўйиндан тўхтатдим.

— Нега бу ерда ўйнаяпсиз? Ахир бу ер кўча-ку! Анави тор чертаётган ким?

— Кўча. Хе-хе, кўчамиш... Бу менинг ишим, — деди у гўё менинг устимдан кулаётгандек. — Қўшиқчи эса — йигитим.

...чўчиб уйғониб кетдим, ҳамма ёғим жикқа қора терга ботган. Тушимнинг барча тафсилотлари аниқ-тиник эсимда қолганди. Тушларим сира бунақа равон эса қолмасди. Аммо кўрган тушимдан таъбим хиралашди. Балки ростдан ҳам йигити бордир? Кўнглимга юракни кемирувчи гумон оралади. Турганимда соат ўн бирдан ошганди. Стол устида Баходир қолдирган хатни ўқидим. «Ўн иккиларга келаман, ҳеч қаерга кетиб қолмагин. Бир жойга борамиз!»

Мен Махбубага берган ваъдамни эсладим. Апил-тапил чой ичдим-да, кейин шифохонага қўнғирок қилиб, Махбубадан бир оғиз ахвол сўраб, бородмаслигимни айтиб қўймоқчи бўлдим, лекин телефон рақамини билмаслигим эсимга тушиб, хафсалам пир бўлди. Билганимда ҳам барибир ноқулай, ҳали тушлик бўлмай докторлардан касални чақиртириш... яна киз болани...

Баходир айтилган вақтда келди.

— Тайёрмисан? — деди уйга кира солиб. — Кетдик. Катта поччамларникига борамиз. Туркистондан меҳмонлар келишган.

Баходир асли туркистонлик. Отаси, опалари ва поччалари келган экан. Катта поччаси эса Ангрен биқинидаги Дукент қишлоғида турарди.

Кун бўйи меҳмондорчиликда қолиб кетдик. Махбубага берган сўзимнинг устидан чиқолмаганимдан роса қийналдим. Лекин у ердан чиқиб кетишнинг ҳам иложи йўқ эди.

Эртасига шифохонага бордим ва одатдагидек ҳамшира кизлардан Махбубани чақиртирдим. Лекин негадир у хадеганда чиқавермади. Кута-кута охири чиқмаслигини билгач, бир ахволда ортга қайтдим. Кўнглимга чирок ёкса ёришмасди. Нега чиқмади? Нега чиққиси келмади? Ахир ҳамма айб ўзимда. Кеча келишга ваъда бериб

келмадим-ку! Ёлгон ваъда берган одам кимга ҳам ёқарди? Аслида меҳмондорчиликдан воз кечсам бўлар экан. Кейин бехос ўтган кунни кўрган тушим эсимга тушди. Ростдан йигити бормикан? Ахир шундай гўзал қизнинг севгани бўлмайдими?..

Юракни кемирувчи мана шу каби минг хил ўйлар гирдобада қай аҳволда Баҳодирларникига қайтиб келганимни билмайман...

* * *

Кейинги кун Баҳодир ва Ўлмасхон ишга жўнаши билан мен ҳам ортиқ сабр косам чидамай шифохонага йўл олдим.

Ҳайриятки, Махбуба узоқ куттирмади. Аммо унинг кайфияти йўқ эди. Хол-аҳвол сўрашгач, ўша хилват бурчакка бориб стулларга ўтирдик. Нима деб ўзимни оқлашимни ҳам, нима деб гап бошлашни ҳам билмайман. Орага қандайдир ноқулай сукунат тушди. У бир-икки менга қараб қўйди-ю, лекин мендан бурун гап бошламади.

— У кунни келолмадим, узр, — дедим ниҳоят айбимни тан олиб. — Мени ёлгончига чиқариб қўйгандирсиз?

— Энди умуман келмасангиз керак дедим...

— Нега?!

— Қайдам, ўзим шундай, — у дардчил гапирди. — Кеча кунни бўйи хонадан чиқмай ўтирдим. Ўша кунни сиз билан кўп гаплашиб юборибмиз. Йўлакка чиқсам ҳамма менга қараётгандек... Бу ерда бир-иккита бизнинг маҳаллалик аёллар ҳам бор, ўшалардан тоза уялдим...

— Ўзи баъзан шунақа туюлади. Бошқалар худди сен тўғрингда гапирётгандек, сени ҳаммага кўрсатаётгандек бўлаверади. Кўпам бунга аҳамият берманг. Ҳаммада ҳам бўлади бундай хол.

— Айтмоқчи, — у сўзимни бўлди. Кейин бир оз ўйга чўмди, салгина қизарди, сўнг дераза томонга имлади. — Қаранг!

Қарадим. Очиқ хавода шаҳарнинг шимолий-шарқ томонида тоғлар оппоқ қорга ўранганча викор билан бўй чўзиб турарди.

Қандай гўзал манзара — қорли тоғлар...

— Уларни айтмаяпман, — деди у, сўнг қўли билан кўрсатди.

— Анави тўрт қаватли уйларни кўраяписизми? Ўшаларнинг ортида, Тошкентдан шаҳарга кираверишдан чапда томонда тоғ этагида бир қишлоқ бор. Номи Қорабоғ.

— Эшитгандайман...

— Ўзингиз у ерда бўлмаганмисиз?

— Йўқ.

— Ростини айтсам хафа бўлмайсизми?

— Қизлардан хафа бўлишни ўн саккиз ёшимда ташлаб юборганман, — дея ҳазиллашдим. У кулмади ва жиддий деди:

— Ўша куни сиз билан гаплашиб ўтирганимизни кўшни хонада ётган тўққизда ўқийдиган қорабоғлик бола ҳам кўрган экан. Кетганингиздан кейин «У ким?» деб роса тақичилаб сўради. Кейин «Мен уни танийман» деди. «Қаердан биласан?» десам, «Мен уни Ангренда кўп кўрганман. Нуқул хиёбонда бир қиз билан етаклашиб юради», деди. Мен сизни тошкентлик десам ҳам у сўзида туриб олиб, мени енгди. Мен аслида унга кўринишдан ҳам уялиб, хонадан чиқмадим. Кеча мени чақиритишни ҳам ҳамшира келиб-келиб унга айтибди...

— Кеча шунга...

— Кўйинг, эслатманг! — у яна гапимни бўлди. — Ўзи шундоқ ҳам ўйламаган ўйим қолмади.

— Менам кеча...

— Кечиринг! Майли, ўтган ишга салавот, ҳисоб тенглашди, — унинг салгина чиройи очилди.

— Сизнинг ёшингизда одам ҳамма нарсага ишонади.

— Бу ёмонми?

— Ўша бола айтгандақаларга ўхшайманми? — унга ўпкалаганнамо тикилдим.

— Ўхшамайсиз чиқар...

— У бола-чи?

— Қайдам. Балки у ўхшаш чиқар, — унинг кўзларидан, юзларидан жилмайиш ўрмалаб ўтди. Бу онийлик кулги ўқ овозидан чўчиб учиб кетган бир тўда қушлардек зумда орага тушган ғуборни тарқатиб юборди.

— Келганимга бугун қирқ кун бўлди, — деди у бир маҳал яна маҳзун тортиб. — Қасалхонаси ҳам жонимга тегиб кетди. Зерикдим.

— Қаерингиз оғрийди?

— Грижамииш. Кўричакни олдирганимдан кейин ўрнида қандайдир ўсма қолибди. Шуни даволашяпти...

Бундай хасталиклар хақида ҳеч нарса билмасдим.

— Яхши бўлиб кетасиз, — дедим хайрлашаётиб. — Мен яқинда кетсам керак. Албатта, хайрлашгани келаман. Манзилингизни ёзиб берарсиз-а, ўшанда?

— Кўрамиз, — деди у чиройи очилиб.

— Нега бунақа мужмал жавоб қиласиз?

— Ҳамма нарсани олдин ўйлаб кўриш керак...

— Йўғ-е. Ҳамма нарсани ақл бошқарса, ҳаётнинг унчалик қизиғи қолмайди, баъзан кўнгилга ҳам қараш керак, — дея ҳазил аралаш билафонлик қилдим. — Ахир ўйчи ўйига етгунча... деган гаплар ҳам бор.

У бу гапимга эътироз билдирмади. «Барибир ёмон бола экансиз» деди-да, кейин «Хайр!» дея бошини хиёл бир ёнга эгиб, заиф жилмайганча биринчи марта менга қўлини узатди. Унинг кафти иссиқ эди. Ундан ўтган ҳарорат бутун вужудимга ёйилди. Маҳбубанинг қўлини сира ҳам қўйиб юборгим келмасди. Узоқ ушлаб турдим. У ҳам қўлини тортиб олмади. Гапсиз, сўзсиз, унга тикиламан... Охири у қўлини тортиб олди ва секин:

— Одамлар қараяпти, борақолинг! — деди ён-атрофимизда ҳеч ким бўлмаса-да.

V

Шундай қилиб, менинг тинчгина — орзулардан чарчаган ҳаётимга Маҳбуба кириб улгурганди. У билан бирга мен узоқ кутган ва ҳақиқатга айланиши қийин кечган ҳаёлотимга ёруғ нур кириб келган эди.

У билан яна кўришдим. Мана, ҳозир ҳам тўғри унинг олдидан келган бўлсам-да, яна кўргим келар, мусаффо осмондаги юлдузлар мисол чакноқ ва сал маъюс шахло кўзларига, уялганда лоладек қизариб кетадиган юзларига термулганча у билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашишни истардим. Ёзмокчи бўлган ва ишлашга мухтож чала-чулпа ёзганларим уни кўриш, ўйлаш истаги олдида ҳеч вақога айланганди. Ёзувларимга қарамай қўйдим. Ишим ва бошқа икир-чикир ташвишлар ўрнини ҳам фақат Маҳбуба ҳақидаги ҳаёллар камраб олганди. У яқинда ўн саккизга киради. Уни ёктириб қолдим. Бу гулғунчадек маъсума қиз кўнгилидаги ишончни мендек ҳаётда бирор нарсага эриша олмаган ҳаёлпараст бир йигит оқлай олармикан? Менинг ёлғизликка кўника бошлаган ўй-ҳаёлларим билан бу навнихол, покиза қалбнинг жўшқин туйғулари жаранги ҳамоҳанг келармикан?..

Унинг қўлини ушлаганимда бутун баданимга ёйилган илиқлик нима эди? Телба эхтирос оташими ёки чин муҳаббат сеҳри... Борлиғимни мана шунга ўхшаш китобий гаплар қоплаб олганди.

VI

Эртасига Баходир мени кузатиб қўяман деди. Кўнмадим. Кўчага чиққанимизда у қаршилигимга қарамай чўнтагимга анчагина пул солиб қўйди. Ёлғиз қолгач, тўғри касалхонага йўл олдим. Боргач, Маҳбубани чақиртириб, ўша илк бор қўришган жойимиз йўлак охиридаги пиллапоя ёнида кута бошладим. Юрагим хаяжондан дук-дук урарди.

— Салом! Келинг! Яхшимисиз? — деди у мени кўриб. Мен нимагадир шу топда шундоқ сўрашиш камлик қилаётгандек беихтиёр қўл узатдим. У ҳам шаштимни қайтармай қўл чўзди. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Кейин у:

— Китоб ўқиб ётгандим, — деди паришонхотир.

— Қанақа китоб?

— Эртақ. Ўзбек халқ эртақлари. Болалигимдан яхши кўраман эртақларни.

— Нахотки, ҳалиям-а? — мен ҳазиллашиб кулдим.

— Кулманг! — у жиддий эди. — Ёмонми? Бунинг нимаси ёмон?! Менга барча эртақлар ёқади, ҳаммаси ростдек туюлади. Болалардек ўйлаганимдан кулманг! Ахир эртақларнинг охири ҳамиша яхшилик билан тугайди-да. Шунақамасми? Шундай бўлгани яхши эмасми! Ҳаётда эса... бошқача... — у маҳзун гапирарди. Мен бунга царво қилмай яна ҳазиллашдим.

— Қачонгача эртақ ўқийсиз? Ўн саккизга киргунчами?

Гапим жавобсиз қолди. Уни ҳафа қилиб қўйдимми деб чўчиб тушдим. Шу пайт Маҳбуба «вой, ўлмасам» деди-ю чўғдай қизариб кетди. Зинадан қўлида тугун, узун кўкиш пальто кийган, айна унга ўхшаш чиройликкина бир қиз чиқиб келаётганди. Бундоқ карасам, Маҳбуба зумда ғойиб бўлибди. Бояги қиз аввалига менга ғалати қаради-ю, кейин саломлашиб ёнимдан ўтди ва йўлакдан юриб Маҳбубанинг хонасига кириб кетди. Мен кетишимни ҳам, туришимни ҳам билмасдим. Ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, улар биргалашиб хонадан чиқишди.

Менинг олдимга келгач Маҳбуба баттар қизариб, минг хижолатда бояги қизни менга таништирди.

— Опачам Руқия, — деди-да, кейин мени ким деб таништиришни билмай баттар оловланди. — Танишим, Аҳмад ака, — деди базўр. Опаси «уриниб қолсан, пастга тушма» дея шу ернинг ўзида у билан ҳам, мен билан ҳам хайрлашиб, зинадан тушиб кетди.

— Ноқулай бўлди-ю, — дедим иккимиз қолгач.

— Опачам яхши қиз, мени тушунади, — деди у. — Кейин у ҳақида батафсил гапириб бераман...

— Бояги саволим жавобсиз қолди, — дедим мен гапни улаш учун узилиб қолган суҳбатимизга қайтиб.

— Нимаиди ўзи?

— Қачонгача эртак ўқийсиз, деб сўрагандим...

— А... Билсангиз, баъзан эртақлар ҳақиқатдан яхшироқ бўлади. Эзгулик, меҳр-муҳаббат, орзу-умидлар тантанаси бор уларда...

— Нафрат ҳам, ёвузлик ҳам бўлади-ку!

— Ҳар ким ўзига керагини топиб ўқийди-да! Лекин барибир эртақлар охирида ёмонлик устидан албатта яхшилик, тушқунлик устидан умид ва хом хаёл устидан орзулар ғалаба қилади-ку, ахир!.. Ёвузлигу ёмонликнинг умри қисқа бўлгани яхши. Менинг ҳаётим ҳам бир умр эртақка айланиб қолса дейман. Ажабмас! — Унинг кўзлари намланди. — Эртақ! Ҳаёт ҳам эртақ, хаёл ҳам... меники айниқса...

— Хафа бўлманг, ҳаммаси яхши бўлади. Тузалиб кетгач, бу кунларни кўрмагандек бўлиб кетасиз. Ахир ким ҳам касал бўлмаган, дейсиз?

— Умр — эртақ. Ҳаёт — эртақ. Ўтмишу келажак — эртақ. Ҳаммаси — бир эрмак! — у кўзларидан дув-дув оқаётган кўз ёшларини халатининг енги билан енгилгина артди. — Агар катта ёзувчи бўп кетсангиз бир илтимосим бор эди.

— Айтинг!

— Ўшанда фурсат топиб мен — ангреник бечора бахтсиз қиз ҳақида ҳам ёзинг. Бир эртақдек, бир чўпчакдек қилиб ёзсангиз ҳам майли. Мени эртақдаги фаришта-ю малоикаларга, айнаи ўша кўз кўрмас малоикаларга ўхшатиб ёзинг!.. Ҳар кун келиб кўнглимни кўтарганингиз учун сизга раҳмат! — У кафтларини юзларига босганча ҳўнграб хонаси томон чопиб кетди. Нима қиларимни билмай анчагача туриб қолдим. У қайтиб чиқмади. Фақат ҳамшира қиз ёнимга келиб, қўлимга бир парча қоғозни бериб кетгандан кейин ўзимга келдим...

«Аҳмад ака, келганингиз учун раҳмат! Билмайман, нимагадир сизга ўрганиб қоляпман... Телефонда гаплашганимиздан буён ҳали ўзингизни танимасдан туриб нимагадир келишингизни кутгандим. Келиб хаста кўнглимни кўтарганингиз учун яна бир бор раҳмат! Негадир сизни яқинда кўриб таниган бўлсам ҳам, гўё сизни аллақачонлардан бери билгандекман. Нега бундайлигига ўзим ҳам ҳайронман.

Яқинда янги йил. Аввало мана шу байрам билан сизни олдиндан табриклайман! Уйланмаган бўлсангиз яхши жойлардан ато қилсин! Бахтли бўлинг! Мени — давосиз дардига шифо излаб юрган бир бечора касал синглингизни эслаб юринг!

Янги йилга жавоб берамиз дейишяпти. Қандай яхши — янги йилни уйда, оила даврасида ўтказиш! Илоё, янги йилни уйда ўтказиш насиб этсин.

Янги йилдан кейин Тошкентга даволанишга бораман. Шифокорлар шундай дейишяпти. Манзилингизни қолдириб кетсангиз, ўзим қачон боришимни хабар қиламан.

Энди хайр!

*Ҳаммаси учун Сиздан яна бир бор миннатдорман!
Одобсизлик қилиб, олдингиздан кетиб қолганим учун узр. Шунақа бўп қолди. Кўнглим бўшаб кетди.
Ангренлик бахтсиз синглингиз*

Маҳбуба!»

... декабр 198... йил.

Ўшанда унинг кўп сирли эртақнома айтган гапларини ҳам, ҳўнграб йиғлаб кириб кетиш сабабини ҳам, хатдаги баъзи сўзлар маъносини ҳам дурустроқ тушуна олмадим. Фақат ўша қоғоз орқасига «Нима бўлганда ҳам мен бир нарсани тушундим: мен Сизни севиб қолдим, Маҳбуба! Буни ўзингизга айтмоқчи эдим, айтолмадим, аммо айтмасдан Ангрендан кета олмас эканман.

Хайр! Ўзингизни эҳтиёт қилинг! Тошкентда албатта сизни кутаман, боргач, тезда хабар беринг!» деб, остига манзилимни ёзиб, унга киритиб юбордим.

Ташқарида ҳамон қиш, оппоқ қор, изғиринли ҳаво, осмон ҳаддан ташқари мусаффо эди. Фақат у ер-бу ердаги баргсиз шохларига қор қўнган дарахтларнинг олабула мунғайиб туришларигина кўзимга ғалати бўлиб кўринарди.

Тошкентга қайтибманки, тинчим йўқ. Ҳар дақиқада Махбуба билан боғлиқ хотираларни — у билан қандай танишганимни, телефондаги сўзлашувларимизни, илк учрашганимиздаги Жамиланинг халатидан тортиб юзлари дув қизариб унинг ортига беркинганча тим қора шахло кўзларини мўлтиллашиб туришларини, опаси келганда уялганидан дув қизариб кетган ёноқларини ўйлаганим-ўйлаган эдим. Борай дейман, ахир Ангрен нима деган жой, унинг олдига деса дунёнинг нарига бурчагига ҳам учиб боришга тайёрман. Аммо эрта-индин Янги йил, уйга жавоб беради деган. Қани энди тезроқ Янги йил ўта қолса-ю уни кўрсам...

Ниҳоят Янги йил ҳам ўтди. Бир куни ишдан қайтсам менга хат келибди. У Махбубадан бўлиб, қисқагина эди.

«Ассалому алайкум, Аҳмаджон ака! Янги йилни яхши кутиб олдингизми?»

Менга ҳам жавоб беришганди, уйда кутдим.

Ҳозир Тошкентдаман — Тахтапулдаги 1-шаҳар шифохонасининг 1-жарроҳлик бўлимида. Кўришгунча!

Ўша Махбуба!

... январ, 198... йил.

Кеч бўлиб қолган бўлса-да, эртани кутишга ҳам сабрим чидамади. Унинг олдига қушдек учдим. Келганимни эшитиб, у тезда чикди. Қўл узатиб, қуюқ сўрашдик. Кейин узоқ гаплашдик. Соғиниб, гапларимиз ҳам роса йиғилиб қолган экан. Чамаси бу дунёда биз сўз юритмаган мавзу қолмади, хойнахой. Қанча суҳбатлашмайлик, камлик қилаётгандек туюларди гўё. Тўғриси, суҳбат бахона дийдор ганимат эканлигини иккимиз ҳам дилдилдан сезиб турардик. Охири журъат қилиб хаёлимда минг бор айтишга ҳозирлаб қўйган, лекин келганимдан буён айтолмаган сўзларни айтдим.

— Махбуба Сизни учратганимдан буён мен ҳам ўзимга нима бўлаётганини билмайман. Ўшандан буён сизни ўйлаганим-ўйлаган...

У чурк этмай одатича ерга қараб олди. Мен дадиллашдим.

— Сизни яхши кўриб қолдим, — дедим ҳаяжондан чўғдай қизариб. Кейин Махбубанинг қўлларини секин қўлимга олдим ва бехос уни ўзимга тортиб, лабларидан ўпиб олдим. У аввалига нима бўлганини билмагандек қаршилиқ қилмади, сўнгра ўзига келиб, бирдан хушёр

тортиб йиғлаб юборди-да, бошини секин елкамга қўйди. Нима деб овутишни ҳам билмай, аста сочларини силадим, кейин кўз ёшларини бармоқларим орқаси билан аста артдим.

— Нега йиғлайсиз? Нега хафа бўласиз? Ёки...

— Мен... умримда биринчи марта бунақа гапларни эшитишим... аммо... мени севманг! Мен ёмон қизман!

Галати бўлиб кетдим.

— Нега унақа дейсиз, Махбуба?

— Мени, мени ҳеч ким севиши мумкин эмас.

— Мен-чи?

— Сиз ҳам... — унинг кўз ёшлари дарё бўлиб қуйилди. — Сиз яхшисиз. Сизга ёлғон ваъда, ёлғон бахт ато қилолмайман. Яхшиси мени севманг! Унутинг! — У шу гапларни айтаркан, мендан ўзини олиб қочмас, аксинча ҳамон бошини кўксимга қўйганича унсиз йиғлар эди. Мен эса унинг гапларини қандай тушунишни ҳам, унинг кўнглида аслида нималар кечаётганини ҳам билолмай гаранг эдим. Мени севманг дейди-ю... Тағин нега бунақа гапларни айтади?!

Хайрлашаётганимизда яна унинг гунча янглиғ лабла-ридан оҳиста ва узоқ ўпдим. У энди боягидек гапларни гапирмас, менинг эркалашларимга ҳам ортиқ қаршилиқ қилмасди, аммо ҳамон унсиз кўз ёш тўкишини қўймас ва бунинг сабабини менга очиқ-ойдин айтмасди.

Кетаётганимда у шундай деб қолди:

— Яна ҳафта-ўн кун шу ердаман. Келиб турасизми?

— Албатта! Ҳар куни келаман! Ахир мен Сизни, севгимни, узоқ кутган муҳаббатимни излай-излай энди топдим-ку! Ахир, Махбубани, ўз Махбубамни топдим-ку!

— Илтимос сиздан, жон Аҳмад ака, бунақа гапларни гапирманг! Менга келиб турсангиз бас! Шунинг ўзи менга катта бахт, ҳаёт берган катта инъом, катта мукофот! Тақдирнинг қилган катта эҳсон!

— Кейин-чи?

— Кейинини кейин биласиз, — у ошпок, узун-узун бармоқларини яна савол бериш илинжида жуфтлаётган лабларимга оҳиста босди. — Фақат илтимос, севги-муҳаббат ҳақида бошқа гаплашмайлик... Ажралишимиз олдидан у яқин келиб юзимдан чўли этиб ўпди-да, қўлларимда турган қўлларини силлиқ суғуриб олганича индамай югуриб кетди.

VIII

Мен шу кундан бошлаб севгининг, хақикий мухаббатнинг илк бўсалари оташидан маст-аласт эдим. Ҳар куни ишдан чиқа солиб Махбубанинг олдига ўқдек учардим. Оқшомлари яна борардим. Шунда биз икки севишганлар бир-биримизнинг пинжимизга суқилганча бу дунёдаги бору йўқ барча гаплардан эҳтирос ила узоқ-узоқ гаплашардик. Нима хақида гаплашмайлик бунинг биз учун аҳамияти йўқдек эди. Ҳаммаси ажойибу ғаройиб гаплар бўлиб туюларди улар иккимизга ҳам. Аммо мен юрак ютиб унинг хақикий дарди хақида тузукрок сўрай олмасдим, ўзи ҳам бу хақида чурқ этмасди. Мен эса унинг но-зик-ниҳол қалбига озор бериб қўйишдан чўчиб сўрашга, бу хақда сўз очишга хайқардим. Хайрлашиш онлари яқинлашганда эса иккимизнинг қўлларимиз ҳам гўё бир-бирига чирмашиб кетган печакгуллар қаби ажралишни истамас, мана шу кафту бармоқлардан ўтган тафту ҳарорат ҳам кўз қарашларимиздаги оташин тафтга кўшилиб, вужудларимизни қиздириб, пайваста қилиб борарди. Мен, айникса, бу онларнинг, яратганнинг ўзи бизга тухфа қилган бу онларнинг узоқ давом этишини жуда-жуда истардим. Ва албатта Махбубанинг тузалиб кетишига ва менга келгусида вафодор ёр бўлишига ҳам, куннинг ёруғлиги қандай рост бўлса, шундай ишонардим. Бошқача бўлишини — ойнинг ўн беши ёруғ бўлса, ўн беши қоронғи бўлишини, бу чароғон кунлар ҳам тез орада қора тунларга алмашишини ўшанда тасаввуримга ҳам сиғдира олмасдим. Ахир бахт ва мухаббат оғушида, севги чаманзориди мастона кезиб юрган мендайин ошиқ йигит учун бошқача ўйлар не ҳожат эди ўша тобларда?! Не илож, Оллоҳнинг бандаси эканмиз, зоримиз бору зўримиз йўқ. Бу фарахли онлар ҳам, кунлар ҳам биз танишган киш кунларидек қисқа экан. Аслида пешонамга мухаббатнинг лаззатли болидан кўра унинг аччиқ захрини тортиш битилган экан.

Сўнги кўришганимизда унинг ранги сал бошқача, рухи ҳам синиқ эди. Ҳеч унинг олдидан кетгим келмасди. Уни ўзи ҳам ҳар галгидек «кетинг, энди кеч бўлиб қолди» ҳам демасди. Унинг шу куни айтган гаплари эса ҳамон қулоғим остида жаранглаб туради.

— Аҳмад ака, ҳаммаси учун раҳмат. Эртага келмасангиз ҳам майли. Мен Ангренга — она юртимга, она тупроғимга қайтаман.

Шунда ҳам мен нодон, мен галварс, хом сут эмган банда, ўз севгисидан телба шодон бир худбин нима гаплигини ҳам дурустроқ англамабман, сўраб-суриштирмабман. Ва бунинг ўрнига эса мен аҳмоқ бемаврид ҳазил қилибман:

— Ангрэн узоқ эмас, барибир Сизни топаман, Махбуба.

У зўраки бўлса-да, кулди. Аммо кўзлари жикқа ёш эди...

— Илтимос, мени ортиқ изламанг, Аҳмад ака!

IX

Эртасига ишдан кейин ҳар галгидек касалхонага бордим. Унинг палатасидан менинг олдимга у эмас, ўша Ангрэндаги шифохонада дуч келган Махбубанинг опачаси Руқия чиқиб келди: сочлари тўзиган, ўзи бир алфозда, йиғидан шишиб кетган кўзлари кип-қизил... Мени кўриб кафтини юзларига босганча хўнграб юборди. Юрагим орқага тортиб кетди.

— Операциядан... Энди у йўқ. Жигаргинам, менинг жондан азиз синглим энди йўқ! Нима кўрди бечорагина бу дунёга келиб... Ҳали ўн саккизга ҳам тўлмаган эди бечора, синглим!

Вужудум тош қотди. Кейин бошимни чангаллаганча мен ҳам хўнграб юбордим. Кўзларимдан дув-дув ёш оқарди. Фариштадек беозор Махбубам... Менда, мен аҳмоқда не-не орзу-умидларни уйғотиб, юрагимга илк муҳаббат уруғини сочиб, мени ташлаб вужудимни қақшатиб қайларга кетдинг-а? Наҳотки, Тошкентга шу ният билан — мению ўзингни адои тамом қилгани келгандинг? Наҳотки, дардинг шунчалар оғир, бедаво бўлса? Ахир шунча кун ҳасратлашиб, дардлашиб бир оғиз ўз дардингдан, бу дунёнинг ёшгина вужудингга солган жабру ситамларидан бир оғиз чурқ этмадинг! Наҳотки, шунча катта шаҳарнинг катта докторлари ҳам дардингга даво тополмаган бўлса? Энди мен нима қиламан?..

Телбалардек йўлак бошида куппа-кундуз куни йиғлаб турарканман, Руқия «ҳозир» деди-ю, Махбубанинг хонасига кириб кетди ва бир оздан сўнг қайтиб чиқиб, қўлимга бир конверт тутқазганча «Махбубадан» дея йиғлаган кўйи ортига қайтди. Махбубани чиндан йўқотганимга ишонмай, довдираганча унинг ортидан палатага кирдим. Бурчакдаги у ётган темир каравот бўм-бўш эди...

Хўнграганча юзларимни чангаллаб у ердан отилиб чиқиб кетдим. Ғамбода қалбимга хатни очиб ўқиш ҳам сифмади...

Фақат ётоққа келгандагина конвертни очдим.

«Ассалому алайкум, Аҳмад ака!

Ушбу хатни саломдан кўра видолашувдан бошласам ҳам бўларди...

Лекин, билсангиз, бошингизни баланд кўтариб мағрур тутадиган вақт ҳам етиб келди чиқар.

Ўлиб кетиш нима? Кўзингни чирт юмасану беихтиёр «пуф» деб сўнгги нафасни чиқарасан... Бироқ ўз ўлимингни билиб яшаш, ўтган ҳар бир кунингни, дақиқаларни бир-бир санаб яшаш ва булар ҳақида бетиним ўйлашнинг ўзи қанчалик даҳшат! Лекин мен не аҳволда бўлсам-да, Сизни ўйлаганларим-чи...

Дардимни сизга ошкор этолмадим. Журъатсизлигим учун узр! Энди очиқ-ойдин гаплашишимга рухсат берсангиз. Ўлим ҳақ экан. Пешона-да. Бу эса ҳамманинг бошида бор. Шунинг учун бундан кўп қайғурманг. Мен бир нарса қувонтиради: мен бахтлиман, чунки Сиздек йигитнинг севгисига муносиб бўлдим, сизнинг муҳаббатингизга сазовор бўлганимга ва ҳаётимнинг сўнгги кунларида бу шикаста қалбимга Оллоҳ муҳаббатдек улуг неъматни инъом этганига мингдан-миг шукроналар айтиб кетмоқдаман бу дунёдан. Одамзод дунёга йиглаб келиб, йиглаб кетади дейишади. Мен шу қисқа умримда оз бўлса-да бахтиёр бўлиб кетяпман бу дунёдан. Бу бахтни менга Сиз бергандексиз гўё.

Ҳаммаси учун Сизга раҳмат!

Бу ёғига мен Сизга битмас-туганмас бахт ва бахтли ҳаёт тилайман. Мен етишмаган орзу-умидларга сиз етишишингизни истайман. Менинг ўлимимдан кўп қайғурманг, Оллоҳнинг иродаси шу экан, фақат бу ишлар энди Сизга, сизнинг чинакам бахтли бўлишингизга ёрдам берсин!

Ишонаман, сиз албатта бахтли бўласиз!

Бахтли бўлинг, илойим!

Дунёда яхши қизлар кўп. Кўнглингиз чопган бирор-тасига уйланинг. Сиз ҳар қандай қизни бахтиёр эта оласиз.

Мана шундай бахтиёр кунларингизда мен бахтиқаро Маҳбубангизни ҳам ҳар замонда ошкора бўлма-са-да, пинҳона юрагингизнинг бир четида эсга олиб ўтинг.

Сўнгги илтимосим, ўша орамиздаги эски гап, лозим кўрсангиз, мен ҳақимда ҳам ёзарсиз... Балки у вақтларга келиб менинг ҳам касалимнинг давоси топилган чиқар...

Алвидо!

Маҳбуба — Маҳбубангиз!

Бу хатни сақламай, йиртиб ташланг!»

Конвертда иккига букланган алоҳида яна бир варақ ҳам бор эди. Устига «Ёзувчига» деб ёзиб қўйилибди. Унга қуйидаги сўзлар илова қилинганди:

«Аҳмад ака!

Қиз боланинг кўнгли қанақалигини биласизми?

Билмасангиз билиб қўйинг.

1. Йигит олдида ёноқлари гул-гул ёнса, қиз севган бўлади.

2. Сизни кўрганда уялиб ерга қараса, билинги, бу сизга бўлган меҳру муҳаббатидир.

3. Қиз бола ҳеч қачон севдим деб айтмайди...

4. Қўлини ушлаганда тортиб олмадими — бу ҳам муҳаббатдан дарак.

Бундай тартиб билан ёзилган — Маҳбуба ўз кўнги сирларининг ошкор этган сатрлар яна анча давом эттирилган, аммо улар негадир сиёҳли ручкада ўқиб бўлмас қилиб ўчириб ташланган эди.

Бир ҳафта ўтгач, касалхонага бориб билдим — Маҳбубанинг касали саратон экан. Ўшанда илк операция бўлганида ва грижасини олдирганда врачлар унга билиб-билмай тиф тегизиб қўйишган ва шундан кейин бу ўсма авж олиб кетибди. Сўнгги чора — операция ҳам ёрдам бермабди...

Эй, бевафо дунё, гоҳида бировга яхшилик қилишни билмайдиган ёмонларга юз йил умр берасан. Менинг шунча йил орзулай-орзулай излаб топганим, хали ўн гулидан бир гули очилмаган Маҳбубанинг не гуноҳи бор эди? Эй, парвардигор, нахотки шу гулдек беозор, кўнгли зилолдек тиниқ қизгинанинг жони керак бўлиб қолган бўлса Сенга?!

Энди мен нима қиламан?..

198... — 2006 йиллар, Тошкент — Ангрэн

МУНДАРИЖА

ХАЁТ ВА ЁЛИМ (<i>Роман</i>).....	5
БЕГУНОХ СЕВГИ (<i>Қисса</i>).....	99
ЁШ ЁЗУВЧИНИНГ ХАЁТИДАН САҲИФАЛАР (<i>Қисса</i>).....	145
АБИТУРИЕНТ (<i>Қисса</i>).....	205
ФУТБОЛЧИ (<i>Қисса</i>).....	251
СЎНГИ СЕВГИ ТАРИХИ (<i>Қисса</i>).....	303

АДХАМ ДАМИН

САЙЛАНМА

РОМАН ВА ҚИССАЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2006

Мухаррир *Акбар Баҳромов*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Саҳифаловчи *Лидия Цой*
Мусаххихлар *Жамила Тоирова, Юлдуз Бизаатова*

Босишга рухсат этилди 20.09.2006. Бичими 84x108 ' /з.
«Петербург» гарнитураси. Офсет босма. Шартли-босма табоғи 17,64.
Нашриёт-хисоб табоғи 17,2. Буюртма №2784. Адади 4000 нусха.
Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41